

STUDIA HISTORICA EUROPAE ORIENTALIS

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ
ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

ВЫПУСК 6

ISSN 2079-1488

ГОСУДАРСТВЕННОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ
«РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ИНСТИТУТ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ»

КАФЕДРА ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ БЕЛАРУСИ

STUDIA HISTORICA EUROPAE ORIENTALIS

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Научный сборник

Основан в 2008 году

ВЫПУСК 6

Минск
РИВШ
2013

УДК 94(4-11)(082)
ББК 63.3(0)4
И87

Рекомендовано
Советом Государственного учреждения образования
«Республиканский институт высшей школы»
(протокол № 34-1 от 19 декабря 2013 г.)

Редакционная коллегия:

А. В. Мартынюк – кандидат исторических наук, отв. редактор (Минск)
Г. Я. Голенченко – доктор исторических наук, зам. отв. редактора (Минск)
О. А. Яновский – кандидат исторических наук, зам. отв. редактора (Минск)
А. А. Любая – кандидат исторических наук, зам. отв. редактора (Минск)
Ю. Н. Бохан – доктор исторических наук (Минск)
М. Вайерс – доктор исторических наук (Бонн)
З. Войтковяк – доктор исторических наук (Познань)
В. А. Воронин – кандидат исторических наук (Минск)
Л. В. Левшун – доктор филологических наук (Минск)
А. В. Любый – кандидат исторических наук (Минск)
И. А. Марзалюк – доктор исторических наук (Могилев)
Н. В. Николаев – доктор филологических наук (Санкт-Петербург)
А. Рахуба – доктор исторических наук (Варшава)
В. А. Теплова – кандидат исторических наук (Минск)
В. А. Федосик – доктор исторических наук (Минск)
А. И. Филюшкин – доктор исторических наук (Санкт-Петербург)
А. Л. Хорошкевич – доктор исторических наук (Москва)
В. Янкаускас – доктор истории (Каунас)

Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории
И87 Восточной Европы : науч. сб. Вып. 6. – Минск : РИВШ, 2013. – 314 с.

В научном сборнике представлены актуальные исследования белорусских и зарубежных ученых, посвященные широкому кругу проблем истории Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время. Сборник включен ВАК Республики Беларусь в перечень научных изданий для опубликования результатов диссертационных исследований по историческим наукам.

Адресуется студентам, аспирантам, преподавателям и научным работникам, а также всем, кто интересуется историей восточных славян.

УДК 94(4-11)(082)
ББК 63.3(0)4

© Оформление. ГУО «Республиканский
институт высшей школы», 2013

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Кежа Ю. М.** Асноўныя фактары станаўлення і легітымізацыі княжацкай улады на беларускіх землях у VIII–X стст. 7
- Самусік А. Ф.** Генэзіс патрыятычнага светаўспрымання ва ўсходніх славян у IX – першай палове XIII ст. 60
- Дзярновіч А. І.** Палтэск’я – паўночная Троя: вобраз Полацка ў скандынаўскіх крыніцах XI–XIII стст. 76
- Храпачевский Р. П.** К вопросу о так называемом «списке покоренных народов» Восточной Европы в «Сокровенном сказании монголов» (1240 г.) 91
- Ковалев А. В.** Большая европейская политика и крестоносные программы Папской курии периода понтификата Климента V 103
- Чореф М. М.** К вопросу о причинах появления изображений святых всадников на монетах причерноморских христианских государств 124
- Ліцкевіч А. У.** Комплекс звестак «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» пра нобіля Вайдылу: да праблемы верагоднасці і кантэксту 138
- Дедук А. В.** К вопросу о государственной принадлежности и статусе Мещеры в XIV – первой половине XV в. 163
- Казакоў А. У.** Да пытання аб прававым становішчы маскоўскіх эмігрантаў у Вялікім Княстве Літоўскім (другая палова XV – першая палова XVI ст.) 179
- Варонін В. А.** Падзеі вайны 1512–1522 гадоў у Беларускім Падзвінні 192
- Стрэнкоўскі С. П.** Войты ў гарадскіх паселішчах ВКЛ у час праўлення Жыгімонта Старога і Боны Сфорца 219

Глінскі Я. С. Першыя пакаленні князёў Алелькавічаў Слуцкіх у інтэлектуальнай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага XV–XVII ст.	232

Карев Д. В., Змитрукевич А. А., Дудько А. Д. Великое княжество Литовское в зарубежном белорусоведении второй половины XX – начала XXI в.	255

ИСТОЧНИКИ

Паўлоўская Г. Г., Сліж Н. У. Купля-продаж двара на падоле ў Гародні (1549).....	267

Сліж Н. У. Справаздача ўрадніка маёнтка Азярніца гаспадару Івану Гарнастаю аб сельскагаспадарчых працах (1553–1555).....	270

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Карев Д. В. Две конференции: Беларусь в контексте историко-культурных коммуникаций восточнославянского мира XVI – начала XXI в.	297

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	301

РЕЗЮМЕ	303

SUMMARY	308

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ	313

СТАТЬИ

АСНОЎНЫЯ ФАКТАРЫ СТАНАЎЛЕННЯ І ЛЕГІТЫМІЗАЦЫІ КНЯЖАЦКАЙ УЛАДЫ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У VIII–X стст.

Перыяд зараджэння феномена ўлады на беларускіх землях, якая ўвасаблялася ў асобе князя і яго бліжэйшага атачэння, выцякае з эпохі каланізацыі зямель Усходняй Еўропы славянскімі плямёнамі. Гэты складаны і працяглы працэс, які адбываўся на працягу некалькіх стагоддзяў (V–IX стст.) і быў завершаны толькі ў перыяд позняга сярэднявечча (XII–XIV стст.), суправаджаўся як мірнымі стасункамі з аўтахтоннымі балцкімі і фіна – ўгорскімі плямёнамі, так і ваеннымі сутыкненнямі.

Працэс міграцыі славянскіх плямёнаў па абшарах Усходняй Еўропы адбываўся ў два асноўных этапы. Першая хваля славянскага рассялення адбывалася на працягу V–VII стст. і была выклікана Вялікім перасяленнем народаў. У гэты перыяд славянская каланізацыя на поўнач ад Прыпяці праходзіла даволі марудна і насіла пераважна мірны характар [1, с. 39].

Большую частку беларускіх земель у перыяд V–VII стст. займалі плямёны банцараўскай, калочынскай і тушамлінскай археалагічных культур. Банцараўская культура (V – канец VII стст.) займала тэрыторыі ў Верхнім Панямонні, Верхнім Падняпроўі, Верхнім і сярэднім Падзвінні. Культура прадстаўлена ўмацаванымі гарадзішчамі – сховішчамі і адкрытымі селішчамі размешчанымі побач. Паводле даследавання жылых пабудов, выяўлена іх шматкамерная планіроўка, што сведчыць аб захаванні родавых адносін [2, с. 85]. Каля дамоў размяшчаліся ямы – скляпы, верагодна калектыўнага карыстання, што таксама сведчыць пра панаванне родаплемяннога ладу. Для могільнікаў міжрэчча Дняпра і Нёмана характэрны бедныя пахаванні, што гаворыць аб нязначных працэсах сацыяльнай дыферыенцыяцыі. Большасць даследчыкаў лічаць, што банцараўская культура належала балтам.

Тушамлінская культура, перыяд існавання якой прыпадае на IV–VII стст., была распаўсюджана ў Верхнім Падняпроўі і Падзвінні, і займала заходнюю частку сучаснай Смаленскай вобласці, усход Віцебскай і паўночны ўсход Магілёўскай абласцей. Помнікі Тушамлінскай культуры прадстаўлены гарадзішчамі – сховішчамі (Дзямідаўка, Блізнакі), якія выконвалі функцыю абароны падчас ваеннай пагрозы, і гарадзішчамі –

свяцілішчамі (гарадзішчамі – сховішчамі з наяўнасцю язычніцкіх капішч – Тушамля, Гарадок, Прудкі). Паводле этнічнай прыналежнасці тушамлінская культура адносіцца да ўсходніх балтаў [3, с. 357].

У пошуках зараджэння першых інстытутаў улады на беларускіх землях, асаблівую ўвагу прадстаўляюць гарадзішчы калочынскай археалагічнай культуры, якая займала тэрыторыю беларускага Падняпроўя і Пасожжа, левы бераг ніжняга цячэння Прыпяці, Падзясенне і частку басейнаў Сулы і Сейма [3, с. 348]. Паводле даследаванняў паселішчаў дадзенай культуры, выяўлены ўмацаваныя гарадзішчы (Вежкі, Калочын, Нікадзімава, прата-Гомель) і гарадзішчы – свяцілішчы (Залатаміно, Гарадок, Азяраны), якія выконвалі функцыі абшчынна – племянных цэнтраў. Побач з гарадзішчамі размяшчаліся неўмацаваныя селішчы, дзе пражывала асноўная маса насельніцтва.

Асаблівую цікаўнасць уяўляе гарадзішча каля в. Нікадзімава Горацкага раёна Магілёўскай вобласці. Дадзены археалагічны помнік утрымлівае вялікую колькасцю знаходак прадметаў зброі, сярод якіх асабліва вылучаюцца самыя старажытныя на тэрыторыі Беларусі фрагменты мяча, а таксама фрагменты калчугі і стрэл [3, с. 133–134]. Знаходкі на гарадзішчы шматлікіх прадметаў узбраення, рыштунку каня і вершніка, упрыгожванняў, скарбу, вялікая колькасць зерня культурных раслін пры адносна малай колькасці земляробчых прылад, сведчаць пра тое, што гарадзішча з’яўлялася цэнтрам адміністрацыйна – тэрытарыяльнай акругі [4, с. 31–42]. Час існавання і асаблівасці матэрыяльнай культуры гарадзішча адлюстроўваюць пачатак працэсаў вылучэння правадыроў з ваяўнічымі дружынамі. Знаходкі ўпрыгожванняў і скарбу сведчыць аб сацыяльнай дыферэнцыяцыі грамадства і вылучэнні сацыяльных эліт, асноўная функцыя якіх – абарона жыхароў акругі ад знешняй пагрозы. Эліта адасаблялася ад асноўнай часткі насельніцтва, якое пражывала на неўмацаваных селішчах побач з гарадзішчам.

Варта адзначыць, што гарадзішчы калочынскай культуры (Нікадзімава, Калочын, Вежкі), мелі шмат адрозненняў ад родавых гарадзішчаў тушамлінскай і банцараўскай культур. Яны стаялі бліжэй да славянскай культуры, калочынская супольнасць у параўнанні з суседзямі перажыла больш ранні перыяд распада родапляменных адносін [5, с. 71]. Многія рэчы, знойдзеныя на гарадзішчах, маюць выразны статусны характар, гэта сведчыць аб тым, што тут раней адбываўся працэс вылучэння абшчыннай улады і фарміравання феномена правадырства.

Калочынская культура на думку А. Макушнікава, В. Д. Барана, В. М. Ляўко, Н. В. Лапаціна, Л. Д. Побалая, Э. А. Сымановіча, Р. В. Цярпілоўскага мае

выразныя раннеславянскія рысы. Як адзначае А. А. Макушнікаў, калочынская насельніцтва складала раннеславянскую групоўку, якая была адзначана візантыйцамі [6, с. 142]. У ходзе міграцыі на тэрыторыю балтаў, славяне прыўносілі свой унёсак у матэрыяльнае і духоўнае жыццё аўтахтоннага насельніцтва. Знаходзячыся ў атачэнні балтаў, славяне падвяргаліся значнай асіміляцыі [7, с. 127–128].

Помнікі славянскай культуры тыпу Прага–Карчак (Пражская археалагічная культура) лакалізуюцца на поўдзень ад Прыпяці. На тэрыторыі Беларусі гэта культура займала тэрыторыі па рэках Прыпяць і Ясельда. Згодна з археалагічнымі даследаваннямі, плямёны пражскай культуры ў V–VII стст. перажывалі працэсы распаду патрыярхальнага роду і паступовага сацыяльнага расслаення.

Адным з самых даследаваных помнікаў Пражскай культуры з’яўляецца гарадзішча і селішча каля вёскі Хатомель Столінскага раёна Гомельскай вобласці. Гарадзішча мае даволі выразную сістэму ўмацаванняў. У познім перыядзе свайго існавання, гарадзішча належыла заможнай частцы грамадства. Верагодна на гарадзішчы пражывала ваенізаваная частка абшчыны, аб чым сведчаць знаходкі рэчаў ваеннага побыту – жалезныя наканечнікі дзід і стрэл, пласцінкі ад панцыра, бляшка ад партупеі, цуглі [8, с. 114]. Верагодна, што на гарадзішчы адбываліся сходы старэйшын і дружыннікаў для вырашэння грамадска значных пытанняў. Простае насельніцтва знаходзілася побач на адкрытым селішчы і займалася земляробствам і жывёлагадоўляй. Археалагічны помнік каля вёскі Хатомель – сведчанне распаду радавога ладу і вылучэння надабшчыннай улады, аддаленай ад асноўнай часткі насельніцтва. А. А. Макушнікаў лічыць палесскую частку пражскай культуры «прадрыгавіцкай» [6, с. 142]. Пражскую культуру на рубяжы VII–VIII стст. змяніла культура тыпу Лукі – Райкавецкай, якая была ёй генетычна родная. У адрозненні ад пражскай культуры, раннеславянская калочынская культура не мае генетычнай сувязі з наступнымі ўсходнеславянскімі помнікамі, і была знішчана пад націскам новай хвалі славянскай міграцыі, якая рухалася з захаду і паўднёвага захаду [6, с. 143].

Такім чынам, на першым этапе славянскай каланізацыі Усходняй Еўропы, славянскае насельніцтва пераважала на поўдзень ад Прыпяці. Менавіта з тэрыторыі Беларускага Палесся ў перыяд Вялікага перасялення народаў славяне рухаюцца на паўднёвы захад. У VI–VII стст. адбываецца ваенна – каланізацыйны рух славян на тэрыторыю балканскай паўвысы, які да канца VII ст. быў канчаткова завершаны. Балканскія

дрыгавічы вядомы візантыйскім крыніцам пад назвай «драгувіты» [9]. Паводле візантыйскіх крыніц, «драгувіты» на чале з правадырамі, арганізоўвалі напады на візантыйскі горад Фесалонікі ў 676 і 685 гг. Згодна з паведамленнямі візантыйцаў, славянскімі ваеннымі аперацыямі кіравалі правадыры (князі) [9, с. 147–156]. У гэтай сувязі на раннеславянскім этапе галоўным фактарам вылучэння ўлады князя з’яўлялася каланізацыя новых зямель і ваенныя сутыкненні, якія гэтую ўладу суправаджалі.

Працэсы заражэння племянной улады на беларускіх землях у ранне-сэрэднявечны перыяд (V–VII стст.) звязаны з умацаванымі гарадзішчамі калочынскай і пражскай культур. З’яўленне ўмацаваных паселішчаў (Хатомель ў пражскай культуры, Калочын і Нікадзіава ў калочынскай) звязана не столькі з аховай насельніцтва падчас ваеннай небяспекі, сколькі са складанымі сацыяльна – палітычнымі і эканамічнымі працэсамі, якія адбываліся ў раннесярэднявечны перыяд разлажэння першабытнаабшчынных адносін напярэдадні ўтварэння дзяржаўнасці [6, с. 58]. Характар артэфактаў у гарадзішчах паводле сваёй функцыянальнай прыналежнасці (прадметы ўзбраення, рыштунак каня і вершніка, прадметы раскошы і ювелірныя ўпрыгожванні) істотна адрозніваюцца ад прымыкаючых да іх адкрытых селішч. Рэчы, знойдзеныя на гарадзішчах, указваюць на тое, што тут пражывалі прадстаўнікі племянной арыстакратыі, воіны і рамеснікі, якія абслугоўвалі знаць. Такім чынам, гарадзішчы з’яўляюцца ўзорам вылучэння з агульнай масы абшчынікаў правячай эліты, а разам з ёй і асобнай праслойкі абслугоўваючых гэтую эліту рамеснікаў (збройнікі, ювеліры, будаўнікі і г. д.).

Паводле сацыяльнага складу грамадства раннеславянскага перыяду візантыйскія пісьмовыя крыніцы адзначаюць у славян наўнасць ваяўнічых дружин, правадыроў і арыстакратыі [9]. Паводле археалагічных дадзеных з Гомельскага Падняпроўя і прылеглых славянскіх тэрыторый, асноўнай масай насельніцтва з’яўляліся свабодныя абшчыннікі, якія пражывалі на неўмацаваных селішчах [8, с. 152]. Калі даследаванне селішчаў не гаворыць аб значнай сацыяльнай дыферыенцыяцыі, то дадзеныя з раскопак гарадзішчаў сведчаць аб адваротным. Знаходкі прадметаў узбраення і воінскага побыту на гарадзішчах Калочын, Нікадзіава, Зімно, Хатомель, указваюць на наўнасць інстытута дружыны, на фарміраванне саслоўя прафесіянальнага ваярства і правадыроў – князей, якія кіравалі ваеннымі аб’яднаннямі [6, с. 145]. Знаходкі прэстыжных рэчаў і прадметаў упрыгожвання могуць казаць аб прысутнасці на гарадзішчах прадстаўнікоў

племянной арыстакратыі, якая выступала ад імя абшчыны і падзяляла ўладу з правадырамі. У трэцяй чвэрці I тыс. у Гомельскім Падняпроўі функцыянуюць язычніцкія гарадзішчы – свяцілішчы (Залатаміно, Каменка, Азераны, Гарадок – Стаўбун), што ўказвае або на існаванне асобнага інстытута жрэцтва, або на выкананне жрэцкіх функцый князямі.

Важную ролю ў жыцці абшчын адыгрываў народны сход. Візантыйскі аўтар VI ст. Пракопій Кесарыйскі ў кнізе «Вайна з готамі» пра грамадскі лад славян паведамляе наступным чынам: «Гэтыя плямёны, славяне і анты, не кіруюцца адным чалавекам, але здаўна жывуць у народапраўстве, таму ўсе беды і пакуты ў іх жыцці з’яўляюцца агульнай справай» [9, с. 193]. Можна меркаваць, што ў раннеславянскі перыяд у раёнах р. Прыпяць, Пасожжа і Падняроўя, невялікая тэрыторыя акругі, якая складалася з навакольных селішч, падпарадкаваных цэнтральнаму гарадзішчу, дазваляла збірацца на вырашэнне значных грамадскіх пытанняў усяму свабоднаму мужчынскаму насельніцтву.

Але з цягам часу, калі рассяленне славян набывае больш маштабны характар ў VIII–IX стст., агульны збор мужчынскага насельніцтва племені становіцца фактычна немагчымай справай. Як пазначае В. А. Плотнікава: «Яго (народнага сходу. – Ю. К.) ўдзельнікамі з’яўляліся не ўсе члены племені, але толькі мужчыны. Аднак народны сход апынуўся органам кіравання малааператыўным, паколькі збіраліся на яго да трох дзён у выніку рассялення членаў племені на розных тэрыторыях. І ў сувязі з гэтым, менш значныя справы племені вырашалі старэйшыны (príncipes) – племянная знаць» [10]. Такім чынам, асаблівая роля ў грамадскім жыцці гэтага перыяду належала мясцовай родаплемянной арыстакратыі і вайсковым правадырам. Варта адзначыць, што родавая арыстакратыя традыцыйна валодала значным маральным аўтарытэтам і, такім чынам, магла актыўна ўплываць на ход падзей.

Канец VII – пачатак VIII стст. адзначаны новым перыядам славянскай каланізацыі на землях Усходняй Еўропы. Адной з прычын другой хвалі міграцыі славян была неабходнасць у засваенні новых тэрыторый для ляднага земляробства [8, с. 362]. Другой прычынай руху славянскіх плямёнаў з’яўлялася ваенная дзейнасць у Еўропе цюркскіх качэўнікаў – авараў [11, с. 33].

У параўнанні з першым этапам, калі славянскае рассяленне закранула поўдзень беларускіх зямель, часткова беларускае Падняпроўе, і насіла пераважна мірны характар, міграцыя канца VII – пачатаку VIII стст. адзначана ваеннымі сутыкненнямі паміж прышлымі і мясцовым насельніцтвам. Паводле археалагічных дадзеных, падняпроўскія

гарадзішчы Калочын, Вежкі, Нікадзімава загінулі ў сувязі з ваеннымі сутыкненнямі [4, с. 32]. У канцы VII стст. заканчвае сваё існаванне гарадзішча ў Верхнім Падзвінні Гараны I, рэшткі абгарэлых бяровенняў на гарадзішчы сведчыць аб гібелі паселішча ў пажары [12, с. 326]. Таксама ў параўнанні з першым этапам, калі Поўнач Беларусі славянскі ўплыў амаль не закрануў, другая хваля міграцыі была звязана з больш масавым рухам славян на тэрыторыю Сярэдняга Падзвіння (арэал распаўсюджвання банцараўскай археалагічнай культуры), і Верхняга Падзвіння (тушамлінская культура) [12, с. 334]. Аб ваеннай актыўнасці славян на землях балтаў сведчаць сляды пажару абарончай сцяны банцараўскага гарадзішча ў весцы Гарадзішча Мядзельскага раёну [8, с. 362].

Варта адзначыць, што перыяд рассялення славянскіх плямёнаў на прасторах Еўропы (VIII–IX стст.) суправаджаўся працэсамі распаду і трансфармацыі архаічнага роду. Гэта знайшло сваё адлюстраванне ў працэсе фарміравання вялікіх патрыярхальных сем'яў (familia), якія складаліся з кроўных сваякоў, слуг і патрыярхальных рабоў [13, с. 60–61]. Працэсы распаду родапляменных адносін і замена іх тэрытарыяльнымі, перамяшчэнне насельніцтва на вялікія адлегласці, засваенне новых тэрыторый і ваенныя сутыкненні з мясцовым насельніцтвам, адбіліся на сацыяльнай структуры грамадства славянскіх плямёнаў. У адрозненні ад перыяду існавання гарадзішчаў, як тэрытарыяльна – адміністрацыйных цэнтраў (Хатомель, Нікадзімава, Калочын і г. д.), дзе ўлада прадстаўлена племянной арыстакратыяй, асноўная яе функцыя – абарона ад знешняй небяспекі, ўлада ў VIII–IX стст. прадстаўлена асобамі, канчаткова адарванымі ад вытворчасці, якія «спецыяльна» займаюцца грамадскім кіраваннем і забеспячэннем унутранага парадку [14, с. 10].

У гэтай сувязі асноўным паказчыкам сацыяльнага развіцця грамадства з'яўляецца ступень функцыянальнай дыферыенцыяцыі, якая папярэднічае сацыяльнай і маёмаснай дыферыенцыяцыі [15, с. 20]. Як адзначае Э. Сэрвіс, «лік статусаў павышанай каштоўнасці абмежаваны так, што далёка не ўсе валодаючыя здольнасцю займаць дадзены статус маюць яго» [16, с. 21–34].

Калі адным з асноўных спосабаў хуткага засваення новых тэрыторый была ваенная актыўнасць, на першы план у грамадскім жыцці выступаюць ваяўнічыя арганізацыі – дружыны на чале з правадырамі. Дадзенае грамадства, якое характарызуецца спачатку функцыянальным, а з цягам часу і сацыяльным адасабленнем групы людзей ад асноўнай

масы насельніцтва, адзначаецца вылучэннем цэнтральнай улады, якая стаіць над грамадствам і гэтак грамадству непадуладна. Функцыі ўлады ў гэтай сувязі істотна пашыраюцца. Акрамя абароны абшчыны (шырэй племені) ад знешняй пагрозы і ваенных аперацый па захопу матэрыяльных каштоўнасцей, улада набывае функцыю кантролю над пераразмеркаваннем залішняга прадукту. Такім чынам, гэта забяспечвае вылучэнне і ўзмацненне інстытута правадыроў і арыстакратыі. Паводле даследчыка-медыевіста Е. А. Мельнікавай, спосаб атрымання залішняга прадукту мог быць звязаны: 1) з павелічэннем вытворчасці працы (найбольш трудаёмкі і малаэфектыўны шлях); 2) з удзелам у абмене і гандлі (у канцы VII – пачатку VIII стст. знаходзіўся ў зародкавым стане); 3) ваенная дзейнасць (магчымасць максімальна хутка нарашчваць прыбавачны прадукт) [15, с. 20–25].

На дадзяржаўным перыядзе развіцця насельніцтва Усходняй Еўропы патэстарна-палітычныя структуры, якія канцэнтравалі ў сваіх руках кіраўніцтва над грамадствам, у сацыяльнай антрапалогіі атрымалі назву *chefdom* («правадырства») [17], у сувязі з іх палітычным ладам, дзе галоўную ролю ў грамадскім жыцці адыгрываў інстытут правадыра. Дадзеная форма грамадкага кіраўніцтва з'яўляецца прамежковым звязом паміж родапляменным ладам і першымі прымітыўнымі дзяржаўнымі ўтварэннямі. Улада ў гэтым грамадстве мае спадчыны цэнтралізаваны статус, а форма падпарадкавання ўладзе набывае выгляд рэлігійнага падпарадкавання жрацу – правадыру [16, с. 15–16].

Айчыннымі і замежнымі даследчыкамі вылучаюцца наступныя крытэрыі дадзенага феномену:

- 1) цэнтралізаваная структура кіравання;
- 2) дыферыенцыяцыя культуры на элітарную і народную;
- 3) зараджэнне органаў іерархічнай улады;
- 4) пераразмеркаванне прыбавачнага прадукту па вертыкалі;
- 5) тэакрытычны характар вярхоўнай улады;
- 6) адхіленне ад агульнага кіравання асноўнай масы насельніцтва;
- 7) наяўнасць протагарадоў [18].

І. Голдмен і М. Салінз, класіфікуючы правадырствы па ступені іх іерархічнай складанасці, вылучаюць простыя правадырствы (*simple*) і складаныя, або састаўныя (*complex*) [18]. Простыя правадырствы ўяўляюць мінімальную іерархічную структуру і прадстаўлены групай абшчынных паселішчаў іерархічна падпарадкаваных рызэдэнцыі правадыра, якая падпарадкоўвае меншыя навакольныя паселішчы. Складаныя, або састаўныя правадырствы, гэта ўжо другая ступень

сацыяльна-палітычнай эвалюцыі грамадства. Для іх характэрна больш шырокая падпарадкаванасць тэрыторыі агульнаму цэнтру, больш складаная іерархічная структура, наяўнасць протагарадоў і больш радыкальны падзел эліты і асноўнай масы насельніцтва, якая займалася вытворчай працай [18].

Падобная сацыяльна-палітычная эвалюцыя, была ўласцівая насельніцтву беларускіх зямель ранняга сярэднявечча (V–VII стст. і VIII–IX стст.). У працэсе першай хвалі міграцыі славян у беларускім Падняпроўі, Пасожжы і ў раёне Прыпяці былі ўтвораны гарадзішчы, як тэрытарыяльна-адміністрацыйныя цэнтры (Хатомель, Харомск, Хільчыцы, Калочын, Нікадзімава, Вежкі), якія падпарадкоўвалі тэрыторыю невялікай навакольнай акругі. Кампактнае распалажэнне названых цэнтраў указвае на іх, як на цэнтр мясцовага (раннеславянскага) племяннога згуртавання [19, с. 218]. У выніку другога перыяда славянскага засялення Усходняй Еўропы на рубяжы VIII і IX стст. адбываецца ўтварэнне племянных княстваў, дзе ўлада распаўсюджваецца на значна шырэйшую тэрыторыю. У гэтай сувязі ўскладняецца сістэма кіравання і іерархія ўлады. З’яўляюцца протагарады (Полацк, Тураў), адбываецца вылучэнне племянных князёў, летапісных родапачынальнікаў (Кія, Крыва, Радзіма, Вяткі).

Варта адзначыць, што ў прамежкавы перыяд, напярэдадні ўтварэння протадзяржаўных утварэнняў – племянных княстваў, вялікае значэнне для развіцця грамадства і вярхоўнай улады адыгрывае такая сацыяльная з’ява, як вайна. Вайна садзейнічала вылучэнню асобнай сацыяльнай катэгорыі – дружыны, якая валодала моцнай і цэнтралізаванай сацыяльнай арганізацыяй. Таксама паспяховае вядзенне ваенных нападаў на суседнія тэрыторыі ўзмацнялі пазіцыі дружных і правадыроў як ў статусным, так і ў матэрыяльным плане. Ваенны кіраўнік вылучаецца, як умелы арганізатар і тактык. Дзякуючы асабістым якасцям, вакол кіраўніка канцэнтруецца група людзей, дзеля якіх вайна і ваеннае рабаўніцтва з’яўляюцца асноўнай крыніцай сродкаў для існавання. Гэтая група людзей, якая складала дружыну правадыра (князя), прадстаўляла дадатковы фактар для ўзмацнення яго ўлады [14, с. 12].

Так, на першым этапе станаўлення княжацкай улады, вайну і ваенны фактар можна назваць аднымі з галоўных у вылучэнні ўлады правадыра (князя). У сувязі з ваеннай дзейнасцю, асоба князя набывае сакральныя рысы. Ён з’яўляецца ахоўнікам насельніцтва ад знешняй пагрозы, гарантам унутранага міру і спакою ў грамадстве. За выкананне сваіх грамадскіх функцый правадыр карыстаўся часткай дадатковага прадукту для забеспячэння слуг, падтрымання дружыны і інш. Разам

з тым, ваенная актыўнасць, звязаная з рабаўніцтвам і захопам матэрыяльных каштоўнасцей, вяла да канцэнтрацыі асноўнай часткі багацця ў руках племянной эліты і яшчэ большага (ужо не толькі функцыянальнага), але і маёмаснага яе адасаблення ад асноўнай часткі грамадства. Набыццё матэрыяльных каштоўнасцей і канцэнтрацыя дадатковага прадукта ў выглядзе паднашэнняў, спрыяла далейшаму адасабленню князя і дружны. Гэтыя змены істотна паскаралі працэсы сацыяльнай стратыфікацыі і папярэднічалі ўзнікненню першых раннефеадальных дзяржаўных утварэнняў.

Узбагачэнне правадыра і легітымізацыя яго ўлады ажыццяўлялася таксама праз арганізацыю масавых раздач правадыром грамадскага прадукту. Раздаючы грамадскі прадукт ад свайго імя, кіраўнік павышаў тым самым свой прэстыж, а абшчыннікі, атрымоўваючы дар, вымушаныя былі даваць адказ падарункамі, якія маглі пераўзыходзіць падарункі правадыра па аб'ёме [18]. Падобная цэрымонія ў патэстарных грамадствах, калі ў спаборніцтве паміж плямёнамі замест звычайнай зброі выкарыстоўвалася маёмасць і матэрыяльныя каштоўнасці, атрымала назву «потlach». Цікава, што існаванне гэтага дараабмену складала ўяўленне, што дар, які не кампенсаваны раўнацэнным яму, ставіць адоранага ў прыніжальную і небяспечную для яго гонару, свабоды і самога жыцця залежнасць ад дарыльшчыка [20].

Багацце ў архаічным грамадстве ў параўнанні з пазнейшымі эпохамі мела не столькі ўтылітарнае, колькі сімвалічнае значэнне [11, с. 115–120]. Багацце з'яўлялася асновай набыцця сацыяльнага прэстыжу. Перш за ўсё, яно надавала асабістую ўладу і ўплыў у грамадстве. Правадыр не мог прадэманстраваць свайго багацця не паказваючы і не раздаючы яго. На тых, каго ён надзяляў дарамі, ён пасылаў «цень свайго імя», пашыраючы тым самым уласную магутнасць [20]. Акрамя грамадскага прызнання, князь мог атрымоўваць адказныя дары, якія з цягам часу набылі рэгулярны характар і ператварыліся ў палюддзе.

Паказальна ў гэтым выпадку польскае паданне пра першых князёў, зафіксаванае храністам Галам Анонімам. У Польшчы набыццё ўлады князем ажыццяўлялася праз спаборніцтва ў гасціннасці. Першы князь Попель не прымае на піру гасцей – іншаземцаў, якіх запрашаюць беднякі Пяст, сын Катышка і яго жонка Рэпка. У выніку іншаземцы здзяйсняюць цуд і бядняк Пяст атрымоўвае магчымасць запрасіць князя Попеля на пір з нагоды пострыгаў свайго сына Семавіта. У выніку Пяст, які апынуўся багацей і шчадрэй выйграе «спаборніцтва» – потlach і набывае ўладу. Пасля гэтага пачынаецца праўленне яго нашчадкаў [21].

Пры ўдасканаленні працэсу земляробства, з'яўляецца новы вобраз князя, як надаўцы плоднасці і дабрабыту. Не выпадкова, што самая яскравая прыкмета славянскіх князёў Пяста і Пржэмысла ў палякаў і чэхаў – прафесія аратага, нетыповая для развіцця пазнейшай феадальнай ідэялогіі, дзе больш выразны акцэнт робіцца на знатнасць і элітарнасць [22, с. 168–169]. У пазнейшым фальклоры, які таксама можа адлюстроўваць архаічныя матывы, палянскі князь Кій таксама выступае ў вобразе міфалагізаванага аратага: у выніку яго працы ўзнікаюць знакамітыя Зміевы валы вакол Кіева [23, с. 193–194; 24, с. 73]. Такім чынам, у пераходны перыяд, напярэдадні зараджэння першых дзяржаўных утварэнняў у славянскіх народаў, вобраз князя ў грамадскіх уяўленнях даволі цесна звязаны з земляробчымі культамі. Галоўнай міфалагемай увасобленай у асобе князя з'яўляецца канцэпт урадлівасці, дабрабыту і дастатка ў ежы [22, с. 169].

Таксама сведчаннем здольнасці князя быць гарантам урадлівасці і дастатка з'яўляецца шматлікасць яго жонак. Паводле сведчаннеў «Аповесці аб мінулых часах» (далей АМЧ) і нямецкага храніста Тытмара Мерзенбургскага, кіеўскі князь Уладзімір Святаславіч валодаў незлічонай колькасцю жонак і наложніц [25, с. 37–38; 26, с. 63–83]. Сведчанні арабскага вандроўніка ібн-Фадлана аб гарэме «цара русаў» падмацоўваюць сведчанні летапісаў: «*На троне з ім (царом русаў. – Ю. К.) сорок дзяўчат – наложніц, і часам ён спалучаецца з адной з іх у прысутнасці напличнікаў. Ён жа не сыходзіць з пасаду ... Цар русаў не мае ніякай іншай справы, акрамя як спалучацца з дзяўчатамі, піць і аддавацца забавам*» [27, с. 65–77]. Такім чынам, наяўнасць шматлікіх жонак ў правіцеля сведчыць аб яго заможнасці як гаранта агульнага дабрабыту і росквіту. Паводле беларускага падання пра родапачынальніка беларускага этнасу князя Бая, ён «меў многа жонак і яшчэ болей дзяцей. Славіўся Бай як магутны асілак і княжыў над усім тутэйшым людам» [28, с. 39]. Фальклоны вобраз князя Бая, які захаваўся ў паданні, мог адлюстроўваць агульныя ўяўленні аб сакральнай ролі князя ў племянную эпоху, калі вобраз уладара і родапачынальніка племені быў амаль тоесны.

У сувязі з другой хваляй міграцыі славян, актывізацыяй іх ваеннай дзейнасці, зменаў у сацыяльна-палітычнай структуры грамадства, з'явілася імкненне да аб'яднання асобных племянных утварэнняў у больш шырокія тэрытарыяльныя аб'яднанні – племянныя княжэнні, не прасякнутыя сваяцкімі і кроўнароднаснымі сувязямі [1, с. 42]. Новыя плыні славян, якія прыйшлі з захаду, арганізавалі ўласныя «княжэнні»,

вядомыя паводле АМЧ. Гэта былі даволі развітыя ў сацыяльна-палітычным плане адміністрацыйна-тэрытарыяльныя ўтварэнні, на чале якіх стаялі князі – лідэры ваенных дружын. Менавіта ў гэты час рода-пляменная (абшчынная) арыстакратыя ў сацыяльным жыцці адыходзіць на другі план. Паводле візантыйскіх крыніц, новыя тэрытарыяльныя арганізацыі славян атрымалі назву «славініі» і з’яўляліся зародкам будучых дзяржаўных утварэнняў [9, с. 193–203].

Зараджэнне племянных княжэнняў адбывалася ў пастаянных узброеных сутыкненнях паміж прадстаўнікамі розных плямен. Узброеныя канфлікты ў гэты час маглі адбывацца не толькі паміж славянамі і балтамі ў працэсе міграцыі насельніцтва. Шмат з іх мела міжабшчынны характар. На гэта ўказваюць знаходкі зброі ў пахаваннях усходнелітоўскіх курганоў, куды ў гэты час славянская каланізацыя яшчэ не дайшла [29, с. 135].

Акрамя пастаянных узброеных канфліктаў адбываецца працэс разлажэння родавых адносін. Гэты працэс суправаджаўся перасяленнем насельніцтва з родавых гарадзішч на адкрытыя селішчы, якія забяспечвалі лепшыя магчымасці для вядзення гаспадаркі [30, с. 360–361]. Рост насельніцтва і развіццё спосабаў вытворчасці прывялі да прагрэсу сельскай гаспадаркі і рамесніцтва. Гэтыя працэсы паскараліся перамяшчэннем славян на вялікія адлегласці ў ходзе міграцый і актыўным засваеннем новых тэрыторый.

Хуткае перамяшчэнне насельніцтва на вялікія адлегласці і пастаянныя ваннныя сутыкненні з мясцовымі плямёнамі, захоп матэрыяльных каштоўнасцей і палону, прывялі да карэннай змены традыцыйнай сістэмы светапогляду і светабудовы родавай арганізацыі грамадства. У гэтых умовах, родавыя старэйшыны не маглі ажыццяўляць штодзённае кіраўніцтва і забяспечваць пастаянную бяспеку племені, і іх грамадскі аўтарытэт паступова зніжаецца [31, с. 10]. У выніку родавая невайсковая знаць, якая ў папярэднія часы іграла галоўную ролю ў грамадскім і палітычным жыцці, саступае свае месца вайскавай дружыне на чале з правадыром, але па ранейшаму захоўвае сваё высокае становішча. Такім чынам, вайсковая арганізацыя – дружына – набывае асобны статус у племянным грамадстве.

На чале дружыны стаяў правадыр, які атрымаў найменне «князь» у славянскай мове і «*kunigas*» у балтаў. На думку І. Н. Данілеўскага, слова «князь» было прынята праславянамі з прагерманскай, або готскага мовы і роднасна словам «*конунг*», «*konig*», «*king*» (кароль) [11, с. 57]. Падмацоўваюць суаднясенне і семантычна падобныя прыклады, як

гоцкае «waldan» і славянскае «vlastь» з адзіным сэнсам [28, с. 243]. Гэтае слова пазначае старэйшыну рода [32, с. 324]. Бачна, як на славянскі інстытут княжацкай улады моцна паўплывалі германскія звычаі [33, с. 170–188].

Зыходзячы са значэнняў, якія гэта слова атрымала ў заходнеславянскіх мовах (славацк. Knaz; польск. książdź – «святар»), першапачаткова князі выконвалі функцыю не толькі свецкую, але і духоўную (функцыю паганскіх жрацоў) [11, с. 58]. На гэта ўказваюць курганныя пахаванні князеў-язычнікаў. Сведчаннем таго, што ў дахрысціянскую эпоху князі з'яўляліся выканаўцамі святарскіх абрадаў, гавораць вялікія курганныя пахаванні «позняга язычніцтва» X ст. у Гнёздаве (Верхняе Падняпроўе), Цімярове (Верхняе Паволжа), ў наваколлях Кіева і Чарнігава. Аналагі падобных пахаванняў прысутнічаюць і ў Скандынаўскіх краінах, яны былі характэрны для эпохі вікінгаў (IX–XI стст.). Рысы падобных пахавальных абрадаў – трупаспаленне і трупапалажэнне (часта ў ладдзе), укладванне зброі і посуду, які выкарыстоўваўся на пірах, ахвярапрынашэнні (у тым ліку чалавечыя); ахвярны кацёл, з рэшткамі з'едзенага пад час пахавальнага піру барана, размешчаны ў цэнтры курганаў Гнёздава і Чарнігава. Рэшткі пахаванняў, якія сімвалізавалі ўяўленні аб замагільным жыцці князеў і дружыннікаў, сведчаць ад тым, што правадыр ці князь – быў гарантам не толькі права і дабрабыту падуладнай яму зямлі: ён быў гарантам усіх традыцыйных асноў, уключаючы сферу рэлігійнага і звышнатуральнага [34, с. 884]. Пра выкананне князямі дахрысціянскіх культывых абрадаў сведчыць паведамленне АМЧ аб абрадзе ахвярапрынашэння варагаў-хрысціян у 983 г. кіраўніком абраду быў кіеўскі князь Уладзімір Святаславіч [25, с. 40].

Эканамічнае і сацыяльнае асяроддзе, у якім адбывалася развіццё княжацкай улады ў VIII–IX стст. істотна змяняліся. Усходнеславянскія плямёны ў гэты перыяд рассяліліся ад Прыкарпацця, Дняпра і Паўднёвага Бугу, да сярэдняй плыні Акі з захада на ўсход, і ад Пскоўска-Ільменскага міжвазер'я да Сярэдняга Падняпроў'я з поўначы на поўдзень. Аб існаванні племянных княжэнняў ва ўсходніх славян яскрава сведчыць недатаваная частка АМЧ: *«По сей братьи (Кій, Шчэк і Хорыў. – Ю. К.) почаша держати родъ ихъ княжение в поляхъ, а въ деревляхъ свое, а дрьговичи свое, а словене свое в Новегороде, а другое на Полоте, иже и полочане»* [25, с. 8].

У даследаванні працэсу утварэння ўсходнеславянскіх племянных саюзаў на беларускіх землях, важна звярнуць увагу на культуру смаленска-

полацкіх доўгіх курганоў (КСПДК). Дадзеная культура займае тэрыторыі ў сярэдняй плыні Заходняй Дзвіны, смаленскую частку Падняпроўя, тэрыторыю ўздоўж ракі Вялікай каля Пскоўскага возера. Перыяд існавання культуры – VIII–IX стст. [7, с. 126]. КСПДК прадстаўлена пахавальнымі помнікамі – доўгімі курганамі, размешчанымі ўздоўж рэк і азёр. Акрамя пахавальных помнікаў, культура прадстаўлена паселішчамі, якія яшчэ не дастаткова даследаваны. Параўнальна буйныя раскопкі былі праведзены на селішчах, якія апынуліся пазней у межах некаторых старажытных гарадоў (Полацк, Лукомль, Пскоў). У навуковай літаратуры па-рознаму інтэрпрытуюць этнічную прыналежнасць КСПДК. На думку Э. М. Загарульскага і Я. А. Шмідта, этнічнымі носьбітамі культуры з’яўляліся балты [35; 36]. Паводле большасці даследчыкаў (Л. В. Аляксеева, В. В. Енукова, В. М. Ляўко, Г. В. Штыхава), культура культуры смаленска – полацкіх доўгіх курганоў атаясамліваецца са славянамі – крывічамі [37; 38; 39; 40]. Апошняя палажэнне прымаецца за выснову аўтарам артыкулу.

Большасць даследчыкаў разглядаюць усходнеславянскія летапісныя княжэнні як племянныя саюзы, якія былі тыповай з’явай для апошняй стадыі першабытнаабшчыннага ладу – ваеннай дэмакратыі, або зыходзячы з сучаснага стану даследавання палітантрапалогіі – правадырства. А. П. П’яноў бачыў у племянных саюзах дзяржаўныя ўтварэнні і выказваў думку аб існаванні Крыўскага племяннога саюза, з якога з цягам часу выйшла княжэнне палачан [41, с. 158]. Б. А. Рыбакоў называў усходнеславянскія племянныя саюзы «саюзамі саюзаў» [42, с. 8]. І. Я. Фраянаў лічыў іх «суперсаюзамі», або «звышсаюзамі» [43, с. 13–14]. Так ці інакш, дадзеныя ўтварэнні складзеныя на апошняй стадыі развіцця першабытнаабшчыннага ладу напярэдадні ўтварэння першых дзяржаў, былі заснаваны на аб’яднанні некалькіх монаэтнічных плямёнаў у адзіны патэстарны арганізм. Адносна вяхроўнай улады ў гэтых утварэннях, можна с дакладнасцю меркаваць аб наяўнасці князя як вярхоўнага кіраўніка, які ажыццяўляў уладу над аб’яднанымі славянскімі плямёнамі (племяннымі княствамі) [14, с. 4].

У перыяд VIII–IX стст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі існавала два рэгіёна, якія маглі стаць самастойнымі дзяржаўнымі ўтварэннямі: прыпяцкае Палессе з цэнтрам у Тураве і Сярэдняе Падзвінне з цэнтрам у Полацку. У раннесярэднявечны перыяд дамінуючую ролю ў стварэнні дзяржаўнасці на беларускіх землях адыгрывала менавіта тэрыторыя полацкіх крывічоў. Так, у беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі да Полацка замацавалася стаўленне яе да «калыскі беларускай дзяржаўнасці» [44, с. 31–39], што цалкам адпавядае рэчаіснасці.

На існаванне племяннога княжэння полацкіх крывічоў указвае паведамленне АМЧ, тым самым гэтае княжэнне было аднесена летапісцам да ліку першых патэстарных палітычных утварэнняў ва Усходняй Еўропе. Даследчыкамі былі прапанаваны розныя канцэпцыі вылучэння Полацка, як асобнага племяннога княжэння, і далейшага яго станаўлення, як дзяржаўнага ўтварэння з уласнай княжацкай дынастыяй.

Дарэвалюцыйныя гісторыкі М. В. Доўнар-Запольскі і У. Е. Данілевіч адзначалі вялікае значэнне гандлёвых шляхоў у працэсе станаўлення Полацка, як самастойнага дзяржаўнага ўтварэння [45, с. 11; 46, с. 54].

У савецкі перыяд асаблівая роля ў даследаванні Полацкай зямлі належыць Л. В. Аляксееву. Сярод асноўных прычын вылучэння асаблівага палітычнага развіцця Полацка, даследчык вылучае геаграфічныя і кліматычныя ўмовы, у прыватнасці блізкасць Дняпра і Сярэдняй плыні Заходняй Дзвіны, што забяспечвала надзейны транзіт тавараў і развіццё унутранага гандлю [37, с. 67]. Таксама Л. В. Аляксееў найважнейшай прычынай вытокаў палітычнай самастойнасці Полацкай зямлі лічыў кантроль горада над волакамі – ключавымі участкамі міжнароднага гандлёвага шляху «з вараг у грэкі» [47, с. 22].

У беларускай гістарыяграфіі захоўваюцца падыходы да выяўлення прычын вылучэння Полацкага княства, як на ўдалае размяшчэнне яго на заходнедзвінскім адгалінаванні шляху «з вараг у грэкі». У прыватнасці, дадзенага меркавання прытрымліваецца Г. В. Штыхаў [48, с. 26]. У пытанні феномена ўзнікнення горада вучоны таксама адзначае, што Полацк узнік, як племянны цэнтр крывічоў-палачан у працэсе славянізацыі краю VIII–IX стст. [49, с. 18]. С. В. Тарасаў бачыць вытокі незалежнасці Полацка ў шэрагу палітычных і эканамічных прычын, такіх як адзінства тэрыторыі, насельніцтва, адзінства палітычнай сістэмы, ідэялогіі і светапогляду [50]. Э. М. Загарульскі вылучае асаблівы сацыяльна-эканамічны і палітычны статус Полацка, як асноўныя прычыны яго ўзнікнення [51].

На думку аўтара артыкула, пры разглядзе асноўных прычын даволі ранняга вылучэння Полацка, як племяннога цэнтра крывічоў, і станаўлення Полацкай зямлі, як самастойнага дзяржаўнага ўтварэння, варта ўлічваць некалькі фактараў.

Пачынаючы з VIII ст. на тэрыторыі Усходняй Еўропы адбываецца працэс развіцця асобных абшчынных цэнтраў і пераўтварэнне іх у надабшчынныя (племянныя) паселішчы, якія ўзначальвалі такія ўтварэнні як племянныя аб'яднанні – княжэнні. Асноўнымі прычынамі з'яўлення такіх цэнтраў і вылучэнне іх з абшчынных паселішчаў па-

водле Б. А. Цімашчука з'яўляюцца: выгоднае геаграфічнае знаходжанне паселішча (наяўнасць паляўнічых угоддзяў і такіх тавараў як мёд і воск); знаходжанне абшчын на важнейшых гандлёвых шляхах; *знаходжанне абшчыннага цэнтра на палітыка – геаграфічным памежжы* (вылучана мной. – Ю. К.) [52, с. 48–49].

На мяжы VIII і IX стст. адбываюцца складаныя працэсы міжэтнічнага ўзаемадзеяння на тэрыторыі беларускага Падзвіння. Рух славян прыводзіў да кантактаў з аўтахтонным балцкім насельніцтвам. Дадзеныя радыёвугляроднага датавання, разам з комплексам рэчаў сведчаць аб пражыванні на старажытным полацкім гарадзішчы насельніцтва славянскай культуры смаленска – полацкіх доўгіх курганоў (якая большасцю даследчыкаў атаясамляецца з летапіснымі крывічамі) у 780 г. У гэтай сувязі не пазней другой паловы VIII ст. на гарадзішчы пры вусці р. Палата крывічамі быў заснаваны моцны племянны і рэгіянальны цэнтр, які ў пазнейшыя часы стаў ядром будучага княства [53, с. 33]. Як адзначае даследчык гісторыі сярэднявечнага Полацка Д. У. Дук, Полацк на пачатковым этапе свайго існавання (VIII–IX стст.) развіваецца як «палітычны і адміністрацыйны цэнтр крывічоў – палачан, асяродак кшталтавання ўрбаністычнай славянскай культуры IX ст.» [54, с. 43]. Пры гэтым, даследчык асноўнай мэтай заснавання горада лічыць кіраўніцтва працэсам славянскай каланізацыі Сярэдняга Падзвіння [54, с. 43].

Зараджэнне паселішча ў раннім сярэднявеччы на важных гандлёвых шляхах, стымулявала яго грамадскае і палітычнае развіццё. Яскравы прыклад падобных цэнтраў: Рурыкава Гарадзішча пад Ноўгарадам, Гнёздава ў Верхнім Падняпроў'і, Цімерова ў Паволжжы, Саарскае гарадзішча пад Растовым, Мохаўскае паселішча ў Гомельскім Падняпроў'і. У гістарычнай літаратуры дадзеныя цэнтры атрымалі назву адкрытых гандлёва – рамесных паселішчаў (АГРП). Падобныя паселішчы мелі развітую інфраструктуру для абслугоўвання гандлёвай дзейнасці на міжнародных шляхах і адміністрацыйнае кіраванне. З цягам часу, калі шляхі страчваюць сваё гандлёвае значэнне, АГРП прыходзяць у заняпад.

Важным штуршком для развіцця ўсходнеславянскага грамадства стала адкрыццё Каспійска-Волжска-Балтыйскага воднага гандлевага шляху, першага з трох вялікіх рачных гандлёвых шляхоў, якія злучалі Скандынавію з арабскім Халіфатам. Перыяд функцыянавання шляха прыпадае на сярэдзіну VIII–IX стст. Шлях пачынаўся ад берагоў Балтыкі, вёў уверх па Няве і Волхаве праз Ладагу і Рурыкава Гарадзішча ў возера Ільмень. Адсюль ладдзі сплаўляліся ўверх па Ловаці да волакаў

Валдайскага ўзвышша, па якіх суда перацягвалі ў басейн Волгі. Далей тавары ішлі ўніз па рацэ да Волжскай Булгарыі [1, с. 85–90]. Полацк, які знаходзіўся на Заходняй Дзвіне, аказаўся ў баку ад міжнароднай гандлёвай актыўнасці на першым этапе свайго развіцця, таму яго зараджэнне і станаўленне як гандлёва-рамеснага цэнтра ў VIII–IX стст. нельга лічыць правамоцным.

У гэтай сувязі, гіпотэзу аб узнікненні першапачатковага Полацка, як племяннога цэнтра крывічоў у працэсе славянізацыі краю, варта лічыць асноўнай. Прышлыя крывічы – славяне з’яўляліся больш актыўным элементам у міжэтнічным узаемадзеянні з аўтахтонным балцкім насельніцтвам. Як адзначае С. М. Цемушаў, даволі рана назіраецца пранікненне славян на балцкія землі ў Ніжнім Падзвінні, якія не закранула славянская каланізацыя ў раннім сярэднявеччы [55, с. 46]. Пры актыўнай каланізацыі і засваенні балцкіх зямель, асобная роля належыць княжацкай уладзе, асноўнай функцыяй якой з’яўлялася кіраўніцтва гэтым працэсам. Са спецыфічнай этнічнай сітуацыяй на поўначы беларускіх зямель можа быць звязана тэндэнцыя да далейшага развіцця княжацкай улады і ўдасканалення яе функцый. Сутыкнуўшыся з балцкім насельніцтвам, славяне на новых землях павінны былі стварыць моцную ваенную арганізацыю, што таксама замацавала ўладу вайсковага правадыра – князя.

Асаблівую цікаўнасць уяўляе пытанне пра ўзнікненне этноніму з назвай «крывічы». М. Фасмер лічыў што этнонім «крывічы» быў звязаны з імем родапачынальніка Крыва [56, с. 375]. На думку Г. В. Штыхава, крывічы – гэта патранімічная назва накшталт радзімічаў і вяцічаў (ад першапродку Радзіма і Вяткі) і паходзіць ад асабістага імені родапачынальніка. У гэтай сувязі Крыў – мянушка старэйшаны роду, абранага ўсім грамадствам. Гэты старажытны ўладар увасабляў весь род і назва «крывічы» адзначала спачатку прыналежнасць толькі да аднаго роду. Калі дадзены род зрабіўся кіруючым, назва распаўсюдзілася на ўсіх членаў саюза плямёнаў, на якіх распаўсюджвалася ўлада прадстаўніка гэтага роду [40, с. 97].

Спробы звязаць этнонім «крывічы» з ландшафтнымі асаблівасцямі рассялення (крывізной мясцовасці) не выглядаюць пераканаўчымі. Крывічы займалі вялікую тэрыторыю з рознымі фізіка-геаграфічнымі асаблівасцямі – ад Браслаўскага паазер’я на захадзе, да Верхняй Волгі на ўсходзе, ад басейна р. Вялікай на поўначы, да р. Свіслач на поўдні. Таксама няварта звязаць этнонім «крывічы» з родапляменнымі ўяўленнямі аб агульнай роднасці («крэўныя» – блізкія па крыві).

Крывіцкі саюз плямёнаў займаў вялікую тэрыторыю і кожны рэгіён меў свае асаблівасці, якія адрознівалі яго ад іншай тэрыторыі. Даследчыкі вылучаюць асобныя пскоўскую, смаленскую і полацкую галіны крывічоў [57]. Уяўленні аб «кроўнай» роднасці не маглі быць уласцівы ўсяму племянному саюзу, улічваючы той факт, што ў рабаванні Полацка ў 980 г. разам з войскам Уладзіміра Святаславіча прымала ўдзел адна з груп крывічоў [25, с. 54]. Такім чынам падаецца апраўданым звязваць назву энноніма «крывічы» з імем родапачынальніка «Крыва» што таксама (паводле АМЧ) было ўласціва для падобных усходнеславянскіх племянных утварэнняў радзімічаў і вяцічаў.

Разам з княжэннем крывічоў, у VIII–IX стст. на тэрыторыі беларускага Палесся фарміруецца племянное аб’яднанне дрыгавічоў. Аб гэтым сведчыць паведамленне АМЧ, дзе гэты племянны саюз згадваецца разам з палянамі, драўлянамі, наўгародскімі славенамі і крывічамі [25, с. 8]. Адзначаючы наяўнасць уласнага «княжэння» ў дрыгавічоў, летапісец адзначае аб высокай сацыяльна – палітычнай арганізацыі гэтага племяннога аб’яднання. На гэта ўказваюць артэфакты, паводле якіх ужо ў найбольш ранніх археалагічных помніках дрыгавічоў – курганах з трупаспаленнем, дакладна адлюстраваны працэсы сацыяльнай дыферыенцыяцыі [30, с. 58]. Пачатак існавання княжэння дрыгавічоў П. Ф. Лысенка адносіць да першай паловы IX ст. [58, с. 119]. Як адзначае даследчык, існаванне ў дрыгавічоў свайго князя, сведчыць аб глыбокім распадзе першабытнаабшчыннага ладу і развіцці элементаў феадальнага грамадства. На чале княжэнняў стаялі мясцовыя князі, якіх атачалі старэйшыны [58, с. 119]. П. Ф. Лысенка адзначае вылучэнне сацыяльнай верхушкі і адзінаўладных племянных князёў у дрыгавічоў, якія, магчыма, ўжо мелі спадчынную дынастычную ўладу [59].

Радзімічы не згадваюцца ў пераліку плямёнаў, якія мелі свае ўласныя патэстарныя ўтварэнні. Паводле А. А. Макушнікава, адсутнасць упамінанняў у ліку племянных княжэнняў радзімічаў, кампенсуецца паведамленнем летапісу аб выплаце імі дані хазарам у 885 г. і ўдзеле радзімічаў у паходзе Алега на Царград 907 г. Удзел радзімічаў у паходзе Алега ўскосна ўказвае на наяўнасць у іх уласнага «вялікага князя», які стаяў на службе князю кіеўскаму [6, с. 146]. Таксама, акрамя дадзеных летапісу, на высокі сацыяльны ўзровень радзімічаў указваюць археалагічныя дадзеныя, паводле якіх прыкметнага адставання культуры радзімічаў ад суседзяў у VIII–X стст. не было [30, с. 77]. Пры даследаванні старажытнага Гомеля было ўстаноўлена, што ў радзімічаў таксама існаваў свой племянны цэнтр, які ўзнік ад-

начасова з раннімі гарадамі дрыгавічоў і крывічоў. Гомель быў адным з такіх цэнтраў [30, с. 80]. Ускосна пра існаванне княжацкай улады ў радзімічаў у дадзяржаўны перыяд, сведчыць паведамленне АМЧ аб родапачынальніке племені – Радзіме: *«бѣста бо 2 брата в Лясах Радимъ, а другому Вятко. И пришедъша седоста Радимъ на Съжу и прозвашася Радимичи»* [25, с. 9].

Княжэнні дрыгавічоў і радзімічаў гуртаваліся на сістэме паселішчаў, якія існавалі ў папярэднія часы і з’яўляліся ўмацаванымі цэнтрамі. У перыяд існавання племянных саюзаў, гэтыя цэнтры з’яўляліся рэзідэнцыямі мясцовых князёў і іх ўзброенага атачэння. Зафіксаванае летапісам паведамленне аб існаванні дрыгавіцкага княжэння несумненна сведчыць аб дзяржаватворчых працэсах, якія адбываліся на тэрыторыі прыпяцкага Палесся на мяжы IX–X стст. Праз стагоддзе гэтыя працэсы ўвасобіліся ў фарміраванні Тураўскага княства.

Такім чынам, у перыяд пераходу ад родапляменных адносін да ўтварэння першых раннефеадальных дзяржаў, на тэрыторыі беларускіх зямель адбываецца фарміраванне племянных аб’яднанняў (княжэнняў) – крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў. У аснове сацыяльна-палітычнай улады гэтых саюзаў, улічваючы летапісную фурмулёўку «княжения» знаходзіўся князь, які кіраваў ваеннай арганізацыяй, ажыццяўляў функцыі ўнутранага кіравання, быў гарантам міру і дабрабыту ў грамадстве. Далейшае палітычнае развіццё племянных княжэнняў прывяло да ўтварэння дзяржаўных аб’яднанняў – княстваў. На тэрыторыі Беларусі толькі два рэгіёны сталі асобнымі цэнтрамі дзяржаўных утварэнняў – Полацкае і Тураўскае княства.

Радзімічы таксама маючы ўсе перадумовы для ўтварэння ўласнага княства не здолелі гэтага зрабіць па шэрагу прычын. Абмежаваны дэмаграфічны патэнцыял тэрыторыі радзімічаў быў недастатковы для супрацьстаяння ваяўнічай агрэсіі Кіеўскай дзяржавы ў канцы IX ст. Кіеўскі князь Алег у 885 г. часова падпарадкаваў іх сваёй уладзе разам з севяранамі і драўлянамі [25, с. 32]. З пачаткам функцыянавання гандлёвага шляху «з вараг у грэкі» ў IX ст. рака Сож (па якой рассяліліся радзімічы) з’яўлялася адной з галоўных гандлёвых артэрыяў і амаль дубліравала Балтыйска-Чарнаморскі шлях па Дняпру. У гэтай сувязі Кіеўская дзяржава ўжо ў канцы IX ст. імкнулася падпарадкаваць шлях па Сожу. Аб гэтым сведчыць пачатак існавання ваенізаванага паселішча Мохавіч у землях радзімічаў, які быў заснаваны кіеўскай уладай [6, с. 153].

На тэрыторыі басейна р. Прыпяць традыцыі развіцця славянскай культуры прасочваюцца з V ст. У рэгіён Беларускага Падзвіння сла-

вяне актыўна пачалі пранікаць амаль на чатыры стагоддзі пазней. Але менавіта тэрыторыя паўночнай Беларусі адыграла дамінантную ролю ў стварэнні беларускай дзяржаўнасці ранняга сярэднявечча. Прычыну ўзмацнення крывіцкага племяннога саюза з цэнтрам у Полацку і вылучэнні яго ў самастойнае Полацкае княства трэба бачыць перш за ўсё ў міжэтнічным кантакце славян і балтаў, што стымулявала развіццё і ўзмацненне княжацкай улады і ваеннай арганізацыі з мэтай засваення карэнных балцкіх зямель. Падобныя працэсы адбываліся і на тэрыторыі беларускага Палесся і Падняпроўя ў V–VI стст. Тут да IX ст. змяніліся тры археалагічныя культуры, якія належалі славянам: пражская, культура Лукі-Райкавецкай і археалагічная культура дрыгавічоў. Але да X ст. карэннага стымулу і ўмоў для развіцця моцнай вярхоўнай улады і пазнейшага адасаблення княства ад Кіева тут не склалася.

Сярэдзіна IX ст. на землях Усходняй Еўропы стала часам завяршэння пэўнага этапу грамадскага развіцця. Найбольш заўважным знешнім уплывам на ўсходнеславянскія землі стаў прыход нарманаў – жыхароў часткі Скандынаўскай паўвыспы. З іх прыходам, улада зрабіла новы крок у сваім палітычным развіцці. З’яўленне скандынаваў ва Усходняй Еўропе было звязана з эпохай вікінгаў (IX – сярэдзіна XI ст.) і пачаткам функцыянавання водных гандлёвых шляхоў: Балтыйска-Волжскага («з вараг у арабы») і Балтыйска-Дняпроўскага («з вараг у грэкі»).

З сярэдзіны VIII стст. пачалося актыўнае прасоўванне нарманаў на ўсход, мэты і задачы якога залежалі ад мясцовых умоў. Марскія вандроўкі скандынаваў і іх пранікненне на чужую тэрыторыю мелі тры асноўныя формы кантакту з мясцовым насельніцтвам: рабаўніцтва, гандаль і каланізацыя тэрыторыі [60]. Геаграфічныя асаблівасці Паўночна-Заходняй часткі Усходняй Еўропы – плаванне па мялях і парогам не спрыялі ваяўнічым набегам, асноўны вынік якіх цалкам залежыў ад фактару раптоўнасці, як гэта адбывалася ў Цэнтральнай і Заходняй Еўропе. Адным з галоўных прадметаў, які цікавіў скандынаваў у іх актыўным засваенні водных артэрыяў Усходняй Еўропы былі мясцовыя тавары – футра, мёд, воск [61, с. 151]. Вялікую частку гандлю і вывазу складалі рабы, захопленыя ў выніку набегі. Не гледзячы на рабаўнічыя набегі, якія безумоўна мелі месца, галоўнай формай узаемадзеянняў скандынаваў і мясцовага фінскага і славянскага насельніцтва быў гандаль.

Важнейшай вехай у станаўленні гандлёвых кантактаў паміж насельніцтвам Скандынавіі і Поўначы Усходняй Еўропы было заснаванне Ладагі (сканд. *Aldeigjuborg*) – скандынаўскага фарпосту ў месцы пераходу ад марской сістэмы камунікацыі да рачной. З заснаваннем

Ладагі (750-е гг.) пачынаецца паступовае пранікненне нарманаў углыб тэрыторыі Усходняй Еўропы. У другой палове VIII ст. скандынавы выходзяць на Верхнюю Волгу. У пачатку IX ст. фарміруецца Балтыйска-Волжскі шлях, як самастойны ўсходнееўрапейскі маршрут, які злучае свет Заходняй і Паўночнай Еўропы з краінамі ўсходу – Волжскай Булгарыяй і арабскім Халіфатам. Як адзначае Е. А. Мельнікава: «Узнікненне зоны Балтыйска – Волжскага шляху мела кардынальныя наступствы для развіцця мясцовых племянных грамадстваў. Доступ да далёкага гандлю стымуляваў паскоранае сацыяльнае развіццё тых плямёнаў, якія жылі ў зоне гандлёвага шляху. Патрэба ў мясцовых таварах для іх рэалізацыі ў гандлі ўзмацняла ролю даніны і патрабавала павелічэння яе памераў, што цягнула за сабой ускладненне патэстарных структур у рэгіёне і, адпаведна, ўзмацненне цэнтральнай улады» [62, с. 60–61].

На працягу IX ст. фарміруюцца два асноўныя адгалінаванні Балтыйска-Волжскага шляху, якія выходзяць у Волгу: паўночная – да ўсходу ад Ладажскага возера па рэкам Сясь, Паша, Аяць, Алонка да Беллага возера і далей па Шэксне, і паўднёвая – па Волхаву, Ільменю, Мсце і Ловаці [63, с. 157–170]. Гэтыя напрамкі маркіруюцца скандынаўскімі знаходкамі, пахавальнымі помнікамі і гандлёва-рамеснымі паселішчамі, значную частку насельніцтва якіх складалі скандынавы. Галоўныя АГРП, якія кантралявалі Балтыйска-Волжскі шлях – Рурыкава Гарадзішча пад Ноўгарадам, якое з’яўлялася ваенным апорным пунктам у выхадзе з Волхава ў возера Ільмень; у Верхнім Паволжжы з’яўляецца гандлёва-рамесны цэнтр, які вёў у Волга-Оксае міжрэчча – Цімерова і Сарскае Гарадзішча (побач з Растовым), дзе пачынаўся шлях на Аку [62, с. 59]. Такім чынам ажыўлены гандаль на трансееўрапейскім шляху адбываўся менавіта ў Ладажска-Ільменскім рэгіёне і Яраслаўскім Паволжжы (паўднёвы напрамак).

Паводле дадзеных археалогіі, якія фіксirуюць вялікую колькасць скандынаўскіх знаходак у рэгіёне Павалхоў’я ў параўнанні з Верхнім Паволжжам, менавіта першая тэрыторыя найбольш актыўна выкарыстоўвалася скандынавамі ў гандлёвых мэтах (часта канцавым прыпынкам значнай часткі нарманаў была Ладага). У сувязі з гэтым, тэрыторыя паўночна-заходняй часткі шляху, які кантраляваў пераход ад Балтыкі да рачной часткі маршруту, вылучыўся як найбольш спрыяльны для ўтварэння першых дзяржаўных аб’яднанняў на тэрыторыі Усходняй Еўропы.

К сярэдзіне IX ст., калі функцыянаванне Балтыйска-Волжскага гандлёвага шляху дасягнула свайго росквіту, былі складзены асноўныя пера-

думовы для аб'яднання паўночнай часткі шляху (Павалхоў'е, магчыма Верхняе Паволжжа) ў адзінае палітычнае ўтварэнне. Летапіснае сказанне аб запрашэнні варагаў на чале з Рурыкам, якое ўзыходзіць да вуснай гістарычнай традыцыі, адлюстроўвае працэсы кансалідацыі племянных эліт, якія імкнуліся да буйных цэнтраў гандлёвага шляху пад уладай прышлай сацыяльнай групы, якую прадстаўлялі нарманы.

Даволі стракаты склад этнічных племянных утварэнняў у Паўночна – Заходняй часкі Балтыйска-Волжскага шляху, мяркуючы па паведамленнях летапісаў, быў асноўнай прычынай разладаў і войнаў за кантроль над цэнтрамі гандлёвага шляху. АМЧ пад 859 (6367) г. паведамляе: *«Имаху в дань Варязи изъ заморье на Чюди и на Словенех на Мери и на всехъ Кривичехъ»*. Пра далейшы ход падзей летапіс паведамляе пад 862 (6370) г.: *«Изъгнаша Варяги за море, и не даша имъ дани, и почаша сами в себе володети. И не бе в нихъ правды, и вста родъ на род и быша усобице в них, и воевати сами на ся почаша»* [25, с. 14].

У дадзеным паведамленні даволі празрыста адлюстравана тэрыторыя, якую імкнуліся кантраляваць нарманы («варязи» паводле летапісу). У дадзеным выпадку кантроль варагаў за племяннымі тэрыторыямі ажыццяўляўся ў форме спагнання даніны з плямёнаў чуждзі, славен, меры і крывічоў, што дало падставу шэрагу даследчыкаў весці размову аб існаванні міжплемяннога ўтварэння – «паўночнай канфедэрацыі плямёнаў» (У. Т. Пашута, Г. С. Лебядзеў, Е. А. Мельнікава, У. Я. Пятрухін). Паведамленне аб выгнанні варагаў і наступных міжплемянных сварках, якія пачаліся пасля варажскага выгнання і, як вынік, запрашэнне варагаў на чале з Рурыкам, гаворыць аб імкненні да далейшай кансалідацыі на іншай аснове, якая ўзвышаецца і адасабляецца ад асноўнай масы кантралюемага насельніцтва не толькі сацыяльна. Найбольш развітым на тот момант патэстарным утварэнням славен, крывічоў з аднаго боку і фіна-угорскім плямёнам, якія таксама імкнуліся да кантролю над важнейшымі участкамі шляху, з другога боку, была патрэбна знешняя кіруючая сіла, заснаваная на прышлай этнічнай аснове, якая магла забяспечыць знешнюю бяспеку, унутраную стабільнасць грамадскага жыцця, ахову гандля.

Гэтыя фактары і прывялі да запрашэння ў тым жа 862 г. славянскай і фіна – угорскай знаццю на княжэнне ў Ладагу варажскага конунга Рурыка з братамі Сінеўсам і Труварам: *«И реша сами в себе. Поищемъ себе князя иже бы володель нами и судиль по праву. Иидаша за море къ Варягомъ к Руси ... Чюдъ и Словени и Кривичи. вся земля наша велика и обилна а наряда в ней нетъ да поидете княжитъ и володети нами»*.

И избърацася 3 братья с роды своими I пояша по собе всю Русь. И придоша старейшии Рюрикъ седе Новогороде (Ладазе. – Ю. К.) а другии Синеоусъ на Белеозере а третии Изборъсте Труворъ. И от техъ Варягъ прозвася Руская земля» [25, с. 14].

Паводле паведамлення, разам з варагамі на ўсходнеславянскія і фінскія землі прыйшла назва «русь». Этымалогія дадзенай назвы верагодна звязана з асаблівасцямі пранікнення скандынаваў у фінскія землі. У выніку паходаў на судах, удзельнікі якога, весляры і воіны, насілі назву, узыходзячую да старажытнаісландскага «*Róþs*» (весляры, удзельнікі паходу на вяслярных судах). Фіны, якія першыя пазнаёміліся са скандынавамі, прынялі іх саманазву «*ruotsi*», ператварыўшы яго ў этнонім. Усходнеславянскае насельніцтва ў выніку ўзаемадзеяння з фінамі запазычыла гэтую назву як пазначэнне скандынаваў, якое ва ўсходнеславянскай мове набыло форму «*русь*» [64, с. 133–152].

Дадзеная назва на працягу IX–X стст. зведала пэўную трансфармацыю. У першыя дзесяцігоддзі кантактаў паміж фінскім і славянскім насельніцтвам, назва «русь» выкарыстоўвалася ў якасці пазначэння заморскіх гандляроў і ваяроў як выхадцаў са Скандынавіі (варагаў). З усталяваннем улады нарманаў на ўсходнеславянскіх, балцкіх і фіна – угорскіх землях назва «русь» набыла вызначэнне адасобленай сацыяльнай групы, пераважна скандынаўскага паходжання, куды ўваходзілі прадстаўнікі ўлады (князь і яго дружына).

Тэрыторыя, вакол якой склалася «паўночная канфедэрацыя» з цэнтрам у Ладазе, ўтварылася вакол паўночнай часткі Балтыйска-Волжскага гандлёвага шляху. Яна аб’ядноўвала плямёны, землі якіх былі размешчаны на яго асобных участках ад Фінскага заліва (чудзь) да Волжскай Булгарыі (мера). На землях, якія ўваходзілі ў склад аб’яднання ў IX ст. утвараюцца буйныя гандлёва-рамесныя і ваенныя цэнтры: Ізборск у крывічоў, Рурыкава Гарадзішча ў славен, Сарскае гарадзішча і Цімерова ў меры. Ядром гэтага ўтварэння, дзе была сканцэнтравана асноўная частка каштоўнасцей і адбывалася яе пераразмеркаванне, з’яўляўся Волхаўска-Ільменскі адрэзак шляху [65, с. 101]. У гэтай сувязі ў Ладазе, як «сталіцы» гэтага вялікага аб’яднання, канцэнтруецца цэнтральная ўлада, прадстаўленая інаэтнічным скандынаўскім элементам. Канцэнтрацыя прэстыжных тавараў і матэрыяльных каштоўнасцей вакол галоўнага цэнтра стымулюе ўзмацненне вярхоўнай улады і далейшае больш глыбокае адасабленне яе ад насельніцтва.

Важна адзначыць, што вярхоўная ўлада, глава якой вызначаецца ўсходнімі аўтарамі IX–X стст. як «*хакан*», абаяраецца на варажскую этнічную

знаць (дружыну) не звязаную з мясцовымі племяннымі інтарэсамі. Так складаюцца выразныя абрысы сацыяльнай стратыфікацыі: вылучэнне «знатных русаў» (адасобленага ваеннага слою) і падпарадкаванага насельніцтва – славян (якіх усходнія аўтары называюць «ас-сакаліба») з якіх скандынавы спаганяюць даніну [27].

Разглядаючы развіццё палітагенеза на тэрыторыі Беларусі ў перыяд пранікнення варагаў на землі Усходняй Еўропы (VIII–IX стст.), варта адзначыць, што Балтыйска – Волжскі шлях, які стаў каталізатарам утварэння дзяржаўнага аб’яднання на тэрыторыі Прыільмення, не закранаў беларускіх зямель. Пад тым жа 862 г. летапіс паведамляе: *«и раздая (Рурык. – Ю. К.) мужемъ своимъ волости и города рубити: овому Полѣтескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро. И по тем городомъ суть находниче варязи»* [25, с. 15]. Дадзенае паведамленне дало падставу Г. С. Лебедзеву выказаць меркаванне аб прыналежнасці Полацка да так званай «Дзяржавы Рурыка» і ўключыць горад у «паўночную канфедэрацыю» плямёнаў [66, с. 529].

Але, не гледзячы на летапіснае паведамленне, пра ўсталяванне ў Полацку ў другой палове IX ст. варажскага намесніка Рурыка, іншых дадзеных аб прысутнасці варагаў у горадзе пакуль няма. У культурным слоі Полацка IX ст. адсутнічаюць матэрыялы, якія б сведчылі аб пастаяннай прысутнасці скандынаваў, што адрознівае яго ад Рурыкава Гарадзішча і Ладагі, дзе знойдзены багаты асартымент скандынаўскага ўзбраення і ўпрыгожванняў [67, с. 26].

Аб згадванні Полацка ў скандынаўскіх крыніцах сведчыць тапонім «Palteskja», які сустракаецца ў геаграфічных тарктатах XIII–XIV стст., «Дзеянні датчан» Саксона Граматыка (канец XII – пачатак XIII стст.) і позніх сагах, якія датуюцца XIII ст. (у «Сазе аб Одзе Страле» Полацк узгадваецца як Pallteskiuborg). Згодна з высновамі лінгвіста Т.Н. Джаксан, назва Полацка не магла перайці ў скандынаўскія мовы ў IX ст., пра што таксама сведчыць адсутнасць узгадкі горада ў скандынаўскіх скальдychных вершах, рунічных надпісах і ранніх каралеўскіх сагах, наменклатура якіх сфарміравалася ў канцы VIII – пачатку X стст. [68]. У гэтым выпадку лінгвістычны матэрыял таксама гаворыць не на карысць ранней прысутнасці ў Полацку скандынаваў.

На думку М. Б. Свярдлова, адзначаная ў «Сказанні» перадача гарадоў мужам Рурыка, сведчыць аб уяўленнях старажытнарускага летапісца аб распаўсюджанні ўлады, якая хутчэй адпавядала палітычным рэаліям канца XI – пачатку XII стст. чым сярэдзіны IX ст.

[13, с. 114]. На палітычную тэндэнцыйнасць летапісца пры асвятленні падзей IX–X стст. указвалі таксама І. Я. Фраянаў і А. А. Горскі [69, с. 89–90; 70, с. 57].

Такім чынам, у гэтай сувязі звязваць пачатковую гісторыю горада з дзейнасцю варагаў, як інаэтнічнай сацыяльнай групы, пакуль што заўчасна. Таксама падаецца малаверагодным уключэнне Полацка ў паўночны саюз плямёнаў з цэнтрам у Ладазе, які паводле летапісу кантралявалі варагі на чале з Рурыкам. Паводле папярэдніх высноў, першае дзяржаўнае ўтварэнне Рурыка было створана на аснове функцыянавання Балтыйска-Волжскага гандлёвага шляху, для яго кантролю на галоўных участках паміж Волхаўска-Ільменскім рэгіёнам і Яраслаўскім Паволжжам. Неўключэнне Полацка ў гандлёвую сістэму Балтыйска-Волжскага шляху вызначыла яго адасобленае развіццё як палітычна-тэрытарыяльнага цэнтру крывічоў на працягу IX ст.

Актыўнае пранікненне скандынаваў на тэрыторыю беларускіх зямель звязана з функцыянаваннем другога галоўнага трансёўрапейскага гандлёвага шляху, які звязваў краіны Заходняй Еўропы і Скандынавіі з Візантыяй – Балтыйска-Чарнаморскага («шлях з вараг у грэкі»). Паводле АМЧ дадзены шлях з Балтыйскага мора, дзе былі размешчаны буйныя гандлёвыя цэнтры Скандынавіі, праходзіў праз Фінскі заліў, затым па р. Нева, упадаў у Ладажскае возера. З Ладажскага возера, маршрут цягнуўся па р. Волхаў у возера Ільмень. Адтуль уверх па р. Ловаць, дзе ў раёне Гнёздава праз сістэму волакаў па мелкім рэкам ладдзі перапраўляліся ў Днепр. Далей шлях выходзіў у Чорнае мора, мінуючы Дняпроўскія парогі. Па моры шлях вёў ў сталіцу Візантыі – Канстанцінопаль [25, с. 7].

Як паказвае археалагічны матэрыял, практычна поўная адсутнасць скандынаўскіх старажытнасцяў на поўдзень аб водападзелу Заходняй Дзвіны – Дняпра – Верхняй Волгі да мяжы IX–X стст. [71, с. 288], сведчыць аб недастатковым знаёмстве скандынаваў з Дняпроўскім шляхам і Паўднёвай Руссю па меншай меры ў першай палове IX ст. Пра рэдкія пранікненні асобных груп нарманаў па Дняпроўскаму шляху да Візантыі ў першай палове IX ст., сведчыць паведамленне аб нападзе вікінгаў на візантыйскі горад Амастрыду (830-е гг.) [9, с. 129–130]. Таксама аб засваенні нарманамі Дняпроўскага шляху можа сведчыць паведамленне Бертынскіх аналаў (839 г.) аб з'яўленні ў Інгільгейме ў Людовіка Набожнага паслоў ад «кагана» да візантыйскага імператара Феафіла, якія называліся росамі, а на самой справе апынуліся свеонамі (шведамі) [26, с. 17–21]. Пра рабаўнічыя напады русаў ў 50–60-х гг.

IX ст. на Канстанцінопаль сведчыць паведамленне візантыйскага патрыярха Фоція [9, с. 131–133]

Як адзначае Е. А. Мельнікава, да сярэдзіны – другой паловы IX ст. Сярэдняе Падняпроў’е з’яўлялася: «транзітнай зонай, праз якую праходзілі рэдкія атрады найбольш прадпрымальных і ўдалых «марскіх конунгаў», наслышаных пра багацце Усходу і Візантыі. Іх мэтай было хуткае ўзбагачэнне з дапамогай рабавання, што адпавядае дзейнасці вікінгаў у іншых абласцях Еўропы» [62, с. 67]. У гэтай сувязі падаецца цалкам заканамаернай амаль поўная адсутнасць скандынаўскіх прадметаў IX ст. уздоўж Дняпроўскага шляху. Спарадычныя прасоўванні скандынаваў па Дняпры ў першай палове IX ст. з мэтай хуткага нападу на візантыйскія гарады і Канстанцінопаль амаль не астаўляюць матэрыяльных слядоў іх прысутнасці.

Актыўнае функцыянаванне шляху «з вараг у грэкі» звязана з аб’яднаннем паўночнага і паўднёвага рэгіёнаў Русі з цэнтрам у Кіеве. У 6390 (882 г.) варажскі конунг, родзіч Рурыка Алег (Helgi) праходзіць ваяўнічым паходам шлях з Волхава па Дняпры, засноўваючы стратэгічныя пункты для кантролю над дняпроўскім шляхам – Гнёздава ў зямлі смаленскіх крывічоў і Любеч паблізу ад Кіева. Паводле летапісу Алег сажае ў гэтых пунктах сваіх намеснікаў: *«и приде къ Смоленску съ Кривичи и приде в градъ и посади мужь свои отуда поиде внизъ и взя Любець и посади мужь свои»* [25, с. 17]. Вынікам паходу Алега стаў захоп Кіева і забойства княжыўшых у ім Аскольда і Дзіра [25, с. 17]. Такім чынам канец IX ст. можна лічыць часам усталявання сталай улады варагаў у Кіеве і больш актыўнага выкарыстання Балтыйска-Чарнаморскага гандлёвага шляху, які стаў альтэрнатывай шляху Балтыйска-Каспійскаму, які з цягам часу ўтрачвае сваё першаснае значэнне.

Першапачатковыя пранікненні варагаў на беларускія землі у рэгіён Верхняга Падзвіння былі звязаны з іх рухам з поўначы, верагодна праз Павалхоў’е і Прыільменне. Хутчэй за ўсё, першапрычыны гэтага руху звязаны з трактоўкай паўночнай часткі шляху «з вараг у грэкі» (Волхам і Днапром), як адным з адгалінаванняў «срэбранага шляху» па якому паступалі ў Паўночную Еўропу куфічныя дырхемы [72, с. 6–8]. Паводле высноў І. І. Ерамеева, менавіта імкненне да кантролю над гэтым шляхам было адной з галоўных прычын, якія прывялі да пранікнення варагаў з Прыільмення ў вярхоў’і Заходняй Дзвіны, а адтуль у верхнюю плынь Дняпра [12, с. 507].

Прысутнасць варагаў у міжрэччы Дняпра і Заходняй Дзвіны маркіруецца паўночнаеўрапейскімі знаходкамі, якія датуюцца прыблізна

канцом IX – першай паловай X стст. Ва ўрочышчы Чырвоны ручай знойдзены бронзавая шыйная грыўна, пласцінчатае скроневае кальцо і бронзавы бранзалет у выглядзе ладдзі [12, с. 487]. Падобныя знаходкі, у прыватнасці, ладдзьявідныя арнаментаваныя бранзалеты, атаясамліваюцца са знаходкамі IX ст. у Швецыі і Фінляндыі [73, с. 150]. Група паўночнаеўрапейскіх вырабаў знойдзена ў басейне р. Каспля каля Тарапца. Перш за ўсё гэта знакамітая манета з Хэдебю (IX ст.), знойдзеная ў скарбе арабскага срэбра на селішчы ў в. Кіслая. Таксама ў ваколіцах Тарапца знойдзена раўнаплечная фібула, датаваная другой паловай IX – X стст. [12, с. 491]. Пэуную цікаўнасць прадстаўляюць знаходкі ў могільніку Шугайлава (аднастаронні грэбень) і басейне р. Лучоса (Добрынскі скарб) [12, с. 491].

Пра ўсталяванне скандынаваў у Верхнім Падзвінні сведчаць археалагічныя даследаванні ў гарадзішчы Гаране I. Пабудовы другога перыяду функцыянавання гарадзішча VIII–IX стст. загінулі ў пажары. Хутчэй за ўсё у слядах пажару адлюстраваны ваяўнічы напад, які скончыўся знішчэннем або ўгонам жыхароў. Цікава, што пасля гібелі гарадзішча, на плошчы ранейшага паселішча быў узведзены курган вышынёй каля 3 і дыяметрам 40 метраў. У выніку раскопак выяўлена, што будаўнікі кургана надавалі асаблівае значэнне фарміраванню ў насыпы роўнай і шырокай вяршыні. Такі будаўнічы прыём быў бы апраўданы толькі ў тым выпадку, калі б вяршыня кургана прызначалася для вялікага збору людзей [12, с. 347]. Падобныя вялікія насыпы характэрны для Паўночнай часткі Русі перыяду ўсталявання там скандынаваў (IX ст.). Такім чынам, на прыкладзе гарадзішча Гаране I, пранікненне першых груп варагаў, магло насіць характар ваенных нападаў, рабаўніцтва і гвалтоўнага захопу жыхароў і матэрыяльных каштоўнасцей.

Пра актыўныя імкненні скандынаваў у другой палове IX ст. кантраляваць адзін са шляхоў паступлення куфіцкага срэбра на поўнач – з верхоўяў Дняпра да вытокаў Заходняй Дзвіны і далей у Прыпільменне – сведчаць адзінкавыя знаходкі ў раёне сучаснага Віцебска і на ўсход ад яго, упрыгожванняў з паўночнагерманскімі элементамі [71, с. 277]. Адным з найбольш ранніх сведчанняў пранікнення нарманаў у Полацкую зямлю з’яўляецца грашова – рэчавы скарб, знойдзены ў пойме р. Бярэзіна каля в. Брылі. Скарб складаўся з манетнай часткі (290 куфіцкіх дырхемаў), вагавых гірак, срэбранай шыйнай грыўны і каралінгскага меча, які адносіцца да тыпу «Н» па храналогіі Я. Петерсана [74, с. 10]. Паводле аналізу грашова-рэчавага скарбу з в. Брылі, яго датаванне вызначана як 890–892 гг. [75, с. 60–61]. На думку С. Д. Дзярновіча, Брылёўскі

скарб і вялікая канцэнтрацыя мячоў тыпу «Н» паміж Дняпром і заходняй Дзвіной, сведчыць аб пранікненні нарманаў у гэты рэгіён у канцы IX – пачатку X стст. [70, с. 11]. Аб вандроўках скандынаваў па заходняй Дзвіне ў канцы IX – пачатку X стст. сведчаць акрамя археалагічных крыніц, звесткі скандынаўскіх саг («Сага аб Олаве Святым» – Эйрык; «Сага аб Хрольве Пешаходзе» – Хрольв) [76].

Пачатак выкарыстання прамога шляху па Заходняй Дзвіне да Дняпра, як альтэрнатыўнага шляху Волхаўска-Дняпроўскага напрамку, паводле археалагічных дадзеных таксама звязаны з прадстаўнікамі Паўночнай Еўропы. Меч тыпу «Н», падобны да мяча знойдзенага ў Брылёўскім скарбе выяўлены з матэрыялаў раскопак 1891 г. Е. Р. Раманава на Камаровай гары на акраіне г. Люцын Віцебскай губерні (сучасны Лудзас Одукалнс, Лудзскі раён, Латвія). Акрамя мяча, які мае выразнае паўночнаеўрапейскае паходжанне, ў пахаванні знойдзена фібула са звярыным арнамантам, што таксама ўказвае на скандынаўскую прыналежнасць дадзенага прадмета [74, с. 33]. З’яўленне падобных фібул ва Усходняй Еўропе адносіцца да рубяжа IX–X стст., але асноўны перыяд іх выкарыстання адносіцца да X ст. [74, с. 10]. На падставе сучасных даследаванняў высвятляецца, што мячы тыпу «Н» актыўна выкарыстоўваліся у X – пачатку XI стст. [77, с. 105]. Меч тыпу «Н» з кляймом ULFBERT нанесеным на клінок знойдзены каля вёскі Руба пад Віцебскам. Клінкі, пазначаныя падобнымі клеймамі вырабляліся ў франкскіх майстэрнях у рэгіёне Сярэдняга Рэйну, адкуль асабліва актыўна разыходзіліся ў Скандынавію і Усходнюю Еўропу. Як адзначае М.А. Плавінскі, ўсе так званыя «каралінгскія» мячы эпохі вікінгаў, знойдзеныя на тэрыторыі Полацкай зямлі з’яўляюцца прадметамі імпарту [78, с. 28]. Згодна з асноўным напрамкам функцыянавання гандлёвага шляху IX – X стст. («з вараг у грэкі») які часткова праходзіў праз беларускія землі, клінковая зброя ва Усходнюю Еўропу паступала менавіта з краін Скандынавіі.

Ускосным сведчаннем аб прысутнасці нарманскіх ваяроў у Полацку, з’яўляецца знаходка ў 1956 г. двухязовага мяча тыпу «V» па храналогі Я. Петарсана. Меч мае тое ж кляймо як і ў мяча з вёскі Руба. Датyroўка мячоў падобнага тыпу адносіцца да X ст. [74, с. 10]. Вялікая канцэнтрацыя гэтых мячоў на Волхаўска-Волжскім і Волхаўска-Дняпроўскім шляхах сведчыць аб прысутнасці ваяўнічых атрадаў нарманскіх дружын і іх паступовую інфільтрацыю ў старажытнарускую ваенна – дружынную культуру. Магчыма ў канцы IX – пачатку X стст. падобныя працэсы мелі месца на Заходнедзвінскім напрамку Балтыйска-Чарнамор-

скага шляху, але да сярэдзіны X ст., скандынаўская ўлада ў Полацку не была ўстаявана па прычыне праходжання асноўнага маршруту праз Волхаў – Верняе Падзвінне і Днепр на ўсход ад Полацка.

Даволі позні пачатак выкарыстання заходнедзвінскага шляху ў якасці гандлёвага маршрута, амаль напрамую злучаючага Балтыйскае мора з Верхнім Падняпроў'ем, і праз сістэму волакаў з Дняпром і Чорным морам, верагодна абумоўлены актыўным супрацьдзеяннем балцкіх плямёнаў латгалаў і селаў, якія насялялі рэгіён Ніжняга Падзвіння і непасрэдна суседнічалі з крывічамі ў VIII–IX стст. [79, с. 64–65]. Верагодна яны складалі бар'ер, які перашкаджаў пераўтварэнню Заходняй Дзвіны ў міжнародную гандлёвую артэрыю IX ст. [71, с. 279].

Пра паступовае развіццё гандлёвых стасункаў Візантыі і Скандынаўскіх краін праз Заходнюю Дзвіну сведчаць знаходкі Візантыйскіх манет X ст. у археалагічных помніках Ніжняга Падзвіння. Манеты прадстаўлены знаходкамі двух міліарысіяў Канстанціна VII (913–953 гг.) знойдзеныя ў могільніку Скрыверу-Айзкраўкле [80, с. 42]. У сваёй большасці дадзеныя манеты пападалі ў Ніжняе Падзвінне менавіта праз Полацк [80, с. 44]. У гэтай сувязі варта прыгадаць паведамленне АМЧ пра паход кіеўскага князя Алега на Канстанцінопаль. У выніку паходу былі заключаны мірныя дамовы 907 і 911 гг., паводле якіх візантыйцы былі абавязаны выплочваць штогадовую даніну на старажытнарускія гарады, у шэрагу якіх адзначаны Полацк [25, с. 19]. Знойдзеныя манеты, чаканка якіх адбывалася паміж 913 і 953 гг., сведчаць на карысць удзелу палачан ў паходзе Алега і распаўсюджванні візантыйскай выплаты на Полацк.

Паводле паведамлення АМЧ аб удзеле Полацка ў паходзе Алега можна выказаць гіпотэзу аб часовым уключэнні горада ў пэўную залежнасць ад Кіева ў канцы IX – пачатку X стст. Хутчэй за ўсё гэта звязана з паступовым засваеннем Заходнедзвінскага напрамку шляху «з вараг у грэкі». Згодна з АМЧ, пасля захопу Кіева ў 882 г. Алег распаўсюджвае сваю ўладу на племянныя княжэнні драўлян (883 г.), севяран (884 г.) і радзімічаў (885 г.) [25, с. 17–18]. У гістарыяграфіі паведамленні аб падпарадкаванні плямёнаў Кіеву ў другой палове IX–X стст. разглядаюцца як працэс «акняжэння» ўсходнеславянскіх зямель.

На пачатковым этапе (другая палова IX – сярэдзіна X стст.) «акняжэнне» распаўсюджвалася на плямёны, якія знаходзіліся на важных гандлёвых шляхах, або прылеглых да Кіева тэрыторый. Варта адзначыць, што падобныя падпарадкаванні мелі часовы характар. Усходнеславянскія аб'яднанні неаднаразова «адыходзілі» ад Кіева і кіеўскія князі вы-

мушаны былі паўтараць ваенныя выправы ў землі славянскіх саюзаў. Галоўныя праявы падпарадкавання («акняжэння») племянных саюзаў адлюстроўваліся ў рэгулярнай выплаце даніны Кіеву і прымусе насельніцтва разам з князямі ўдзельнічаць у ваенных паходах. Пры гэтым племянныя князі маглі захоўваюць сваю ўладу [52, с. 183].

Як паказваюць даследаванні, для Старажытнай Русі ранняга сярэднявечча была характэрна не толькі сацыяльная стратыфікацыя, але і іерархія князёў, абшчын, тэрыторый і этнічных груп [81]. Палітычную сістэму і пэўную іерархію княжацкай улады на землях Русі даволі выразна адлюстроўваюць дагаворы Алега і Ігара з Візантыяй 911 і 944 гг. Так, паводле дагавора Алега, у складзе яго світы прысутнічаюць іншыя князі. У Лаўрэнцьеўскім летапісу за 6420 (912 г.) паведамляецца: *«Мы от рода рускаго: Карлы, Инегелдъ, Фарло, Веремоуд, Рулавъ, Гоуды, Роуаладъ Карнъ, Фрелавъ, Руаль, Актеву, Труанъ, Лидоул, Фостъ. Стеми иже послани от Олга великаго князя Роускага и от всех иже суть под рукою его светлых и великих князь и его великих бояръ к вам Лвови и Александрови»* [25, с. 24].

У дадзеным паведамленні звяртае на сябе ўвагу пералік імёнаў, якія ўваходзілі ў пасольства Алега. Большасць з гэтых імёнаў маюць выразнае скандынаўскае паходжанне [82], што ўказвае на яшчэ даволі значную сацыяльна-этнічную адасобленасць варажскага князя і яго дружыны ад неславянскага насельніцтва ў пачатку X ст.

Паводле дагавора ў пасольстве Алега прысутнічаюць «светлыя князі Алега і яго вялікія баяры». Яшчэ І. Д. Бяляеў адзначыў, што пад выразам «светлыя князі» маюцца на ўвазе князі славянскіх плямёнаў, падпарадкаваных Алегу [83, с. 49]. Пра пэўную іерархічнасць і вылучанасць скандынаўскай пануючай групы ад «светлых князёў і баяр» сведчыць адасобленае пералічэнне спачатку скандынаўскіх імёнаў, а потым «светлых князёў і баяр».

Яшчэ адным цікавым момантам дагавора з'яўляецца выраз *«под рукою его (Алега. – Ю. К.) светлых и великих князь и его великих бояръ»*. Варта адзначыць, што паводле сярэднявечных уяўленняў еўрапейскіх народаў, рука – шырока распаўсюджаны сімвал улады, магутнасці, усталявання асабістай і васальнай залежнасці. У якасці такога сімвала рука выкарыстоўвалася ў сярэднія вякі для сцвярджэння дагавораў у якасці славесных формул і абрадавых дзеянняў. Указанне дагавора 911 г. на «светлых і вялікіх князёў» «пад рукой» вялікага кіеўскага князя, сведчыць аб тым, што племянныя князі і родзічы Алега знаходзіліся ў падпарадкаваных, васальных адносінах да яго [13, с. 160].

Папярэдні дагавор Алега з грэкамі, які змешчаны ў АМЧ пад 6415 (907 г.) паведамляе пра пэўную залежнасць Полацка ад Кіева: *«заповеда Олег... даяти уклады на рускыа грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтескъ, на Ростов, на Любеч и на прочаа город; по тем городомъ седяху велииши князи, под Олгом суще»* [25, с. 23]. Б. Д. Грэкаў выказаў сумленне на конт удзелу Полацка ў паходзе і лічыць, што Полацк быў далучаны да ўладанняў кіеўскага князя толькі пры Уладзіміры Святаславічы (980 г.) [84, с. 295–296]. Пры гэтым большасць даследчыкаў прыйшла да высновы, што само згадванне ў дадзеным выпадку крывічоў падцвярджае ўдзел Полацка ў паходзе на Царград у 907 г. [7, с. 149]. Як адзначае М. Б. Свядлоў, Полацк быў падпарадкаваны Русі ў канцы IX ст. пры Алеге. Паводле яго гіпотэзы, залежнасць Полацка ад Кіева ў канцы IX – пачатку X ст. абумоўлена адсутнасцю скандынаўскіх знаходак у горадзе [13, с. 115]. Дадзеная выснова з першага погляду падаецца нелагічнай, бо ўсталяванне ў Полацку ўлады Алега павінна была адлюстравання ў археалагічным матэрыяле [71, с. 288]. Але падпарадкаванне племянных тэрыторый Кіевам («акняжэнне») у канцы IX–X стст. мела розны характар у залежнасці ад рэгіёну і не абавязкова прадугледжвала наяўнасць у падпарадкаваным «градзе» нарманскага стаўленіка. Падзеі сярэдзіны X ст., якія адлюстроўваюць узаемаадносіны кіеўскага князя Ігара, а потым і княгіні Вольгі з мясцовымі драўлянскімі князямі, гэта падцвярджаюць [25, с. 35]. Паводле летапісаў галоўнай умовай залежнага становішча племянных саюзаў быў абавязковы ўдзел у вайсковых выправах і выплата даніны. Удзел крывічоў у паходзе Алега на Канстанцінопаль і назва Полацка ў ліку гарадоў, на якія распаўсюджваліся візантыйскія «ўклады», гаворыць аб пэўнай залежнасці горада ад улады Алега у пачатку X ст. Можна меркаваць, што абавязковай умовай для Полацка быў удзел насельніцтва горада ў ваенных кампаніях кіеўскага князя. Такім чынам, для Полацка, як тэрытарыяльна – палітычнага цэнтру падзвінскіх крывічоў ў IX – першай паловы X стст., была характэрна наяўнасць *мясцовай княжацкай улады*, якая верагодна насіла спадчынны характар.

Не зразумелым застаецца пытанне аб выплаце Полацкам даніны Кіеву. Згодна з падпарадкаваннем племянных тэрыторый, якія прылягалі да Кіева і тых тэрыторый, якія знаходзіліся на важных участках гандлёвых шляхоў, з іх спаганялася даніна, збор якой ажжыццяўляўся праз палюддзе. Палюддзе – сусветная гістарычная з’ява, якая існавала ў многіх народаў пры пераходзе ад першабытнаабшчыннага ладу да першых дзяржаўных утварэнняў. Сутнасць палюддзя заключалася ў аб’ездзе

князем і дружнай тэрыторый, на якія распаўсюджваецца княжацкая ўлада. Аб'езд прадугледжваў збор дакладна ўсталяваных падаткаў з мясцовага насельніцтва на карысць князя і яго атачэння.

Візантыйскі імператар Канстанцін Парфірародны ў трактаце «Аб кіраванні дзяржавай» (сярэдня Х ст.) апісаў працэс збору палюддзя ва ўсходнеславянскіх землях: *«Зімовы ж і суровы лад жыцця росаў такі. Калі наступіць лістапад месяц, адразу іх архонты выходзіць з усімі росамі (скандынавамі. – Ю. К.) з Кіева і адпраўляюцца ў палюдзе, што называецца “кружэннем”, а менавіта – у Славініі вервіянаў, дрыгівітаў, крывічоў, северяяў і іншых славян, якія з'яўляюцца пактыётамі росаў. Яны харчуюцца там на працягу ўсёй зімы, потым яны зноў, пачынаючы з красавіка, калі растае лёд на рацэ Дняпры, вяртаюцца ў Кіеў»* [9, с. 140]. Па ўяўленнем Канстанціна Парфірароднага, данікамі «росаў» з'яўляліся драўляне, крывічы, севяране, улічы і загадкавыя «вервіяны». У пераліку плямёнаў, якія плацілі даніну кіеўскаму князю згаданы таксама крывічы. Але ўжо ў Х ст. крывічы не ўяўлялі агульнага саюзу плямён, так як падзяляліся на полацкіх, пскоўскіх і смаленскіх. У дачыненні да апошніх і магла быць ужыта агульная назва «крывічы» [7, с. 150]. Б. А. Рыбакоў прышоў да высновы, што менавіта Смаленск з'яўляўся самым аддаленым і паваротным пунктам палюддзя кіеўскіх князёў, якое ажыццяўлялася «па колу» (было кругавым аб'ездам зямель) [85, с. 78].

Рэканструкцыя маршрута палюддзя, апісаная Канстанцінам Парфірародным добра суадносіцца з названымі ім «Славініямі» і істотна дапаўняецца археалагічным матэрыялам з раскопак буйных дружных паселішчаў: Гнёздава, Цімерова, Шаставіц. Маршрут палюддзя пачынаўся ў Кіеве, ён ішоў уздоўж заходняга берага Дняпра праз Іскарасцень, племянны цэнтр драўлян, і Любеч. Адтуль да Смаленска (Гнёздава), дзе паварочваў назад і працягваўся па ўсходняму берагу Дняпра праз землі радзімічаў, дзе на рубяжы IX–X стст. быў заснаваны буйны дружны цэнтр – Мохаў (сучасны Лоеўскі раён Гомельскай вобласці) і севяран. Характэрна, што гэты шлях праходзіў праз землі тых племянных саюзаў, якія ў канцы IX ст. падпарадкаваў кіеўскі князь Алэг. Сярод падпарадкаваных Алегам плямён значацца радзімічы (883 г.).

Для аналізу працэса «акняжэння» ўсходнеславянскіх тэрыторый і станаўлення княжацкай улады на беларускіх землях асабліва важным будзе разгляд Мохаўскага ваенізаванага дружнага паселішча, якое было заснавана варагамі, як адзін з апорных пунктаў палюддзя кіеўскіх князёў. Адною з галоўных задач паселішча быў кантроль над землямі

радзімічаў і спагнанне з іх даніны. Прычыну фарміравання паселішча ў вусце р. Сож, А. А. Макушнікаў бачыць у сферы ваенна-палітычнай і сацыяльна-эканамічнай. Так, ваенна-палітычны характар праглядаецца ў распаўсюджванні кіеўскай княжацкай улады на зямлі радзімічаў і дрыгавічоў. Дадзены працэс («акняжэнне тэрыторыі») мог суправаджацца знішчэннем племянных княжанняў і станаўленнем княжацкай адміністрацыі на дадзенай тэрыторыі з мэтай кантролю над мясцовым насельніцтвам і зборам палюддзя [6, с. 80].

На факт засяроджвання на паселішчы Мохаві ваенізаванага насельніцтва, падначаленага кіеўскай княжацкай уладзе, паказвае вялікая колькасць знаходак зброі (сякеры, наканечнікі копій, суліцы, дэталі воінскіх паясоў, фрагменты тардыраваных жалезных грыўняў і г. д.). Паводле звестак мясцовых жыхароў у курганах знаходзілі і клінковую зброю. Паказальна, што ў магілах дрыгавічоў і радзімічаў прадметы вайсковага побыту практычна не сустракаюцца [6, с. 82]. Паводле археалагічных даследаванняў, Мохаві істотна адрозніваецца ад паселішчаў племянных тэрыторый дрыгавічоў і радзімічаў. Па сваім памерам Мохаві падобны на буйныя АГРП тыпу Гнёздава, Цімерова, Шаставіцы. Пра важнае становішча гэтага паселішча гаворыць знаходжанне на ім прадметаў нехарактэрных для радзіміцкага і дрыгавіцкага насельніцтва [3, с. 98–101]. Пра «інтэрнацыянальны» склад насельніцтва Мохаві сведчыць пахавальная традыцыя. Для паселішча характэрны камерныя пахаванні слупавой і зрубнай канструкцыі, якія адносяцца да элементаў «дружынай культуры» Русі X–XI стст. Падобныя пахаванні вядомыя па матэрыялах Шаставіцкага і Гнёздаўскага курганных некропаляў. Пахаванне 1 у кургане 105 гаворыць аб так званым «сядзячым» пахаванні, што з’яўляецца характэрным для раннесярэднявечнай скандынаўскай традыцыі [86, с. 194–199].

Такім чынам, інаэтнічны склад паселішча Мохаві указвае на яго сацыяльна – адасоблены характар ад мясцовага радзіміцкага насельніцтва. Верагодна, на гэтым паселішчы з канца IX па першую палову XI стст. пражывалі ваяры і члены іх сем’яў [6, с. 85].

Менавіта ўваходжаннем племянных тэрыторый радзімічаў у сферу інтарэсаў кіеўскай улады можна тлумачыць узнікненне Мохаві. Гэты дружынны цэнтр функцыянаваў, як засяроджанне ўлады прадстаўнікоў кіеўскага князя для ажыццяўлення палюддзя і кантроля над племянным саюзам радзімічаў. Менавіта збор даніны ў форме палюддзя з’яўляўся асновай функцыянавання дадзенага паселішча.

Згодна з даследаваннямі С. М. Цемушава, пачатак палюддзя, як сістэматычнага збору даніны, трэба шукаць у перыяд утварэння пле-

мянных княстваў (VIII–IX стст.). Пры гэтым, несумненна дадзены інстытут напрамую звязаны са станаўленнем інстытута правадырства, а ў ходзе далейшай эвалюцыі грамадства з інстытутам вярхоўнай улады [87, с. 108]. Як адзначае І. Я. Фраянаў, палюддзе ўзнікла, як «грамадска неабходны і грамадска карысны інстытут, які забяспечваў нармальнае функцыянаванне ўлады князя, а такім чынам соцыўма ў цэлым» [88, с. 468]. Вытокі палюддзя ў племянным грамадстве непасрэдна выцякаюць з успрыняцця падуладным насельніцтвам дара. Князь, які з’яўляўся сакральным і фізічным гарантам міру і дабрабыту, патрабаваў ад насельніцтва адказнага дара. З цягам часу палюддзе, як спосаб збору даніны з падуладнай тэрыторыі, ужо разглядалася як *легітымнае прызнанне вярхоўнай улады князя на гэтую тэрыторыю*. Скандынаўская дынастыя, пад уладай якой на працягу другой паловы IX – X стст. аказваюцца амаль усе ўсходнеславянскія землі, выкарыстоўвала інстытут палюддзя (які несумненна існаваў да прыходу варагаў) у сваіх мэтах на больш высокім узроўні. У новых ўмовах інстытут палюддзя аказаўся эфектыўным фактарам, які аб’яднаў рознаэтнічныя племянныя саюзы ў адзіную тэрыторыю пад вярхоўнай уладай князя. Аб’езд князем і дружнай падуладнай тэрыторыі, хоць і вельмі фрагментарна, але ўжо паступова ствараў абрысы будучых дзяржаў.

Як вызначаюць даследчыкі, палюддзе – гэта многафункцыянальны комплекс, які сумяшчае эканамічныя, палітычныя, сацыяльныя і рэлігійныя функцыі [89, с. 598]. Вылучаючы асобныя з’явы інстытута палюддзя, трэба мець на ўвазе, што ва ўяўленнях архаічнага насельніцтва, палюддзе не падзялалася на асобныя функцыі, а ўспрымалася, як цэласная з’ява, якая была замацавана ў звычаі. Асоба князя, які збіраў пэўную колькасць натуральнага прадукта з падуладнага насельніцтва, успрымалася як неабходная для грамадства і, такім чынам, сакральная. Князь разам з дружнай, на працягу некалькіх месяцаў аб’язджаючы тэрыторыю, ажыццяўляў суд. У гэтым выпадку варта ўлічваць своеасаблівае становішча на землях Усходняй Еўропы, дзе ў эпоху сярэднявечча стала пражывала славянская, балцкае і фіна-угорскае насельніцтва. Ва ўмовах пастаяннай міжабшчыннай і міжплемянной варожасці, судовая функцыя трацейскага суддзі (якую выконваў князь) мела важнае палітычнае значэнне. Ажыццяўляючы суд, князь такім чынам замацоўваў сваю ўладу і набіраў у грамадстве прэстыж як ахоўнік унутранага міру і спакою ў дзяржаве. Таксама князь праз судовую дзейнасць узмацняў сацыяльныя сувязі з жыхарамі [89, с. 611], што істотна замацоўвала яго становішча сярод інаэтнічнага насельніцтва. У больш познія часы (XII–

XIII стст.), калі княжацкая ўлада пачала моцна абмяжоўвацца ўладай веча (асабліва ў Ноўгарадзе і Полацку), за князем стала замацавалася судовая функцыя [7, с. 165].

Разам з сацыяльнымі і палітычнымі функцыямі, палюддзе выконвала сімвалічнае (сакральнае) значэнне. Для легітымізацыі княжацкай улады ў раннесярэднявечным грамадстве гэта адыгрывала, бадай, першаснае значэнне ў параўнанні з эканамічным узбагачэннем князя і дружныны. Кругавы аб'езд князя па аналогіі з рухам сонца па небе, як гэта ажыццяўлялася ў Старажытнай Русі і Скандынавіі, мог успрымацца старажытным насельніцтвам, як выкананне ўладаром пэўнай рытуальна-магічнай ролі. Пад час збору вейцы ў Скандынавіі, у асобе конунга насельніцтва бачыла ўвасабленне дабрабыту краіны. У гэтым выпадку ўдзел конунга ў сумесным піры пад час палюддзя быў залогам далейшага росквіту падуладнай яму тэрыторыі [90, с. 184]. Паказальны прыклад конунга Упланда Хальвдана (820–860 гг.), бацькі Харальда Цудоўнавалосага.

У «Сазе аб Хальвдане Чорным» гаворыцца, што гэты конунг выконваў законы, пры ім былі ўраджайныя гады, і людзі яго вельмі любілі. Пасля таго, як конунг загінуў, жыхары кожнай часткі краіны прасілі, каб цела аддалі менавіта ім, так як па павер'і цела конунга прыносіла поспех. У выніку цела Хальвдана падзялілі на чатыры часткі і пахавалі ў курганах розных раёнаў Нарвегіі [91]. Такім чынам, для разумення адлюстравання вобраза князя ў вачах насельніцтва, важным з'яўляецца ўвасабленне ў ім пэўных сакральных якасцяў, дзе нават яго цела сімвалізуе росквіт, удачу і дабрабыт у краіне.

Адводзячы асобе князя першасную ролю ў грамадскім жыцці і аналізуючы станоўчую ролю палюддзя, як адзін з галоўных фактараў станаўлення і легітымізацыі княжацкай улады, варта звярнуць увагу на ўспрыняцце насельніцтвам ранняга сярэднявечча *звычайнага права*, якое ў свядомасці жыхароў стаіць над людзьмі. Даследчык сярэднявечнай культуры А. Я. Гурэвіч, адзначае: «Звычай і закону падуладны ўсе, у тым ліку і ў першую чаргу глава краіны. Яго важнейшая функцыя палягае ў захаванні і выкананні права... Калі кароль сам парушае закон, падданыя не павінны падпарадкоўвацца несправядлівасці... Парушэнне права ўладаром пазбаўляе яго законных падстаў улады і вызваляе падданных ад прысягі, якую яны прынеслі яму. Падданыя таксама абавязаны абараняць права, у тым ліку і супраць уладара які яго парушае» [92, с. 141].

Яскравым прыкладам падобных узаемаадносін князя і падуладнага насельніцтва з'яўляецца легенда аб кіеўскім князе Ігары (сярэдзіна

Х ст.), зафіксаваная ў АМЧ і візантыйскіх крыніцах. Князь Ігар Стары падчас восеньскага палюддзя ў землі драўлян парушыў усталяваны звычай і спаганяў з іх даніну тры разы за кароткі час [25, с. 35]. У выніку ён быў за гэта падвергнуты жорсткаму пакаранню. Па словах Льва Дзякана, яго прывязалі да ствалоў двух дрэў, затым іх адпусцілі і князь быў разарваны напалам [9, с. 193–194]. Па словах візантыйскага аўтара, падобнае пакаранне смерцю выкарыстоўвалася славянамі для асоб знатнага паходжання да якіх безумоўна адносіўся Ігар [9, с. 194], што вызначае павагу да князя, як носьбіта ўлады з боку драўлян. Але негледзячы на статус князя, як носьбіта вярхоўнай улады, парушэнне ім усталяваных грамадскіх нормаў і звычаяў дазваляе насельніцтву ўжыць у адносінах князя жорсткія меры і пазбавіць яго ўлады.

З канца IX – пачатку X стст. пачынаецца паступовае засваенне заходнедзвінскага гандлёвага шляху. Спачатку рэгіён Верхняга Падзвіння быў «прамежкавым» этапам паміж Павалхоў’ем і Дняпром на шляху з «вараг у грэкі». Пераўтварэнне Заходняй Дзвіны ў самастойную частку гандлёвага маршрута і, як вынік, даволі значнае становішча горада ў геапалітычнай прасторы Усходняй Еўропы, стала адной з галоўных прычын прыходу ў сярэдзіне X ст. на землі крывічоў скандынаўскага конунга Рагвалода [93, с. 25]. Менавіта з гэтага часу ўладу ў Полацку можна ўмоўна разглядаць як «нарманскую» (негледзячы на археалагічную адсутнасць слядоў скандынаўскай прысутнасці ў Полацку X ст.).

У гэтай сувязі варта звярнуць увагу на якаснае адрозненне Полацка ад Рурыкава Гарадзішча (Ноўгарада) і Ладагі ў IX–X стст.. Калі ініцыятарамі гандлёвых зносін і заснавальнікамі умацаваных пунктаў у Ладазе і Рурыкавым Гарадзішчы былі скандынавы (без актыўнага ўдзелу мясцовага фінскага і славянскага насельніцтва), ў Полацку раннегарадская структура была заснавана на славянскай аснове. Менавіта развіццё горада на ўсходнеславянскай аснове як адзначае Д. У. Дук «вызначае своеасаблівасць Полацка у этнакультурных працэсах усходняй Еўропы» [94, с. 48]. Скандынаўская ўлада ў асобе Рагвалода, з’явілася ў Полацку значна пазней чым ў рэгіёне Павалхоў’я, што прадвызначыла далейшы лёс і развіццё Полацкай зямлі з канца X па XII стст.

Археалагічныя дадзеныя сведчаць, што ў Полацкай зямлі X ст. адбываліся істотныя змены, якія маглі быць звязаны з прыходам варагаў. З гэтага часу на полацкім гарадзішчы пачынаецца актыўнае фартыфікацыйнае будаўніцтва, што можна ўскосна звязаць з часам усталявання Рагвалода [71, с. 290]. Аб паступовым узрастанні эканамічнай і, разам з ёй, палітычнай магутнасці Полацка ў гэты перыяд сведчыць

наяўнасць манетных скарбаў, звязаных з горадам і яго акругай. У 1973 г. у в. Каз’янкі пад Полацкам быў знойдзены скарб арабскіх дырхемаў які змяшчае 7711 срэбраных куфіцкіх манет [75, с. 72]. Выява на манеце з каз’янкаўскага скарба двузубца, як сімвалічнага знака княжацкай улады, было выканана 10–30-я гг. X ст. Таксама сярод графіці, якія былі адбіты на манетах, паводле Е. А. Мельнікавай значную частку займаюць выявы скандынаўскіх сімвалічных знакаў [95, с. 245]. Часам з’яўлення гэтага скарба ў Полацкай зямлі можна лічыць 30–40-я гг. X ст. Яшчэ адзін клад, які адносіцца да 70–80-х гг. X стст. быў знойдзены ў 1888 г. у іменні Струнь каля Полацка [75, с. 73]. Самым вядомым і значным лічыцца скарб выпадкова знойдзены на тэрыторыі полацкага Ніжняга замка ў 1984 г. Скарб складаецца з 6 залатых прадметаў – шыйных грыўняў і бранзалетаў [30, с. 138]. У кантэксце дадзенага скарба таксама знойдзены прадметы ўзбраення ў Ніжнім Падзвінні, што сведчыць аб панаванні ўздоўж Заходняй Дзвіны ў першай палове – сярэдзіне X ст. ваенізаванай варажскай арганізацыі на чале з князем, якая з’яўлялася галоўным носьбітам улады ў рэгіёне [71, с. 290].

Паводле звестак АМЧ у 6488 (980 г.): «*бе бо Рогъволодь прішель и-заморья имяше власть свою в Полотьске а Туры Турове от негоже и Туровци прозва*» [25, с. 54]. Аб скандынаўскай прыналежнасці першых вядомых князёў Полацка і Турава сведчыць паведамленне, што яны «прыйшлі з-за мора» (Скандынавіі. – Ю. К.) і скандынаўская этымалогія іх імёнаў. Рагвалод, яго дачка Рагнеда, Тур – славянізаваныя формы скандынаўскіх імёнаў Ragnvaldr, Ragnhildr і Torir [28, с. 139].

Імя Ragnvaldr мае адметную этымалогію, якая сведчыць аб яго прыналежнасці да імёнаў характэрных да эліты скандынаўскага грамадства. Скандынаўскае імя Ragnvaldr складаецца з двух частак. Першая частка «Ragn», даслоўна перакладаецца як «сіла бажства», пераклад другой часткі «valdr» гучыць як «уладар» («улада дадзена багамі») [96, с. 74]. Значэнне дадзенага імя ўказвае на тое, што яго носьбітам быў прадстаўнік знатнага і магутнага роду, які валодаў уладай.

Усталяванне ўлады Рагвалода і Тура ў былых племянных цэнтрах крывічоў і дрыгавічоў у сярэдзіне X ст. суправаджадлася ўнутрапалітычнай нестабільнасцю на Русі пасля забойства кіеўскага князя Ігара, што магло спрыяць у княжэнню нарамнскіх уладароў ў Полацку і Тураве. Выбар гарадоў, куды прыйшлі нарманскія конунгі, наўрацці быў выпадковым. Полацк і Тураў займалі значнае месца на важнейшых водных шляхах. Полацк з прыходам Рагвалода пачаў кантраляваць выхад на сярэднюю плынь Заходняй Дзвіны, які адкрываў прамы шлях на

Балтыку. Тураў, размешчаны на Прыпяці, звязваў Сярэдняе Падняпроўе з Заходнім Бугам і краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

Акрамя лаканічнага паведамлення АМЧ аб факце прысутнасці ў Полацку і Тураве X ст. варажскіх князёў, звестак аб іх дзейнасці больш няма. Летапіс не гаворыць пра характар усталявання ўлады Рагвалода ў Полацку. Але з'яўляецца цалкам магчымым на аснове аналізу сацыяльна-палітычных фактараў, супастаўленні дзяржаватворчых працэсаў і этнічнай сітуацыі на землях Усходняй Еўропы выказаць пэўныя гіпотэзы на гэты конт.

Згодна з запрашэннем прадстаўнікамі «паўночнай канфедэрацыі плямёнаў» Рурыка з братамі ў Ладагу ў сярэдзіне IX ст., паміж мясцовым набілітэтам і іншаземнай нарманскай дружынай было заключана пагадненне – «ряд». Тэрмін «ряд» у тэксце легенды аб запрашэнні варагаў, указвае, што ва ўспрыняцці летапісца пачатку XII ст. прызванне варажскіх князёў ажыццяўлялася ў адпаведнасці з пэўнымі нормаў права, якія існавалі ў раннесярэднявечным грамадстве [97, с. 190].

Сітуацыя, якая склалася на землях Прыльмення ў сярэдзіне IX ст., вызначыла ядро легітымізацыі ўлады і далейшыя ўзаемаадносіны князя і асноўнай часткі насельніцтва. Варагі і хазары прадстаўлялі ва ўсходнеславянскіх землях знешнюю сілу, якая перашкаджала натуральнаму развіццю дзяржаватворчых працэсаў. Кантакты мясцовага насельніцтва славян, фінаў і балтаў з іншаземцамі ў IX ст. часта суправаджаліся ваеннымі выправамі з боку апошніх, рабаваннем, захопам жыхароў і накладаннем даніны. Акрамя гэтага, развіццё дзяржаўнасці спынялі міжэтнічныя супрацьстаянні паміж славянамі і фіна-угорскімі плямёнамі, а таксама міжрадавыя спрэчкі ўнутры племянных аб'яднанняў: *«и не бе в них правды, и вѣста род на род, и быша в них усобице, и воевати почаша сами на ся»* [25, с. 17]. Так, варагі маглі выступаць у якасці арганізуючай знешняй сілы, якую можна выкарыстоўваць для абароны насельніцтва ад нападаў з боку іншаземцаў і гаранта стабільнасці ўнутры грамадства. У выніку, на ўсходнеславянскіх землях з'яўляецца дагаварны характар улады (вылучана К. А. Салаўёвым. – Ю. К.) [98]. Менавіта дагаворам у Сказанні аб прызванні варагаў тлумачыцца ўзнікненне ўлады Рурыка і ўсталяванне нарманскай дынастыі ў Старай Ладазе і Ноўгарадзе. Варта адзначыць, што ў пазнейшы перыяд асноўнымі абавязкамі князя з'яўляліся функцыі абароны (ваенная) і суда. Можна меркаваць, якасці князя, як палкаводца і суддзі, выцякаюць з дагаварнага характара ўлады, і звязаны з запрашэннем варагаў на ўсходнеславянскія землі.

У адрозненні ад Ноўгарада, улада Алега ў Кіеве была заснавана не на дагаворы, а на праве заваёўніка. Забойства кіеўскіх князёў у гэтым выпадку разглядаецца, як законнае заняцце княжацкай пасады, бо самім забойствам Алег даказаў мясцоваму насельніцтву, што ён, у адрозненні ад Аскольда і Дзіра, вылучаецца як годны князь не толькі па праву паходжання, але і па праву карыстання прыхільнасцю вышэйшых сіл. Па старажытных меркаваннях, той, хто забіў князя, з'яўляўся законным спадкаемцам яго ўлады і прызнаваўся грамадствам, як законны ўладар. Можна меркаваць, што забойства ўладара і перайманне яго ўлады іншым князем у вачах грамадства разглядалася, як яшчэ адна праява легітымізацыі яго ўлады над княствам пераможанага. Такім чынам, у палітычных падзеях на землях Русі IX–X стст. даволі празрыста праглядаюцца асноўныя формы лігітымізацыі ўлады, заснаваныя на ўзаемным пагадненні (на поўначы Русі) і заваяванні праз знішчэнне носьбіта ўлады (у Кіеве).

Верагодна ў сярэдзіне X ст. рэгіён Полацкага Падзвіння апынуўся перад тымі ж праблемамі, перад якімі стаялі паўночныя землі ўсходніх славян сярэдзіны IX ст. Полацк у раннім сярэднявеччы, знаходзіўся на мяжы балта-славянскіх кантактаў, як і Наўгародская зямля, якая знаходзілася на мяжы кантактаў славяна-фінскіх. У запрашэнні Рурыка 862 г. прымалі ўдзел як прадстаўнікі славянскіх плямёнаў (славене і крывічы), так і прадстаўнікі фіна-уграў (чудзь і мера). Летапіснае сказанне аб запрашэнні варагаў гаворыць аб сутыкненнях паміж рознымі этнічнымі групамі. Тое ж самае магло адбывацца і ў Полацку сярэдзіны X ст., калі ў выніку сутыкненняў і канфліктаў паміж крывічамі і балцкімі плямёнамі неабходна было запрасіць трэцю асобу – скандынава Рагвалода [99, с. 100].

У Лаўрэнцьеўскім летапісу больш падрабязна тлумачыцца, што Рагвалод «*державлю и владеющею Полацкую землю*» [25, с. 115]. Гэта паведамленне сведчыць аб канцэнтрацыі ўсёй улады ў руках князя. Рагвалод быў пачынальнікам полацкай княжацкай лініі, г. зн. яго падтрымлівала пэўная частка мясцовага грамадства, якую ён абараняў ад знешняй пагрозы і быў ахоўнікам унутранага парадку. Такім чынам, факт укняжэння Рагвалода ў Полацку сярэдзіны X ст. сведчыць, што ў гэтым рэгіёне дзяржаўная арганізацыя ўзнікла самастойна і звязваецца з яго імем [44, с. 33].

У АМЧ змешчана два паведамленні, у якіх фігуруюць полацкі князь Рагвалод і яго дачка Рагнеда. Летапісны заснавальнік Турава – Тур – узгадваецца аднойчы ў кантэксце першага летапіснага паведамлення

аб Рагвалодзе і Рагнедзе: «а Туры (ў. – Ю. К.) Турове от негоже и Туровци прозваша» [25, с. 54]. Паведамленне аб князе датычыцца 980 г., але ўжо ў 988 г. тут паводле летапісу княжыць прыемны сын кіеўскага князя Уладзіміра Святаполк Яраполкавіч. Як пазначае Л. П. Лысенка: «У раннефеадальным Тураўскім княстве, грамадскае развіццё пайшло ўжо далей, і фарміраванне княжацкай улады адбывалася на падставе новай феадальнай структуры грамадства, з фарміраваннем сталай дынастычнай уладай» [59, с.68]. Княжэнне дрыгавічоў змяняецца феадальным княствам у выніку адміністрацыйнай рэформы вялікага кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча. У Тураве князем быў пасаджаны прыёмны сын Уладзіміра Святаполк. Гэтым актам закончылася існаванне княжання дрыгавічоў і быў пакладзены пачатак існаванню Тураўскага княства [7, с.170].

Цалкам магчыма, што даволі позняя ўзгадка Тура ў летапісе гаворыць аб яго гістарычнасці. У сваю чаргу адзінкавае ўзгадваанне князя ўскосна ўказвае на распаўсюджванне ўлады кіеўскіх князёў на былыя племянныя тэрыторыі праз фізічнае знішчэнне кіраваўшых там уладароў. Падобны лёс магчыма спасцігнуў і легендарнага заснавальніка Турава. Так, ў адрозненні ад Полацкага княства, у Тураўскім княстве не было замацавана асобнай княжацкай дынастыі, і ўзнікненне княжацкай улады на землях беларускага Палесся звязана з Кіеўскім вялікім князем, якому яна была падпарадкавана.

З усталяваннем Рагвалода ў Полацку сярэзіны X ст., пачынаецца паступовае фарміраванне межаў Полацкага княства праз усталяванне княжацкай улады ў аддаленых ад цэнтра (Полацка) тэрыторыях. У другой палове X ст. пачынаецца рассяленне дружыны ў сельскіх мясцовасцях, аб чым сведчыць узнікненне могільнікаў Банонь і Бельчыца [100, с. 179–196]. Інвентар пахаванняў адпавядае характэрнаму інвентару іншых могільнікаў з дружыннымі пахаваннямі. З'яўленне ў другой палове X ст. каля Полацка насельніцтва з рэчамі старажытна-рускага аблічча можна звязаць з прыходам Рагвалода і ўсталяваннем ім кантролю над гандлёвымі шляхамі па Дзвіне [101, с.179]. Падобная сітуацыя назіраецца на паўночным усходзе Полацкай зямлі (Вышчадкі) ў басейне Дзісны (Чарневічы). Таксама рэгіёны, дзе знойдзены ў пахаваннях статусныя рэчы, уключае вярхоўя бярэзіны Дняпроўскай (Бірулі, Вітунічы), Ушачы Дзвінскай (Рыбакі, Селішча, Славены) і Віліі Нёманскай (Ізбішча) [101, с. 180]. Амаль усе пахаванні адносяцца да другой паловы X – пачатку XI стст., што гаворыць аб працэсе ўключэння гэтых тэрыторый у сферу інтарэсаў Полацка.

Працэс «акняжэння» зямель балтаў і асобных славянскіх племянных утварэнняў, паводле археалагічных матэрыялаў, суправаджаўся ваенным шляхам. У выніку археалагічных даследаванняў на лукомльскім гарадзішчы (цэнтры племені «лукамлян»), на ім даволі поўна прадстаўлены перыяд X–XI стст. Да гэтага часу належаць ланцэтавідныя наканечнікі стрэл, з’яўленне якіх Г. В. Штыхаў звязвае з дзейнасцю варагаў [102, с. 54]. Таксама наяўнасць слядоў пажара X ст. на ўмацаваным гарадзішчы Лукомля [103, с. 111] сведчыць аб уключэнні дадзенай тэрыторыі ў склад Полацкага княства [104, с. 27].

У могільніку Замошша, што знаходзіцца ў наваколлі Лукомля вылучаецца пахаванне з элементамі наборнага поясу X ст., што з’яўляецца паказчыкам высокага сацыяльнага статусу пахаванага і прыналежнасці яго да дружыны або княжацкай адміністрацыі [101]. Верагодна, пасля ваеннага падпарадкавання лукомльскага княжэння, на гэтай тэрыторыі была размешчана адміністрацыя полацкага князя, якая займалася адміністрацыйным кіраваннем: зборам даніны, выкананнем судовых і паліцэйскіх функцый. Прысутнасць у раёне Лукомля пахавання чалавека з высокім сацыяльным статусам, які быў пахаваны па абрадзе больш характэрным для Полацкага Падзвіння, адлюстроўвае працэсы звязаныя са стварэннем Полацкай дзяржавы.

Паводле археалагічных даследаванняў М. А. Плавінскага, у другой палове X ст. на тэрыторыі Браслаўскага Паазер’я (ваколіца азёр Укля – Абстэрна – Важа) з’яўляюцца курганныя могільнікі, якія атаясамліваюцца з прытокамі новага насельніцтва з больш усходніх рэгіёнаў беларускага Падзвіння [105, с. 129]. Паводле часу з’яўлення новага насельніцтва на ўсходзе Браслаўскага Паазер’я, можна меркаваць аб паступовым пранікненні прадстаўнікоў полацкай княжацкай улады ў гэты рэгіён. Знойдзеныя ў могільніках богінска дрывятскага мікрарэгіёна прадметы ўзбраення старажытнарускага і паўночнаеўрапейскіх форм (сякеры, ланцэтавідныя наканечнікі коп’яў з «гатычным» арнаментом), якія датуюцца X – першай паловай XI стст. [105, с. 131], таксама могуць быць пахаваннямі полацкай княжацкай адміністрацыі. З дзейнасцю прышлага насельніцтва ў Браслаўскім Паазер’і варта звязваць і могільнік Пагошча, да якога належаць 10 курганоў, якія таксама інтэрпрэтаваны М. А. Плавінскім, як пахаванні прадстаўнікоў полацкай княжацкай улады [105, с. 131].

Працэсы распаўсюджвання прадметаў стражытнарускага і паўночнаеўрапейскага паходжання празрыста ўказваюць на працэс распаўсюджвання княжацкай улады з цэнтрам у Полацку на перыферычныя

тэрыторыі ад наваколляў Лукомля і Друцка на паўднёвым усходзе, да Браслаўскага Паазер'я на паўночным захадзе. Працэс «акняжэння» тэрыторый часта суправаджаўся ваенным шляхам, аб чым сведчаць сляды пажараў на гарадзішчы Лукомля, гарадзішча «Замак» на возеры Дрысвяты і на гарадзішчы «Замкавая гара» ў Браславе [106, с. 103]. На тэрыторыі, якія былі ўключаны ў сферу інтарэсаў Полацкай зямлі, распаўсюджвалася даніна. Аб існаванні інстытута палюддзя сярод першых полацкіх князёў, ускосна сведчыць тапонім *Палюдавічы*, на мяжы Полацкага і Міёрскага раёнаў.

Усталяванню княжацкай ўлады Рагвалода ў Полацкай зямлі X ст. спрыяла некалькі фактараў, галоўны з якіх – утварэнне эфектыўнай налагава – даніцкай сістэмы. Уласных рэсурсаў для падтрымання самастойнасці існавання дзяржаўнай арганізацыі на Полаччыне і правядзенне актыўнай знешняй экспансіі ў XI ст. магло быць недастаткова. Уласныя рэсурсы маглі падтрымліваць толькі стабільнае функцыянаванне княжацкай улады ў самім Полацку. Падтрыманне княжацкага апарату кіравання і ўсёй палітычнай сістэмы патрабавала дадатковых рэсурсаў, да якіх трэба аднесці: падаткі падуладнага насельніцтва, судовыя штрафы і мытныя сборы. У гэтай сувязі варта звярнуць увагу на асаблівасці геапалітычнага становішча Полацкай зямлі на інаэтнічнай перыферыі з плямёнамі, якія знаходзіліся на больш ранняй ступені сацыяльна – эканамічнага развіцця. Менавіта рэгулярнае спаганне даніны з прыбалтыйскіх і фіна-ўгорскіх плямёнаў, разам з асаблівасцямі каланізацыйных працэсаў давала Полацку дадатковыя рэсурсы для ўзмацнення ваеннай арганізацыі і княжацкага кіравання.

Канец X ст. звязаны з цэнтралізацыяй улады на ўсходнеславянскіх зямелях. Гэты складаны працэс быў звязаны з дзейнасцю кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча. Распаўсюджанне ўлады кіеўскага князя на тэрыторыю Полацкай зямлі адлюстравалася ў летапісным паведамленні аб заваёве Полацка Уладзімірам 980 г. Летапісная легенда аб сватаўстве Уладзіміра да Рагнеды і паходзе кааліцыі паўночных пляменаў на Полацк захавалася ў Пачатковым летапісе пад 6488 (980) г. Паведамленне аб паходзе Уладзіміра і Дабрыні на Полацк, згодна з высновамі А. А. Шахматава, мае характар устаўкі. Рабаванне горада на думку даследчыка адносіцца да больш ранняга часу (пачатак 970-х гг.), што лагічна здвігае перыяд укняжэння Рагвалода ў Полацку на сярэдзіну X ст. [107]. Як было адзначана, выгаднае геапалітычнае становішча Полацка на заходнедзвінскім адгалінаванні шляху «з вараг у грэкі» ў IX – сярэдзіне X стст., стала адной з галоўных прычын актывізацыі дзейнасці

нарманскіх дружын на тэрыторыі беларускага Падзвіння. Размяшчэнне Полацка на гэтым шляху было адной з умоў усталявання ў ім Рагвалода і заключэнне пагаднення «ряда» з мясцовым насельніцтвам. У сувязі з функцыянаваннем Дзвінскага шляху, адбываецца рэзкае ўзвышэнне Полацка. Галоўнай мэтай паходу Уладзіміра такім чынам, было падпарадкаванне Полацка і кантраляванне гандлёвага шляху па Дзвіне, або перакрыццё гэтага шляху на карысць Ноўгарада, што абумовіла далейшае актыўнае супрацьстаянне двух гарадоў у XI ст.

Рабаванне Полацка і фізічнае знішчэнне Рагвалода і яго сыноў пераследала мэты распаўсюджвання кіеўскай улады на незалежныя ад Кіева цэнтры – Полацк і, магчыма, Тураў. Варта адзначыць, што пасля захопу Полацка, гвалту над Рагнедай і знішчэння полацкага княжацкага роду, дзеянні і паводзіны Уладзіміра паводле язычніцкіх уяўленняў разглядаліся, як абсалютна прымальныя. Сама асоба князя і адносна трывалая дынастычная традыцыя яшчэ не давалі гарантыі падтрымкі з боку грамадства. Князь мог лічыцца абраннікам вышэйшых сіл і, з гэтай прычыны, карыстацца падтрымкай свайго народу. Але такое становішча было трывалым, пакуль яму спрыяла ўдача і поспех. Няўдачы і паражэнні ўспрымаліся як знак таго, што вышэйшыя сілы звярнулі свой позірк на іншы род і іншую асобу [1, с. 150]. Трэба адзначыць, што ўсе дзеянні Уладзіміра адпавядаюць рытуалу знішчэння княжацкай дынастыі. Авалоданне дзяўчынай перад бацькамі сімвалізавала ганьбу роду, а забойства старэйшыны роду сімвалічна знішчала род увогуле, што падтрымлівалася і зменай імя Рагнеды, накіраванай на знішчэнне роду і спробу закрэсліць самую памяць пра яго [28, с. 393].

З дзейнасцю Уладзіміра звязана прызнанне роду Рурыкавічаў адзіным легітымным прадстаўніком улады на Русі. Паказальна ў гэтым выпадку так званая адміністрацыйная рэформа Уладзіміра, калі яго сыны былі накіраваныя ў былыя племянныя цэнтры з мэтай ажыццяўлення ўлады кіеўскага князя «на месцах». Сярод сыноў Уладзіміра, якія атрымалі ўдзел быў і ўнук Рагвалода, сын Уладзіміра і Рагнеды Ізяслаў. Застаецца спрэчным пытанне, з якой мэтай быў накіраваны Ізяслаў у Полацк – для падпарадкавання горада Кіеву [85, с. 132], або ён разам з Рагнедай карыстаўся правам на законнае атрыманне кампенсацыі за забойства Рагвалода ў выглядзе Полацкага княства [108, с. 53]. Большасць беларускіх даследчыкаў звязваюць у княжэнне Ізяслава, як яго запрашэнне полацкай арыстакратыяй і аднаўленне дынастыі Рагвалодавічаў [7, с. 152].

Акрамя Ізяслава ў другі буйны горад на беларускіх землях – Тураў быў пасаджаны прыёмны сын Уладзіміра Святаполк Яраполкавіч. Яго «назначэнне» тураўскім князем магчыма разглядаць выключна як праяву цэнтралізатарскіх памкненняў Уладзіміра. Далейшыя падзеі, звязаныя з сепаратыскімі намаганнямі Святаполка, могуць указваць на пэўную зацікаўленасць у ім тураўскага мясцовага насельніцтва і спробе вылучыць уласную лінію тураўскіх князёў.

Пра дзейнасць князя Ізяслава на полацкім пасадзе, пісьмовыя крыніцы амаль нічога не паведамляюць. Станоўчая характарыстыка Ізяслава складзеная пад уплывам царквы, што можа сведчыць аб распаўсюджванні хрысціянства ў Полацкай зямлі: *«Бысть же сий князь тих и краток, смирен и милостив, и любое зело, и почитая священнический чин иноческий, и прилежаще прочитанию божественный писаний...»* [109, с. 47]. З распаўсюджваннем хрысціянства на ўсходнеславянскіх землях фарміруецца новая стадыя легітымнасці вярхоўнай улады, заснаваная на яе богаабранасці (адзіны Бог – адзіны ўладар). Ранняя смерць Ізяслава ў 1001 г., пазбавіла яго нашчадкаў прытэнзій на кіеўскі вялікакняжацкі пасад. За Ізяславічамі, як асобнай лініі Рурыкавічаў, замацавалася улада над Полацкай зямлёй, якая ўспрымалася, як законная вотчына Ізяславічаў. Далейшае развіццё дзяржаўнасці на беларускіх землях звязана з дзейнасцю нашчадкаў Ізяслава–Брачыслава (1003–1044 г.) і Усяслава Брачыславіча (1044–1101 гг.).

Такім чынам, працэс зараджэння і развіцця вярхоўнай улады і станаўленне першых дзяржаўных утварэнняў на беларускіх землях праходзіў шэраг паслядоўных этапаў:

У V–VII стст. н. э. – адбываецца распад родапляменнага грамадства на землях Усходняй Еўропы. Дадзены працэс быў уласцівы як носьбітам балцкіх культур (Банцараўская, Тушамлінская), так і раннеславянскім супольнасцям (Прага–Карчак, Калочынская культуры). На тэрыторыі Беларусі перыяд V–VII стст. адзначаны першай хваляй славянскай міграцыі якая насіла пераважна мірны характар. Носьбіты славянскай культуры Прага–Карчак лакалізуюцца на поўдзень ад Прыпяці. Калочынская культура займала тэрыторыю Гомельскага, Магілёўскага і Аршанскага Падняпроў’я. На шэрагу гарадзішчаў калочынскай культуры – Нікадзімава, Калочын, Вежкі многія знойдзеныя рэчы маюць даволі выразны статусны характар, што гаворыць аб пачатку вылучэння абшчыннай улады. На гарадзішчы Хатомель (Пражская культура), знаходкі рэчаў ваеннага побыту сведчаць аб пражыванні на ім заможнай часткі грамадства. На прыкладзе археалагічных знаходак на раннеславянскіх гарадзішчах прасочваецца зараджэнне надабшчыннай улады.

На другім этапе славянскай каланізацыі (з VIII ст.) кантакты паміж славянамі і балтамі набываюць характар не толькі мірных, але і ваенных сутыкненняў. Паводле археалагічных дадзеных, падняпроўскія гарадзішчы Калочын, Вежкі, Нікадзімава загінулі ў сувязі з ваеннымі дзеяннямі. На мяжы VII і VIII стст. заканчвае сваё існаванне гарадзішча Гараны I у Верхнім Падзвінні. У параўнанні з першым этапам, калі Поўнач Беларусі славянскі ўплыў амаль не закрануў, другая хваля міграцыі была звязана з больш масавым рухам славян на тэрыторыю Сярэдняга Падзвіння (арэал распаўсюджвання банцараўскай археалагічнай культуры), і Верхняга Падзвіння (тушамлінская культура). З сярэдзіны VIII ст. на Поўначы Беларусі археалагічна вылучаецца культура смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, якая атаясамліваецца з летапіснымі крывічамі.

Другі этап рассялення славян на землях Усходняй Еўропы, адзначаўся актыўным распадам архаічнага роду і ўтварэннем вялікіх патрыярхальных сем'яў. Міграцыя славян ў VIII–IX стст. адзначаецца фарміраваннем на беларускіх землях племянных аб'яднанняў крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, якія паводле летапісных паведамленняў мелі ўласныя княжэнні (крывічы і дрыгавічы). Перыяд вызначаецца як час «правадырства». Улада распаўсюджваецца на больш шырэйшую тэрыторыю ў параўнанні з папярэднім перыядам, што прыводзіць да ускладнення сістэмы ўлады і яе іерархіі. Радавая арыстакратыя адыходзіць на другі план. Адбываецца вылучэнне ваенізаванай групы (князя і дружыны) і адасабленне іх ад астатняга грамадства. З'яўляюцца протагарады (Полацк, Тураў), адбываецца вылучэнне племянных князёў, летапісных родапачынальнікаў Кія, Крыва, Радзіма, Вяткі. У сферы ідэялогіі постаць князя набывае сакральныя рысы, ён гарант унутранага міру і дабрабыту (ўраджаю) ў грамадстве. Прыбавачны прадукт у выглядзе паднашэнняў і збору падаткаў – вынік значнага сацыяльнага адасаблення і вылучэння князя і дружыны. Паводле славянскіх легендарных паведамленняў аб першых князях, такія племянныя ўладары як Пяст, Паржэмысл, Кій, адлюстроўваць архаічныя матывы «культурных герояў», надаўцау поладнасці і ўрадлівасці.

З другой паловы IX ст. на землях Усходняй Еўропы адбываюцца кардынальныя змены ў эканамічным і сацыяльна-палітычным жыцці. У гэты час пачынае актыўна функцыянаваць трансёўрапейскі Балтыйска-Волжскі гандлёвы шлях. З яго функцыяваннем звязана паступовае пранікненне у рэгіён Павалхоў'я прадстаўнікоў скандынаўскіх краін – варагаў. Вакол Волхаўска-Ільменскага адрэзку гэтага шляху

складваецца так званая «паўночная канфедэрацыя плямёнаў». ў Ладазе, як «сталіцы» гэтага вялікага аб'яднання, канцэнтруецца цэнтральная ўлада, прадстаўленая інаэтнічным скандынаўскім элементам. Скандынаўскія конунгі з'яўляліся прадстаўнікамі новай улады, заснаванай на інаэтнічнай аснове. Такім чынам, нарманскія ўладары адасабляюцца ад мясцовага грамадства не толькі ў сацыяльным, але і ў этнічным плане.

Тэрыторыя беларускага Падзвіння з цэнтрам у Полацку ў другой палове IX ст. заставалася ўбаку ад асноўнага гандлёвага маршруту Усходняй Еўропы. Калі ў рэгіёне Павалхоў'я прысутнасць скандынаваў выразна прасочваецца з пачатку IX ст., у Полацку слядоў варажскай прысутнасці амаль не знойдзена. Такім чынам на працягу IX – першай паловы X стст. Сацыяльна-палітычнае развіццё Полаччыны развіаецца на мясцовай славянскай аснове ў параўнанні з Ладагай і Рурыкавым Гарадзішчам, дзе носьбітамі вярхоўнай улады былі скандынавы (Рурык, Алэг, Ігар).

Пачатак пранікнення варагаў на беларускія землі звязаны з развіццём заходнедзвінскага напрамку Балтыйска-Чарнаморскага гандлёвага шляху. Кантроль над важнейшым стратэгічным маршрутам мог з'явіцца асноўнай прычынай усталявання ў Полацку Рагвалода. У гэтай сувязі згодна з летапісным паведамленнем першым дакладна вядомым скандынаўскім князем у Полацку быў менавіта Рагвалод. Аб скандынаўскім паходжанні першага вядомага полацкага князя сведчыць паведамленне «Аповесці аб мінулых часах», згодна з якім Рагвалод *«перешель изъ заморья, имяше волость свою Полотьске»* [АМЧ, с. 54] і скандынаўская этымалогія Рагвалода і яго дачкі Рагнеды, якія ў арыгенале прадстаўлены як Ragnvaldr і Ragnheidr.

Усталяванню ўлады Рагвалода ў Полацку спрыялі некалькі фактараў. Кантроль над заходнедзвінскім напрамкам даваў значнае матэрыяльнае узбагачэнне, што з'яўлялася істотным падмуркам для падтрымання ўлады. Разам з тым, падпарадкаванне навакольных тэрыторый ад Браслаўскага Паазер'я да Лукомля і Друцка, ўстанаўленне з насельніцтвам гэтых тэрыторый налагава-данніцкіх адносін спрыяла падтрыманню княжацкай адміністрацыі і распаўсюджванню ўлады полацкага князя. На Полацкім Падзвінні з сярэдзіны X ст. адбываецца ўласны працэс «акняжэння» зямель, у меншых памерах падобны на той, што адбываўся на землях Сярэдняга Падняпроўя ў канцы IX ст.

У канцы X ст. на беларускіх землях адбываюцца працэсы, звязаныя з распаўсюджваннем і цэнтралізацыяй ўлады кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча на ўсходнеславянскія землі. Уладзімір праводзіць ваен-

ныя выправы, звязаныя з фізічным знішчэннем племянных князёў, якія яшчэ засталіся. На беларускіх землях сваю аўтаномнасць страчваюць Полацкая зямля і магчыма Тураўскае княжэнне, на пэўны час уваходзячы ў палітычную арбіту Кіева. Важнай з’явай у працэсе лігітымізацыі вярхоўнай улады на землях Старажытнай Русі было прыняцце і распаўсюджанне хрысціянства, з якім звязаны пачатак фарміравання ўяўленняў аб богаабранасці княжацкай улады. На беларускіх землях распаўсюджванне хрысціянства хутчэй за ўсё звязана з дзейнасцю князя Ізяслава. Разам з адміністрацыйнай рэформай Уладзіміра 988 г. і распаўсюджваннем хрысціянства, адбываецца прызнанне роду Рурыкавічаў адзіным легітымным прадстаўніком вярхоўнай улады на Русі. У гэтай сувязі асобнае развіццё княжацкай улады ў Полацку, прадстаўленай у IX – першай палове X стст. славянскім этнічным кампанентам і даволі позняе (у параўнанні з Рурыкавым Гарадзішчам і Кіевам) усталяванне ў горадзе скандынава Рагвалода прадвызначалі станаўленне ў ім уласнай княжацкай дынастыяй і яго адметнае гістарычнае развіццё на працягу XI–XII стст.

Спіс літаратуры

1. Новікаў, Я. У. Ваенная гісторыя беларускіх земляў (да канца XII ст.). Том 1 / Я. У. Новікаў. – Мінск: Логвінаў, 2008. – 300 с.
2. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. А–К / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 496 с.: іл.
3. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. Л–Я / Рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 464 с.: іл.
4. Седин, А. Никодимово – городище третьей четверти I-го тысячелетия н. э. в Восточной Беларуси // Край = Kraj. Polonika – Albarutenica – Lithuanica. – Магілёў, 2000. – С. 31–42.
5. Третьяков, П. Н. По следам древних славянских племён / П. Н. Третьяков. – Л.: Наука, 1982. – 144 с.
6. Макушников, О. А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие / О. А. Макушников. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. – 218 с.
7. Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 1 Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / рэдкал: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000. – 351 с.; іл.
8. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 2. Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. А. Егарэйчанка, В. І. Шадыра, В. С. Вяргей [і інш.]; гад. рэд. В. І. Шадыры, В. С. Вяргей. – Мінск: Беларуская навука, 1999 – 502 с.: ил.
9. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – Том II: Византийские источники / сост. М. В. Бибилов. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию

и Науке, 2010. – 384 с.

10. Плотникова, О. А. Генезис и легитимизация института княжеской власти в древнерусском обществе VI–XII вв. [Электронны рэсурс] / О. А. Плотникова. – Рэжым доступу: <http://dibase.ru/dibase.ru/article>. – Дата доступу: 23.03.2009.

11. Данилевский, И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII стст.) / И. Н. Данилевский. – М.: Аспект пресс, 1998. – 205 с.

12. Еремеев, И. И. Очерки исторической географии лесной части Пути из варяг в греки. Археологические и палеогеографические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень / И. И. Еремеев, О. Ф. Дзюба. – СПб.: Нестор-История, 2010. – 670 с., ил.

13. Свердлов, М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. / М. Б. Свердлов. – СПб.: Академический проект, 2003 – 736 с.

14. Темушев, С. Н. Генезис и эволюция института верховной власти в славянских раннефеодальных государствах (VII–XII вв.) / С. Н. Темушев. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Бел. гос. ун-т., 2003. – 20 с.

15. Мельникова, Е. А. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) / Е. А. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. – М.: Русский Фонд Содействию образования и Науке, 2011. – С. 15–34.

16. Service, E. R. Origins of the State and Civilization. The Process of Cultural Evolution. / E. R. Service. – N.Y., 1975. – 115 s.

17. Oberg, K. Types of Social Structure among the Lowland Tribes of South and Central America // K. Oberg. – American Anthropologist, 1955. – 488 s.

18. Крадин, Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: [http:// eastudies.ru/KradinStat'jaVozhdestvo1995](http://eastudies.ru/KradinStat'jaVozhdestvo1995). – Дата доступу: 15.07.2013.

19. Віцязь, С. Поліфункцыянальныя аспекты засялення Верхняга Панямоння ў раннім сярэднявеччы / С. Віцязь // Гістарычна-археалагічны зборнік / зб. матэрыялаў Міжнар. навук. канф. «Актуальныя праблемы ранняй гісторыі славян», Мінск, 29–30 верасня 2009 г. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – С. 213–228.

20. Гуревич, А. Я. Богатство и дарение у скандинавов в раннее средневековье [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://ulfdalir.ru/literature/735/2643>. – Дата доступу: 21. 07. 2012.

21. Галл Аноним. Хроника деяния князей или правителей польских / Галл Аноним. – М., 1961. – 174 с.

22. Щавелев, А. С. Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян / А. С. Щавелев. – М.: Северный паломник, 2007. – 272 с.

23. Топоров, В. Н. Предыстория литературы у славян. Опыт реконструкции (введение к курсу славянских литератур) / В. Н. Топоров. – М.: РГГУ, 1998. – 320 с.

24. Кучера, М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – Киев: Наукова Думка, 1987. – 208 с.

25. Лаврентьевская летопись / под ред. Е. Ф. Карского. – [Респ. изд. 1926 – 1928 гг.]. – М.: Яз. Рус. культуры: Кошелев, 1997. – М, VIII, 733 с. – (Полное собрание русских летописей).

26. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – Том IV: Западноевропейские источники / сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 512 с.

27. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – Том III: Восточные источники / сост. части I – Т. М. Калинина, И. Г. Коновалова; части II – В. Я. Петрухин. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 264 с.

28. Мiфалогія беларусаў: энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.: іл.

29. Казакявичюс, В. К. Оружие балтских племен II–VII вв. на территории Литвы / В. К. Казакявичюс. – Вильнюс, 1988. – 241 с.

30. Археалогія Беларусі. У 4 т. Т. 3. Сярэдневяковы перыяд (IX–XIII стст.) / Я. Г. Звяруга [і інш.]; навук. рэд. П. Ф. Лысенка. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 554 с.: іл.

31. Кежа, Ю. М. Генезіс княжацкай улады на беларускіх землях у VIII–XI стст. / Ю. М. Кежа // Веснік ПДУ. Серыя Гуманітарных навук. – 2010. – № 7. – С. 7–13.

32. Преображенский, А. Г. Этимологический словарь русского языка // А. Г. Преображенский. – М., 1959. – 843 с.

33. Пресняков, А. Е. Княжое право в Древней Руси / подгот. текста ст. и примеч. М. Б. Свердлова. – М.: Наука, 1993. – 634 с.

34. Петрухин, В. Я. К дохристианским истокам древнерусского княжеского культа / В. Я. Петрухин // ПОЛУТРОПОН: к 70-летию В. Н. Топорова. – М., 1998. – С. 882–892.

35. Загарульскі, Э. М. Заходняя Русь: IX–XIII стст.: вучэб. дапам. / Э. М. Загарульскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 240 с.

36. Шмидт, Е. А. К вопросу об этнической принадлежности женского инвентаря из смоленских длинных курганов / Е. А. Шмидт // МИСО. – Изд. Московский рабочий, 1970. – Вып. VII. – С. 219–235.

37. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв.) / Л. В. Алексеев. – М.: Наука, 1966 – 298 с.: ил.

38. Енуков, В. В. Псковские и смоленские длинные курганы (по данным погребального обряда) / В. В. Енуков // Советская археология. – 1992. – № 1. – С. 57–67

39. Левко, О. Н. Полоцк – древнейший центр белорусской государственности и актуальные проблемы отечественной истории / О. Н. Левко // Вестник ПГУ. Серия А. Гуманитарные науки. – 2008. – № 1. – С. 7–16.

40. Штыхаў, Г. В. Крывічы: па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі / Г. В. Штыхаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 191 с.: іл.

41. Пьянков, А. П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси / А. П. Пьянков. – Минск: БГУ, 1980. – 208 с.

42. Рыбаков, Б. А. Рождение Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: «АиФ Принт», 2003. – 447 с.: ил.
43. Фроянов, И. Я. Начала русской истории / И. Я. Фроянов. – М.: Парад, 2001. – 975 с.
44. Штыхаў, Г. В. Полацкае княства – калыска дзяржаўнасці на беларускіх землях / Г. В. Штыхаў // Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі: «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы», Полацк, 22–23 мая 2012. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – С. 31–38.
45. Довнар-Запольский, М. Очерк истории Кривической и Дреговической земель до конца XII столетия / М. Довнар-Запольский. – Киев: Типогр. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о в Москве. Киев. отд-ние, 1891. – 178 с.
46. Данилевич, В. Е. Очерки истории Полоцкой земли до конца XIV столетия / В. Е. Данилевич. – Киев: Тип. В.І. Завадского, 1896. – 260 с.
47. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля / Л. В. Алексеев. – Полоцк: А. И. Судник, 2007. – 50 с.
48. Штыхаў, Г. Вытокі беларускай дзяржаўнасці / Г. Штыхаў // Беларус. гістар. часопіс. – 1991. – № 1. – С. 25–42.
49. Штыхаў, Г. В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі / Г. В. Штыхаў. – Мінск, 1999. – 76 с. – (Серыя «Гісторыя Бацькаўшчыны»).
50. Тарасаў, С. В. Полацк IX–XVI стст.: Гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 183 с.: іл.
51. Загарульскі, Э. М. Заходняя Русь: IX–XIII стст./ Э. М. Загарульскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 240 с.
52. Тимошук, Б. А. Восточные славяне: от общины к городам / Б. А. Тимошук. – М.: МГУ, 1995. – 261 с.
53. Дук, Д. У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д. У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2010. – 180 с., іл.
54. Дук, Д. У. Феномен станаўлення дзяржаўнасці на землях полацкіх крывічоў (IX–XI стст.) / Д. У. Дук // Спадчына. – 2003. – 6. – С. 40–46.
55. Темушев, С. Н. К вопросу об истоках политической самостоятельности Полоцкой земли в древнерусский период / С. Н. Темушев // Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі: «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы», Полацк, 22–23 мая 2012. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – С. 39–51.
56. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1967. – 671 с.
57. Седов, В. В. Изборск в раннем средневековье / В. В. Седов [отв. ред. Н. А. Макаров]; Ин-т археологии РАН. – М.: Наука, 2007. – 413 с.: ил.
58. Лысенко, П. Ф. Дреговичи / П. Ф. Лысенко. – Мінск: Наука и техника, 1991. – 215 с.
59. Лысенко, П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. / П. Ф. Лысенко. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – 268 с., ил.
60. Джонс, Г. Викинги: Потомки Одина и Тора / Г. Джонс. – М.: Центрполиграф, 2004. – 445 с.

61. Арбман, Х. Викинги / Х. Арбман. – СПб.: Евразия, 2006. – 269 с.
62. Мельникова, Е. А. Скандинавы в процессах образования Древнерусского государства / Е. А. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. – М.: Русский Фонд Содействию образования и Науке, 2011. – С. 49–72.
63. Носов, Е. Н. Речная сеть Восточной Европы и ее роль в образовании городских центров Северной Руси / Е. Н. Носов // Великий Новгород в истории средневековой Европы – М., 1999. – С. 157–170.
64. Мельникова, Е. А. Название «русь» в этнокультурной истории Древнерусского государства (IX–X вв.) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. – М.: Русский Фонд Содействию образования и Науке, 2011. – С. 133–152.
65. Мельникова, Е. А. Предпосылки возникновения и характер «северной конфедерации племён» / Е. А. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. – М.: Русский Фонд Содействию образования и Науке, 2011. – С. 101–102.
66. Лебедев, Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г. С. Лебедев. – СПб.: Евразия, 2005. – 640 с.
67. Дук, Д. От вассалитета до равноправия. Социальные элиты Новгорода и Полоцка IX – XIII в. / Д. Дук // Родина. – 2009. – С. 23–26.
68. Джаксон, Т. Н. Austr í Görðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://norse.ulver.com/articles/jackson/austr/chapter8.html>. – Дата доступа: 15.04.2012.
69. Фроянов, И. Я. Мятёжный Новгород / И. Я. Фроянов. – СПб.: СПбГУ, 1992. – 280 с.
70. Горский, А. А. Кривичи и полочане в IX–X вв. (Вопросы политической истории) / А. А. Горский // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. – М., 1995. – С. 50–63.
71. Русь в IX–XI веках: археологическая панорама / Ин-т археологии РАН; отв. ред. Н. А. Макаров. – Москва; Вологда: Древности Севера, 2012. – 496 с.: ил.
72. Леонтьев, А. Е. Археологические памятники ростовской мери / А. Е. Леонтьев // Проблемы изучения древнерусской культуры. Расселение и этнокультурные процессы на Северо- Востоке Руси. – М.: Институт археологии РАН. – 127 с.
73. Плохов, А. В. К проблеме появления славян в Приильменье / А. В. Плохов // Ладога и религиозное сознание. – СПб., 1997. – С. 105–107.
74. Дернович, С. Д. Скандинавские древности эпохи викингов в Беларуси / С. Д. Дернович. – Минск: Белорусская наука, 2006. – 64 с.
75. Рябцевич, В. Н. О чем рассказывают монеты / В.Н. Рябцевич. – Минск: Народная асвета, 1977. – 399 с.: ил.
76. Исландские саги: в 2 т. / под. общ. ред. О. А. Смирницкой. – СПб.: Наука, 2006. – Т. 2. – 412 с.
77. Кирпичников, А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников. – Л.: Наука, 1966. – 648 с.: ил.

78. Плавінскі, М. А. Войска Полацкага княства ад часоў Рагвалода да эпохі Усяслава Чарадзея / М. А. Плавінскі. – Мінск: Галіяфы, 2012. – 48 с.
79. Шмидт, Е. Славяне в междуречье Днепра и Западной Двины в IV–XII вв. / Е. Шмидт // зб. матэрыялаў Міжнарод. навук. канф. «Актуальныя праблемы ранняй гісторыі славян», Мінск, 29–30 верасня 2009 г. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – С. 60–67.
80. Берга, Т. М. Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XII вв. / Т. М. Берга. – Рига: Зинатне, 1988. – 101 с.
81. Пузанов, В. В. Качественные характеристики великокняжеской и «племенной» элиты IX–X вв. в «Повести временных лет»: социальные образы и этнический фактор [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://medievalrus.narod.ru/pyzanov_2.htm. – Дата доступу: 16.06.2011.
82. Успенский, Ф. Б. Скандинавы. Варяги. Русь. Историко-филологические очерки [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/ouspensky2.htm>. – Дата доступу: 18.05.2012.
83. Беляев, И. Д. Рассказы из русской истории / И. Д. Беляев. – М.: Синодальная типография, 1865. – 416
84. Греков, Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 578 с.
85. Рыбаков, Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 351 с.: ил.
86. Щавелев, А. Камерные ингумации Гочева: Юго-восточная реплика варяго-русского погребального обряда / А. Щавелев // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи: Мат-ли Міжнарод. польового археологічн. семінару, Чернігів-Шестовиця, 17–20 липня 2003 р. / Ін-т археології НАН України; редкол.: П. П. Толочко (гол. ред.) [та інш.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 194–199.
87. Темушев, С. Н. Налогово-данническая система древнерусского государства: современное понимание проблемы / С. Н. Темушев // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 2. – Минск: БГУ, 2007. – С. 106–112.
88. Фроянов, И. Я. Рабство и данническое у восточных славян (VI–X вв.) / И. Я. Фроянов. – СПб.: СПбГУ, 1996. – 512 с.
89. Полюдь: всемирно-историческое явление. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – 791 с.
90. Гуревич, А. Я. Избранные труды. Норвежское общество в раннее средневековье / А. Я. Гуревич. – М.: Традиция, 2009. – 470 с.
91. Сага о Хальвдане Черном. Круг Земной / (Северная слава) [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://norse.ulver.com/src/konung/heimskringla/halfdan-sv/ru.html>. – Дата доступу: 25.01.2013.
92. Гуревич, А. Я. Избранные труды. Средневековый мир. – СПб.: СПбГУ, 2007. – 560 с.
93. Самонова, М. Н. Скандинавы на белорусских землях в IX–X вв.: к постановке проблемы / М. Н. Самонова // *Studia Historica Europae Orientalis* = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 3. – Мн.: РИВШ, 2010. – С. 16–29.

94. Дук, Д. В. Заурядный городок, затаившийся в речных излуцинах? Новая концепция роли и места Полоцка в ранней древнерусской истории / Д. В. Дук // Родина. Российский исторический журнал. – 2013. – № 6. – С. 47–49.

95. Мельникова, Е. А. К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей / Е. А. Мельникова // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. – М.: Русский Фонд Содействию образования и Науке, 2011. – С. 241–248.

96. Самонова, М. Н. Рогъволодь – Ragnvaldr: к вопросу о возможности идентификации / М. Н. Самонова // Матэрыялы Міжнар. навук. канф. «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы», Полацк, 22–23 мая 2012. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – С. 72–78.

97. Мельникова, Е. А. «Ряд» легенды о «призвании варягов» и становление древнерусской историографии / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды. – М.: Русский Фонд Содействию образования и Науке, 2011. – С. 190–200.

98. Соловьев, К. А. Эволюция форм легитимации государственной власти в древней и средневековой Руси. IX – первая половина XIV вв. / К. А. Соловьев [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://krotov.info/history/09/3/solo1999.html>. – Дата доступу: 07.07.2012.

99. Кежа, Ю. М. Устанаўленне княжацкай улады ў Полацку (IX–X стст.) / Ю. М. Кежа // Труды молодых специалистов Полоцкого государственного университета. – Новополоцк. – 2009. – Вып. 34. – С. 99–102.

100. Ляўданскі, А. Н. Археалёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А. Н. Ляўданскі // Зап. аддз. гуманіт. навук. – Менск, 1930. – Кн. II: Працы археалагічнай камісіі. – Т. II. – С. 179–196.

101. Вайцяховіч, А. Змены ў абразе крэмацыі на тэрыторыі Полацкай зямлі ў X ст. / А. Вайцяховіч // Зб. Матэрыялаў Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Актуальныя праблемы ранняй гісторыі славян», Мінск, 29–30 верасня 2009 г. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – С. 178–184.

102. Штыхов, Г. Древний Лукомль – материальная культура в этническом аспекте (I тысячелетие н. э.) / Г. Штыхов // Зб. Матэрыялаў Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Актуальныя праблемы ранняй гісторыі славян», Мінск, 29–30 верасня 2009 г. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – С. 45–59.

103. Еремеев, И. Древний Лукомль. Лепная керамика и раннесредневековый культурный слой / И. Еремеев, Г. Штыхов // Acta Archaeologica Albaruthenica. – 2011. – Vol. I (вып. 1). – Минск, 2007. – С. 110 – 134.

104. Левко, О. Н. Полоцкая земля в государствообразующих процессах Восточной Европы IX–XII вв. / О. Н. Левко // Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі: «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы», Полацк, 22–23 мая 2012. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – С. 22–30.

105. Плавінскі, М. Насельніцтва Браслаўскага Паазер'я ў другой палове I – пачатку II тысячагоддзя н.э. (па матэрыялах пахавальных помнікаў) / М. Плавінскі // зб. матэрыялаў Міжнар. навук. канф. «Актуальныя праблемы ранняй гісторыі славян», Мінск, 29–30 верасня 2009 г. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – С. 126–137.

106. Алексеев, Л. В. Раскопки древнего Браслава / Л. В. Алексеев // КСИА. – 1960. – Вып. 81. – С.95–106.

107. Шахматов, А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.kirsoft.com.ru/mir/KSNews_225.htm. – Дата доступу: 14.07.2010.

108. Дернович, С. Норманнский этнический элемент в общественно-социальной структуре Полоцка в IX–XI вв. (к постановке проблемы) / С. Дернович // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: Зборнік навуковых прац. – Наваполацк: ПДУ, 2001. – 292 с.

109. Полное собрание русских летописей. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – С.-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1901. – Т. 12. – 278 с.

Самусік А. Ф.

ГЕНЭЗІС ПАТРЫЯТЫЧНАГА СВЕТАЎСПРЫМАННЯ ВА ЎСХОДНІХ СЛАВЯН У IX – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIII ст.

Працэс зараджэння патрыятычнага светаўспрымання ў асяроддзі ўсходніх славян сягае сваімі каранямі яшчэ ў першабытны перыяд. Зразумела, што тады ніхто не задумваўся ўсур’ёз наконт такога тэрміна як «Айчына», але пачуццё адказнасці перад суплеменнікамі і разуменне важнасці ўзаемадапамогі ўжо ў тыя старадаўнія часы заклалі падмурак такога паняцця як «актыўная жыццёвая пазіцыя» ў нашым разуменні гэтага слова. У сучаснай гістарыяграфіі існуе меркаванне, што якраз у той перыяд у мясцовага насельніцтва пачало складацца: «пачуццё адданасці інтарэсам роду і племені пры бяспрэчным падпарадкаванні ім інтарэсаў кожнай асобы». Прычым, веданне традыцый, звычаяў і норм належных паводзін перадаваліся з пакалення ў пакаленне «на аснове азнаямлення са склаўшыміся ў іх паданнямі і вераваннямі» [1, с. 110].

Істотным чынам паўплывала на этнасацыяльныя працэсы ва Усходняй Еўропе «Вялікае перасяленне народаў», у выніку якога ўтварыўся даволі ізаляваны ад знешняга асяроддзя «маленькі свет» старажытнарускіх княстваў. Безумоўна, славыты шлях «з вараг у грэкі» прыўносіў сюды пэўныя навацыі. Але ўспрымаліся яны тут пераважна праз прызму ўласнага пункту гледжання і мясцовых патрэб, што надавала светаўспрымання ўсходніх славян арыгінальны каларыт і спецыфіку. У першую чаргу гэта было звязана з тым, што ў іх асяроддзі зародкі феадалізму суседнічалі са старажытнай традыцыяй «ваеннай дэмакратыі». Следствам гэтага стала адсутнасць тут дакладна арганізаванай іерархічнай сістэмы васальных адносін і выразна адасoblенай кіруючай эліты. Тагачаснаму заходнееўрапейскаму феадальнаму грамадству патрыятычна настроеныя шырокія колы простага насельніцтва не былі патрэбны па прычыне поўнага ігнаравання тутэйшай арыстакратыяй інтарэсаў ніжэйшых саслоўяў. У арэале ж існавання старажытнарускіх княстваў сітуацыя была іншай з-за наяўнасці ўплывовай катэгорыі дружыннікаў, а таксама панавання ў большасці буйных гарадоў веча, што пераўтварала мясцовае насельніцтва ў актыўнага ўдзельніка грамадска-палітычных падзей.

Айчынны даследчык Э. Дубянецкі ўпэўнены, што беларусы спрад-веку разумелі важнасць узаемаразумення і агульнай згоды. Уласцівы

ім калектывізм (абшчыннасць) увасобіўся ў так званым «грамадскім інстынкце», які знайшоў сваё праяўленне ў шматлікіх народных прымаўках ды праказках: «Грамада – вялікі чалавек», «Людзі без людзей быць не могуць», «Без грамады – як адзінокі журавель перад Пакровамі», «Грамада за аднаго – і адзін за грамаду», «Дружнай грамадзе воўк не страшны», «Гуртам і ў бядзе лягчэй», «Людзі людзям патрэбныя», «Што аднаму цяжка, тое гуртом лёгка» і інш. [2, с. 69]

У значнай ступені гэта датычылася, зразумела, жыхароў гарадоў, у асяроддзі якіх куды хутчэй, чым у сельскай мясцовасці, ішоў працэс фармавання асноў грамадзянскай самасвядомасці ў выглядзе так званых «зямляцтваў» з уласным вечавым кіраваннем. Іх развіццё узмацніла антаганізм паміж асобнымі гарадамі, што адпавядала па часе аналагічным працэсам у Заходняй Еўропе (XI–XII стст.). Прычым тут таксама пры выбары характэрнага «атрыбуту» асобнага горада-зямляцтва нярэдка апора рабілася на пошук пэўнай заганы ці недахопу. Старажытныя карані мае, напрыклад, існуючая дагэтуль прымаўка-дражнілка: «У Мінску жывуць па-свінску, у Слуцку – нялюдзка, у Гродна – не годна, у Бярэсці – няма чаго есці, у Вітэбску жывецца кепска, у Воршы – яшчэ горшай, а ў Магілёве ўсё мядова».

Прысутнасць у рэгіёне зямляцтваў не толькі істотна ўзмацняла грамадзянскую актыўнасць гараджан, але таксама расхіствала і без таго не трывалую агульнадзяржаўную аснову тутэйшых княжанняў. У выніку, як заходнееўрапейская сістэма васалітэта пры нізкім узроўні дзяржаўна-нацыянальнай самасвядомасці стала даваць збой і распачала перыяд феадальнай раздробленасці, так і зямляцтвы, з-за перавагі ў іх прыватнаўласніцкіх інтарэсаў мясцовых кіруючых колаў, спрыялі ўцягванню ўсходнеславянскага свету ў хаос міжусобіц.

Разам з тым, нягледзячы на антаганізм зямляцтваў на тэрыторыі старажытнарускіх княстваў таксама як і ў тагачаснай Заходняй Еўропе прысутнічаў шэраг кансалідуючых фактараў, якія аб'ядноўвалі мясцовае грамадства ў адзіны арганізм з наяўнасцю пэўнага патрыятычнага светаўспрымання. Па-першае, даволі высокай была рэлігійная самасвядомасць усходніх славян у рамках праваслаўнай рэлігіі пры захаванні істотнага ўплыва язычніцтва (тутэйшае насельніцтва, напрыклад, яшчэ і ў XII ст. працягвала называць сябе «Даждзь-Божымі ўнукамі» – менавіта гэты бог здаўна лічыўся першым міфічным царом славян). Па-другое, існавала агульнапрызнаная мова міждзяржаўных адносін – царкоўна-славянская мова з уласнай сістэмай пісьма (кірыліца), якая працяглы час лічылася адзінай прымальнай у сферы адукацыі, літаратурнай творчасці

і г. д. Па-трэцье, мясцовая кіруючая эліта (княжацкія сем'і) у большасці ўспрымала сябе ў якасці прадстаўнікоў адзінага роду Рурыкавічаў. У цэлым жа, нягледзячы на падабенства вышэйпералічаных кансалідуемых усходнеславянскае насельніцтва фактараў з іх заходнееўрапейскімі аналогамі, усе яны мелі сваю відавочную мясцовую спецыфіку. Выклікана яна была як фрагментарным успрыманням тут феадальнага ладу, так і дамінаваннем у культурнай сферы Візантыі.

Трэба таксама адзначыць, што пашырэнне ў асяроддзі ўсходніх славян хрысціянства ўнесла істотныя карэктывы ў іх самасвядомасць. Яго наднацыянальны характар адводзіў на другі план прывязаннасць да роднага краю і сваёй зямлі. Царква прызнавала самакаштоўнасць чалавечай асобы, не залежна ад яе нацыянальнай ды сацыяльнай прыналежнасці і заклікала імкнуцца да ўсеагульнага дабра. Пры гэтым, усходнехрысціянскі менталітэт пэўным чынам адрозніваўся ад свайго заходняга аналага – у праваслаўнай рэлігіі куды мацней гучалі матывы калектывізму, бо толькі праз намаганні кожнага індывіда ў прыватнасці і ўсяго грамадства ў цэлым можна было дасягнуць агульнага дабрабыту. Нават сам зварот да «Бога Айца» разумеўся як прызнанне сваяцкіх сувязяў паміж усімі людзьмі, а значыць і сваё жыццё яны павінны былі будаваць такім чынам каб клапаціцца ў тым ліку і аб уласных «братах». Гэта даволі арганічна ўпісвалася ў існаваўшы тут жыццёвы ўклад з яго абшчыннымі нормамі суіснавання. Лагічным жа развіццём падобнага светаўспрымання стала афармленне паняцця «саборнасці», якое яднала людзей як у часе, так і ў прасторы на аснове любові да Бога і прыярытэтнасці маральных каштоўнасцей [3, с. 45, 113, 190, 230]. У цэлым жа, «саборнасць» прадугледжвала некалькі асноўных узроўняў светаўспрымання. Вышэйшы з іх – Бог, які з'яўляецца для чалавека бяспрэчнай ступенню дабра, справядлівасці і дасканаласці. Наступны – існаванне індывіда ў рамках асобнага народа, створанага па Боскай задуме. Пры гэтым дасягнуць (пазнаць) Бога чалавек здольны толькі праз ствараючую працу на карысць сваіх суайчыннікаў. Што ж датычыцца ніжэйшага ўзроўню, то гэта – адносіны паміж людзьмі ў межах адной сям'і, сукупнасць якіх і складае народ [4, с. 148]. Уплыў падобнай канцэпцыі на самасвядомасць усходніх славян быў адчувальны. З гэтай нагоды А. Станкевіч піша: «Хрысціянства... пабуждала творчы інстынкт народа і развівала яго нацыянальную асаблівасць, прычыняючыся да большага зліцця... плямён у адно цэлае нацыянальнае. Хрысціянства... вытварала ў народзе супольную веру, погляды, традыцыю, культуру, народную душу... тварыла родную інтэлігенцыю... Нацыянальнай ідэяй была ідэя рэлігійная...» [5, с. 7, 66].

Адной жа з першых праяў народнай гістарычнай самасвядомасці на тэрыторыі ўсходніх славян сталі быліны – мясцовы від эпічнай паэзіі, першапачаткова меўшы толькі вусную форму. Акадэмік Д. С. Ліхачоў пісаў пра іх наступнае: «Исторические легенды восходят ко временам чрезвычайной давности. Мерцающий свет этих древнейших исторических припоминаний, дошедший через тьму столетий до первого русского летописца, свидетельствует о существовании в древнейшие времена на территории, занятой восточнославянскими племенами, интереса к родной истории... Сами по себе эти местные предания охватывали единой сетью всю Русскую землю, объединяя и собирая её историческое прошлое...» [6, с. 7–8].

Пры гэтым, згаданы вышэй тэрмін «Руская зямля» паводле «Аповесці мінулых гадоў» пачаў распаўсюджвацца ў рэгіёне з 840-х гг. Нестар лічыў, што да ўсходніх славян ён прыйшоў разам з варагамі, запрошанымі ў Ноўгарад – фінскае слова «ruotsi» першапачаткова азначала «весляры», а пазней ім сталі карыстацца для найменавання варажскіх атрадаў. Аднак, ужо ў X ст. «русамі» ці «русінамі» пачалі называць усю скандынаўска-славянскую эліту, правячую ў Прыдняпроўі. У наступным жа стагоддзі тэрмін «Русь» ужо трывала ўвайшоў ва ўжытак усходніх славян у якасці назвы мясцовай этнапалітычнай супольнасці. У той жа «Аповесці мінулых гадоў» словы, вытворныя ад яго, згадваюцца звыш 270 раз [7, с. 552].

Цікава, што акрамя паданняў пра заснаванне асобных гарадоў, а таксама паходжанне розных урочышчаў і курганоў, частка вуснай народнай творчасці была прысвечана і правадырам усходніх славян. Пры гэтым, адным з асноўных «сувязных» звёнаў у дадзеным выпадку сталі апавяданні пра княгіню Вольгу, шанаванне якой пры падтрымцы праваслаўнай царквы ў далейшым набыло ўсеагульны характар. У Віцебскім летапісу XVIII ст., напрыклад, наступным чынам апісана стварэнне горада: «В лето 974 года Ольга, победив ятвягов и печенегов, переправилась через реку Двину и с войсками заночевала. Понравилась ей гора, и она основала деревянный замок, назвав его от реки Витьба – Витебском; построила в Верхнем замке каменную церковь святого Михаила, а в Нижнем – Благовещенья и, пробыв два года, отправилась в Киев» (азначаная дата памылковая, бо Вольга памерла ў 869 г.) [8, с. 193].

Асобным відам вуснай творчасці ў далетапісны перыяд была дружная паэзія. Менавіта ў набліжаным да князя асяроддзі дружыннікаў у першую чаргу захоўвалася памяць пра ваенныя подзвігі мінулага,

на аснове якіх і фармаваліся асновы вайсковай доблесці. Якраз з вусных падданняў дайшла, напрыклад, прамова князя Святаслава ў 971 г. сваёй дружыне, страціўшай упэўненасць пры набліжэнні вялізнага візантыйскага войска: «Нам некуда ўжо деться, хотим мы или не хотим – должны сражаться. Так не посралим земли Русской, но ляжем здесь костями, ибо мёртвые не принимают позора. Если же побежим – позор нам будет...» [9, с. 85].

Зразумела, што Нестар не выпадкова прывёў гэтыя словы легендарнага князя-заваёўніка. Складваючымуся на тэрыторыі старажытнарускіх княстваў патрыятычнаму светаўспрымання быў вельмі неабходны ўласны культ герояў. З аднаго боку ў яго трапілі знакамёты тагачасныя ваяры – Ілля Мурамец, Дабрыня Нікітыч і Алёша Паповіч. З другога – прадстаўнікі княжацкіх родаў. Пры гэтым, стаўленне да апошніх паступова змянялася. Яшчэ ў часы «ваеннай дэмакратыі» склаўся асобны княжацкі культ, згодна з якім правадырам у першую чаргу прыпісваліся станоўчыя якасці, падкрэсліваюшыя іх волатаўскую ўдаласць (мужнасць, адвага, фізічная сіла, здароўе, нястомнасць). Аднак, у «Аповесці мінулых гадоў» акцэнт ужо рабіўся на якасцях, дазваляўшых кіраўнікам не толькі паспяхова абараняць свае землі, але і займацца іх «акультураваннем». Нестар у гэтай сувязі, абавіраючыся на летапісы XI ст., адзначаў найперш асветніцкую дзейнасць князёў Уладзіміра Чырвонае Сонейка і Яраслава Мудрага: «И любил Ярослав церковные уставы, попов любил немало... и книги любил, читая их часто и ночью и днём. И собрал писцов многих, и переводили они с греческого на славянский язык. И написали они книг множество, ими же поучаются верующие люди и наслаждаются учением божественным. Как если бы один землю вспашет, другой же засеет, а иные жнут и едят пищу неоскудевающую, – так и этот. Отец его Владимир землю вспахал и размягчил, то есть крещением просветил. Этот же засеял книжными словами сердца верующих людей, а мы пожинаем, учение принимая книжное» [10, с. 167].

У цэлым жа, «Аповесць мінулых гадоў» мела асноўнай мэтай звязаць гісторыю ўсходніх славян з сусветнай, прыдаўшы першай цэнтральнае значэнне: «По разрушении столпа Вавилонского и по разделении народов взяли сыновья Сима восточные страны, а сыновья Хама – южные страны. Иафетовы же взяли запад и северные страны. От этих же семидесяти двух язык произошёл и народ славянский... Спустя много времени сели славяне по Дунаю, где теперь земля Венгерская и Болгарская. От тех славян разошлись славяне по земле и прозвались именами своими от мест, на которых сели». Яшчэ адна задача аўтара – паказаць чы-

тачу, што тутэйшы народ меў такое мінулае, якім неабходна ганарыцца. Увогуле дадзены твор быў прасякнуты цэнтралізатарскай ідэяй, павінен быў нагадаць мясцовым князям аб славе і велічы іх папярэднікаў, аб прадбачлівай палітыцы па «збіранню» зямель і абароне ад знешняй пагрозы з боку качэўнікаў. У якасці ж кансалідуючага фактара Нестар, акрамя агульных каранёў і праваслаўнай веры, называў адзіную мову: «Вот кто только говорит по-славянски на Руси: поляне, древляне, новгородцы, полочане, дреговичи, северяне, бужане» [11, с. 29].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што «русский» патрыятызм, які склаўся ў асяроддзі ўсходніх славян у IX–XII стст. меў у значнай ступені выгляд пэўнай ідэалагічнай канцэпцыі. Узнік і развіваўся ён у першую чаргу па жаданню кіеўскіх князёў, якія імкнуліся ўтварыць адзіную цэнтралізаваную дзяржаву – «Русь». Пры такім падыходзе, «русскими» з пункту гледжання Кіева з’яўляліся ўсе землі ўсходніх славян, якія знаходзіліся ў дадзены час пад іх кантролем, а таксама тыя, на якія яны прэтэндавалі. У поўнай меры гэта датычыцца і тэрыторыі сучаснай Беларусі. Той жа Полацк ужо ў 907 г. пры перамовах князя Алега з Візантыяй згадваецца ў Іпацьеўскім летапісу сярод іншых «русских» гарадоў, якім грэкі павінны былі плаціць даніну: «По темь бо городом седяху князья, под Ольгом суще» [12, с. 33].

Не менш важным для самасцвярджэння ўсходніх славян было і ўсведамленне свайго адметнага становішча ва ўсім хрысціянскім свеце. У дадзеным выпадку вельмі сімптаматычна выглядае «Слова аб законе і благодаті» кіеўскага мітрапаліта Іларыёна (сярэдзіна XI ст.), стаўшае першым мясцовым багаслоўска-філасофскім творам. У ім аўтар сцвярджаў, што хрысціянства, як марская вада, пакрыла ўсю зямлю і аніводны народ не можа хваліцца сваёй перавагай у справе рэлігіі. Адначасова ён услаўляў стваральнікаў Кіеўскай дзяржавы: «свершившего великие и досточудные деяния учителя и наставника нашего, великого князя земли нашей Владимира, внука старого Игоря и сына славного Святослава, которые, во дни свои властвуя, мужеством и храбростью известны были во многих странах и победы и могущество которых воспоминаются и прославляются и поныне. Ибо правили они не в безвестной и захудалой земле, но в земле Русской, что ведома во всех слышанных о ней четырех концах земли». Усё гэта было накіравана супраць узмацнення культурнага ўплыву Візантыі ў паўсядзённым жыцці Кіеўскай Русі. У выніку Іларыён прадракаў Кіеву – «величием сияющему» – у будучым вялікую гістарычную місію. Князя ж Уладзіміра ён параўноўваў з імператарам Канстанцінам: «О подобный великому Константину, равный ему умом,

равный любовью ко Христу, равный почтительностью к служителям Его... Тот покори́л Богу царство в еллинской и римской земле, ты же – на Руси... И, как подобного ему, сделал тебя Господь на небесах сопричастником одной с ним славы и чести в награду за благочестие твоё, которое стяжал ты в жизни своей». Надзвычайна важным лічыў мітрапаліт і ўзвядзенне ў Кіеве Сафійскага сабора ў 1017–1037 гг. – галоўная заслуга ў гэтай справе ім аддавалася князю Яраславу, які: «Недоконченное... dokonчил, как Соломон – предпринятое Давидом». Іларыён лічыў гэты велічны храм не толькі доказам эканамічнага росквіту Кіеўскай Русі, але і праявай яе палітычна-культурнай самастойнасці. Менавіта з гэтай мэтай тут месціўся княжацкі архіў і якраз у саборы арганізаваліся ўрачыстыя прыёмы – яго фрэскі ўвасаблялі ўвесь боскі план свету, сусветную (біблейскую) гісторыю чалавечага роду, а ў цэнтры ўсяго гэтага знаходзіўся, сустракаючы замежных гасцей, кіеўскі князь, роўны ў сваёй велічы візантыйскаму імператару: «И церковь эта вызывает удивление и восхищение во всех окрестных народах, ибо вряд ли найдётся иная такая во всей полунощной стране с востока до запада» [13, с. 606–612].

З гэтай нагоды няма нічога дзіўна ў тым, што менавіта мясцовыя іерархі праваслаўнай царквы, выступаўшыя з відавочных цэнтралізатарскіх пазіцый, сталі аднымі з самых актыўных апалагетаў «русской» ідэалогіі. Менавіта яны куды больш паспяхова змаглі ўкараніць яе ва ўсходнеславянскім свеце. Прычым, адбывалася гэта, як бачна, не толькі праз пропаведзі ў храмах, але і дзякуючы стварэнню шэрагу твораў, разлічаных на шырокія колы ў тым ліку і свецкіх чытачоў. Так, у пачатку XII ст. ігумен Данііл з Чарнігава здзейсніў паломніцтва ў Іерусалім, апісаўшы яго ў сваім «Хаджэніі». Ён адзначаў, што маліўся ў Святой зямлі: «От всей Русской земли» і пры гэтым, зразумела: «Не забыл имён князей русских». Сярод апошніх святар назваў і сына полацкага князя Ўсяслава Чарадзея – Глеба Менскага, які, дарэчы, усё жыццё імкнуўся умацаваць незалежнасць уласнага княства і з-за гэтага памёр у 1119 г. у кіеўскім палоне [14, с. 163–169].

Разам з тым, далейшаму развіццю адзінай патрыятычнай ідэалогіі на тэрыторыі Кіеўскай Русі перашкаджалі нарастаючыя сепаратысцкія тэндэнцыі, якія сталі моцна адчувацца яшчэ з другой паловы XI ст. Некаторы час цэнтрабежныя і цэнтраімкнучыяся тэндэнцыі развіваліся паралельна, узаемадзейнічаючы адна з адной. Ужо адзначалася, што ўмацаванню адзінства спрыяла тэорыя аб наяўнасці агульнага княжацкага роду Рурыкавічаў, што надавала ўсім без выключэння тутэйшым міжусобіцам выгляд братазабойчых войн (менавіта гэты фактар прывёў

да кананізацыі Барыса і Глеба). Аднак, прызнанне мясцовымі князямі факту, што ўсе яны «одного деда внуки» не замінала ім засноўваць уласныя дынастычныя лініі – у выніку гэтага з’явіліся Расціславічы, Ольгавічы, Усеваладавічы і інш. На гэтым фоне патрыятычнае светаўспрыманне атрымала ў асяроддзі кіруючай эліты новае гучанне і пачало ўлічваць прыватнаўласніцкія інтарэсы асобных княжацкіх радоў. Выдатна гэта бачна на прыкладзе Любечскай дамовы 1097 г., дзе было запісана наступнае: «Почто губим Русьскую землю, сами на ся котору деюще? ...Да ныне отселе имемся по едино сердце, и блюдем Руские земли, каждо да держить отчину свою...» [15, с. 106].

Пры гэтым, неабходна адзначыць, што Полацк у дадзены час ужо ўвогуле пачаў дыстанцыравацца ад Кіеўскай Русі – Усяслаў Чарадзеі нават не прысутнічаў у Любечы. Склалася ў паўночна-усходняй Беларусі і асобная княжацкая дынастыя Ізяслававічаў, само існаванне якой «выразала» з гісторыка-генеалагічнай лініі як дзеда «заснавальніка» роду (памылковая палітыка Рагвалода прывяла да часовай страты Полацкам самастойнасці), так і яго бацьку. Цалкам верагодна, што імя апошняга – Уладзімір – набыло тут адмоўнае гучанне. Па меркаванню М. Ермаловіча: «Ніводзін з полацкіх князёў не меў такога імя, што, магчыма, было абумоўлена нядобрай памяццю пра князя Уладзіміра, які знішчыў Рагвалода і яго сыноў» [16, с. 242]. Такім чынам, калі для Кіеўскай Русі яе «аб’яднальнік» і хрысціцель лічыўся адным з найгалоўных сімвалаў ідэальнага кіраўніка, то ў Полацку яго хутчэй за ўсё імкнуліся наогул не ўзгадваць. Няма нічога дзіўна таму і ў тым, што менавіта ў час кіравання Усяслава Чарадзея ў 1044–1066 гг. у Полацку быў узведзены ўласны Сафійскі сабор. Прычым будаваўся ён па тэхналогіі непасрэдна запазычанай з Візантыі і так жа як кіеўскія князі, Усяслаў Чарадзеі урачыста прымаў у ім высокародных іншаземных гасцей. Такім чынам, будаўніцтва ў Полацку Сафіі – гэта выклік усім іншым духоўным і свецкім уладам у рэгіёне. І як узвядзенне яе ў Кіеве павінна было зацвердзіць раўнапраўе Русі сярод еўрапейскіх народаў, так і будаўніцтва аналагічнага сабора ў Полацку пацвярджала яго роўнасць з Кіевам на прасторы ўсходнеславянскіх земляў. Менавіта Канстанцінопаль, пры гэтым, стаў тым горадам, дзе Полацк «чэрпаў» духоўныя і матэрыяльныя каштоўнасці, дазваляўшыя яму ў культурным плане быць незалежным ад Кіева. Са сталіцы Візантыі, напрыклад, у якасці падарунку імператара Мануіла Комніна былі прывезены мошчы святых для знакамитага крыжа Ефрасінні Полацкай (Лазар Богша, 1161 г.) [17, с. 55, 63].

Вяртаючыся ж да праблемы ўмацавання мясцовых дынастый, неабходна адзначыць, што гэты фактар істотна паўплываў на далейшае развіццё ў рэгіёне вобраза ідэальнага кіраўніка – перавага прыватнаўласніцкіх інтарэсаў прыдала яму найперш выгляд «печаловніка» пра сваю родную зямлю [18, с. 13]. У «Павучанні Ёладзіміра Манамаха» (1120-я гг.) кіеўскі князь пералічваючы ўласныя ўчынкі і ваенныя паходы адзначаў, што рабіў іх: «Не блюда живота своего, ни щадя головы своея. Еже было творити отроку моему, то сам есмь створил, дела на войне и на ловех, ночь и день, на зноу и на зиме, не дая себе упокоя» [19, с. 135].

Але нягледзячы на ўсе намаганні асобных кіеўскіх князёў цэнтрабежныя тэндэнцыі ва ўсходніх славян у XII ст. толькі паскорыліся. Вынікам гэтага стала нарастаючая настальгія па мінулых часах у шырокіх колах насельніцтва, што праявілася, на думку Д. С. Ліхачова, у зараджэнні так званага «народнага» патрыятызму, які абапіраўся на шчырае пачуццё любові да Радзімы, як жывой істоты [20, с. 61]. У гэтай сувязі айчынны этнограф Л. В. Ракава піша наступнае: «Любоў да зямлі, да роднага краю фармавалася з ранняга дзяцінства, якое праходзіла на ўлонні прыроды, дзе быў вядомы кожны кусцік у лесе, кожная купіна ў полі. Чалавек з дзяцінства прырастаў да гэтай зямлі, да людзей, якія жылі побач» [21, с. 18–19].

Сваё ўвасабленне «народны» патрыятызм знайшоў у эвалюцыянаваўшай дружнай паэзіі, а дакладней у лепшай яе праяве – «Слове аб палку Ігаравым» (канец XII ст.), дзе пануе лірычная выява Радзімы, як жывой і пакутвучай ад унутранай разлады істоты. Паняцце «Русской земли» ў аўтара аб'ядноўвае тутэйшыя гарады, сельскую мясцовасць, рэкі і ўсю прыроду ў адзіны арганізм, які «рабіў» ўсё магчымае, каб не пусціць дружыну Ігара ў паход: «Солнце ему тьмою путь преграждало, ночь стенаниями грозными птиц пробудила, свист звериный поднялся... Игорь к Дону войско ведёт. Уже гибели его ожидают птицы по дубравам, волки грозу навывают по яругам, орлы клекотом зверей на кости зовут, лисицы брешут на червлёные щиты». Параза ж князя прывяла прыроду ў смутак: «Никнет трава от жалости, а дерево от печали к земле приклонилось... Тоска разлилась по русской земле, печаль потоками потекла...». Жывым з гэтай нагоды ўяўляецца аўтару і сам Кіеў: «Унылы городские стены и веселие поникло». Сувязнымі ж артэрыямі Русі ў творы выступаюць рэкі – да Дняпра звяртаецца жонка Ігара Яраслаўна, з Данцом размаўляе сам князь, знаходзячыся ў палоне. У іх, а таксама ў ветра і сонца просяць яны паратунку, іх жа папракаюць у нежаданні дапамагчы ў сражэнні з полаўцамі – Яраслаўна кажа ім: «О ветер, ветри-

ло! Зачем, господин, так сильно веешь? Зачем мечешь хиновские стрелы на своих лёгких крыльях на воинов моего лады? ...Светлое и тресветлое солнце! ...Почему же, владыко, простёрло горячие свои лучи на воинов лады? В поле безводном жаждой им луки расслабило, горем им колчаны заткнуло» [22, с. 375, 379, 385–387].

«Чырвонай ніццю» у «Слове аб палку Ігаравым» праходзіла асуджэнне міжусобіц, у якіх аўтар бачыў галоўную прычыну ўсіх няшчасцяў Кіеўскай Русі: «...Сеялись и прорастали усобицы, гибло достояние Даждь-Божьих внуков, в княжеских распрях век людской сокращался... Редко пахари покрикивали, но часто вороны граяли, трупы между собой деля... Стали князья про малое «это великое» молвить и сами себе беды ковать, а поганые со всех сторон приходили с победами на землю Русскую». Цікава пры гэтым тое, што з заклікам заступіцца «за землю Русскую» ён у першую чаргу звяртаецца да галіцкіх, валынскіх і полацкіх князёў – гэта значыць да тых, хто з’яўляўся найбольш небяспечным супернікамі Кіева ў яго барацьбе за лідарства. Асоба важным пры гэтым ён лічыў прымірэнне Кіеўскай Русі якраз з Полацкам: «Ярославовы все внуки и Всеславовы! Не вздымайте более стягов своих, вложите в ножны мечи свои затупившиеся, ибо потеряли уже дедовскую славу...». Бітва ж на р. Няміга пад Мінскам у 1067 г. паміж полацкай і кіеўскай дружинамі, аўтарам уяўляецца ў якасці самага жудаснага прыкладу братазбойчай міжусобіцы: «На Немиге снопы стелют из голов, молотят цепами булатными, на току жизнь кладут, веют душу от тела. Немиги кровавые берега не на добро засеяны, засеяны костями русских сынов» [23, с. 379, 383].

Прыведзеныя ўрыўкі добра паказваюць жаданне старажытнарускіх аўтараў уключыць тэрыторыю Полацкага княства ў лік «земли Русской». Разам з тым, само апісанне звязаных з ім падзей, сведчыць аб асобным становішчы гэтай дзяржавы ва ўсходнеславянскім свеце. Старажытнарускія летапісы вельмі прамалінейна дзеляць практычна ўсіх асноўных сваіх персанажаў на станоўчых і адмоўных, прычым важным крытэрыям у дадзеным выпадку выступае патрыятычная адзнака іх дзеянняў самім аўтарам – лепшым сведчаннем гэтага з’яўляецца супрацьпастаўленне Яраслава Мудрага і Святаполка Акаяннага.

Аднак, тая ж асоба Ёсяслава Чарадзея ацэньвалася тагачаснымі аўтарамі не так адзначна. З аднаго боку яны адзначалі яго бесперапынную барацьбу з рознымі старажытнарускімі княствамі і нават здзейснены ім акт вандалізму – разрабаванне Наўгародскага Сафійскага сабору ў 1066 г. (у тым ліку зняцце з яго званоў). Але пры ўсім гэтым,

полацкаму князю не давалі якую-небудзь зневажальную мянушку. Наадварот, Нестар, апісваючы ўзыходжанне Ўсяслава на кіеўскі прэстол асуджае яго папярэдніка: «Всеслав же сел в Кіеве. Этим Бог явил силу креста, потому что Изяслав целовал крест Всеславу, а потом схватил его: из-за того и навел Бог поганных, Всеслава же явно избавил крест честной!» [24, с. 187] У далейшым жа постаць полацкага князя наогул пачала набываць казачны арэол. Аўтар «Слова аб палку Ігаравым» піша: «Всеслав-князь людям суд правил, князьям города рядил, а сам ночью волком рыскал: из Кіева до рассвета дорыскивал до Тмуторокани, великому Хорсу волком путь перебегал. Ему в Полоцке позвонили к заутрене рано у святой Софии в колокола, а он в Кіеве звон тот слышал. Хотя и вещая душа была у него в дерзком теле, но часто от бед страдал» [25, с. 383–385]. Падобнае перапляценне язычніцтва і хрысціянства ва ўчынках Усяслава Чарадзея, а таксама відавочная аўтарская зычлівасць і спачуванне, рабіла з полацкага князя не непакорлівага Кіеву ўладара і ініцыятара братазбойчых войн, а рамантычную асобу, ідэальна падыходзячую для гераічнага эпасу і народных паданняў. Пры гэтым, у творы ён апісаны не толькі ў якасці казачнага героя, надзеленага незвычайнымі, цудадзейнымі здольнасцямі, але таксама паказаны адважным і таленавітым палкаводцам, які ўсё жыццё самааддана служыў сваёй Радзіме – Полаччыне [26, с. 97]. Зразумела, што апошняе было надзвычай актуальна для ўмацавання патрыятычнага элемента грамадскай самасвядомасці ў Полацкім княстве. Аўтар «Слова аб палку Ігаравым» нездарма называе полацкіх князёў Усяслававічамі – менавіта іх продак у мясцовай сістэме каштоўнасцяў заняў тое ж месца, што Ўладзімір Чырвонае Сонейка разам з Яраславам Мудрым у Кіеўскай Русі.

Сугучныя аналогіі можна правесці і пры звароце да асобы Рагнеды. Нестар толькі нейтральна адзначыў самыя вядомыя факты яе біяграфіі – у тым ліку, што Уладзімір пасяліў княжэўну: «На Лыбеди, где ныне находится сельцо Предславино, от нее имел он четырех сыновей: Изяслава, Мстислава, Ярослав, Всеволода, и двух дочерей» [27, с. 95]. Затое, у Лаўрэнцеўскім летапісу (XIV ст., Уладзімір ці Ніжні Ноўгарад) яго складальнік, верагодна выкарыстоўваючы вусныя паданні, куды больш падрабязна апісаў гісторыю замужжа Гарыславы (Рагнеды). Пры гэтым, у тутэйшым варыянце развіцця падзей выразна прасочваецца патрыятычная састаўляючая. Сама Рагнеда гаворыць Ўладзіміру, што жадала яго забіць у тым ліку: «Зане отца моего убил и землю его полонил...». Пры разборе ж справы радай баяраў, апошнія рэкамендавалі князю: «Не оубии её... но въздвигни отчину её и даи ей с сыном своим» [28,

с. 300–301]. Такім чынам, Рагнеда не толькі не пацярпела ў выніку сваёй няўдалай спробы расправы з Уладзімірам, але ў наступныя стагоддзі наогул не асуджалася летапісцамі за замах на галоўнага «нацыянальнага» героя Кіеўскай Русі! Не выклікае сумненняў, што падобная інтэрпрэтацыя падзей у першую чаргу была папулярнай на тэрыторыі Полацкага княства – яна надавала ўчынку Рагнеды гераічную афарбоўку і паказвала гатоўнасць князеўны ахвяраваць не толькі матэрыяльным дабрабытам, але і жыццём за незалежнасць сваёй Радзімы.

У вельмі складаным становішчы з-за разгарэўшыхся міжусобіц аказалася праваслаўная царква, асобныя прадстаўнікі якой хаця і паранейшаму асуджалі братазбойчыя войны, але ўсё ж сталі на бок князеў-«сепаратыстаў». Падобнай пазіцыі прытрымліваўся, напрыклад, Кірыла Тураўскі – у яго «Жыціі» (XIII ст.) адзначалася, што асветнік атрымаў: «Рождение и воспитание града Турова, в Рустей стране». Шэраг даследчыкаў упэўнены, што айчыны «Златавуст» у сваёй «Прытчы пра чалавечую душу і цела» ў вобразах сляпога ды кульгавага паказаў князя Андрэя Баглюбскага, а таксама яго паплечніка епіскапа Феадора Растоўскага. Акрамя рэлігійных непаразуменняў уладар Уладзіміра ў той час выклікаў агульнае абурэнне ўласным ваенным захопам ў 1169 г. Кіева (у тым ліку быў разрабаваны Сафійскі сабор). У сімвалічнай форме Кірыла Тураўскі раскрытыкаваў падобныя злачынныя ўчынкі і папярэдзіў: «Разумейте же ныне, безумнии в людех сановници и буии в иереех... никый же сан мира сего от муки избавит преступающих Божия заповеди!» Разам з тым, у тым жа «Жыціі» гаварыцца, што сам ён быў узведзены ў сан епіскапа Турава: «Молением князя и людей того града» [29, с. 56, 435]. Пры гэтым, вядома – якраз у той час мясцовы князь Юры Яраслававіч дабіўся незалежнасці ад Кіева, а значыць, уваходзячы ў лік яго бліжэйшых паплечнікаў Кірыла Тураўскі не мог не падтрымаць падобныя дзеянні грамадзян свайго роднага горада.

Істотнае ўздзеянне на самасвядомасць усходніх славян аказала татара-мангольскае нашэсце. Па-першае, у іх светаўспрыманні з’явілася настальгічная нота па былых «залатых часах». Так званае «Слова пра пагібель Рускай зямлі» (першая палова XIII ст.) пачыналася з сапраўднага гімна, апяваўшага хараство Радзімы: «О, светло светлая и прекрасно украшенная, земля Русская! Многими красотами прославлена ты: озёрами многими славишься, реками и источниками месточтимыми, горами, крутыми холмами, высокими дубравами, чистыми полями, дивными зверями, разнообразными птицами, бесчисленными городами великими, селениями славными, садами монастырскими, хра-

мами божьими и князьями грозными, боярами честными, вельможами многими. Всем ты преисполнена, земля Русская, о правоверная вера христианская!» [30, с. 131]

Па-другое, аўтары шэрагу твораў, выступаючы з патрыятычных пазіцый, спрабавалі вылучыць прычыны, якія прывялі Кіеўскую Русь да катастрофы. У Цвярскім летапісу (першая палова XIII ст.) гаворылася наступнае: «Кто, братья, и отцы, и дети, не восплачет, видя такое божье наказание всей Русской земли? За грехи наши бог напустил на нас поганых; ведь бог, в гнев своём, приводит иноплеменников на землю, чтобы побеждённые ими люди обратились к нему; а междоусобные войны бывают из-за наваждения дьявола. Ведь бог хочет не зла, но добра людям; а дьявол радуется жестокому убийству и кровопролитию. А если какая-нибудь земля согрешит, бог наказывает её смертью, или голодом, или нашествием поганых, или засухой, или сильным дождём, или пожаром, или иными наказаниями... Мы возвращаемся к злодеяниям, как псы на свою блевотину, и как свинья постоянно валяется в греховных нечистотах, так и мы живём. Поэтому и наказание приемлем от бога, – нашествие поганых, по повелению бога, за наши грехи» [31, с. 169].

Па-трэцяе, трагічныя падзеі самога нашэсця прыўнеслі ў вусную народную творчасць ідэю самаахвярнасці для выратавання роднай зямлі. У XIII ст. на аснове фальклорнай традыцыі, напрыклад, было створана «Слова пра Меркурыя Смаленскага», дзе ў стылі вайсковай аповесці на легендарна-міфалагічнай аснове распавядалася пра цудоўнае выратаванне Смаленска ад татара-мангольскага нападу набожным маладым чалавекам, якія аддаў за родны горад жыццё і таму быў ушанаваны ў далейшым яго суграмадзянамі ў якасці святога [32, с. 90–92].

Акрамя татара-мангольскай навалы, якраз у XIII ст. старажытнарускія княствы адчулі першыя павевы яшчэ адной страшэннай пагрозы заваявання – на гэты раз з боку пачаўшых захоп Прыбалтыкі крыжакаў. Зразумела, што адным з вынікаў барацьбы з новай пагрозай стала «дапаўненне» традыцыйнага пераліку гераічных ваяроў новымі персанажамі. Былі сярод апошніх і выхадцы з беларускіх зямель. Найперш тут неабходна адзначыць Якава Палачаніна – аднаго з герояў Неўскай бітвы 1240 г. «Жыццё Аляксандра Неўскага» (XIII ст.) згадвае яго адным з шасці «мужей храбрых и сильных», якія адзначыліся ў гэтым сражэнні: «Третий же Яковъ Полочанин, ловчий бе у князя, сий ехавъ на полк съ мечемъ и мужествовавъ и похвали его князь» [33, с. 130].

У цэлым, менавіта знешняя пагроза з боку татара-мангол ды крыжакаў істотным чынам стымулявала рост патрыятычных настрояў

ва ўсходнеславянскім свеце. Сведчыць аб гэтым і народны фальклор. Асаблівую папулярнасць у шырокіх колах насельніцтва мелі казкі пра герояў-асілкаў – «Курыла Кажамяка», «Івашка Мядзведжа Вушка», «Васька Папялышка», у якіх адлюстраванне знайшоў святы абавязак кожнага чалавека – абарона сваёй Айчыны [34, с. 83–84, 98–109, 122–131]. З даўніх часоў у беларусаў вядомы прымаўкі: «Той патрыёт, хто змагаецца за народ», «Не той патрыёт, хто кулакамі ў грудзі б’е, а той, хто працу і жыццё Радзіме аддае», «Той герой, хто за Радзіму ідзе ў бой». Наказ змагацца за родную зямлю з блашавеннем на падзвіг сустракаецца і ў народных песнях. Купальскі цыкл, напрыклад, акрамя іншага ўключае і сюжэт пра дзяўчыну, здзясняючай на вайне гераічныя ўчынкі, параўнальныя толькі з дзеяннямі міфічных асілкаў [35, с. 212].

Такім чынам, трэба прызнаць той факт, што менавіта ў перыяд існавання старажытнарускіх княстваў ва ўсходніх славян адбыўся генэзіс патрыятычнага светапогляду. Пры гэтым, ён меў як падобныя з заходнееўрапейскімі народамі кірункі, так і відавочную спецыфіку. Апошняя была выклікана моцным візантыйскім уплывам, а таксама наяўнасцю ў Кіеўскай Русі шматукладнага грамадства. Важным дасягненнем гэтага часу можна лічыць складанне ў рэгіёне асноўных прынцыпаў грамадскага супольнага жыцця. На думку савецкай даследчыцы І. А. Кандаковай акцэнт у тагачасных творах на «пользе Отчезству» сведчыў аб фармаванні ў шырокіх колах насельніцтва «высокой общественной морали, составляющими которой были честность, верность, самоотверженность, самосознание» [36, с. 14]. Прычым, адлюстраваныя тут нормы належных паводзін зыходзілі з хрысціянскага разумення дасканаласці дабрачыннага жыцця. У сваю чаргу, трагічныя падзеі XII – першай паловы XIII ст. надалі народнай самасвядомасці больш ярка выяўлены характар і садзейнічалі істотнаму ўзмацненню патрыятычных настрояў у шырокіх колах тутэйшага насельніцтва.

Таксама можна ўпэўнена сцвярджаць, што палітычнае драбленне Кіеўскай Русі ў значнай ступені садзейнічала далейшай эвалюцыі тут патрыятызму, які паступова пачаў набываць лакальна-рэгіянальную спецыфіку. Пры гэтым, неабходна ўлічваць тое, што менавіта ў тагачаснай Заходняй Еўропе ўсталявалася канцэпцыя пра заканамернасць эвалюцыі чалавецтва і паслядоўнай змене «цэнтраў улады» [37, с. 138–139]. Вядома яна была і на тэрыторыі Кіеўскай Русі, пра што сведчыць узгаданае вышэй «Слова аб законе і благадаці» Іларыёна – кіеўскі мітрапаліт не толькі паказаў сусветную гісторыю як працэс паступовага распаўсюджвання хрысціянства па розных краінах, але і ў сваіх

разважаннях падвёў чытача да ідэі перавагі новых народаў над больш старажытнымі [38, с. 599–616]. Пры падобным падыходзе барацьба за дамінаванне ў асяроддзі ўсходніх славян атрымлівала дадатковую патрыятычную матывацыю, а таму няма нічога дзіўнага ў тым, што ў наступныя стагоддзі яна працягнулася ўжо на ўзроўні супрацьстаяння Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага і Маскоўскай Русі.

Спіс літаратуры

1. Болбас, В. С. Этыка-педагагічная думка Беларусі (са старажытнасці да XVIII ст.) / В. С. Болбас. – Мінск: Бел. навука, 2004. – 260 с.
2. Дубянецкі, Э. Адлюстраванне ідэалаў адкрытага і закрытага грамадстваў у ментальнасці беларусаў / Э. Дубянецкі // Грамадскія ідэалы: Нацыянальныя традыцыі, сучасны стан, погляд у будучыню / пад рэд. Л. Уладыкоўскай-Канаплянік [і інш.]. – Мінск: ННАЦ, 2002. – С. 68–71.
3. Болбас, В. С. Этыка-педагагічная думка Беларусі (са старажытнасці да XVIII ст.) / В. С. Болбас.
4. Астапенка, А. Саборнасць у хрысціянстве і саборнасць беларускай нацыі / А. Астапенка // Грамадскія ідэалы: Нацыянальныя традыцыі, сучасны стан, погляд у будучыню / пад рэд. Л. Уладыкоўскай-Канаплянік [і інш.]. – Мінск: ННАЦ, 2002. – С. 147–151.
5. Станкевіч, А. Хрысціянства і беларускі народ / А. Станкевіч. – Вільня: Бел. каталіцкае выд-ва, 1940. – 181 с.
6. Лихачёв, Д. С. Национальное самосознание Древней Руси. Очерки из области русской литературы IX–XVII вв. / Д. С. Лихачёв. – М., Л.: АН СССР, 1945. – 120 с.
7. Самусік, А. Ф. Этнакультурныя працэсы / А. Ф. Самусік // Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000–2008. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]. – 2008. – С. 541–637.
8. Полное собрание русских летописей: в 39 т. – М.: Наука, 1962–1994. – Т. 32. – 1975. – 233 с.
9. Памятники литературы Древней Руси Начало русского летописания XI – начало XII века / сост. Л. А. Дмитриев [и пр.]. – М.: Худож. лит., 1978. – 464 с.
10. Там жа.
11. Там жа.
12. Памятники истории Киевского государства, IX–XII вв.: сб. док. / сост. Г. Е. Кочин. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – 220 с.
13. Памятники литературы Древней Руси: XVII век: в 3 кн. / сост. Л. А. Дмитриев [и др.]. – М.: Худож. лит., 1994. – Кн. 3 – 655 с.
14. Средневековая Русь в текстах и документах / авт.-сост. А. В. Мартынюк. – Минск: РИВШ, 2005. – 520 с.
15. Памятники истории Киевского государства, IX–XII вв.: сб. док. / сост. Г. Е. Кочин.
16. Ермаловіч, М. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды / М. Ермаловіч. – Мінск: Маст. літаратура, 1990. – 366 с.

17. Самусік, А. Ф. Помнікі гісторыі і культуры Беларусі / А. Ф. Самусік. – Мінск: Экаперспектыва, 2013. – 367 с.
18. Творогов, О. В. Древнерусская литература и её роль в патриотическом воспитании / О. В. Творогов. – Л.: Знание, 1985. – 32 с.
19. Памятники истории Киевского государства, IX–XII вв.: сб. док. / сост. Г. Е. Кочин.
20. Лихачёв, Д. С. Национальное самосознание Древней Руси. Очерки из области русской литературы IX–XVII вв. / Д. С. Лихачёв.
21. Ракава, Л. В. Традыцыі сямейнага выхавання ў беларускай вёсцы / Л. В. Ракава. – Мінск: Ураджай, 2000. – 111 с.
22. Памятники литературы Древней Руси: XII век / сост. Л.А. Дмитриев [и др.]. – М.: Худож. лит., 1980. – 707 с.
23. Там жа.
24. Памятники литературы Древней Руси: Начало русского летописания XI–начало XII века / сост. Л.А. Дмитриев [и др.].
25. Памятники литературы Древней Руси: XII век / сост. Л. А. Дмитриев [и др.].
26. Болбас, В. С. Этыка-педагагічная думка Беларусі (са старажытнасці да XVIII ст.) / В. С. Болбас.
27. Памятники литературы Древней Руси: Начало русского летописания XI – начало XII века / сост. Л. А. Дмитриев [и др.].
28. Лаврентьевская летопись / пред. Б. М. Клосса. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 733 с.
29. Мельнікаў, А. А. Кірыл. Епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд / А. А. Мельнікаў. – Мінск: Бел. навука, 1997. – 462 с.
30. Памятники литературы Древней Руси: XIII век / сост. Л. А. Дмитриев [и др.]. – М.: Худож. лит., 1981. – 620 с.
31. Там жа.
32. Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры / склад. А. Ф. Коршунаў. – Мінск: Вучпедвыд БССР, 1959. – 468 с.
33. Мансикка, В. Житие Александра Невского: Разбор редакций и текст / В. Мансикка. – СПб.: Об-во любителей древн. письменности, 1913. – 226 с.
34. Беларускі эпас / пад рэд. П. Ф. Глебкі [і інш.]. – Мінск: АН БССР, 1959. – 320 с.
35. Саўчанка, Я. Ідэя патрыятычнага выхавання ў народнай педагогіцы беларусаў / Я. Саўчанка, К. Калачова // Грамадскія ідэалы: Нацыянальныя традыцыі, сучасны стан, погляд у будучыню / пад рэд. Л. Уладыкоўскай-Канаплянік [і інш.]. – Мінск: ННАЦ, 2002. – С. 211–213.
36. Кондакова, И. А. Принципы изображения нравственного идеала в литературе Древней Руси XI – первой половины XII вв.: автореф. дис. ... степ. канд. филол. наук: 10.01.01 / И.А. Кондакова; МГУ им. М.В. Ломоносова, Филол. фак. – М., 1987. – 22 с.
37. Хейзинга, Й. Об исторических жизненных идеалах. Патриотизм и национализм в европейской истории / Й. Хейзенга. – Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. – 220 с.
38. Памятники литературы Древней Руси: XVII век: в 3 кн. / сост. Л. А. Дмитриев [и пр.]. – Кн. 3

Дзярновіч А. І.

ПАЛТЭСК'Я – ПАЎНОЧНАЯ ТРОЯ: ВОБРАЗ ПОЛАЦКА Ў СКАНДЫНАЎСКИХ КРЫНІЦАХ XI–XIII стст.

Полацк вельмі добра вядомы ў ісландскіх сагах і помніках старажытна-скандынаўскага пісьменства ды выступае там у даволі празрыстай форме – *Pal(l)teskja* [13, р. 148–153]. Мяркуецца, што скандынаўская *Palteskja* можа адлюстроўваць старажытную форму, зафіксаваную таксама ў рускіх крыніцах – *Полтескъ* [1, с. 218; 5, с. 123–125]. І вось вакол гэтага Палтэск'і ў скандынаўскіх паданнях разварочваюцца самыя неверагодныя падзеі.

Атыла і Тыдрэк Бернскі штурмуюць Полацк

Самыя архаічныя звесткі, вядома, у трансфармаваным выглядзе, захоўвае «Сага пра Тыдрэка Бернскага». Вандраванні на працягу стагоддзяў гэтага легендарнага героя праз эпас розных германскіх народаў здольныя захапіць розум. Гэтым разам скандынаўскі герой знаходзіўся ў войску гунскага правадыра Атылы, які:

Малюнак 1. Рэнесансны бронзавы медаль з легендаю «*Atila, Flagelum Dei*» («Атыла, біч Божы»). Рэпліка XV ст. з ранейшага арыгіналу. Луўр (Department of Decorative arts, Richelieu, OA 2432)

«Ідзе... з гэтым войскам на Русь і на Польшчу і паліць бургі і замкі паўсюль, дзе ён праходзіць. І прыйшоў конунг Атыла з усім сваім войскам да горада, які завецца Палтэскья. Горад гэты так умацаваны, што яны

не ведаюць, як яго ўзяць. Быў там магутны каменны мур, вялікія вежы і шырокія ды глыбокія равы, а ў горадзе было вялікае войска для яго абароны, і тыя, хто ахоўваў войска, баяліся мала войска конунга Атылы» (Раздзел 310 [3, с. 183–184; 7, с. 625]).

Калі стала зразумелым, што Пальтэскаю не ўзяць прыступам, Атыла загадаў паставіць намёты ды падзяліў войска на тры часткі: *«над сваёй харугвай ён ставіць 10 тысячаў, а іншых 10 тысячаў рыцараў размяшчае ў іншым стане, а над імі начальнікам Тыдрэка Бернскага, а за тым аддзелам хадзіла ўслед багата валацугаў, а ў трэцім стане ставіць ён 10 тысяч рыцараў пад кіраўніцтвам маркграфа Радынгейра, і мелася ў яго вялікая група блазнаў»*.

Усе тры начальнікі ўсталёўваюць у сваіх станах ўласныя шатры на супраць гораду, *«і шмат дзён змагаюцца яны з гараджанамі, здзяйсняючы шмат вялікіх учынкаў, і кожны з бок церпіць ад іншага вялікія страты»*. Так працягвалася тры месяцы, пакуль конунг Тыдрэк не прапанаваў конунгу Атыле падзяліць сілы – некаму застацца пад Палтэск'ю, а іншым рушыць далей на Русь. Атыле ж здавалася, што *«гарадскі мур значна парушаны, бо дзень і ноч дзейнічалі сцэнабінныя машыны, якія рухалі не менш 300 чалавек, і было іх багата ў кожным аддзеле»*. І адказваў конунг Атыла конунгу Тыдрэку: *«Дарагі дружа, так шмат намаганняў зрабіў я на тое, каб узяць гэты горад, што не жадаю з'ехаць адсюль перш, чым мой сцяг будзе пастаўлены на бастыёнах горада»*.

Урэшце рэшт Тыдрэк са сваім аддзелам сышоў да Смаланду (Смаленска), а праз тры дні Атыла *«робіць такі моцны штурм гораду [Палтэск'ю] з ваеннымі машынамі і самастрэламі, што ім удаецца ўзяць горад. І ў гэты дзень гуны ўвайшлі ў горад з усім сваім войскам, перабілі шмат людзей ды ўзялі незлічоную здабычу, амаль увесь горад зраўнялі з зямлёй. У той час былі здзейснены ўчынкі, якія яшчэ можа бачыць кожны, хто прыходзіць у гэты горад»* (Раздзел 313 [3, с. 186; 7, с. 627]).

Вядома, апісанні Полацка, ды яшчэ ў Атылавы часы, у V ст., выглядаюць нерэальна. Гэтая сага кажа нам хутчэй пра вобраз Полацка ў германскай міфалогіі і пра тое значэнне, якое гэтаму гораду надавалі скандынавы ў Познім Сярэднявеччы. Але тут трэба крыху разабрацца з самімі персанажамі выправы на Палтэск'ю.

Скандынаўскі персанаж Тыдрэк наўпрост паходзіць ад Дытрыха – гера германскага цыкла эпічных паданняў, найстаражытнейшая частка якіх узнікла яшчэ ў эпоху Вялікага перасялення народаў (IV–VII стст.)

[2]. Гэтыя паданні, распаўядаючы пра мінулае, стваралі цэльную карціну народнага жыцця і прадстаўлялі ў гарманічнай цэльнасці свет эпічны і свет герояў-волатаў.

У аснове сюжэту пра Дытрыха Бернскага ляжыць паданне аб сварках знакамітага караля остготаў Тэадорыха (475–526 гг.) з правадыром германскіх наймітаў Адаакрам, які памёр у 493 г. Сам жа Адаакр паходзіў з германскага племені скіраў, а ягоны бацька, Эдыка, належаў да атачэння гунскага правадыра Атылы, «біча Божага», як яго называлі сярэднявечныя аўтары, а таксама «*Хроніка Літоўская і Жамойцкая*» [12, с. 16]. Дык вось, Эдыка быў забіты Тэадымірам – бацькам Тэадорыха, што і стала адной з падставаў варажнечы двух лідэраў варварскага свету – Тэадорыха і Адаakra. Але ў далейшым, у працэсе складання эпасу, менш папулярнае імя Адаakra замянілася на імя остгоцкага караля IV ст. Германарыха, дзяржава якога, праўдападобна, кантралявала і паўднёвы-заходнія землі сучаснай Беларусі, але была змецена гунамі.

Каб далей не блукаць сярод імёнаў гістарычных і эпічных персанажаў варварскай Еўропы, варта адцэміць толькі адну асаблівасць, важную таксама для нас – прысутнасць у гэтым старажытным эпічным германскім цыкле гунскага сюжэту. Тэадорых-Дытрых, вораг Германарыха, праводзіць гады свайго выгнання пры двары Атылы, само паданне пра Дытрыха ўваходзіць у эпічны кола легенд пра Атылу. Апошні ж ёсць вельмі важнай фігурай для вуснай германскай традыцыі, у якой памяць пра правадыра гунаў перадавалася з пакалення ў пакалення. У эпасе Атыла фігуруе ў спісе вялікіх германскіх уладароў і ставіўся на першае месца сярод легендарных германскіх каралёў. У пэўным сэнсе, як Рурык стаў легендарным пачынальнікам генеалагічнага дрэва рускіх князёў, так і Атыла распачынае лік германскіх владароў. І сапраўды, у сярэдзіне V ст. гэты гунскі правадыр здолеў аб’яднаць пад сваёй уладай варварскія плямёны ад Рэйна да Паўночнага Прычарнамор’я. Праз стагоддзе пасля Атылы гоцкі гісторык Іардан так пісаў пра валадара варвараў: «*Уладар усіх гунаў і правадыр плямёнаў ледзь не ўсёй Скіфы, адзіны ў свеце, годны здзіўлення на неймавернай славе сваёй сярод усіх варвараў*» [8, с. 178]. У адрозненні ад царкоўнай традыцыі, у вусных паданнях гэты грозны гун характарызуецца як слаўны ўладар, гасцінны і справядлівы з васаламі.

Паданні пра Дытрыха ўтрымліваюць архаічныя сюжэты інда-еўрапейскай міфалогіі, у тым ліку матыў змагання бацькі з сынам, які мае старажытнагрэцкія (Адысей і Тэлегон) ды персідскія (Рустэм і За-

раб) паралелі. У сваіх пазнейшых формах паданні пра Дытрыха перасякаюцца з класічным германскім цыклам «*Нібелунгаў*».

У пралогу да сагі было сказана, яна «складзена паводле аповедаў нямецкіх людзей, а нешта паводле іх песняў, якімі забаўлялі знакамітых людзей, [і песні гэтыя] складзены адразу пасля падзей, пра якія гаворыцца ў гэтай сазе. І хоць бы ты ўзяў па чалавеку з кожнага гораду па ўсё Саксоніі, усе яны распавядуць гэтую сагу на адзін лад: прычына гэтаму – іх старажытныя песні» [3, с. 131].

Паданні пра Дытрыха Бернскага ўпершыню пачалі запісваць, верагодна, у XI ст. на поўдні Нямецчыны, у Падунайскіх абласцях [7, с. 573]. З Саксоніі гэтыя паданні перайшлі ў скандынаўскую літаратуру, а ў першай палове XIII ст. у Нарвегіі розныя версіі падання былі аб'яднаныя і запісаныя такім чынам «*Сага пра Тыдрэка*». У самой Германіі паданні пра Дытрыха перастаюць распавядаць у эпоху Трыццацігадовай вайны (1618–1648 гг.), але ў Скандынавіі (Даніі і Нарвегіі) пра Тыдрэка яшчэ працягвалі спяваць гераічныя балады, а на вулканічных базальтах Фарэрскіх выспаў, якія размешчаныя ў Паўночнай Атлантыцы паміж Шатландыяй і Ісландыяй ды належаць Даніі, песні-балады пра Дытрыха Бернскага бытавалі яшчэ ў канцы XIX ст. І паўсюль у Скандынаўскім свеце распавядалася пра штурм Атылаю Полацка.

Безумоўна, войны гунаў на Русі і штурм Полацка ёсць міфалагізаваным сюжэтам, перанясеннем падзей X–XI ст. на эпоху Вялікага перасялення народаў [11, с. 65–75]. Даследчыкі скандынаўскай гісторыі спрабавалі яшчэ ў XIX ст. суаднесці падзеі Тыдрэк-сагі з вядомымі фактамі з гісторыі рэгіёна. У апісаннях сагі бачаць трансфармаваныя паведамленні пра войны саксонцаў з балтыйскімі славянамі, і, у прыватнасці, падзеямі 983 г., калі «вільцы» («венеды») узялі паўстанне ды ўзялі Брандэнбург. Гісторыка-паэтычныя паданні пра паходы саксаў на славян, змяшаліся з паўднёва-нямецкім паданнем пра Атылу і Дытрыха. Таксама ў «Сазе пра Тыдрыка Бернскага» бачаць рэха падзей канца XII ст. і пачатку XIII ст., калі дацкі кароль Кнут V прымусіў памеранскага герцага Баляслава да пакорлівасці [3, с. 8–10]. А галоўны вораг Атылі і Тыдрэка на Русі – конунг Вальдэмар, магчыма, увасабляе ў сябе рысы як кіеўскага князя Уладзіміра, так і польскага караля Баляслава, сюзерэна Кіева ў 1016–1018 гг. Таму Вальдэмар з сагі ёсць каралём Русі і Польшчы.

Якім чынам, праз якія мастацкія прыёмы, рэальны Полацк робіцца міфічным цэнтрам прыцягнення старажытна-скандынаўскай літаратуры добра ілюструе аналіз наступнага тэксту, аўтар якога нават вядомы паводле імя.

Саксон Граматык і яго Іліён

Мова пойдзе ўжо пра лацінамоўную «Гісторыю данаў» («*Gesta Danorum*») дацкага храніста другой паловы XII ст., вядомага як Саксон Граматык (памёр пасля 1208 г.). Уласна прыдымак «Граматык» яму было дадзена ўжо ў XIV ст. у знак прызнання ягонага стылістычнага майстэрства – лаціністы адзначаюць несумненны мастацкі і моўны талент аўтара «Гісторыі данаў». Хутчэй за ўсё, ён атрымаў адукацыю па-за межамі Даніі, магчыма ў Францыі, дзе квітнелі традыцыі лацінскай адукацыі. Але пра біяграфію самога Саксона сцвярджаць што-небудзь пэўнае немагчыма. Непасрэдна ў сваім тэксце аўтар прыгадвае, што ягоныя дзед і бацька служылі ў войску караля Вальдэмара I, а сам Саксон быў ужо на службе, не ваеннай, у Вальдэмара II. Часам гісторыкі называюць яго дарадцам і капеланам караля.

Малюнак 2. Тытульны аркуш першага выдання «*Gesta Danorum*», ажыццёўленае Крысціерам Педэрсанам (Парыж, 1514)

Манументальны твор «Гісторыя данаў» складаецца з 16 кніг, у якіх выкладаецца гісторыя дацкіх каралёў ад легендарных часоў да 1187 г. Крыніцамі інфармацыі і натхнення для Саксона былі сярэднявечныя хронікі, язычніцкія скандынаўскія легенды, ісландскія сагі, дацкія песні і, што важна для нас, антычная літаратура. Саксон Граматык стварыў выразныя карціны сярэднявечнай жыцця, а таксама яркія замалёўкі

асобных чалавечых лёсаў. Для наступных генерацый ён захаваў многія паўночныя народныя легенды і эпічныя паданні, якія распаўсюджваліся ў вуснай форме.

Хронікапісанне Саксона Граматыка аказалася вельмі важным і для гісторыі сусветнай літаратуры. Як у нарвежскай сазе пра Тыдрэка Бернскага мы сустракаем прататыпа рускага Іліі Мурамца – Іліяса з Русі, так і Саксон Граматык данёс да адукаванай публікі легенду пра Гамлета, прынца Ютландскага, які помсціць за здрадніцкае забойства бацькі. У канцы III кнігі *«Гісторыі данаў»* якраз і распавядаецца паданне пра Гамлета, якое ўжо ў 1600–1601 гг. выкарыстаў пры напісанні сваёй класічнай і самай вялікай па аб'ёму п'есы Уільям Шэкспір [16; 15, р. 370–372.]. Праўда, брытанскі аўтар змясціў акцэнт – Гамлет Шэкспіра не звыклы трагічны герой, што ажыццяўляе помсту дзеля Боскай справядлівасці, а меланхолік і першы літаратурны герой, які рэфлексуе. Імкнучыся ажыццявіць свой план, Гамлет прыходзіць да высновы, што адным ударам немагчыма аднавіць гармонію – і гэтае разуменне падштурхнула дацкага каралевіча да адчужэння ад свету і ды зрабіла яго самотнікам. Безумоўна, такая шэкспіраўская трактоўка вобраза Гамлета не супадае з бачаннем Саксона Граматыка, які пісаў, што «па-майстэрску абараніўшы сябе, адважна адпомсціўшы за бацьку, ён прымушае нас дзівіцца, адвагай ён слаўнейшы ці мудрасцю» [9, с. 78].

Застаецца пытанне, ці непасрэдна ў Саксона Граматыка запазычыў Шэкспір сюжэт пра Гамлета, ці ўзяў яго, як мяркуюць даследчыкі, з п'есы яшчэ аднаго авантурнага ангельскага аўтара другой паловы XVI ст. Томаса Кіда? Большая частка твораў гэтага драматурга і блюзнера страчана ці не паддаецца атрыбуцыі. Хроніка ж Саксона Граматыка была выдадзена ўпершыню ў 1514 г. у Парыжы, так што брытанскія аўтары ў канцы XVI ст. мелі доступ да тэксту хронікі з яе легендарнымі сюжэтамі.

Для нас сюжэт з прататыпам Гамлета цікавы вось яшчэ чаму. Сам Саксон Граматык называе дзедам Гамлета караля Рорыка. І частка даследчыкаў гісторыі і літаратуры ўжо паспяхылі атаясаміць гэты персанаж з мяркуемым заснавальнікам рускай дынастыі Рурыкам [14, с. 221–230]. Усё ж гэта розныя асобы – легендарны кароль Рорык уладарыў над Зеландыяй і Даніяй у VII ст. і выдаў сваю дачку дачка Геруту (Гертруду ў Шэкспіра) за Гарвендзіла, пасля таго, як той вярнуўся з паспяховай экспедыцыі супраць нарвежскіх вікінгаў. Гарвендзіла XIX стаў каралём Ютландыі (мацерыковай часткі Даніі) і бацькам прынца Гамлета. Мяркуемый Рурык – Рорык Ютландскі, – замацаваўся ў нідэрландскіх Фрызах, і не вядома, ці дасягаў Усходняй Еўропы, у сярэдзіне IX ст.

Але вернемся непасрэдна да адукаванага саксонца. Сабраўшы паўночна-еўрапейскія паданні пра войны данаў, аўтара іх гісторыі асабліваю ўвагу надаў аднаму гораду на Русі – Палтэск’ю. Вось як, паводле Саксона Граматыка, выглядала выправа легендарнага караля Фрода I пад гэты горад:

«Пераканаўшыся, што сілай горада не перамагчы, ён пайшоў на хітрасць. Пры невялікай колькасці сведкаў ён адправіўся ў таемнае месца і загадаў паўсюль абвясціць, што ён памёр, каб тым самым усыпіць ворага. Дзеля пераканаўчасці быў здзейснены абрад пахавання і насыпаны пахавальны курган. Да таго ж воіны, свядома паказваючы смутак, прайшлі ў працэсіі за нібыта памерлым правадыром. Пачуўшы пра гэта, кароль горада Веспасій, які ўжо амаль атрымаў перамогу, так нядбайна паставіўся да абароны, што, даўшы магчымасць ворагам ўварвацца ў горад, быў забіты сярод гульняў і забаваў» [17, lib. II, сар. III: 8; 6, с. 634].

Падобная ваенная хітрасць у Саксона Граматыка апісваецца яшчэ раз [17, lib. II, сар. III: 8]. Аналагічны сюжэт сустракаецца ў ісландскай «Сазе пра Гаральда Суворага», але там дзеянні адбываюцца ў Сіцыліі [10, с. 407–408]. Іншыя нарманскія паралелі сюжэтам з Саксона Граматыка знаходзяць у аповедах пра захоп горада Луна Гастынгам – гэты дацкі ваяр у 859–862 гг. разам з Б’ёрнам Жалезнабокім здзейсніў гістарычны паход вікінгаў на ўзбярэжжы Міжземнага мора. У 860 г. пры ўзяцці горада Луна ў Паўночнай Італіі (Лігурыі) ён выкарыстаў незвычайную ваенную хітрасць – вікінг прыкінуўся вельмі хворым і папрасіў хросту. Потым ён нібы памёр і ягоныя таварышы дамагліся хрысціянскага пахавання ў гарадскім саборы. У выніку, вікінгі ўварваліся ў абложаны горад ды разбурылі яго [34, с. 38]. Паводле легендарных звестак, ужо ў Францыі Гастынг усё ж прыняў хрост і заключыў мір з каралём Карлам II Лысым, які паабяцаў свайму новаму васалу графства Шартр.

Але ёсць яшчэ адна важная акалічнасць гэтых легендарных гісторыі – паводле Саксона Граматыка Гастынг (лац. Hadingus) быў бацькам караля Фрода I. І таму існуе вялікая спакуса атаясаміць эпічныя падзеі «Гісторыі данаў» з нейкімі рэальнымі выправамі ў Паўночнай Еўропе. Тым больш, што пад Палтэск’ю Фрода апынаецца ў выніку паходу ва Усходнюю Балтыю, нават прыводзіцца магчымая дата такога паходу – выправа данаў у 853 г. на куршаў [34, с. 40; 35, р. 72]. Амелян Прыцак ідзе яшчэ далей – атаясамляе дацкага Гастынга і Аскольда рускіх летапісаў. Паводле гэтага ўкраінска-амерыканскага гісторыка Гастынг і Б’ёрн Жалезнабокі, сын Рагнара (адпаведна – Дзір), сустрэліся ў 860 г.

у Полацку перад паходам на Канстанцінопаль [36, с. 234–236]. Гэта вельмі рызыкаўнае атаясамленне. Але, нават каля яно і справядлівае, то зразумела, што легендарныя падзеі IX ст. мусілі быць запісаныя ў канцы XII ст. праз пэўныя мастацкія фільтры, з дапамогаю якіх яны і дайшлі ад вуснай традыцыі да стадыі пісьмовай фіксацыі. Сюжэт з фальшывым пахаваннем мае тут асаблівае значэнне.

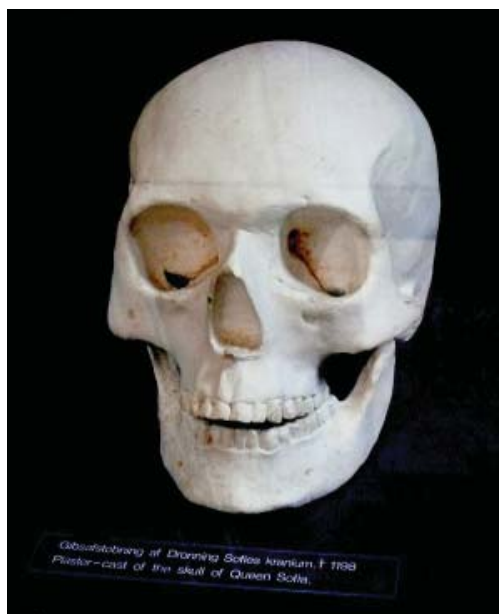
Фактычна, узяцце горада пасля працяглай аблогі з дапамогаю хітрасці – гэта «вандроўны сюжэт», запазычаны скандынаўскімі нарацарамі з антычнай грэка-рымскай культуры [18, s. 89]. У апісанні Саксонам Граматыкам ўзяцця Палтэск'ю мы бачым вельмі блізкія паралелі з аблогай старажытнай Троі – Іліона, якія сталі галоўным сюжэтам старажытна-грэцкай эпічнай паэмы «Іліяды», аўтарства якой прыпісваецца Гамеру (VIII ст. да н.э.). Асновай для «Іліяды» паслужылі шматлікія архаічныя грэцкія паданні пра подзвігі герояў. Пасля доўгай і беспаспяховай аблогі Троі грэкі таксама пайшлі на хітрасць, збудаваўшы, паводле парады Адысея, драўлянага каня, у якім схаваліся лепшыя воіны ахейцаў. А ўначы грэкі перабілі гарнізон Троі. Так і Палтэск'ю, гэтую паўночную Трою, можна было ўзяць толькі з дапамогай тайнай, падступнай задумы.

Аналіз звестак пра Полацк у Саксона Граматыка ставіць пытанне, якім чынам гэтая інфармацыя трапіла на старонкі хронікі і, увогуле, у Данію. Гісторыя дынастычных сувязей Дацкага каралеўства і Полацкай зямлі могуць даць тут падказкі.

Менскі храм і каралеўскія шлюбы

У 1949 г. ва ўсходняй частцы Менскага замчышча быў ускрыты каменны падмурак царквы [19, с. 205–207, 213–228]. Пры ўсёй дыскусійнасці пытання часу закладкі гэтага падмурку (а навуковая палеміка не сціхае і сёння) [20, с. 53], не выклікае сумневаў, што гэты храм пачалі будаваць у найстаражытнейшы перыяд існавання Менскага замчышча ў XI–XII стст. (найбольш абгрунтаванай выглядае версія закладкі падмуркаў у XII ст. [19, с. 207, 213], а не ў XI ст. (ці, яшчэ канкрэтней, паміж 1071–1085 гг.) [21, с. 198]. Паводле сваіх будаўніча-тэхнічных асаблівасцяў гэты храм не мае дакладнага аналогу сярод культавых манументальных пабудов Старажытнай Русі [21, с. 189]. Да такіх асаблівасцяў можна аднесці: 1) асноўны будаўнічы матэрыял храма – бутавы камень, дэфіцытны для нашага геалагічнага рэгіёну, у той час, як асноўным матэрыялам для будаўніцтва храмаў на Русі была плінфа (тонкая абпаленая цэгла); 2) выкарыстоўванне для аздаблення ўнутраных сценаў храма вапняковых цэглападобных плітак (вапняк – яшчэ больш дэфіцытны ма-

тэрыял у нашым рэгіёне, а сама практыка абкладкі ім унутраных сцен храмаў таксама з'яўляецца нетрадыцыйнай для дойлідства Старажытнай Русі); 3) квадратныя ў плане чатыры калоны ўнутранай прасторы храма; 4) геаметрычная выразнасць плана храма, якая ў сваёй аснове мае квадрат.

Малюнак 3. Чэрап каралевы Сафіі. Сабора Св. Бенедыкта ў Рынгстэдзе

У свой час Эдуард Загарульскі, які ўслед за першаадкрывальнікам Васілём Тарасенка даследаваў падмурак мінскага храма, ставіў пытанне: чаму Менск, які быў палітычна звязаны з Полацкім княствам, не выкарыстоўваў досвед полацкага манументальнага дойлідства пры пабудове сваёй замкавай царквы? [21, с. 200] Калі выйшла ў свет кніга Эдуарда Загарульскага «Древний Минск» [22], брытанскі аўтар агляду гэтай кнігі Вера Рыч адзначыла, што рэшткі мінскага храма маюць шмат агульнага з кафедральным саборам у Бру Берсэе [23, с. 56] (Аркнейскія астравы Шатландыі). Зразумела, тут мова не ідзе пра непасрэдныя запазычанні з Шатландыі, а пра тое, што мінскі храм упісваецца ў раманскую архітэктурную канцэпцыю і яго будаўнікі маглі паходзіць з заходнеславянскіх зямель, найперш, з Польшчы.

У першай палове XII ст. у вакол Полацкай зямлі і яе ўжо напаўнезалежных удзелаў склалася ўнікальная сітуацыя палітычных праектаў і матрыманіяльных саюзаў. Каля 1135/1136 гг., верагодней за ўсё ў Польшчы, быў заключаны шлюб сына менскага князя Глеба Усяславіча (памёр у 1119) Валадара Глебавіча (1090-я – пасля 1167) і Рыксы (1116 – пасля 1155), дачкі польскага князя Баляслава III Крывавуснага

(1086–1138). У выніку гэтага шлюбу была аформлена даволі разнародная кааліцыя – саюз Баляслава III з князямі Полацкай зямлі супраць дацкага караля Эрыка II (каля 1090 – 1137) і яго хаўруснікаў – спадкаемцаў Уладзіміра Манамаха, князёў кіеўскіх і наўгародскіх. Што звязвала дацкага караля і Манамахаў? Рэч у тым, што Эрыка II быў жанаты на Мальфрызе Мсціславаўне, дачцы кіеўскага князя Мсціслава Уладзіміравіча (1076–1132), вядомага таксама як Гаральд. Польскага і полацкіх жа князёў звязалі іх супярэчнасці з Даніяй і Кіевам, адпаведна. Палітычныя змены і смерць некаторых з галоўных суб'ектаў гэтага саюзу (Эрыка II і Баляслава III) прывялі да распаду гэтай складанай палітыка-матрыманняльнай камбінацыі, а потым і самога шлюбу [25, с. 262–263]. У канцы 1140-х гг. Рыкса развялася з Валадаром, а затым узяла новы шлюб з аўдавелым шведскім каралём Сверкерам. Зрэшты, яшчэ да шлюбу з Валадаром Глебавічам Рыкса ўжо была замужам за Магнусам Моцным, сынам дацкага караля Нільса. Шлюб гэты, дарэчы, і даваў падставы Баляславу III умешвацца ва ўнутрыдацкія справы. Але ж палітычны і сямейны саюз Рыксы і Валадара Глебавіча таксама даў плён – каля 1140 г. у іх нарадзілася дачка Сафія.

Малюнак 4. Табліца з сабора Св. Бенедыкта ў Рынгстэдзе з указаннем імёнаў пахаваных тут манархаў. Апроч Вальдэмара I і Сафіі тут адзначаны імёны іх сыноў каралёў Кнуда VI і Вальдэмара II, а таксама дачкі, каралевы шведскай Рыксы (Рыкізы)

У 1151 г. Валадар Глебавіч стаў менскім князем – яго брат Расціслаў Глебавіч (1090-я – пасля 1161/1162) з менскага пасадку перамясціўся на полацкі, вызваліўшы тым самым для Валадар удзельнае княства [26,

с. 16–18; 27, с. 88]. І ўжо як менскі князь Валадар Глебавіч выдаў за муж за дацкага караля Вальдэмара I (14.01.1131–12.05.1182) сваю дачку Сафію (шлюб адбыўся 23 кастрычніка 1157). Няма нічога ўнікальнага ў тым, што рускімі летапісамі Сафія не згадваецца, прычына гэтага – фрагментальнасць падобных наратыўных крыніц. Затое княжну і каралеву Сафію досыць добра ведаюць дацкія крыніцы і, найперш, пра яе піша Саксон Граматык, указваючы, што бацька Sophiam быў русінам («patre Ruteno») [28, Lib. 14.14.2. P. 393, 3]. Пэўны час у гістарыяграфіі паходжанне Сафіі было дыскусійным [29, с. 163; 30, с. 180–181; 31, с. 21–22]. Сёння ж большасць гісторыкаў бачаць у Сафіі дачку менавіта Валадара Глебавіча [32, с. 58].

І вось гэтыя матрыманыя лініі праводзяць нам сувязь паміж раманскім храмам XII ст. у Менску і палітычнай актыўнасцю дынастыі полацкіх князёў у Паўночнай Еўропе. Настойлівыя кантакты з польскім дваром маглі паспрыяць усталяванню культурных і тэхналагічных сувязей паміж Полаччынай і Польшчай. У сваю чаргу, на дацкім каралеўскім двары звесткі пра Полацк і Менск маглі таксама патрапіць ад Сафіі Валадараўны (каля 1140 – 5.05.1198). На дацкім двары менская князеўна мела сучаснікам слыннага храніста Саксона Граматыка (1150 – пасля 1216). Мужу Сафіі, каралю Вальдэмару I служылі дзед і бацька храніста Саксона.

Сфармулюем тут працоўную гіпотэзу – легендарныя звесткі з часоў Вялікага перасялення народаў былі трансфармаваныя Саксонам Граматыкам пад уплывам лацінскай вучоны, а Полацк апынуўся ў эпіцэнтры гераічнай выправы Атылы пад уплывам дынастычнага фактару. Зразумела, дзеля абгрунтавання гэтага палажэння патрэбна яшчэ дадатковая тэксталагічная праца, параўнанне розных наратываў. Але, прынамсі пакуль што, гэтая версія выглядае лагічна абгрунтаванай.

Сафія Валадараўна мела статус каралевы-кансорта, гэта значыць, што як жонка манарха яна не мела паўнамоцтваў на дзяржаўнае кіраванне. Ужо пасля смерці караля Вальдэмара I у 1182 г. Сафія ўзяла новы шлюб з ландграфам Цюрынгіі Людвікам III Пабожным (1151/1152–16.10.1190). ландграф Людвік быў актыўным ўдзельнікам руху крыжакаў, асабіста выправіўся ў Трэці крыжовы паход, удзельнічаў у аблозе Акры. На зваротным шляху Людвік захварэў і памёр на Кіпры. Але, як выглядае, са сваёй жонкай Сафіяй ён развёўся яшчэ раней. Гэты шлюб быў бяздетным.

Сафія ж вярнулася ў Данію, дзе працягвала валодаць досыць высокім статусам. У шлюбе з Вальдэмарам I у яе было васьмёра дзяцей – два

сыны і шэсць дачок. Абодва сыны сталі дацкімі каралямі Кнудам VI і Вальдэмарам II, дачка Інгеборга была жонкай французскага караля, а дачка Рыкса – жонкай шведскага караля. Відавочна, і ў аўдавелым статусе Сафія Валадараўна аказвала заўважны ўплыў на дацкі двор. Пасля яе смерці ўдовую каралеву пахавалі побач з яе першым мужам Вальдэмарам I ў каралеўскай некропалі ў саборы Св. Бенедыкта Нурсійскага ў Рынгстэдзе (Зеландыя).

Для нашай жа тэмы маецца яшчэ адна вельмі важная акалічнасць. Крыніцы сведчаць, што каралева Сафія і князь Валадар падтрымлівалі сувязь і надалей, пасля шлюбу Сафіі. Аўтар канца XII ст. манах Уільям Кентэрберыйскі паведамляў пра тое, што нехта Клімент, вяртаючыся з Русіі, вёз дары Сафіі, каралеве данаў, якія былі пасланыя яе бацькам каралём. Але Клімен быў схоплены ў Вінляндыі – заселеным венедамі Памор'і. Даведаўшыся пра гэты выпадак, Сафія звярнулася да свайго мужа караля Вальдэмара. Урэшце рэшт, пасля нарады з Лундскім арцыбіскупам, супраць рабаўнікоў разам са знатнымі людзьмі каралеўства быў выпраўлены сын Вальдэмара і Сафіі Кнут, які якраз чакаў пасвячэння ў рыцарства [33, с. 41; 25, р. 260]. Такім чынам, Кнут здабываў рыцарства, абараняючы гонар свайго дзеда Валадара Глебавіча. Гэты падзеі адбываліся каля 1176–1178 гг. Саксон Граматык таксама апісвае эпізод з нападам славянскіх піратаў на пасольства караля Вальдэмара, якое вярталася з дарункамі ад цесця караля [28, Lib. 14.57.1. Р. 517, 33]. У той час Валадар Глебавіч вёў змаганне за дамінацыю Менска ў Полацкай зямлі і, нават, у 1167 г. быў полацкім князем. Такім чынам, сувязі паміж Даніяй і Полацкай зямлёй у канцы XII ст. не спыняліся. Полацк працягваў павялічваць у Паўночнай Еўропе свой «вобразны капітал».

У дэталях апісання Палтэск'і ў *«Сазе пра Тыдрэка Бернаскага»*, і ў вобразе горада, створаным Саксонам Граматыкам, безумоўна адчуваецца пэўны гераічны канон, сітуацыйны і лінгвістычны [4, с. 50, 54]. Але, як звяртае нашу ўвагу маскоўская скандынавістка Таццяна Джаксан, гэты стэрэатып ніяк не стасуецца з апісаннямі старажытна-рускага горада: «Для старажытнарускіх гарадоў дадзенае апісанне ўнікальнае!» [5, с. 133]. З 12-ці апісаных у сагах і іншых скандынаўскіх помніках гарадоў Русі толькі Полацк вылучаецца сваімі ўмацаваннямі. Сістэмай абароны і значнасцю ў рэгіёне Полацк IX–X стст. прыцягваў такую ўвагу паўночных вандроўнікаў, якія набліжаліся да яго па Дзвіне, што скандынаўскія скальды былі гатовыя ствараць фантастычны вобраз гэтага няблізкага і адначасова дасягальнага горада. Палітычныя і дынастычныя сувязі Полацкай зямлі з Польшчай і Даніяй не дазвалялі

знікнуць Полацку са старонак паўночна-еўрапейскіх хронік ужо пасля перыяду актыўнага скандынаўскага пранікнення ў Падзвінне. Апроч таго, спрабуючы вывучаць раннюю палітычную гісторыю Полацка, мы намацаем зусім неверагодныя сюжэты, якія звязваюць гэты горад з гісторыяй культуры і літаратуры Еўропы.

Спіс літаратуры

1. Брим, В. А. Путь из Варяг в Греки / В.А. Брим // Известия АН СССР. – Серия VII. Отделение обществ. наук. – 1931. – № 2. – С. 201–247.
2. Вельтман, А. Ф. Атила и Русь IV и V века. Свод исторических и народных преданий / А. Ф. Вельтман. – М.: Унив. типография, 1898. – 113 с.
3. Веселовский, А. Н. Русские и вильтины в саге о Тидреке Бернском (Веронском) / А. Н. Веселовский // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук. – СПб., 1906. Т. XI. – Кн. 3. – С. 1–190.
4. Глазырина, Г. В. Русский город в норвежской саге: К вопросу о достоверности исторических описаний в сагах / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 г. – М.: Наука, 1984. – С. 48–55.
5. Джаксон, Т. Н. Austr í Gördum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках / Т. Н. Джаксон. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 208 с.
6. Из «Датской истории» Саксона Грамматка // Откуда есть пошла Русская земля. Век VI–X / Ред. Кузьмин А.Г. – М.: Молодая гвардия, 1986. — Кн. 1: Происхождение народа. – С. 632–646.
7. Из саги о Тидреке Бернском // Откуда есть пошла Русская земля. Век VI–X / ред. А. Г. Кузьмин – М.: Молодая гвардия, 1986. – Кн. 1: Происхождение народа. – С. 573–632.
8. Иордан. О происхождении и деянии гетов (Getica) / Вступит. статья, пер., коммент. Е. Ч. Скржинской. – СПб: Алетейя, 2000. – 512 с.
9. Саксон Грамматик (Saxo Grammaticus). Деяния датчан (Сага о Гамлете из книги III) / пер. Т. И. Кузнецовой // Зарубежная литература средних веков: Хрестоматия / сост. Б. И. Пуришев. – М.: Высшая школа, 2004. – С. 70–78.
10. Снорри Стурлусон. Круг Земной = Heimskringla / отв. редактор: М. И. Стеблин-Каменский. Издание подготовили: А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский. – М.: Наука, 1980. – 687 с.
11. Филин, Н. В. Об историческом прототипе Ильи Муромца / Н. В. Филин // Армагеддон: Актуальные проблемы истории, философии, культурологии. – 2000. – Кн. 7. – С. 56–87.
12. Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1975. – Т. 32. – С. 15–128.
13. Jacobsson, Gunnar. A rare variant of the name of Smolensk in old Russian / G. Jacobsson // Scando-Slavica. – 1964. – Vol. 10. – Issue 1. – P. 148–153.
14. MacKenzie, Donald A. Teutonic Myth and Legend. An Introduction to the Eddas & Sagas, Beowulf, The Nibelungenlied, etc. – London, 1912. (Republishing: Forgotten Books, 2008). – 424 p.

15. Muir, Kenneth. [Review work:] Saxo Grammaticus and the Life of Hamlet: A Translation, History and Commentary. By William F. Hansen // *Shakespeare Quarterly*. – Vol. 35. – No. 3 (Autumn 1984). – P. 370–372.
16. Saxo Grammaticus and the Life of Hamlet: a Translation, History, and Commentary / By William F. Hansen. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1983. – XIV, 202 p.
17. Saxo Grammaticus. The History of the Danes, Book I–IX / Transl. Peter Fisher, Edited by Hilda Ellis Davidson. – Cambridge: D. S. Brewer, 1979–1980. – V. I–II.
18. Stender-Petersen, A. Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik / A. Stender-Petersen // *Acta Jutlandica*. – 1934. – Bd. VI: 1 (Humanistisk serie, 16). – 256 S.
19. Тарасенко, В. Р. Древний Минск (по письменным источникам и данным археологических раскопок 1945–1951 гг.) / В. Р. Тарасенко // *Материалы по археологии БССР*. – Мн.: АН БССР, 1957. – Т. 1. – С. 182–257.
20. Материалы по археологии Беларуси. Сб. научных статей. – Минск: Медисонт, 2011. – Вып. 22: Минское замчище: материалы исследований северо-восточной части в 2009 году (участок 1, раскопы 1, 2) / А. М. Медведев, И. В. Ганецкая, А. В. Войтехович, В. И. Кошман, Н. А. Плавинский, С. Д. Дернович. – 238 с.
21. Загоруйский, Э. М. Возникновение Минска / Э. М. Загоруйский. – Минск: БГУ, 1982. – 358 с.
22. Загоруйский, Э. М. Древний Минск / Э. М. Загоруйский. – Минск: Госиздат БССР, 1963. – 199 с.
23. V. R. Drevnii Minsk (Ancient Miensk). E. M. Zagoril'skii. Gos. Izd. BSSR. Minsk, 1963. 120 pp., ill. (in Russian) / Vera Rich // *The Journal of Byelorussian studies*. – 1965. – Vol. I. – No. 1. – Year I. – P. 56.
24. Раппопорт, П. А. Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII вв. / П. А. Раппопорт // *Советская археология*. – 1962. – № 2. – С. 61–80.
25. Lind, John. De russiske ægteskaber: Dynasti- og alliancepolitik i 1130'ernes Danske borgerkrig (The Russian Marriages. Dynastic and Political Coalitions During the Danish Civil War of the 1130s.) / J. Lind // *Historisk tidsskrift* (København). – 1992. – B. 92. – H. 2. – P. 225–263.
26. Алексеев, Л. В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн. / Л. В. Алексеев; Ин-т археологии РАН. – М.: Наука, 2006. – Кн. 2. – 167 с.
27. Загарульскі, Э. М. Заходняя Русь: IX–XIII ст. / Э. М. Загарульскі. – Минск: Універсітэцкае, 1998. – 260 с.
28. Saxo Grammaticus. Gesta Danorum / Primum a C. Knabe & P. Herrmann recensita. Recognoverunt et ediderunt J. Olrik & H. Raeder. – Copenhagen: Hauniae, 1931. – Tomus I: Textus continens. – LI, 609 pp.
29. Джаксон, Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и её соседей. X–XIII вв. / Т. Н. Джаксон // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1988–1989 гг.* – М.: Наука, 1991. – С. 5–169.

30. Джаксон, Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). Тексты, перевод, комментарий / Т. Н. Джаксон. – М.: Ладомир, 2000. – 366 с.
31. Самонова, М. Н. Полоцкое княжество в системе династических связей и политических взаимоотношений Руси со Скандинавией и Польшей в XI – начале XIII в. / М. Н. Самонова // *Studia Historica Europae Orientalis*. – Мн.: РИВШ, 2012. – Вып. 5. С. 7–25.
32. Литвина, А. Ф. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М.: Индрик, 2006. – 904 с.
33. Уильям Кентерберийский. Житие и чудеса святого Фомы / пер. В. И. Матузовой // *Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий*. – М.: Наука, 1979. – С. 40–42.
34. Латышонак, А. Saxo Grammaticus, легендарныя паходы датчанаў па Дзвіне ў IX стагодзьдзі і пачаткі Полацкага княства / А. Латышонак // *Латышонак А. Нацыянальнасць – беларус*. – Вільня; Беласток: Інстытут беларусістыкі; БГТ, 2009. – С. 34–47.
35. Baranauskas, T. Saxo Grammaticus on the Balts / T. Baranauska // *Saxo and the Baltic Region. A Symposium / Edited by Tore Nyberg*. – Odense: University Press of Southern Denmark, 2004. – P 63–79.
36. Пріцак, О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Пріцак. Переклад з англійської О. Буценка та Ю. Олійника. – К.: Обереги, 1997. – Т. I. – 1080 с.

К ВОПРОСУ О ТАК НАЗЫВАЕМОМ «СПИСКЕ ПОКОРЕННЫХ НАРОДОВ» ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В «СОКРОВЕННОМ СКАЗАНИИ МОНГОЛОВ» (1240 г.)

В «Монгол-ун ниуча тобчиан» («Сокровенное сказание монголов» в традиционном русском переводе, далее – СС) есть несколько важных сообщений о народах и землях Восточной Европы первой половины XIII в. Одним из главных из них является т. н. «список покоренных народов». Он присутствует в двух параграфах СС – в §§262 и 270. В монгольском тексте, а также сокращенном китайском его переводе (составной части памятника «Юань-чао биши», далее – ЮЧБШ, который сохранил в своем составе как монгольский текст СС, затранскрибированный китайскими иероглифами, так и сокращенный китайский перевод каждого параграфа СС), этот список назван как «одиннадцать стран и народов» (монгольский вариант), «одиннадцать племен» (китайский вариант) – в §262 ЮЧБШ. В §270 он дополнительно уточнен деталями – «Субеетай-Баатур встречал сильное сопротивление со стороны тех народов и городов, завоевание которых ему было поручено еще при Чингис-хане (далее идет их список. – Р. Х.)» (монг.) [4, с. 192] и «всего одиннадцать народов, живущих в городах» (кит.) [16, с. 564]. В §270 содержание самого списка «одиннадцати стран и народов» перечислено почти в том же порядке, что и в §262, но с некоторыми изменениями в транскрипциях.

Дата составления СС обычно принимается большинством исследователей как 1240 г. – по тексту колофона: «Написано... в седьмой месяц... года Мыши» (год мыши приходился на 1240 г., цит. по [4, с. 199]). Кроме того, исследователями памятника установлено, что основная часть СС, озаглавленная как «Чингис-хахан-ун худжаур» (происхождение Чингисхана) была создана ранее всего памятника, вскоре после смерти Чингисхана – ориентировочно в 1228 г. Остальная же часть СС, представлявшая т. н. «Летопись Угэдэя», была составлена позднее и вместе с вышеназванным текстом «Происхождения Чингисхана», окончательно сведена в СС в указанный год мыши (1240 г.). В связи с таким сложным порядком создания СС, а также частым использованием в ходе создания «Летописи Угэдэя» шаблонов, эпических и прочих формул, взятых из основной части СС, возникает вопрос о первичности «списка покоренных народов».

ренных народов», точнее – какой из параграфов (262-й или 272-й) был основой этого списка и к каким событиям этот список был приурочен. Возможностей тут две – или основой списка были сведения, полученные по результатам рейда корпуса Чжэбэ-Субэдэя в 1221–1224 гг., который описывается в §262 (затем эти данные были использованы уже автором «Летописи Угэдэя» в §270), или это результат уже похода Бату, ретроспективно перенесенный из «Летописи Угэдэя» в событийно более раннюю часть памятника.

Решение данного вопроса необходимо для точного определения представленных в «списке покоренных народов» этнонимов. Ввиду нижеследующих причин, я пришел к выводу, что §262 был написан первым и его основой были сведения из похода Чжэбэ-Субэдэя в 1221–1224 гг.:

1. в §262 список назван просто как «одиннадцать стран и народов», а в §270 он дополнительно назван уже как «одиннадцать народов, живущих в городах», что не соответствует действительности – только часть из 11 перечисленных народов была оседлой; т.е. для ситуации 1221–1224 гг. в §262 все написано верно, а в §270 очевидна приписка к списку образца 1224 г. (времени возвращения Субэдэя с докладом о походе в ставку Чингисхана) дополнительных деталей, соответствовавших ситуации 1236–1240 гг., когда действительно основными противниками монголов стали болгары, русские и аланы в их укрепленных городах;

2. в §262 назван единственный город противников – Киев, причем в монгольском тексте стоит 乞瓦綿客兒綿 ‘Кива-манкерман’, что значит «Киев-крепость», эти иероглифы разделены (боковыми подчеркиваниями в тексте ЮЧБШ) на два слова – 乞瓦綿 и 客兒綿, которые имеют боковые китайские переводы: «название города» и «название города». Таким образом Хо Юань-цзе^а, составитель ЮЧБШ, понимал «Киваман» и «Керман» как собственные имена, названия городов, поскольку к ним в монгольском тексте прилагалось нарицательное монгольское слово *балгасун*, т. е. «город». На самом деле в оригинальном монгольском тексте (уйгурицей или письмом Пагсба) было написано название одного города, которое монголы передали так, как они его слышали от местных

---

^а Монгол по национальности. В 1370–80-х гг. служил в школе переводчиков при правительстве династии Мин, где и создал как ЮЧБШ (в качестве учебного пособия), так и разработал систему транскрипции китайскими иероглифами монгольских текстов, написанных или уйгурицей, или квадратным письмом. Эта система транскрипции сохранилась как в ЮЧБШ, так и в дошедшем до нас монголо-китайском словаре *Хуа-и шуй*. В этой системе для передачи звуков, не свойственных китайскому, использовались модифицированные иероглифы – в частности иероглифы, меньшего чем остальные, размера читались не целиком, а только их начальный звук (инициаль).

тюрков – ‘Кыйва-Манкерман’. *Керман* по-тюркски значит «крепость», а приставка *ман-*, согласно словарю Махмуда Кашгари, присуща огузам в их названиях местностей [5, ст. 5407]. Огузы, которых русские называли торками, были одной из главных составляющих черных клобуков, живших на Киевщине. Т. е. *манкерман* – это местное, черноклобуцкое определение или приставка к собственно Киеву, причем само название Киева они произносили близко к древнерусскому его звучанию. В §270 название Киева искажено еще более – дан вариант в обратной последовательности иероглифов – 綿客兒中綿客亦別, которые передают звучание ‘Манкерман-Кыйбе’ [16, с. 561]. Передача Киева как «Куйаба» это арабский вариант его названия [см., например: 7, с. 20], а не тюркский, т. е. в данном параграфе текст §262 дополнен из другого источника;

3. взятие текста §262 за основу для §270 можно проиллюстрировать еще одним наблюдением: описывая результаты похода Бату в 1236–1240 гг. в далее следующем, 274-м, параграфе, автор «Летописи Угэдэя» использовал названия главных побежденных народов в 1221–1224 гг., которые не соответствовали ситуации Батыева нашествия: «царевичи Бату, Бури, Гуюк, Мунке и все другие царевичи, покорив народы Канлин, Кипчаут и Бачжигит, разрушили города Эчжил, Чжаях и Мегет» (монгольский текст §274 СС [цит. по: 4, с. 194]). Сравним с китайским переводом текста §262: «[Чингисхан] снова повелел Субэдэю-храбрецу пойти в поход севернее – на канглы и других^b, всего одиннадцать племен; переправиться через две реки – Итиль и Яик; и напрямик дойти до Киева-крепости и других городов» [16, с. 544]. «Канлин, Кипчаут и Бачжигит» в §270 это прямое заимствование из §262, причем из главных целей похода Бату тут есть только одни кипчаки, остальные два народа в Батиевом нашествии целями не были. Далее, фрагмент «города Эчжил, Чжаях и Мегет» сразу указывает на компиляцию из §262 с привнесением данных из §270 – дело в том, что автор «Летописи Угэдэя» записал в «города» реки Итиль (Эчжил) и Яик (Чжаях), видимо, написанные в непривычной ему транскрипции, к которым он добавил знакомый по §270 город аланов Магас (Мегет). Итак, в тексте §262 реки Волга и Урал правильно названы реками, в §274 они уже «города», а начало «списка покоренных народов» из §262 перенесено в начало списка покоренных Бату и другими царевичами в 1236–1240 гг.

Для «списка покоренных народов» из §262 можно считать установленным его первичность, а также то, что в основе его лежат события

^b В монгольском тексте §262 эти народы перечислены полностью, первые 3 из них – это как раз «Канлин, Кибчаут, Бачжигит».

рейда корпуса Чжэбэ-Субэдэя 1221–1224 гг. Перейдем теперь к его анализу. Список «одиннадцати племен» в китайском сокращенном переводе §262 не приведен – из них упомянуты только канглы, остальные записаны как «и другие». Однако в монгольском тексте этого параграфа они перечислены все. Из-за важности данной информации, приведем их полный список в китайской транскрипции ЮЧБШ (с модификаторами иероглифов по системе Хо Юань-цзе):

康鄰，乞卜察兀惕，巴只吉惕，斡魯速惕，馬札刺，阿速惕，撒速惕，薛兒客速惕，客失米兒，孛刺兒，刺刺惕

Их чтение следующее:

«Канлин, Кибчаут, Бачжигит, Орусут, Мачжара, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимир, Болар, Лалат».

Ниже приводится расшифровка народов/стран этого «списка покоренных народов»:

Канлин

Канглы довольно точно называются монголами как 'Канлин'. В данном случае тут скорее всего подразумеваются канглы-кангары, составлявших часть печенежских родов в составе черных клобуков. Это определяется из двух соображений. 1) Кангары, как попавшие под удар корпуса Чжэбэ-Субэдэя в 1223 г., упоминаются в 1-м жизнеописании Субэдэя в «Юань ши», в то время как в жизнеописании Исмаила (он был подчиненным Чжэбэ в рейде этого корпуса) вместо кангаров упоминаются канглы [17, с. 2969]. 2) И в параграфе 262, и в 270, и в 274, они постоянно указываются все вместе – «Канлин, Кибчаут, Бачжигит, Орусут», т. е. с русскими, печенегами и кипчаками. Таким образом, такая тесная привязка их друг другу видимо указывает на восприятие их монголами как некой общности, что не удивительно, учитывая события сражения на Калке (где русские князья были вместе с союзными половцами и наверняка вместе со своими тюркскими федератами – конницей «своих поганых» из печенегов и торков).

Кибчаут

Т.е. кипчаки. Кипчаки названы 'Кибчаут', т. е. в монголизированной форме с окончанием множественного числа -(u)t/d. Ср. с §198 – там они названы 'Киньчауд' (欽察的) [16, с. 371]. В других местах ЮЧБШ, а также в юаньских текстах, это окончание не всегда ставится, и поэтому су-

ществуют варианты – ‘кэбча’ и ‘кинча’. Стандартная китайская транскрипция для этнонима *кипчак*, сохранившаяся и в современном языке, это 欽察 *цинъ-ча*. Форма ‘кибча(к)’ у монголов появилась видимо через уйгурское посредство. Ср. у Пэн Да-я, Сюй Тина название кипчаков – кэ-би-шао (в современном произношении), передающее в произношении XIII в. *kebdjau(t)*. Пэн Да-я в своей комментарии к данному этнониму поэтому и указывает, что кипчаки это – «мусульманское государство, [они] являются видом уйгур» [15, с. 26а]. В то же время, кипчаки в «Сию лу» Елюй Чуцай называются как ‘кэфуча’ [см.: 14, с. 29а], что полностью коррелирует с названием их у Махмуда Кашгари – ‘кифчак’. Это объясняется тем, что Елюй Чуцай, бывший с Чингисханом в походе против хорезмшаха, передает этноним так, как он слышал его в Хорезме или в других землях или Мавераннахре или Восточного Турестана (ведь и Махмуд Кашгари поясняет, что «*кифчак* – название местности вблизи Кашгара» [5, ст. 2817]). Значение покорения кипчаков было для монголов весьма большим – необходимость его вызывалась несколькими важными обстоятельствами: 1) заветом Чингисхана объединить под властью чингизидов все кочевое население; 2) прямым приказом Чингисхана покарать именно кипчаков, которые приютили давнего врага – меркитского хана Худу (см. жизнеописание кипчака Тутука в «Юань ши», [17, с. 3131]); 3) сложившейся ситуацией в Дешт-Кипчаке, где часть кипчаков перешла на сторону монголов, а другая, наоборот, взбунтовалась против них. Дело в том, что после рейда Чжэбэ-Субэдэя и Калки, часть половцев и их подчиненных родов вступила в монгольскую армию [17, с. 2976], но около 1230 г. какая-то их часть подняла мятеж и откочевала [15, с. 26а]. Отсюда и название в СС всего похода Бату и остальных чингизидов, начавшегося в 1235 г., как «Кипчакский» (см. §275 СС, [4, с. 194]).

Бачжигит

Так в СС названы печенеги, с монгольским окончанием множественности на -т. Византийские формы (*начинак/пацинак*, ср. с русской – *печенег*), а равно арабские и персидские формы (*баджанак, беджнэк*) этого этнонима вполне коррелируют с монгольской его передачей, зафиксированной в СС. Печенеги в 1221–1224 гг. могли встретиться монголам только как часть черных клобуков. Эта встреча могла произойти как при Калке (в составе войска киевского князя тюркские федераты всегда составляли значительную часть как легкая кочевая конница), так и после нее – когда монгольские отряды вышли с грабительскими нападе-

ниями на окраины южных русских княжеств, где как раз и находились кочевья «своих поганых» (об этих нападениях см. Ипатьевскую летопись [9, стб. 745] и у Рашид ад-Дина [10, с. 229]). На знакомство монголов с печенегами также косвенно указывает форма названия р. Урал (Яик), использованная в СС – ‘Чжаях’. Дело в том, что т.н. «джеканье» вместо формы ‘Йаих’ было присуще печенегам. Так, Ибн Фадлан прибыл к р. Яик в том месте, где в то время кочевали печенеги, и от них он услышал название реки как ‘Джайх’ [см.: 6, с. 130 и 192]).

Орусут

Русские (этноним дан в форме, практически идентичной современной). Второй по важности и упоминаемости в СС этноним Восточной Европы после кипчаков-половцев. Если по кипчакам назван весь поход армии Бату («Кипчакский поход»), то русские особо отмечаются, как оказавшие сильное сопротивление и победа над ними в ярлыке Угэдэя в адрес Бату признается большой заслугой [4, с. 194–195]. В параграфах СС также неоднократно упоминается их столица – Киев, аналогичные упоминания столиц побежденных народов есть только про болгар (один раз) и аланов (три раза). Ввиду этого, скорее всего, следующий пассаж в СС (из указа Угэдэя о направлении в поход Бату и других чингизидов, ок. 1234 г.) касается именно русских: «Это – такие люди, которые в ярости принимают смерть, бросаясь на собственные мечи. Мечи же у них, сказывают, остры» [4, с. 192]. Здесь возможны реминисценции на события Калки и того ожесточенного сопротивления, которое им оказали закрепившиеся на каменистом холме и «отынившиеся» кольями части русского войска.

Мачжара

Тут пропущено окончание множественного числа на -т, т. е. исходно было ‘Мачжарат’. Так в данном месте СС названы башкиры. Дело в том, что в монгольских документах XIII в., сохранных в своде Рашид ад-Дина, названия «башгирд» и «маджар» одинаково применяются и к венграм, и к башкирам. Например, в его рассказе о войсках золотоордынского хана Тохты конца XIII в., что состояли из «войск русских, черкесских, кипчакских, маджарских», в то время как венгров в это время в золотоордынской армии быть не могло. А в рассказе Рашид ад-Дина о походе в Центральную Европу войск Бату, речь идет о победах над поляками и «башгирд» т.е. тут как раз речь идет о венграх (см. [см.: 10, с. 275; 11, с. 45]. А.П. Ковалевский по этому поводу отмечает: «В средневековой арабской литературе башкиры сопоставляются

и даже отождествляются с мадьярами» [6, с. 191]. То, что в §262 СС это именно башкиры определяется контекстом – в ходе рейда корпуса Чжэбэ-Субэдэя в 1221–1224 гг., который описывается в данном параграфе, до венгров монголы не дошли, зато в этом же параграфе говорится о переходе монголов через реки Яик (Урал) и Итиль (Волга), т. е. как раз через места кочевания предков башкир в XIII в.

Асут

Так названы асы-аланы, с монгольским окончанием множественности на -т. Отождествление этнонима 'ас' в монгольских документах с аланами присутствует в них самих же: в частности, в «Юань ши», в разделе «Земли Узбека» трактата «География» присутствует заголовок-название области «Аланы-асы»^с. Столица алан Магас в СС ('Мекет', 'Мегет') упоминается три раза, т.е. столько же сколько и Киев. Сообщение о его взятии и пире чингизидов по этому случаю, отправленное в Каракорум, которое сохранено в последних параграфах ЮЧБШ, позволяет помимо всего прочего, определить крайнюю дату сведений о Восточной Европе в составе памятника – весна 1240 г. Эта дата важна еще тем, что позволяет уверенно отвести любые соотнесения с венграми вышеприведенных этнонимов – к Венгрии монголы вышли только в конце 1240 г. Она определяется из того, что согласно «Юань ши» Магас был взят в конце февраля – середине марта 1240 г. [17, с. 36].

Сасут

Обычно в литературе соотносятся с саксинами. Местонахождение Саксина делало его одной из приоритетных целей монголов. Ведь Саксин, находящийся на болгарской периферии, был важным звеном в крупной транзитной торговле. Ведь Саксин играл важную роль в такой торговле между Булгаром и сельджукскими купцами (обслуживавшими весь Ближний Восток). Посредниками в этой торговле были половцы, русские и черные клобуки [подробнее см.: 13; 12]. С другой стороны, Саксин граничил с половецкими ордами низовьев Волги и предкавказских степей. Завоевание Саксина было весьма памятным делом для монголов, ввиду его сложности – по сведениям Плано Карпини сопротивление части саксинов продолжалось еще и в 1245 г. [3, с. 57].

---

^с В этом разделе «Юань ши» текст имеет четкую структуру для выделения главных областей и им подчиненных территориальных подразделений: название области дается с верхней клетки (разлинованной китайской страницы), а названия ее подчиненных округов, городов и т. п. начинаются на клетку ниже. «Аланы-асы» выделены как отдельное наименование области, которая размещена между областями «Черкесы» и «Кипчак» [см.: 17, с. 1570].

Серкесут

Черкесы. Отождествление данного этнонима с черкесами сейчас не вызывает вопросов. Отметим только, что в монгольских документах отмечены имена монголов, данные по имени завоеванных черкесов (обычная практика у монголов называть мальчиков по имени покоренного народа, т. е. в честь такого события – победы над кем-то), в форме ‘Серкес/Сиркиз’ [см., например: 17, с. 2970].

Кешимир

«Кешимир» без каких-либо обоснований обычно принимают как название Кашмира [см.: 10, с. 164]. Однако это совершенно невозможное предположение, так как: а) Кашмир в рассматриваемое время монголами не завоевывался; б) речь в этом параграфе СС идет о походе корпуса Чжэбэ-Субэдэя, который двигался из Хорасана через Иран в Закавказье и далее в северокавказские степи, а затем на Русь и Булгар. Кашмир отстоял на тысячи километров в противоположном от их движения направлении. Найти же этноним, сходный с этим словом, по маршруту Чжэбэ-Субэдэя также не представляется возможным. Тем не менее, выяснить значение его реально, если принять, что оно достаточно точно выражает действительное произношение монгольских информаторов, причем оно не относится к ономастикону, а имеет нарицательное значение. Главными информаторами монголов были тюрки и среди тюркских языков «Кешимир» легко выявляется как слова *киш* имир. По словарю Махмуда Кашгари *киш* – это «зима» и *имир* – это «'сумерки', т. е. смешение света и тьмы. Огузы называют их *имир*» [5, ст. 416]. Т. е. *киш имир* – это земли с постоянной зимой и где солнце сходится с землей. Соединение этих понятий предельно точно описывает крайне северные владения Улуса Джучи по данным арабских путешественников XIII–XIV вв., которые они называют «мраки», «Страна Мрака» и т. д. Ведь и сам Улус Джучи у них называется «Северными странами», поэтому север «Северного царства» выделяется ими особо. В энциклопедии ан-Нувеири (около 1325 г., основана на данных предыдущих поколений арабских историков и географов) говорится: «Это царство находится в странах Северных, землях Тюрков и Кипчаков». У ал-Омари (первая половина XIV в.) есть описание северных его пределов, из которых ясно происхождение термина «Страна мраков»: «Номан говорил: „Начинается ширина этого государства от Демиркапу – это город из построек Искендера [Александра Великого]; были там [прежде] железные ворота, которых теперь нет – [и простирается] до земель Югорских... Купцы на-

ших стран, говорил Номан, не забираются дальше города Булгара; купцы Булгарские ездят до Чулымана, а купцы Чулыманские ездят до земель Югорских, которые на окраине Севера. Позади их [уже] нет поселений, кроме большой башни, построенной Искандером на образец высокого маяка; позади ее нет пути, а [находятся] только мраки». Спросил его: «Что это у тебя за мраки?» Он сказал: «Пустыни и горы, которых не покидают снег и мороз, над ними не восходит солнце, в них не растут растения и не живут никакие животные; они тянутся вдоль до Черного моря; там беспрерывно бывает дождь и густой туман и решительно никогда не встает солнце». Рассказывают, говорит Номан, что Искендер, проходя мимо крайних, ближайших к населенным местам, предгорий «Мраков», увидел там людей Тюркского племени, весьма похожих на зверей; никто не понимает языка их...» [1, с. 108]. Ибн Баттута также довольно подробно описывает крайний север Золотой Орды, называя его «Страной мрака», отсчитывая путь туда из Булгара («40 станций» на север от него) [1, с. 137]. Передача этого понятия через чисто огузское слово (как выше уже сказано, Махмуд Кашгари пишет, что это только у огузов данное тюркское слово *инир* произносится как *имир*) указывает на торческое посредство – т. е. монголы познакомились с этим понятием, отражавшим представления торков-огузов о землях к северу от Булгара. Это произошло или когда корпус Чжэбэ-Субэдэя после сражения на Калке вторгся в южное пограничье Руси, т. е. в том числе и на земли черных клобуков («своих поганных»), или несколько позднее. В любом случае, для 1240 г. (времени создания СС), когда Булгар и зависимые от него северные земли, были уже завоеваны, включение в список «11 народов» этой «Страны мраков» было вполне уместным делом. Именно так подает список завоеванных монголами стран «Севера» Рашид ад-Дин в краткой сводке деяний Угэдэя за его правление: «захватили области келаров^d, башкиров, булар, Дешт-и Кипчак, урусов, черкесов, асов до крайнего севера» [10, с. 67–68]. А в другом варианте списка стран, завоеванных Бату, вместо *кэрэл* стоит «Ибир-Сибир», причем там сказано о временах Чингисхана и все связывается с предшествующим рейдом Чжэбэ-Субэдэя: «постановления Чингиз-хана... захватить все северные области, как то: Ибир-Сибир, Булар, Дашт-и Кипчак, Башгурд,

^d Искаженное венгерское *кираль* (король). В монгольских документах эпохи Чингисхана он иногда стоял вместе с этнонимом, которым обозначали венгров (маджар или башкорд), см. например жизнеописание Субэдэя в «Юань ши». Рашид ад-Дин, писавший в начале XIV в., не все в них разбирал и потому принял *кэрэл* за название народа, что жил в Венгрии. Венгры, побежденные монголами в 1241 г., конечно включались в список «до-стижений» **всего** царствования Угэдэя (1229–1241 гг.).

Рус и Черкес... Субэдэй-бахадур из рода урянкат, который приезжал с Джэбэ-нойоном в эту страну» [11, с. 71–72].

Болар

Т. е. волжские болгары. Речь идет о народе, в отличие от названия «Болер» в §270, которое относится к главному городу Волжской Булгарии (в русских летописях он назван «Великий град Болгарьский»). В почти этой же форме болгары упоминаются у Рашид ад-Дина – *булар*. В жизнеописании Исмаила также упоминается нападение на «город Болгар-балык» [17, с. 2969]. По данным Ибн ал-Асира оно оказалось неудачным [1, с. 27]. Этим можно объяснить включение «Страны мраков» в список – как болгарское владение с очень тяжелыми условиями для завоевания, но которое тем не менее, монголы прошли.

Лалат

Одно из «темных мест» в СС. Ф. Кливз предлагал конъектуру *кэрэл* и понимание их как венгров [2, с. 307]. Но ввиду вышеприведенных датировок создания списка, венгры должны быть исключены. Кроме того, текстологический анализ позволяет дать и иной вариант конъектуры. В тексте ЮЧБШ их название записано иероглифами 刺刺惕 что передает чтение ‘ла-ла-т’. Однако такое наименование не находит никакого соответствия ни в топонимах, ни в этнонимах. Наиболее вероятное объяснение в описке – дело в том, что знаки 刺 (ла) и 刺 (цы) на письме практически идентичны и их путаница в текстах вещь довольно обычная. Таким образом, скорее всего в оригинале «Сокровенного сказания» речь шла о курдах, название которых было изначально затранскрибировано как 刺刺惕 ‘цы-ла-т’, т. е. ‘кырды’ (в китайских транскрипциях вообще, и в принятой в ЮЧБШ, в частности, в слогах начинающихся со звука «р», не присущих китайскому, а также и он сам, передаются иероглифами с инициальной на «л», т. е. ‘ла’, ‘ли’, ‘ле’ и т. д.). Позднее же, эта транскрипция была искажена, видимо переписчиком, когда по ошибке был поставлен вышеуказанный сходный знак ‘ла’ вместо ‘цы’. То, что в оригинальном монгольском тексте данный этноним начинался со звука ‘к’ доказывается сличением с аналогичным списком «одиннадцати племен» в §270 ЮЧБШ – там на месте ‘ла-ла-т’ стоит 客列 ‘ке-ле’ (пропущено окончание на -т, которое Хо Юань-цзе принимал за монгольский показатель множественности, а пропуск этого показателя, выражаемого в тексте мнемоническим иероглифом малого размера, вещь нередкая в тексте ЮЧБШ – см. выше про ‘Кибчаут’). О курдах, как одном из народов на пути корпуса Чжэбэ-Субэдэя, нам известно также из

жизнеописания в «Юань ши» Исмаила: «Государь направил гонца потопить Чжэбэ, чтобы он поспешил с карательным походом на кипчаков. [Чингисхан] дал повеление Исмаилу довести высочайшие указы о сдаче городам курдов» [17, с. 2969]. Т. е. в ставке Чингисхана курды были известны и касательно них были составлены официальные документы, а значит включение их в пресловутый список «одиннадцати племен» ЮЧБШ было вполне логичным.

Если рассмотреть состав списка с целью выявления в нем закономерностей, то в нем не видно точного хронологического или географического порядка. Тем не менее, 9 из 11 этнонимов сгруппированы в 3 последовательные общности, которые можно условно назвать как «русская», «кавказская» и «булгарская». В первую входят «Канлин, Кибчаут, Бачжигит, Орусут» (названы «русской», поскольку все остальные прямо связаны и граничат с Русью и друг с другом – ведь и черные клобуки и половцы являлись кочевой периферией Руси), во вторую – «Асут, Сасут, Серкесут», в третью – «Кешимир, Болар». Возможно, что и выпадающие из указанных закономерностей два оставшихся этнонима в исходном, оригинальном, тексте СС были в одном ряду со своей общностью, но при компиляции текста СС в состав ЮЧБШ порядок был нарушен. Во всяком случае, башкиры (Мачжара) явно должны были относиться к «булгарской», а курды – к «кавказской» общностям.

Анализ вышеприведенных этнонимов «списка покоренных народов» показывает, что он в основном точно отражает события 1221–1224 г., когда корпус монголов Чжэбэ-Субэдэя прошел из Закавказья в северокавказские степи, разбил аланов, половцев и подошел к черноклобуцкой периферии русских княжеств. Вследствие чего произошло уже столкновение и с русско-половецким войском (в составе войск киевского князя, очевидно, была и конница «своих поганых», что было обычной практикой для походов русских князей в степь). По результатам данного похода, оставшийся в живых полководец монголов Субэдэй дал отчет Чингисхану. Часть его содержания и дошла до нас как в форме этого «списка покоренных народов», так и в виде некоторых дополнительных деталей в составе «Сокровенного сказания монголов».

Список литературы

1. Золотая Орда в источниках. – Т. 1: Арабские и персидские сочинения. – М. 2003 .
2. Золотая Орда в источниках. – Т. 3: – Китайские и монгольские источники. – М. 2009.

3. Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957.
4. Козин, С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Monggol-un niġuša tobġiyan*. Юань чао би ши (Монгольский обыденный изборонок) / С. А. Козин. – Т. I. – Введение, перевод, тексты и глоссарии. – М.; Л., 1941.
5. Махмуд Кашгари. Диван лугат ат-турк. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005
6. Ковалевский, А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / А. П. Ковалевский. – Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1956.
7. Новосельцев, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М.: Наука, 1990.
8. Панкратов, Б. И. Предисловие / Б. И. Панкратов // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов). – Т. I: Издание текста и предисловие. – М.: Издательство восточной литературы, 1962.
9. Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001.
10. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I, ч. 2. – М.; Л.: АН СССР, 1952.
11. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. II. – М.; Л.: АН СССР, 1960.
12. Храпачевский, Р. П. Черные клобуки в первой половине XIII в.: опыт комплексного изучения источников / Р.П. Храпачевский // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2013. – № 3(53).
13. Якубовский, А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. / А. Ю. Якубовский // Византийский временник. – Т. 25. – М., 1927.

На китайском языке

14. 王國維, 黑鞑事略箋證 // 海寧王靜安先生遺書, 冊 37 [Ван Го-вэй. Хэй-да шилуэ цзяньчжэн (Исследование и комментарий к «Кратким известиям о черных татарах») // Хайнин Ван Цзин-ань сяньшэн ишу (Посмертное собрание сочинений господина Ван Цзин-аня из Хайнина). Т. 37. Чанша, 1940, «Шаньзу иньшугуань»].
15. 彭大雅, 徐霆 黑鞑事略//海寧王靜安先生遺書, 商物印書館, 長沙 1940, 冊 37 [Пэн Да-я, Сюй Тин. Хэй-да ши-люэ (Краткие известия о черных татарах) // Хайнин Ван Цзин-ань сяньшэн ишу (Посмертное собрание сочинений господина Ван Цзин-аня из Хайнина). Т. 37. Чанша, 1940, «Шаньзу иньшугуань»].
16. 元朝必史, 十五卷本 [Юань-чао би-ши, в 15 цзюанях // Панкратов Б.И. Юань-чао би-ши (Секретная история монголов). Т. I: Издание текста и предисловие. М.: Издательство восточной литературы, 1962].
17. 元史, 中華書局出版, 北京 1997 [Юань ши (История династии Юань). Пекин, 1997, «Чжунхуа шуцзюй чубань»].

Ковалев А. В.

БОЛЬШАЯ ЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛИТИКА И КРЕСТОНОСНЫЕ ПРОГРАММЫ ПАПСКОЙ КУРИИ ПЕРИОДА ПОНТИФИКАТА КЛИМЕНТА V

Для историков средневековья представляется очевидным, что функционал средневекового текста был несколько отличен от того набора задач, которые призваны решать тексты современные. С одной стороны, не представляет сомнений важность сакральной функции книги и заключенного в ней текста – неслучайно первым из печатных текстов становится «Библия Гутенберга». С другой же стороны, безграмотность «молчаливого большинства» вкуче с необычайной способностью людей средневековья к устной передаче информации (эпоса, баллад, даже чтению текстов Библии наизусть) – все это уже давно заставило нас признать, что средневековые манускрипты в куда меньшей степени были способны решать задачи по сохранению и организации быстрого доступа к информации. Для большинства людей эпохи средних веков сохраненные в книге данные были абсолютно непонятными, ведь читать и, следовательно, узнавать закодированную в тексте информацию в средневековье мог лишь ограниченный процент людей. При этом сама способность читать в обществе «молчаливого большинства», почти всегда означала принадлежность к прослойке, которая в соответствии со средневековым восприятием и обладала правами определять развитие истории. И в отношении этого относительно небольшого числа людей средневековья, владеющих грамотой, текст мог выполнять и вполне современные функции. В этом разрезе средневековую книгу даже можно назвать идеальным «медийным продуктом», так как сфера «медиа» в V–XV столетиях, и даже позднее формировалась, в первую очередь, письменными текстами.

Такой текст мог воздействовать на читателя, снабжая его, помимо самих данных, еще и посланием – «правильным» восприятием информации. В этом отношении интересным примером подобного рода источников является трактат «*Descryptio Europae Orientalis*» и вся коллекция письменных памятников, посвященных проблеме отвоевания Иерусалима и Святой Земли и созданных в начале XIV столетия.

На сегодняшний день разнообразные аспекты истории их появления и послание, содержащееся в них, не было бы возможным правильно ин-

терпретировать, если не знать, в каких условиях и с какой целью была создана программа, одним из неявных результатов которой и стало появление трактата. В этом случае обращение к историческим предпосылкам создания всего комплекса документов представляется наиболее верным способом понять, каким образом источник, который долгое время воспринимался в качестве заурядного средневекового текста-компиляции, был инкорпорирован в описание ойкумены и каким образом может пролить свет, как на ряд частных аспектов средневековой истории, так и на особенности восприятия мира средневековым человеком в целом. Для этого понимания и необходимо хотя бы в общих чертах представлять контекст исторических событий и обстоятельств, которые оказали непосредственное влияние на появление текста «*Descriptio Europae Orientalis*».

Конец эпохи классических Крестовых походов и предпосылки появления новой программы «*De Recuperatio Terre Sancte*»

Рисуя общеисторический фон создания трактата «*Descriptio Europae Orientalis*», следует в первую очередь отталкиваться от событий, произошедших на Ближнем Востоке в 1291 году, когда «*soudan de Babiloine*» Малик аль-Ашараф Салах ал-Дин ибн Калавун (1290–1293) захватил город Акру [1, р. 387–423; 2, р. 556–598], столицу Иерусалимского королевства, последнего из латинский владений в Палестине. Королевство это было образовано еще Годфридом Бульонским после Первого крестового похода в 1099 году и в результате действий ибн Калавуна в 1291 г. исчезло с политической карты Средиземноморья после почти двухсотлетнего существования. В течение месяца после падения Акры, остатки королевства: Тир, Сидон, Бейрут были также подчинены мамлюками Египта. Замки и укрепления крестоносцев были уничтожены султаном, города, населенные со времен Античности были опустошены, постройки и крепостные сооружения срыты, а христианское население либо вырезано, либо обращено в рабство. Новые города были основаны мамлюками на территориях в глубине Палестины, вдали от морского побережья. Действия египетского султана преследовали одну наиболее важную цель: не оставить франкам ни одного шанса восстановить господство христиан в Святой Земле. Слухи об этих событиях, вызвавшие ощущение горького шока в Европе, также способствовали активизации попыток осознания причин, по которым Святая Земля была отдана в руки неверным, и способов по ее возвращению христианам. Разумеется, такие попытки предпринимались средневековыми людьми и ранее. Еще после падения Эдессы и Иерусалима в XII столетии папа Иннокен-

тий III в конце XII века и затем папа Григорий X в конце XIII столетия обращались ко всем христианам, с просьбой высказывать им все мысли и идеи, которые бы могли поспособствовать возвращению Иерусалима в руки христиан [3, р. 261–263]. Окончательная же гибель королевства в 1291 г. еще раз активировала данный мыслительный процесс.

Потеря королевства в глобальной перспективе означала, что христианство провалилось в своих попытках восстановить Царство Божие на Земле. С более же приземленной и рациональной точки зрения граница мусульмано-христианского противостояния вновь передвинулась на острова Средиземноморья, как это уже было однажды в эпоху Арабского Халифата.

Таким образом, политическая карта Восточного Средиземноморья в начале XIV в. представляла собой область столкновения нескольких религий и культур. На огромной территории на восток от Сахары, от Египта до Палестины и Сирии располагался Мамлюкский султанат, в конце XIII в. сильнейшее из мусульманских государств. Владения мамлюков на северо-востоке граничили с новой империей монгольских иль ханов Персии. В тоже время, со времен папы Иннокентия IV и короля Франции Людовика IX в европейском сознании утвердилась мысль о том, что монгольские правители склонны к принятию христианства. Поэтому монголы рассматривались в Западной Европе в качестве наиболее вероятных союзников для франков в борьбе с мусульманами [4, с. 36–40, 420; 5, р. 46–53]. Во время ильханата Аргун-хана, который, борясь с угрозой со стороны мусульманской аристократии в своем государстве, искал им противовес в лице христиан как внутри своей страны, так и рассчитывал на союз с франками Европы [6, р. 583–584]. Именно по этой причине Аргун «*Christianos delixit et plurimum honoravit; ecclesias Christianorum restauravit*» [7, р. 314]. Однако обширные планы союза с монгольскими правителями Персии против мамлюков так и не были претворены в жизнь. Казалось бы, обращение ильханов в ислам должно было навсегда закрыть для христиан подобную возможность. Однако, даже приняв религию пророка, Ильханат не изменил свою традиционно агрессивную политику по отношению к Египту.

Папа Бонифаций VIII в начале своего понтификата, когда он еще находился в дружеских отношениях с Филиппом IV Французским, считал союз христиан и монголов наиболее верным орудием для отвоевания Иерусалима. Эти чаяния западноевропейского общества даже были отражены в «*Les Grandes Chroniques de France*», – официальных хрониках Французского королевства, где неоднократно отмечалось, что коалиция

татар и франков приведёт к претворению в жизнь надежд всех добрых христиан^a.

За тридцать лет до падения Акры европейцы столкнулись с уничтожением еще одного крестоносного государственного образования – Латинской империи, которая находилась на берегах Босфора, или иными словами на другой границе Католического мира.

Михаил VIII Палеолог, знатнейший муж среди византийской аристократии, и одновременно с этим авантюрист, недостойный носить порфиру императора, в 1259 г. разыграл политическую партию, в результате которой, вначале он силой захватил регентство над Никейской империей и затем добился своего провозглашения соправителем малолетнего императора Иоанна IV Дуки Ласкариса. В 1261 году, в результате счастливого стечения обстоятельств, греки с небольшим отрядом численностью 800 человек смогли отбить Константинополь. Французы и сам император Балдуин бежали на Эвбею. Этот факт еще более способствовал укреплению авторитета Михаила среди византийцев. В софийском соборе Палеолог был коронован как император восстановленной империи ромеев. Иоанн IV юридически все еще первый из императоров был словно бы «забыт» в Никее. На волне своей популярности Михаил смог провозгласить себя единоличным правителем восстановленной империи. Вскоре после венчания Палеолога на царство, десятилетний сын основателя могущества Никейской империи Феодора II Ласкариса был ослеплен и сослан в крепость Дакибиз [9, p. 1137; 10, с. 484–524; 11, с. 548, 551–554, 556–558, 560–562, 590, 12, с. 91–599.].

Михаил Палеолог продолжил политику своих предшественников – никейских императоров: он успешно претворял в жизнь задачу отвоевания земель Византии у латинян и не менее виртуозно защищал свою империю от посягательств со стороны своего главного противника короля Сицилии и Неаполя Карла Анжуйского, брата Людовика Святого, крайне умело манипулируя римскими понтификами при помощи идеи об унии католической и православной церквей. К концу XIII столетия латинские владения на Балканах съезжились, и были окружены греческими и славянскими территориями.

Католические владения на Балканском полуострове также как и Святая Земля нуждались в постоянной военной и финансовой помощи Западной Европы. К началу XIV в. изрядно сократившаяся территория ка-

---

^a Смотри, например, сообщение хроник от 1303 года: *Après, en l'an ensuivant mil trois cena et trois (1303), en la sepmaine de Pasques, vindrent à Paris au roy de France les messages aux Tartarins, disans que sé le roy de France et les barons du peuple crestien leur gens en aide de la Sainte Terre envoioient, le seigneur de eux, le sire de Tartarie, aux Sarassins à toutes ses forses se combatroit, et seroient fait tant luy comme son peuple de bonne volenté crestiens* [8, p. 149].

толических владений на территории Византии располагалась главным образом на островах Эгейского море и на самом полуострове. Здесь находился второй фронт противостояния европейцев с врагами христианской церкви. Показательно, что к началу XIV столетия, османы уже успели заявить о себе в этом регионе, однако католический мир пока оставался слеп к этой угрозе, которая будет неизменно долететь над Европой до самого конца XVII в., когда турки будут разгромлены под Венной 1683 г. Вместо этого католики на Балканах были сфокусированы на защите осколков Латинской Романии.

Таким образом, к началу XIV в. католические владения на восточном берегу Средиземного моря были представлены лишь Киликийской Арменией и Кипрским королевством. При этом ни одна из этих территорий не годилась для того, чтобы быть использованной в качестве плацдарма для высадки сил, с целью последующего рывка на Иерусалим. Причинами этому были большие расстояния, плохие пути сообщения и недоверие между франками и армянами. Последние, балансируя между Западом и Востоком, принесли вассальную клятву Великому хану монголов и исповедовали монофизитство, а не католицизм.

Папа Николай IV был единственным европейским лидером, кто попытался оказать помощь франкам Заморья во время последних дней существования Иерусалимского королевства и осады Акры. Впрочем, его попытки натолкнулись на равнодушие королей Франции и Англии. Европейские короли все больше склонялись к решению насущных проблем, нежели к благочестивым, но малоприбыльным, если не сказать разорительным, предприятиям, вроде попытки отвоевания Иерусалима. Эдуард I Английский был полностью занят в войне с шотландцами [13, с. 361–473]; Филипп Французский занимался укреплением авторитета королевской власти в своих владениях [14, с. 450]. Брат французского короля Людовика Святого, король Неаполя и Сицилии Карл, граф Анжуйский изъявлял желание принять крест и даже принес вассальную клятву Святому престолу. Однако Карл Анжуйский был готов отправиться в поход, не ранее, чем папа поможет ему с отвоеванием Сицилии у короля Арагона Педро [15, с. 252–253]. Педро III Великий и впоследствии наследовавшие ему сыновья Хайме II Справедливый и Федерико II Сицилийский также обращали внимания на папские призывы лишь под давлением военных неудач^b, поскольку находились в состоянии постоянной войны с Неаполитанским королевским домом из-за Сицилии.

^b Так в начале 1290 г., потерпев поражение и неаполитанской французской династии, Хайме по условиям мирного договора вынужден был принять крест и даже объявить войну своему брату Федерико, который ранее стал королем Сицилии.

Вступление на папский престол Бертрана де Го и оформление новой программы Крестового похода

Шок от потери Святой Земли спровоцировал настоящий интеллектуальный бум в Западной Европе. Папа Николай IV, вскоре после того, как известия о падении Акры дошли до него, издал буллу «*Dirum Amaritudinis*», в которой призвал дать совет по освобождению Святой Земли [16, Nos 6791–6795]. Первым на призыв понтифика откликнулся каталанский философ и арабист Раймон Лилль со своим «*Tractatus de Modo Convertendi Infidels*» [17]. Еще одно сочинение – франкоязычный трактат с латинским названием «*Via ad Terram Sanctam*» также может рассматриваться как один из первых трудов, пытающихся переосмыслить потерю Иерусалима и найти способы по его возвращения в руки христиан [18, с. 425–435].

Но появившиеся по горячим следам гибели королевства работы до начала XIV столетия так и не были оформлены в единую программу действий по отвоеванию Иерусалима. Причиной столь поздней формализации программы была борьба за влияние в Западной Европе, развернувшаяся в начале XIV в. между папой Бонифацием VIII и королем Филиппом IV Красивым. И хотя папа пытался сохранить добрые отношения с французским королем и даже канонизировал деда Филиппа IV, «добротного короля Людовика Святого», в конце концов, он был вынужден выступить против растущих аппетитов короля Франции. Персона Климента V, бывшего архиепископа Бордо, который сменил Бонифация на Святом престоле, после краткого понтификата Бенедикта XI представляет наибольший интерес в рамках настоящего исследования. Его фигура была призвана удовлетворить обе враждующие стороны, так как Раймон Бертран де Го был человеком, которому доверяли в равной мере и французский король, и итальянские кардиналы. Новый папа, несомненно, находился под влиянием Филиппа Красивого, и ему приходилось согласовывать свою политику со стремлениями короля Франции [19, с. 6–22]. Однако Климент V был опытен в балансировании между Бонифацием VIII и Филиппом IV и, определенно, не был всего лишь марионеткой в руках французского монарха. В годы правления Климента программа крестового похода была, наконец, оформлена в виде политических документов и программных памфлетов.

В 1305 г., когда Климент вззошел на Святой престол, перед западным христианством стояли те же самые проблемы, что и пятнадцатью годами ранее в 1291 г. Папе было необходимо организовать постоянную военную поддержку Кипрскому королевству, которое было под властью

французской династии Лузиньянов с 1191 года, когда Ричард Львиное Сердце передал остров, захваченный им у узурпатора грека Исаака Комнина (1184–1191) бывшему королю Иерусалима Ги де Лузиньяну [1, с. 42–45; 2, с. 62–64].

Точно такую же помощь необходимо было посылать и в Киликийскую Армению. Постоянная нужда в поддержке и подкреплении: пехоте и особенно всадниках из Европы были наиболее важной проблемой для христиан в Леванте даже во времена расцвета Иерусалимского королевства при первых королях. В последние годы существования королевства франки были не способны предпринимать никакие активные действия против мусульман без военной поддержки монголов, или если мусульманские эмиры не были вовлечены во внутренние междоусобицы.

Египет, как уже упоминалось, со времени Первого крестового похода воспринимался в качестве наиболее опасного и непримиримого врага для франков *Заморья*. Эта концепция пережила всю эпоху Высокого средневековья и на протяжении всего XIV в. европейский интеллигенты продолжали называть его величайшим врагом христианства в своих произведениях. Все Великие крестовые походы классической эры были организованы против Египта. В то же время итальянские торговые республики уже давно наладили торговые связи с мусульманским Египтом. Акра и Триполи, в конце тринадцатого столетия были не только великолепно укрепленными городами, на которые опирались крестоносцы в Святой Земле, но и процветающими торговыми центрами, концентрирующими торговые потоки из Азии в Европу. Египет был в Римскую эпоху житницей Средиземноморья, и в Средние века его плодородные почвы, и удачное географическое положение делали его очень выгодным торговым партнером. Купеческие отношения, налаженные с венецианцами, позволяли мамлюкам ежегодно получать значительные суммы в свою казну, которые шли на поддержание большой армии и в конечном итоге венецианские деньги стали одной из причин потери Святой Земли.

Учитывая вышеотмеченный аспект политических отношений в Восточном Средиземноморье, программа Климента включила в себя идею о торговой блокаде Египта, и в первую очередь с помощью венецианского и генуэзского военных флотов. Эта идея также не была новой: еще император Людовик Благочестивый в IX столетии пытался запретить удобную дьяволу еретическую торговлю венецианцев с сарацинами Египта [20, с. 236–259]. Хетум из Корикоса в своем труде, который был частью папской программы по отвоеванию Святой Земли, утверждает,

что в случае слабого разлива Нила, когда почвы Египта не получают достаточного количества плодородного нильского ила, мамлюки окажутся в отчаянной нужде в зерне и продовольствии, и их будет легко одолеть в войне. Сразу после этого Хетум отмечает, что совсем недавно во время такого неудачного для мамлюков года только жадность купцов из христианских стран спасла мамлюков от голодной смерти^c.

Папская булла «*In Coena Domini*», которая с момента ее издания папой Урбаном V в 1363 г. ежегодно оглашалась с кафедры в Риме каждый Великий четверг, перечисляла вместе с отречением от церкви, еретическими верованиями и схизмой другие грехи против Святого отца и среди прочего угрожала отлучением от церкви тем христианам, которые продают железо, лес, а также другие военные припасы врагам христианской веры [21].

С другой стороны, папа, проектируя свою программу, вынужден был учитывать и тот факт, что международные отношения в Средиземноморье были осложнены соперничеством и враждой между самими христианами.

На переломе Высокого и Позднего средневековья, крестовый поход в качестве идеи все чаще оставался за пределами активного словаря политических концепций и императивов государств Западной Европы. Национальные интересы становились идеей наиболее значимой в деле определения внешнеполитического курса. Поэтому Венеция и Генуя были по определению врагами: две торговые республики, борющиеся за лидирующую позицию в качестве посредника в торговле между западом и востоком в Восточном Средиземноморье. Венецианцы не сожалели о потере Триполи, так как последний был торговым оплотом для генуэзцев в Леванте и по определению соперником. Но два года спустя вместе с потерей Акры Венеция и сама потеряла свой важнейший торговый порт на востоке Средиземного моря. В итоге венецианцы вынуждены были противостоять восстанавливающийся торговой мощи Генуи, которая утратив Триполи, тем не менее, сохранила свои позиции в Крыму и Константинополе.

Второй зоной напряженности были враждебные отношения между Неаполем, поддерживаемым Французским королевским домом, и Арагоном. Как же упоминалось выше, оба этих государства не могли серьезно рассматривать папский призыв к крестовому походу, пока не была окончательно решена проблема принадлежности острова Сицилия [22].

---

^c Fame enim et inopia tunc temporis periissent christiani fidei inimici et regnum Egypti totaliter reliquisset, nisi forent cupidi Christiani qui eis protaverunt victualia habundanter. [7, p. 354].

Тем не менее, папа Климент V с самого начала своего понтификата принялся за дело организации нового Крестового похода. Уже папское письмо от 16 января 1306 г., написанное совсем вскоре после того как Бертран де Го занял место викария Святого Петра на Земле, и адресованное к Ги де Плие, епископу Сонлиса (недалеко от Реймса) (1292/1294–1308) показывает заинтересованность Климента. Однако поскольку, как уже было упомянуто выше, папа Климент не был первым лидером католической церкви со времен потери Акры, который попытался сконструировать цельную программу по освобождению Святой Земли, Климент во многом опирался на опыт своих предшественников на римской кафедре. Поэтому папское письмо, касающееся вопросов об отношениях с Византийской империей и особенно того, как вернуть греков в лоно католической церкви, практически дословно повторяет пассажи из письма предшественника Климента на Святом престоле – папы Бенедикта IX, которое он написал в июле 1304 г. [22, cols. 605–609].

На день всех святых осенью 1306 года в папской резиденции была назначена встреча папы с магистрами крупнейших рыцарских орденов, которые должны были вместе с понтификом обсудить новый поход. Однако из-за болезни Климента V, длившейся с августа 1306 г. по январь 1307 г., эту встречу пришлось перенести. В итоге магистры прибывали в Пуатье, где к тому времени располагался двор папы, в течение всего 1307 г.: магистр храмовников Жак де Моле в мае 1307 г., а магистр госпитальеров Фульк де Вилларе в августе. Оба магистра представили святому отцу свое видение предстоящей экспедиции и ее организации. Фульк де Вилларе изложил свои взгляды на поход в тексте «*Nec est informatio*» [23, с. 602–603]. Возможно, данный текст был им написан еще до того, как Климент V обратился к главам рыцарских орденов с просьбой о помощи. Этот документ поддерживал внешнеполитическую линию магистра госпитальеров, который стремился закрепиться на островах Средиземноморья и в 1306 г. организовал военную экспедицию госпитальеров на остров Родос. Поэтому «*Nec est informatio et instructio nostri magistri Hospitalis super faciendo generali passagio pro recuperatione Terre Sancte*» сфокусировал основное внимание на действиях в Средиземном море и морской блокаде Египта. Кроме того, приблизительно в это же время орденом госпитальеров было создано еще два трактата близкой тематики. Первый был создан как ответ на просьбу папы и касался малого похода госпитальеров. В 1307 г. в ордене было создано произведение «*La Devisé des chemins de Babiloine*» – подробное описание Египта, возможностей вторжения в него, путей сообщения внутри страны, сильных сторонах мамлюкской армии и позиций египтян в Сирии [24, с. 239–252].

Совершенно отличным от госпитальеров было предложение Жака де Моле, великого магистра Ордена тамплиеров. Он отвергал идею малого крестового похода и морской блокады Египта, считая, что без крупной экспедиции такие действия не принесут результата. Вместо этого он предлагал сосредоточиться на сухопутном вторжении в Египет силами 12 000 или 15 000 рыцарей и 5000 пехотинцев, собранных в Европе. Местом сбора крестоносцев был назван остров Кипр, а место высадки на Азиатском побережье должно было держаться втайне как можно дольше [25, с. 145–146].

Как бы то ни было, именно около 1306–1307 гг. программа, до этого представленная лишь в качестве идей, существовавших в памфлетах отдельных интеллектуалов, была оформлена в цельную систему из ряда трактатов, официальных посланий и международных договоров. Все это преследовало цель на новом уровне прокламировать крестовый поход в Палестину и на Балканы и организовать союз христианских государств против мусульман и прочих врагов католической веры.

С самого момента падения Акры в 1291 г., и это было подчеркнуто также в программе Климента V, европейцы были уверены, кто является наилучшими кандидатами на пост лидера крестоносцев. Традиционно крестовый поход возглавляли наиболее могущественные монархи Запада: короли Франции и Англии. Так и в начале XIV в. короли Эдуард I Английский и Филипп IV Французский считались наиболее вероятными лидерами для предприятия по освобождению Святой Земли. Более того, среди европейских правителей того периода, только у короля Англии был личный опыт крестового похода в Святую землю. В 1270 г. Эдуард вместе с небольшим отрядом численностью около тысячи человек присоединился к походу Людовика Святого, но в отличие от французского короля направился не в Тунис, а в Палестину. Здесь на протяжении двух лет он участвовал в борьбе с мамлюками, угрожающими Акре, и пытался организовать военный альянс с монголами [1, с. 335–337; 13, с. 71–78]. Эта попытка совместных военных действий также играла на руку репутации Эдуарда в качестве лучшего лидера крестового похода, ведь идея такого альянса была очень популярна среди христиан в середине XIII – начале XIV в. Трактат «*Memoria de Recuperationae Terrae Sanctae*», предлагающий заключение франко-английского союза и написанный французом Пьером Дюбуа, является одним из произведений, задающих общее направление для программы папы, и рассматривает именно Эдуарда Английского, к которому была адресована первая часть этого произведения (главы I–CIX), в качестве короля, которому следует возглавить новое крестовое предприятие католического мира.

Филипп Красивый, с другой стороны, являлся на начало XIV века наиболее могущественным среди европейских королей. Анархия, которая охватила Священную Римскую империю после прекращения династии Гогенштауфенов в середине XIII столетия, с каждым годом делала фигуру римского императора все более и более зависимой от политической ситуации и личных отношений с князьями внутри империи. Таким образом, Филипп Французский не только считался, но и являлся в это время самым влиятельным из королей Европы. К тому же папа находился под его контролем, и Филипп в качестве главы французского королевского дома также имел власть и над своими младшими родственниками, которые носили короны Неаполя и Венгрии. Формально Филипп также считался и сеньором для короля Англии, так как последний традиционно приносил вассальную клятву французскому королю. Таким образом, фигура Филиппа Красивого затмевала все остальные на «политическом олимпе» средневековой Европы и только он мог претендовать на роль предводителя крестоносцев, в грядущем великом предприятии Западной Европы.

Жан де Жуанвиль, придворный и близкий друг короля Людовика Святого, в своей «Книге благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика» («*Livre des saintes paroles et des bons faiz nostre roy saint Loouys*»), написанной между 1305 г. и 1309 г., приводит интересное сравнение. Он противопоставляет пары исторических личностей, которые были вовлечены в организацию крестового похода. Жуанвиль сравнивает пару Людовик Святой и папа Климент IV с современниками создания «Деяний» Филиппом Красивым и папой Климентом V, отмечая, что «Организация крестового похода принесла бы великую славу тем из династии доброго короля (Людовика), кто поступает подобно ему в творении добрых дел, и равным образом позор, тем потомкам, которые не следуют за ним в добрых делах»^d.

Другим суждением, общим для европейцев в начале столетия и также поддержанным папской пропагандой, была идея о том, что путь в Иерусалим лежит через Константинополь. Считалось, что возвращение Константинополя в руки латинян и уничтожения греческой схизмы повысят шансы на успех похода в Палестину. Большое количество работ, пропагандирующих эту точку зрения, служит веским аргументом в поль-

^d Dont grant joie fu et doit estre à tout le royaume de France, et grans honours à toute sa lignie qui à li vourront retraire de bien faire, et grans deshonnours à touz ceus de son lignaige qui par bones œuvres ne le vourront ensuivre; grans deshonnours, di-je, à son lignaige qui mal voudront faire; car on les mousterra au doi, et dira l'on que li sains roys dont il sont estrait, feist envis une tel mauvestié. [26, cap. CXLVII]

зу популярности данной теории. Пьер Дюбуа, знаменитый обличитель тамплиеров, как и его враг папа Бонифаций VIII, также придерживались такой точки зрения. Позднее ее разделяли Гийом Адам [27, с. 368–518] и Псевдоброкард [28, с. 519–556], уверенные, что самый удобный и быстрый способ для отвоевания Святой Земли лежит через восстановление Латинской Романии и рассматривающие Константинополь в качестве первичной цели для верных сынов католической веры.

Папская канцелярия Климента V оставила нам большое количество документов, благодаря которым мы можем судить, как продвигалась подготовка к крестовому походу, как все ланы о широкой экспансии крестоносцев на огромной территории от Гренадского Эмирата до Балкан и Мамлюкского Египта были связаны друг с другом и как они в соответствии с идеей, которой придерживались при папском дворе, в итоге должны были привести к финальной цели, то есть к отвоеванию Святого города и Палестины.

В то же время, папская программа в данный период находилась в полном соответствии со стремлениями короля Филипа Красивого. Наиболее ярко и полно французские интересы были представлены в завершенном около 1306 г. политическом памфлете «*De Recuperatione Terrae Sanctae*». И хотя сам памфлет, уже неоднократно упомянутый нами, не привнес практически ничего нового в концепцию «*Passagium generale*», он представляет интерес как источник, настойчиво прокламирующий французские геополитические интересы и способы для их реализации. Пьер Дюбуа (ок. 1255 – после 1321), автор этого произведения, был весьма известной фигурой во Франции. Ученик Фомы Аквинского, он никогда не занимал никакой крупной политической должности. Скорее всего, он даже не был вхож в узкий круг приближенных Филиппа Красивого. Тем не менее, его работы были посвящены злободневным политическим вопросам и были достаточно хорошо известны во Франции. Памфлеты Пьера Дюбуа, неизменно, защищающие интересы французского короля, затрагивали такие аспекты политики Филиппа IV, как отношения с папой Бонифацием VIII, процесс по делу тамплиеров и, наконец, новый крестовый поход [29, с. 43–50]. «*De Recuperatione Terrae Sanctae*», написанное около 1306 года, представляет собой переработанную и дополненную версию франкоязычного трактата «*Via ad Terram Sanctam*», который был создан в девяностые годы XIII в. [30, с. 18–19].

«*De Recuperatione*» включила в себя обширный набор идей по организации нового Христианского Универсума. В рамках этого нового мироустройства Пьер Дюбуа предполагал заключение всеобщего мира

между католиками и организацию Европейского содружества государств, для совместного противостояния мусульманской агрессии, массовое переселение европейского христианского населения в Палестину, с последующим переименованием территорий, для того, чтобы новые жители Святой Земли лучше и быстрее осваивались на новом месте. Клирики и прочие переселенцы, в том числе и женщины, должны были овладевать арабским языком, для большего влияния на местное население. Кроме того, женщинам предполагалось выходить замуж за мусульман, с тем чтобы воспитывать совместных детей в христианской вере.

Пьер Дюбуа ратовал за традиционный сухопутный путь в Святую Землю, аргументируя это свое утверждение тем, что в Европе не найдется достаточного количества судов, чтобы перевезти всех необходимых людей. В 1308 году норманнский адвокат написал еще один памфлет, который можно рассматривать как приложение к «*De Recuperatione*» – «*Oppinio cujusdam suadentis regi Franciae ut regnum Ierosolimitanum et Cipri acquireret pro altero filiorum suorum ac de invasion Egipti*». Этотopus был написан после Вознесения 23 мая 1308 года, вероятно, Пьер Дюбуа был вдохновлен тем, что папа объявил 11 мая малый крестовый поход, в котором основную роль играли госпитальеры. В «*Oppinio*» Пьер Дюбуа перешел к смешанной схеме организации крестового похода, по которой англичане, французы и итальянцы могли отправляться в Святую Землю морским путем. Немцам же, венграм и латинянам Греции следовало пользоваться традиционным сухопутным путем. На сухопутном пути следовало также оказать поддержку утверждению французского влияния на севере Италии и в Венгрии.

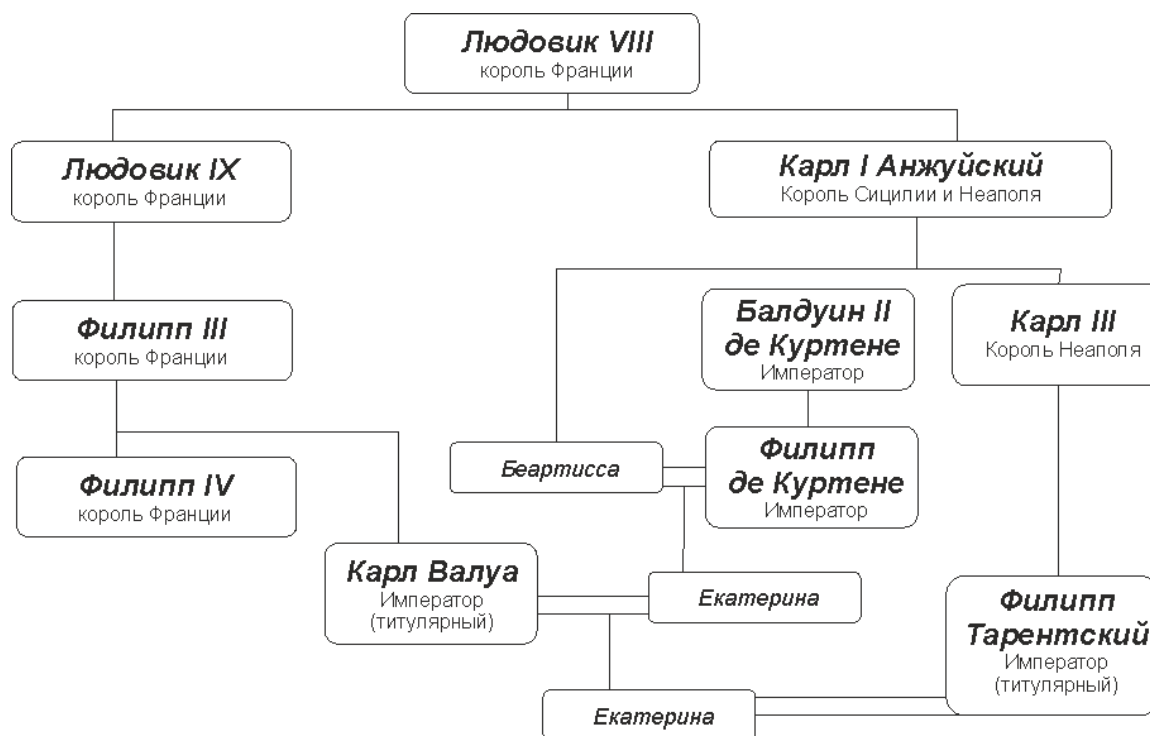
Любопытна и вторая часть трактата, в которой Дюбуа обращался к папе Клименту V и через него опосредованно к Филиппу Красивому. Она рассматривала аспекты утверждения Французского королевства во главе Европейской цивилизации и восхождения представителей династии Капетингов на престолы Сицилии, Сардинии, Константинополя и Иерусалима. Данный трактат стал одним из первых примеров инкорпорации в дискурс крестового похода национальных проблем государства.

В отношении папы римского памфлет предполагал его подчинение и постановку на службу французскому королю, перенос папской резиденции во Францию и увеличение количества французских кардиналов. Интересными были также предложения автора относительно Западной империи, где предполагалось ликвидировать процедуру выборов императора, сделать этот титул наследственным и передать его представителю французской королевской династии. Следует отметить, что после

смерти императора Альберта I 1 мая 1308 г. Пьер Дюбуа вернулся к этой проблеме еще раз и в памфлете «Pro facto Terrae Sanctae», где снова предложил на имперский трон брата Филиппа IV – Карла Валуа [31, с. 210].

«Предприятие» Карла Валуа в контексте политики папства и Франции

Таким образом, кандидатура принца, которому предстояло возглавить один из таких локальных крестовых походов на Балканы, после реализации которого наступит время для великого крестового похода королей, была утверждена еще в 1306 году. Карл, граф Валуа, был достаточно знатен как родной брат короля Франции для этого предприятия. Кроме того, он обладал несомненными правами на трон Латинской империи, так как с 1301 г. он был женат на Екатерине Куртене, дочери титулярного императора Филиппа де Куртене [32, с. 55–56].

Рис. 1. Династические связи Капетингов с домом де Куртене

Собранные деньги должны были пойти на организацию экспедиции Карла Валуа. Только тамплиеры и госпитальеры были папской волей освобождены от уплаты этого налога. Церковные сборы в Неаполе и Сицилии были переданы напрямую Филиппу Тарентскому и Федерико II Сицилийскому, с условием, что они должны будут присоединиться к экспедиции Карла Валуа с соответствующим налоговым сборам количеством рыцарей. В противном случае сбор церковных налогов на этих тер-

риториях отходил напрямую к Карлу Валуа [33, no. 243, 40–41, no. 244, 41–43, no. 246, 44]. Филипп Тарнетский, однако, сохранял право на сбор церковного налога в Ахейском княжестве [34, no. 1604–1605, 17–19].

Доходы от церковных налогов во Франции также были переданы Карлу Валуа на основании письма от 14 января. Однако положение здесь осложнялось тем фактом, что к тому времени эти подати уже были переданы Климентом в пользу Филиппа Красивого за оказанную им помощь в избрании на папский престол. Король Франции уже начал сбор налогов с июня 1305 г., поэтому доход от церковных налогов был представлен Карлу Валуа с оговоркой, что он может приступить к сбору своих налогов только с 24 июня 1306 г. или ранее, «как только король Филипп IV закончит собирать свои подати» [33, no. 245, 43–44].

Эта солидная финансовая поддержка для экспедиции Карла Валуа также была усилена путем организации альянсов западноевропейских государств напрямую с Карлом Валуа. В тот же день 14 июня 1306 г. Климент написал письмо к *dilectis filiis Duci et communi venetorum*, в котором просил венецианцев поддержать предприятие Карла Валуа [33, no. 245, 43–44], и обещал им отпущение грехов. К концу 1306 г. венецианцы заключили с Карлом Валуа союз. В основу договора был положен текст союза между общиной Венеции и королем Сицилии Карлом Анжуйским, *primum regem Sicilie* [35, p. 48–53]. Этот договор предполагал перевозку войск крестоносцев с помощью необходимого числа венецианских галер. Отплытие экспедиции из Бриндизи было назначено на начало марта 1307 г.

Кроме того, папа обратился с подобным предложением к Генуе, но генуэзцы уже обладали всеми желаемыми привилегиями в Константинополе. Для них восстановление Латинской империи означало восстановление позиций венецианцев в Средиземном море. Поэтому после продолжительной дискуссии в октябре – декабре 1306 г. генуэзцы отказались разорвать союзнические отношения с императором Андроником II Палеологом и поддержать экспедицию Карла Валуа^е.

Это деятельность, развернутая папой Климентом и Карлом Валуа в Европе не осталось незамеченной в Константинополе, дополнительные опасения посеяла информация переданная византийцами их союзниками генуэзцами. Однако в среде византийской аристократии уже началось брожение и ряд ее представителей начал склоняться на сторону французского принца, против незаконно узурпировавших порфиру Палеологов. В 1306 г. Карл Валуа получил письмо от брата губернато-

---

^е Письмо Климента генуэзцам не было издано в «*Regestum Clementis Papae V*». Тем не менее, оно издано А.Е. Laiou в работе «*Constantinople and the Lains*» [36, p. 531].

ра Фессалоник, который писал французскому принцу от лица греков, готовых принять Карла в качестве законного императора на престоле Византии. В 1308 г. подобное же письмо Карл получил от губернатора города Сарды. В 1309 г. к этому же вопросу обратился и Феоктист, православный митрополит Адрианополя, который некоторое время прожил в Париже [12, р. 531].

Широко развернутая подготовка к новому походу не осталась незамеченной и на другом конце Средиземного моря, и в мае 1307 года королевский посланец писал Хайме II, что венецианцы подготовили 16 галер, «*qui deven entrar en Romania en ajuda de misser Karles*» [37, с. 167–168]. Позиции Карла Валуа на Балканском полуострове еще более усилились, когда 31 август 1307 г. Каталонская компания принесла вассальную клятву представителю французского принца в Греции. К этому времени компания уже четыре года находилась на Балканах, изначально нанятая императором Андроником II для борьбы с турецкими грабительскими набегами в Малой Азии. Как бы то ни было, по причине того, что греческий император задержал жалование компании, она превратилась в наиболее опасных и непримиримых противников Андроника и Византии. С лета 1307 г. каталонцы упоминаются в исторических документах в качестве «*exercitus domini karuli*» – войска господина Карла, а Рамон Мунтанер, член кампании и ее летописец, называет Карла Валуа «*messir Charles*», что является калькой с латинского выражения «*dominus Karulus*» [38].

Следующим шагом в политической игре было отлучение от церкви императора Андроника. Этот шаг превратил греческого императора в изгоя, и таким образом всякий отныне мог сражаться с ним. Формально Андроник также терял всякие шансы на заключение мирного договора со своими западными врагами, так как для них он теперь являлся нелегитимным правителем и еретиком. Это решение, оформленное 3 июня 1307 г. в виде папской буллы, также предостерегало всех католических правителей от заключения каких либо соглашений с императором [34, no.1758–1759, 55–56].

Несмотря на столь широко развернутую подготовку к экспедиции и всяческую поддержку, оказываемую папой Климентом V как на финансовом, так и на идеологическом уровнях, флот Карла Валуа так и не покинул гавань Бриндизи в марте 1307 года. Так как Карл Валуа оставался вассалом своего брата, он не мог покинуть Францию, без разрешения короля Филиппа IV. Более того, продолжающаяся война с Фландрией требовала присутствия Карла в королевстве. Климент, чувствуя, что его предпри-

ятие задерживается в марте 1307 года издал еще одну, буллу, в которой призывал крестоносцев активировать их действия против Андроника. В булле Климент заявил, что так как Византия окружена превосходящими силами турок, Константинополь может попасть в их руки из которых его будет забрать куда сложнее и, в случае если это произойдет, вся Католическая церковь будет в величайшей опасности [35, no.1768, 58–59].

Одновременно с отлучением Андроника папа озаботился также оформлением программы в виде трактатов, призванных как информировать крестоносцев о землях Востока, в которые планировалось отправиться, так и пропагандировать папскую политическую линию. Уже упомянутый трактат «De Recuperatione Terrae Sanctae» был поставлен в качестве центрального ядра программы, также как и работа Пьера Дюбуа [29, p. 43–50]. Хетум из Корикоса, родственник короля Армении, путешествуя по Европе и призывающий к новому крестовому походу и оказавшийся к этому времени при папском дворе, чтобы исполнить волю Климента V создал книгу «Flos Historiarum Terrae Orientis», посвященную проблемам политической ситуации в Азии, путям по организации нового похода и способам победы над мусульманами^f. «Descriptio Europae Orientalis» – еще один анонимный источник, который также создается в папской курии около этого времени.

Отсюда проистекает внимание последнего трактата к военным способностям и умениям населения описываемых территорий и то общее место, что все греки и другие «схизматики» (т. е. сербы, болгары и русские) – слабые и женоподобные. Это утверждение вторит общераспространенному описанию греков в Западной Европе, начиная от работ Лиутпранда Кремонского в X в., и кажется еще одним основанием для того, чтобы рассматривать «Descriptio» как труд, написанный под влиянием крестоносной тенденции при папском дворе.

Как бы то ни было, некоторые цитаты из источника, показывают эту тенденцию еще более отчетливо. Например, в заключительной части описания Византии, после перечисления богатств этих земель («*Эта земля изобилует всем и богата хлебом, вином, рыбой, мясом золото, серебром и шелком*» [40, p. 23]^g) анонимный автор заявляет:

^f О своем заказчике пишет сам автор: Explicit liber Historiarum parcium Orientis, a religioso uiro fratre Haytono, ordinis Beati Augustini, domino Churchi, consanguineo regis Armenie, compilatus, ex mandato summi pontificis domini Clementis pape quinti, in civitate Pictavensi, regni Franchie, quem ego Nicolaus Falconi primo scripsi in galico ydiomate, sicut idem frater H. michi oro suo dictabat, absque nota sive aliquot exemplari, et de galico transtuli in latinum. Anno Domini m iii septimo, mense augusti. Deo dicamus Gratias [7, p. 363].

^g Terra est in omnibus habundans et fertilis in pane, vino, piscibus, carnibus, auro, argento, serico.

«И хотя таким образом он является великим императором, однако же, он весьма слаб в своей силе (власти), потому что все греки женоподобны и совершенно неспособны к владению оружием, однако лукавы и коварны, и по той причине, если даже они иногда и побеждают, названное лукавство и коварство победу им приносят. Все они нечестивые схизматики и от их схизмы распространилась вся схизма между [другими народами схизматиков, а именно: в Рашке, Сербии, Болгарии, Рутении,] Грузии и всех восточных народов, что называют себя христианами, исключая жителей Кипра и армян, среди которых также многие являются схизматиками» [40, 23–24]^h.

И затем далее:

«Потому что упомянутый император греков есть человек женственный и недоблестный, неспособный к военному делу, и, во-вторых, потому что он турками очень ослаблен, по этой причине современное состояние – это лучшее время для отвоевания всей империи [с помощью господина] Карла, что, пожалуй, когда-либо было, отчего и все греки, и все названные схизматики чрезмерно страшатся прихода господина Карла, потому что, если бы он пришел, следуя воле Христа, это бы и его самого украсило и ему бы благоприятствовало, следуя доверию всех, одним годом позже захватил бы названную империю и названные народы схизматиков» [40, p. 24]ⁱ.

Как отмечено выше, эта же причина слабости Византийской империи, измученной вторжениями турок, была упомянута и папских письмах. В одном из них было заявлено:

«... ревность должна наполнять сердца верующих людей, чтобы отвоевать Латинскую империю, так как она может быть захвачена турками, сарацинами и другими неверными, и если это случится, будет крайне тяжело вырвать империю из их рук» [33, no. 243, 40]^j.

---

^h Et licet sic ita magnificus idem imperator, est tamen ualde inbecillis in potencia, eo quod greci communiter [sunt] effiminati et in nullo ad arma apti, sunt tamen astute et dolosi, et ideo si contingat eos quandoque uincere, malicia et astucia dictam uictoriam assecuntur. Omnes sunt scismatici perfidi et ab eorum scismate derinantur omnia scismata inter [ceteras nationes scismaticas, uidelicet in Rasia, seruia, bulgaria, Ruthenia,] georgia, et omnes nationes orientalis, que christi nomen inuocant, exepit cypressibus et armeni, inter quos eciam multi sunt scismatici.

ⁱ quia enim imperator grecorum prefatus homo est muliebris et nullius ualoris nec consilii in armis, et iterum quia per turcos est nimium debilitates, idcirco ad presens est melius tempus ipsum imperium [per dominum] karulum recuperandi, quia fortassis unquam erit, unde et ipsi grecie et omnes scismatici prefati nimium formidant transitum domini Karuli, quia si christo duce transiret, eo modo quo ipsum decet et expedit secundum credulitatem omnium, infra unum annum occuparet dictum imperium et prefatas nationes scismaticas.

^j Pro certo ad ipsum imperium de filiorum alienorum minibus liberandum ipse fidei zelus debet corda fidelium inflammare. Nam si, quod absit, idem imperium ad Turcos aliosque Sarracenos et infidels, a quibus dictus Andronicus iugiter impugnatur, devenire continget, non posset faciliter erui de minibus eurundem.

Таким образом, взаимосвязь между папской программой и анонимным латиноязычным трактатом, известным под названием «*Descriptio Europae Orientalis*», следует рассматривать как весьма вероятную. Более того, этот источник интересен и как пример научного трактата, который впервые в истории рассматривает регион Восточной Европы в качестве объекта западноевропейской геополитики того времени.

Некоторые выводы

Тем не менее, несмотря на широко развернутую пропаганду, организацию альянсов западноевропейских держав и щедрое финансирование, результаты крестового похода Карла Валуа в итоге оказались незначительными: зависевший от воли своего брата, Карл не смог отплыть в экспедицию весной 1307 г. Все предприятие было перенесено на весну следующего 1308 г. Но в октябре 1307 г. умерла жена Карла Екатерина де Куртене и вместе с ней «умерли» права Карла на престол Латинской империи. Смерть императора Священной Римской империи Альбрехта Габсбурга 1 мая 1308 г. заставила Карла сфокусировать свои усилия на обладании короной Западной империи, вместо призрачной Латинской империи. Он так и остался в истории в качестве «сына короля, брата короля и отца короля, который никогда не был королем сам». Венецианцы более других держались за идею отвоевания Константинополя, но, в конце концов, в 1310 г. вынуждены были признать полный провал предприятия Карла Валуа и Климента и заключить мир с императором Андроником.

Наилучшее заключение о результатах этого крестового похода Карла Валуа будет дано Марино Санудо. Несколько лет спустя в одном из своих писем этот венецианец напишет, что Карл граф Валуа объединил свои силы с венецианцами и Каталанской компанией и все вместе они имели целью завоевать Константинополь и другие греческие земли, но в итоге ни достигли ничего («*finaliter parum fecerunt*» [41, p. 173]^k). Забегая вперед, можно отметить, что вся крестоносная программа Климента V в итоге не принесла результатов и ее самым крупным успехом можно считать организацию малого крестового похода госпитальеров на остров Родос. Тем не менее, представляет огромный интерес включение в данную крестоносную и по своей сути геополитическую программу территорий Восточной Европы. Используя информацию «*Descriptio Europae Orientalis*», мы сегодня можем пытаться реконструировать некоторые аспекты сознания средневекового человека, а следовательно лучше понимать прошлое.

---

^k Издатель аргументирует свою теорию о происхождении и принадлежности данного фрагмента во введении на странице XXIII.

Список литературы

1. Runciman, S. A history of the Crusades: 3 vols. / S. Runciman. – Vol. III. – Cambridge, 1951.
2. Setton, K. M. A History of the Crusades: 6 vols. / K. M. Setton. – Vol. II. – Madison, Milwaukee, London, 1969.
3. Housley, N. The Crusade movement 1274–1700 / N. Housley. // The Oxford Illustrated History of the Crusades. – Oxford, 2001.
4. Ле Гофф, Ж. Людовик IX Святой / Ж. ле Гофф. – М., 2001.
5. Irwin, R. The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250–1382 / R. Irwin. – Kent, 1986.
6. Atwood, Ch. P. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire / Ch. P. Atwood. – NY, 2004.
7. Haytonus. Flos Historiarum Terrae Oreintis / Haytonus // Recueil des Historiens des Croisades: Documents Armèniens: 2 Toms / Ed. Ch. Kohler. – T. 2. – Paris, 1906. – P. 113–367.
8. Les Grandes Chroniques de France: 6 vols / Ed. A.P. Paris. – Vol. V. – Paris, 1836–1838.
9. Kazhdan, A. The Oxford Dictionary of Byzantium: 3 vols. / A. Kazhdan. – Vol. II. – Oxford, 1991.
10. Успенский, Ф. И. История Византийской империи: 3 т. / Ф. И. Успенский. – Т. III. – СПб., М., 1913–1948.
11. Острогорский, Г. История Византийского государства / Г. Острогорский. – М., 2011.
12. Vasiliev, V. History of Byzantine: 2 vols. / V. Vasiliev. – Vol. II. – Madison, Milwaukee, London, 1952.
13. Prestwich, M. Edward I (updated ed.) / M. Prestwich. – New Haven: Yale University Press, 1997.
14. Strayer, J. R. The Reign of Philip the Fair / J. R. Strayer. – Princeton, 1980.
15. Runciman, S. The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century / S. Runciman. – Cambridge, 2002.
16. Registres de Nicolas IV / Ed. E. Langlois. – Paris, 1886–1891.
17. Tractatus de Modo Convertendi Infidels / Ed. J. Rambaud-Buhot. – 1954.
18. Via ad Terram Sanctam / Ed. Ch. Kohler // Revue de l'Orient Latin. – T. X. – Paris, 190. – P. 425–435.
19. Menache, S. Clement V / S. Menache. – Cambridge, 1998.
20. Menache, S. Papal Attempts at a Commercial Boycott of the Muslims in the Crusader Period / S. Menache // The Journal of Ecclesiastical History. – Vol. 63. – Issue 02. – 2012. – P. 236–259.
21. The Catholic Encyclopedia: 16 vols. / Ed. Pr. John. – Vol. VII. – New York, 1910.
22. Les Registres de Benoit XI / Ed. Ch. Grandjean. – Paris, 1905.
23. Foulques de Villaret Hec est Informatio / Ed. J. Petit // Memoire de Foulques de Villaret sur la croisade. – BEC 9. – 1899. – P. 602–603.
24. La Devise des chemins de Babiloine / Ed. H. Michelant et G. Raynaud // Itinéraires à Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte. – Paris, 1882. – P. 239–252.
25. J. de Molay Consilium super negotio Terre Sanctae / Ed. G. Molatt // Vitae Paparum Avinionensium. – Paris, 1914–1927. – P. 145–146.

26. Jehans de Joinville Livre des saintes paroles et des bons faiz nostre roy saint Loos Cap. CXLVII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://users.skynet.be/antoine.mechelynck/chroniq/joinv/JV000.htm>. – Дата доступа: 22.10.2013.
27. Guillelmus Adae De modo Sarracenos extirpandi / Ed. Ch. Kohler // Recueil des Historiens des Croisades: Documents Armèniens. – Vol. 2. – P. 368–518.
28. Brocardus Directorium ad Passagium Faciendum per Phillippum regem Franciae in terram santam anno 1332 / Ed. Ch. Kohler // Recueil des Historiens des Croisades: Documents Armèniens. – Vol. 2. – P. 519–556.
29. Ságby, M. Crusade and Nationalism: Pierre Dubois, The Holy Land and French Hegemony / M. Ságby // The Crusades and the military orders: expanding the frontiers of Medieval Latin Christianity. – Budapest, 2001. – P. 43–50.
30. Leopold, A. How to Recover the Holy Land: the Crusade Proposals of the Late 13th – early 14th century / A. Leopold. – Aschgate, 2000.
31. Schein, S. Fidelis Crucis: the Papacy, the West and the recovery of the Holy Land 1274–1314 / S. Schein. – Oxford, 1991.
32. Petit, J. Charles de Valois (1270–1325) / J. Petit. – Paris, 1900.
33. Regestum Clementis Papae V: 9 vols. – Vol. I – Romae, ex Typographia Vaticana, 1885–88.
34. Regestum Clementis Papae V: 9 vols. – Vol. II. – Romae, ex Typographia Vaticana, 1885–88.
35. Diplomatarium Veneto-Levantinum: A. 1300–1350 / Ed. G. Thomas, R. Predelli. – B. Franklin, 1966.
36. Laiou, A.E. Constantinople and the Latins / A.E. Laiou. – Cambridge, Massachusetts, 1972.
37. Acta Aragonesia: 3 vols. / Ed. H. Finke. – Vol. III. – Berlin, 1908–1927. – P. 167–168.
38. The Catalan Expedition to the East / Ed. R.D. Hughes. – Barcelona, 2006.
39. Anonymi descriptio Europae orientalis, imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia / Ed. O. Górká. – Cracoviae, 1916.
40. Chroniques Greco-Romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques / Ed. Ch. Hopf. – Berlin, 1873.

Чореф М. М.

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ ПОЯВЛЕНИЯ ИЗОБРАЖЕНИЙ СВЯТЫХ ВСАДНИКОВ НА МОНЕТАХ ПРИЧЕРНОМОРСКИХ ХРИСТИАНСКИХ ГОСУДАРСТВ

Средневековье было эпохой истовой религиозности. Жизнь людей была проникнута идеями воздаяния и призывами к небесным покровителям. Эта тенденция нашла свое отражение не только в искусстве, в литературе и в науке – монеты также стали своеобразными иконами. На них обязательно присутствовали культовые символы и хорошо узнаваемые изображения святых. Они как нельзя лучше пропагандировали могущество Церкви. Так что не удивительно, что в XIII–XV вв. на монетах многих христианских государств Причерноморья появились фигуры всадников, в которых, судя по атрибутам и обрамляющим легендам, следует видеть изображения святых. Так, в Трапезунде (рис. 1) и в Византии (рис. 3) чеканили деньги со свв. Евгением и Димитрием соответственно. А в генуэзской Каффе выпустили деньги со св. Георгием (рис. 9). Их появление можно объяснить, как стремлением создать красивые торговые монеты [1, с. 404, 412], так и желанием обозначить место эмиссии изображением почитаемого в регионе святого защитника. Однако ни одна из этих серий не представляла собой гиперэмиссию, как, к примеру, акче и данги Джучидов и дирхемы Хулагуидов. Да и не всегда их оформляли столь изящно, как требовалось для торговых монет. Зачастую изображения на них были крайне примитивны (рис. 1, 6, 7; 3, 1, 6), а легенды, в большинстве случаев – плохо читаемы. Стоит учесть и то обстоятельство, что ранее этих же святых изображали в рост (рис. 1, 1), что отнюдь не препятствовало монетам с ними распространиться по всему Причерноморью. Однако в XIII–XV вв. не только их, но и светских правителей на ряде серий серебра и меди (рис. 1, 3–5, 3, 1–6) посадили на коней. В тоже время, на деньгах иных номиналов продолжали оттискивать фигуры в рост (рис. 1, 2). Очевидно, что это требует объяснения.

Попытаемся установить причины появления всадников на монетах христианских государств Причерноморья. Кроме того, попробуем объяснить длительность их размещения на деньгах некоторых эмитентов. В ходе изучения проведем анализ самих фигур с целью установления их возможных прототипов.

1. Святые всадники на монетах Великих Комнинов и Палеологов

Начнем с самых ранних монет этой группы – с «конных» аспров Трапезунда (рис. 1, 3–7). Их начали чеканить при Алексее II (1297–1330) и выпускали до конца существования государства Великих Комнинов [1, с. 413–428]. Эти монеты стали объектом научного изучения уже в XIX в. Их атрибутировали Н. Д. Маршан [2, р. 320–334], Ф. де Пфаффенхоффен [3] и Б. В. Кёне [4, р. 103–153; 5, р. 346–349], а позже П. Ж. Сабатье [6, р. 320–321, 333–334, pl. LXVIII, 8–12, LXIX, 25] и О. Блау [7, S. 152–179]. В начале XX в. О. Ф. Ретовский [8] и В. В. Рос [9, р. 291, 293–296, 302–304, pl. XXXIX, 5, 6, 12–15, XL, 1–8, XLI, 6–12, XLII, 1–4] составили первые каталоги монет трапезундского чекана, в которых описали известные им «конные» аспры.

Сравнительно недавно к изучению денежного дела государства Великих Комнинов обратился А. Л. Пономарев. Ему удалось выявить и проанализировать практически все обстоятельства выпуска и причины столь длительного обращения монет со всадниками [1, с. 411–428]. Кроме одного – он не объяснил само их появление на обеих сторонах трапезундских аспров [1, с. 413]. Попытаемся осветить этот аспект.

Начнем с того, что, судя по житиям, св. мч. Евгений Трапезундский, столь почитаемый Великими Комнинами, был отшельником, пострадавшим за борьбу с культом Митры [10, с. 95–96] при императорах Диоклетиане (284–305) и Максимиане Геркулии (285–305, 306–308, 310). Однако в собраниях чудес, составленных митр. Иосифом Лазаропулом, есть рассказы о его явлениях в мир, к императорам, причем в виде всадника. Так, конный св. мч. Евгений спас Трапезунд от войск Панкратия — полководца мятежного Варды Фоки [10, с. 97] и помог Василию II Македонянину (976–1025) разгромить иверийцев [10, с. 98]. Соответственно, святого изображали как придворного или как всадника [10, с. 100]. Последний аспект составители «Православной энциклопедии» справедливо увязывают с культом св. мч. Георгия Победоносца [10, с. 101]. Действительно, рассказ о св. мч. Евгении Трапезундском, побеждающем змея [10, с. 101], мог быть почерпнут из жития упомянутого святого воителя. Так что у нас есть все основания ожидать его появления на монетах как в рост, так и на коне, но, в любом случае – в качестве защитника правителя и государства.

Но вот что интересно. Если св. мч. Евгений Трапезундский мог выступать в этой роли, то поддерживающие его культ миролюбивые и толерантные Великие Комнины таковыми не являлись [11]. Однако это не

мешало им приказывать изображать и себя на монетах также конными. Попытаемся дать этому объяснение.

Прежде всего, заметим, что обычай почитать богов и правителей в образе всадников был известен в Средиземноморье уже в глубокой древности [12, с. 27–45]. Явные следы его прослеживаются на древнегреческих, древнеримских, кельтских, персидских, а также, сарматских и скифских изображениях. Нам важно то, что в Римской республике на основе традиционных изображений Диоскуров (рис. 2,1) был создан образ конного воина, повергающего врага наземь ударом копья (рис. 2,2). Со временем всадник стал трактоваться как идеализированное и героизированное изображение победоносного императора [13, с. 244, 247–249, 251–253]. Этим можно объяснить тиражирование его фигуры на монетах I–III вв. (рис. 2,3,4)

О допустимости подобной трактовки говорит, в первую очередь, то, что фигура всадника до VIII в. размещалась на щитах византийских государей (рис. 2,5,6). Очевидно, что она являлась императорским гербом. Так что вполне допустимо считать, что Великие Комнины могли вернуться к римской традиции восхваления своих воинских подвигов. Можно также предположить, что используя традиционный герб с изображением правителя — всадника, они декларировали свое право на престол. Но, в таком случае, нужно будет объяснить развитие сюжета. Дело в том, что на трапезундских «конных» аспрах правитель и святой держат в правых руках не вполне ожидаемые в таком случае копья, а диканикии^а.

Первым делом попытаемся очертить круг использования этой, вновь созданной композиции. Известно, что в XIV в. таким же образом прославляли и василевсов Византии. Правда, относительно недолго и sporadически^б. Конная фигура правителя как основной элемент оформления реверса впервые появились на ассариях Андроника III Палеолога (1328–1341) (рис. 3,1). Примечательно то, что в правой руке изображенный держит не оружие, вполне ожидаемое у этого рыцарственного императора, а все тот же диканикий. Также на относительно короткое время — в период совместного правления Иоанна V Палеолога (1341–1376) и Иоанна VI Кантакузина (1347–1354), всадники появились на их дукахах^в (рис. 3,2). На обеих сторонах этих монет оттискивали конные фи-

^а Вслед за М. А. Поляковской [14, с. 57] считаем, что раз Псевдо-Кодин не упоминает скипетры, то его функции выполнял увенчанный крестом диканикий.

^б По-видимому, это нельзя объяснить редкостью военных успехов. Ведь Палеологи проводили куда более активную внешнюю политику. Полагаем, что sporadicность появления всадников на монетах может быть объяснена только в результате анализа внешних факторов, напрямую не связанных с Византийским миром. Мы их истолкуем в свое время.

^в Принимаем атрибуцию этих монет, предложенную А. Л. Пономаревым [1, с. 510–524].

гуры, в которых, судя по надписям, следует видеть изображения правящих императоров. В правых руках они держат все те же диканикии. При Андронике IV Палеологе (1376–1379) в обращение поступили базилики (рис. 3,3) и турнозы (рис. 3,4), на аверсе которых были выбиты конные фигуры: в первом случае – неизвестного святого, а во втором – св. Димитрия и императора. В правых руках у них уже вполне ожидаемые диканикии. Та же тенденция наблюдалась и при Мануиле II (1391–1423). На его константинопольских турнозах (рис. 3,5) и фессалоникских ассариях (рис. 3,6) оттискивали изображение конного правителя с диканикием в руках. Чтобы удостовериться в сохранении за фигурой всадника прежнего значения даже без оружия или каких-либо атрибутов власти, обратим внимание на ренессансную медаль, изготовленную Пизанелло в память о путешествии Иоанна V Палеолога в Западную Европу (рис. 3,4). Несмотря на отсутствие в руках у конного василевса каких-либо предметов, его изображение выполняло ту же функцию – возвеличивало *«самодержавного василевса ромеев»*.

Но, в таком случае, как объяснить ее невстречаемость на монетах византийских императоров, правивших с начала VIII по середину XIV в.? Только ли отказом от римской языческой традиции? Кроме того, как истолковать замену оружия в их царственных дланях на очевидные, но не столь героические символы власти, в данном случае – на вполне узнаваемые диканикии? Безусловно, эти вопросы также заслуживают ответов.

Полагаем, что изображения конных правителей XIII–XIV вв. следует трактовать как триумфальные. Дело в том, что за тысячелетнюю историю Византии сама идея прославления победоносного императора прошла определенную эволюцию. Если в первые века ее существования государей традиционно чествовали как героев–полководцев, и, соответственно, изображали конными и с оружием (рис. 4,1,2), то уже на рубеже VIII в. от этого принципа стали отходить. Самое раннее изображение безоружного императора–триумфатора было создано при Юстиниане II (685–695, 705–711) в первый период его правления. Речь идет о фреске из базилики св. Димитрия (Фессалоники) (рис. 4,3). На ней изображен василевс, въезжающий в город, освобожденный им от славянской осады. О сути происходящего свидетельствует наличие эскорта – конной гвардии победоносного правителя. Позднее, в IX–X вв., императоров довольно часто изображали во время триумфа конными, но также без оружия (рис. 4,4,8).

Полагаем, что это явление следует увязывать с эволюцией представлений о сущности императорской власти, выразившейся, как видим, не только в принятии титула βασιλεύς. По-новому сакрализованная идея царства уже

не нуждалась в героическом ореоле. Не случайно только одного византийского василевса того периода изображали на монетах вооруженным. Речь идет о выдающемся полководце Исааке I Комнине (1057–1059) (рис. 4,5–7).

Трансформацией императорской идеи можно объяснить и появление в правых руках изображенных хорошо различимых диканикиев – знаковых элементов торжественного императорского облачения [14, с. 57], имевшего, судя по крестовидному навершию, очевидный культовый смысл. Не случайно этот же атрибут власти появился и в правой руке св. Евгения Трапезундского (рис. 1). Полагаем, что «конные» аспры способствовали распространению представлений о сопричастности Церкви и, конкретно, вышеупомянутого святого к управлению государством Великих Комнинов. Именно в этом смысле и следует трактовать его функции защитника.

Итак, если наши рассуждения верны, то появление всадников на «конных» аспрах вполне могло быть вызвано не столько прославлением героических подвигов императоров – защитников подданных, сколько пропагандой идеи всевластия василевсов ромеев.

Подобные тенденции были свойственны и вновь образовавшимся государствам Византийского мира. В качестве примера рассмотрим «конные» монеты Второго Болгарского царства (рис. 5). Известно, что Константин I Асень Тих (1257–1277) – один из первых его правителей – наладил эмиссию медной скифатной монеты с изображением Христа Пантократора на аверсе и своей конной фигуры на реверсе [15, с. 78, № 1.4.11] (рис. 5,1). Правда, на большей части его выпусков известно изображение правителя в рост [15, с. 69–77, 79–82, № 1.4.1–1.4.10, 1.4.12–1.4.17]. Всадники известны также на монетах Феодора Святослава Тертера [15, с. 104–105, № 1.8.4–6] (1300–1321) (рис. 5,2) и Михаила III Шишмана Асеня [15, с. 123–125, № 1.11.11–1.11.13] (1323–1330) (рис. 5,3). Причем в руках они держат не оружие, а все те же диканикии.

Примечательно, что эти правители, имевшие весьма спорные права на престол^d, пытаясь обосновать свою власть, проводили активную

---

^d Константин I Асень Тих, бывший сыном боярина Тиха из Скопье, был избран царем вместо законного государя Мицо Асеня (1256–1257). Чтобы закрепиться на престоле, он породнился с правящей династией путем женитьбы на Ирине Ласкарине, внучке царя Ивана Асеня II (1218–1241), дочери императора Феодора II Ласкариса (1254–1258) и Елены Болгарской. Еще меньше прав на престол имел Феодор Святослав Тертер. Дело в том, что его отец Георгий I Тертер (1280–1292) происходил из половцев и породнился с Асенями только по второму браку, важным условием для заключения которого была отправка его единственного сына с матерью в Византию. Однако Феодору Святослава Тертеру удалось не только вернуться на родину, но и вернуть себе отчий престол. А Михаил III Шишман основывал свое право считаться Асенем на то, что его отец – видинский деспот Шишман I, кстати, также половецкого происхождения, был женат на внучке Ивана Асеня II.

внешнюю политику. Так что появление всадников на монетах Болгарского царства стоит увязывать с военными успехами его государей.

Выявленное обстоятельство позволяет объяснить ситуацию в монетном деле Трапезунда. Похоже, что всадников на монетах государств Византийского круга всегда стоит трактовать как изображения правителей–триумфаторов. Но дело в том, что если в Болгарии и в Византии они на монетах появлялись спорадически, то в государстве Великих Комнинов их оттискивали постоянно. Похоже, что пропаганда успешности правления миролюбивых государей Трапезунда нуждалась в активном использовании победной символики.

Правда, один вопрос все еще остается открытым. Дело в том, что нам пока не удалось объяснить саму причину появления всадников на монетах Трапезунда. Ведь очевидно, что в этом государстве веками могли оттискивать на монетах привычные для всего Византийского мира изображения правителей и святых вrost, как, к слову, это делали в Фессалониках и, за редкими вышеперечисленными исключениями – в Константинополе. Т. е., нам нужно найти ответ на вопрос, почему Великие Комнины отошли от вековой традиции и у кого они могли позаимствовать саму идею оформления монет. Мы считаем этот вопрос крайне важным, т. к. ответ на него позволит не только выявить возможные прототипы трапезундских «конных» аспров, но и объяснить само их появление в обращении.

Начнем с того, что сама идея размещать на монетах фигуру конного правителя с атрибутом власти в правой руке к тому времени отнюдь не считалась оригинальной. Хорошо известны дирхемы и филсы Сельчуков Рума^е, на аверсе монет которых выбивали уже хорошо нам знакомые изображения. Впервые этот мотив появился на меди [16, р. 49, № 93] Кылыч-Арслана II (1156–1188). В том же духе оформлял свои филсы [16, р. 50–51, № 97–102] Кей-Хосров I (1192–1196, 1205–1211). А его брат и соперник Рукн ад-дин Сулейман-шах II (1196–1204) приказал размещать фигуру всадника не только на меди, но и на серебре своего чекана [16, р. 51–53, № 103–110].

^е Считаем необходимым отметить, что утвердившееся в русскоязычной историографии название этой династии «Сельджуки» не совсем корректно. Дело в том, что турецкие источники именуют как этих кочевников, так и их предводителей «Сельчуками». Действительно, арабские историки использовали для их именования слово قوجلس – «Сельджук». Но дело в том, что в арабском нет звука «ч». В письме его обычно передавали буквой «ج» – «дж». Но в тюркских языках он есть. Специальный символ для обозначения этого звука – «ч», был разработан еще Джелаль ед-Дином ар-Руми (1207–1273). И эта буква сразу же стала активно использоваться. К примеру, она есть во всех надписях, содержавших название позднейшей столицы Крымского ханства چاغاب یارس — «Бахчисарай».

Присмотримся к их монетам. На первый взгляд, композиция оформления их аверса в точности соответствует принятой для трапезундских «конных» аспров. Заметна одна, но, в тоже время, крайне важная особенность – сельджукские всадники держат в руках не диканикии, а булавы (рис. 6,1,2). У них известны также копья и мечи. Но это вполне объяснимо — мусульманские правители тюркского происхождения использовали другие, не христианские символы власти.

Куда существеннее то, что выпуски Сельчукидов представляли собой гиперэмиссии, наводнившие денежный рынок Малой Азии. Так что не стоит удивляться и тому, что им подражали. На рис. 6,3,4 приведены изображения монет Рубенидов, в данном случае – Хетума I (1226–1271). На их аверсе размещен все тот же всадник. Правда, у него в руках уже не оружие, а скипетр, увенчанный лилией (рис. 6,3) или крестом (рис. 6,4). Как видим, проявилась христианская традиция. Но, в любом случае, следы сельджукского влияния довольно явно ощутимы. Заинтересовавшая нас серебряная монета Хетума I – в данном случае трам (рис. 6,3), была выбита по приказу правителя Киликии от имени Гийас ад-Дина Кей-Хосрова II (1236/1237–1246). Полагаем, что такие выпуски правителей Киликии были связующим звеном между дирхемами Сельджуков Рума и «конными» аспрам Трапезунда.

Важно и то, что серебро Рубенидов изначально чеканили по стопе, значительно отстающей от принятой для одновременного им серебра Сельджуков Рума – средняя разница в весе составляет 0,1 г. Но вполне объяснимо. Дело в том, что трамы Хетума I оформляли в ином духе, чем одновременные ему дирхемы Гийас ад-Дина Кей-Хосрова II. Ведь этот султан приказал разместить на них изображения льва и солнца (рис. 6,5). Получается, что, судя по оформлению, трамы Рубенидов должны были приниматься их подданными за привычные дирхемы Рукн ад-дин Сулейман-шаха II. А разницу в их весе можно было бы списать на износ. Так что Рубениды должны были получить значительный доход от такой финансовой операции.

Иное дело – медь. Похоже, что если армянские правители Киликии и выпускали подражания монетам Сельджуков, в т. ч. выбитым и не из драгоценного металла (рис. 6,2,4), то Великие Комнины и Палеологи не сочли это возможным. Они сохранили в обращении те виды разменных денег, которые обращались к моменту их прихода к власти. Новшества наблюдались только при разработках идей оформления вновь вводимых в оборот денежных номиналов. Они могли позволить себе превратить монету убедительное средство пропаганды своего могущества. Похоже, что Великие Комнины, решившись начать эмиссию своего серебра, по-

старались воспроизвести на нем композиции, близкие и понятные жителям региона, модифицировав с учетом стоящих перед ними задач.

Итак, установив историю заимствования Рубенидами монетного типа дирхемов Рукн ад-дин Сулейман-шаха II, мы получили основания полагать, что Великие Комнины пошли их же путем, т. е. организовали эмиссию подражаний ходовой монете вышеупомянутого сельджукского государя. А для того, чтобы их отличали от реплик прочих эмитентов, решили разместить изображения всадников на обеих сторонах.

Важно отметить следующий аспект. Поступление в обращение «конных» аспров практически совпало с денежной реформой Газан-хана (1295–1303). Мы разделяем точку зрения А. Л. Пономарева, увязывающего эти события [1, с. 412–413]. Только заметим, что новый стиль оформления трапезундского серебра был выбран не случайно, а с учетом выявленных нами обстоятельств.

2. Изображения св. Георгия на монетах генуэзской Каффы

Святые всадники размещались не только на монетах государей Южного и Западного Причерноморья. Они хорошо известны на медных деньгах Каффы – колонии Генуэзской республики. Первым ввел их в научный оборот Н. Н. Мурзакевич [17, с. 388, № 3, 5, табл. IX]. Ученый заключил, что на них изображали св. Георгия. Его появление объяснялось традиционным для Генуи культом этого святого воителя. И до недавнего времени считалось, что иных precedентов использования всадника денежное дело Каффы не знало. Однако сравнительно недавно появилось сообщение [18, р. 36–38] об обнаружении в Крыму уникальной серебряной монеты с изображением св. Георгия на аверсе (рис. 7, 1–3). На ее аверсе различим скачущий вправо нимбированный всадник. В его правой руке различимо копье, опущенное прямо и вниз, а в левой – щит с крестом. Правее и левее всадника просматриваются литеры «I» и «A». На реверсе виден змей. Вокруг него хорошо читается надпись «CAFA». Буквы разделены зубчатыми кружками. По мнению ее первооткрывателя Д. Ферро, эта монета могла быть выпущена в Каффе в 1464–1475 гг. [18, с. 38] Исследователь основывается на том, что на ее аверсе он различил бисцион – знаковый элемент герба рода Сфорца. Однако нумизмат не смог обосновать свое предположением прочтением легенды аверса. Он только предположил, что в буквосочетании «I» и «A» могло быть зашифровано имя консула. Но проблема в том, что Каффой в тот период не правили представители Генуи, инициалами которых могли бы служить эти литеры. Правда, в 1470 г. Джакомо Адорно руководил Воспори, но наличие на лицевой

стороне обозначения центра монетной эмиссии – «CAFA» лишает нас оснований обосновывать это предположение.

Собственно, это не единственный *casus*. Начнем с того, что на ее реверсе оттиснут не хорошо известный бисцион Висконти и Сфорца (рис. 8), а змей без короны и фигуры человека в пасти (рис. 7,4–6). Далее, на одной из монет этой разновидности (рис. 7,7) рептилия обвивает столб, что делает композицию весьма схожей с несколько упрощенным кадуцеем. Так что у нас нет никаких оснований трактовать фигуру на реверсе как герб этих итальянских династов. Кроме того, стоит обратить внимание на зубчатые кружки, используемые в качестве разделителей символов в легенде реверса. Примечательно то, что на монетах каффинского чекана они не встречаются. Зато подобные элементы оформления хорошо известны на современных подделках, изготавливаемых в Крыму^f. Учитывая эти обстоятельства, мы полагаем, что заинтересовавшая Д. Ферро монета была выпущена сравнительно недавно, причем для удовлетворения спроса коллекционеров на уникальные монеты.

Что же касается подлинных денег генуэзской Каффы (рис. 9), то, разделяя точку зрения А. Г. Еманова, считаем, что медь со св. Георгием могла эмитироваться не только одноименным банком, но и самой городской общиной. Дело в том, что этот святой был общепризнанным патроном колонии. Следует учесть и то обстоятельство, что св. Георгий мог почитаться как защитник от турок, угрожающих во второй половине XV в. генуэзским владениям в Северном Причерноморье. Так что его появление и длительное размещение на монетах стоит объяснять пиететом по отношению к нему горожан разных вероисповеданий [19, с. 112].

Итак, проанализировав причины появления всадников на монетах христианских государств Причерноморского региона, мы пришли к выводу, что идея размещения изображений конных правителей была свойственна Риму и ранней Византии. В VIII в. от нее отказались, т. к. она не соответствовала современным представлениям о сущности императорской власти. Всадники вновь появились на монетах христианских государств региона только в XIII в. Причем идею их размещения заимствовали у Сельджуков. Только оружие в руках правителя было заменено на диканикий. В свою очередь, появление на монетах конных фигур святых и императоров возвеличивало последних.

Но эти тенденции были свойственны монетному делу только Византии и Трапезунда. Так, появление всадников на монетах Болгарии преследовало несколько иные цели – оно пропагандировало легитимность

^f Определение А. Л. Пономарева.

и успешность правителей. А изображение св. Георгия на монетах генуэзской Каффы являлось не только следствием пиетета к покровителю и защитнику, но и своеобразной просьбой о защите от турок.

Как видим, причины появления святых всадников на монетах государств региона – различны. Однако, в любом случае, конные святые должны были защитить христиан Причерноморья от внешней опасности.

Рисунок 1. К истории монетного дела Трапезундской империи:

1 – аспр Мануила II (1238–1263); 2 – медь Михаила (1344–1349);
3–7 – «конные» аспры Алексея II (1297–1330) (3), Андроника III (1330–1332) (4),
Василия (1332–1340), Алексея IV (1417–1446) (6) и Иоанна V (1446–1458) (7).

Рисунок 2. Всадники на монетах Рима и ранней Византии: 1 – республиканский анонимный денарии кон. III в. до н. э.; 2 – денарий П. Фонтее Капитона (55 г. до н.э.); 3 – медальон Каракаллы; 4 – антониниан Проба; 5,6 – солиды Аркадия (395–408) (5) и Тиберия III Ансимара (698–705) (6).

Рисунок 3. Всадники на монетах и медалях Палеологов:

1 – ассарий Андроника III Палеолога; 2 – дукат Иоанна V Палеолога и Иоанна VI Кантакузина; 3, 4 – базилика (3) и турноза (4) Андроника IV Палеолога; 5, 6 – турноза (5) и ассарий (6) Мануила I Палеолога; 7 – медаль, изготовленная Пизанелло в честь Иоанна V Палеолога.

Рисунок 4. Развитие идеи триумфа в Византийской империи: 1 – триумф Констанция II. Изображение на памятном блюде из Керчи; 2 – всадник на диптихе Барберини; 3 – триумф Юстиниана II; 4 – триумф Василия II Македонянина; 5–7 – золотые Исаака I Комнина; 8 – Иоанн VI Кантакузин председательствует на соборе 1351 г.

Рисунок 5. Всадники на монетах Второго Болгарского царства:
1 – Константин I Асень Тих; 2 – Феодор Святослав Тертер;
3 – Михаил III Шишман Асень.

Рисунок 6. К вопросу о прототипах всадников на монетах Трапезундской империи: 1,2 – монеты Рукн ад-дин Сулейман-шаха II; 3,4 – серебро и медь Хетума I, выбитые от имени Гийас ад-Дина Кей-Хосрова II; 5 – дирхем Гийас ад-Дина Кей-Хосрова II.

Рисунок 7. Новодельные серебряные монеты Каффы с всадником на аверсе

Рисунок 8. *Бисцион*

Рисунок 9. *Фоллери Каффы со св. мч. Георгием Победоносцем*

Список литературы

1. Пономарев, А. Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. / А.Л. Пономарев. – 2-е изд. – М.: Издательство Московского университета, 2012. – 672 с., илл., табл.
2. Marchant, N. D. Médailles des empereurs grecs de Trébizonde / N. D. Marchant // Lettres du baron Marchant sur la numismatique et l'histoire. – Paris: Leleux, 1851. – 644 p.
3. Pfaffenhoffen, F., de. Essai sur les aspres comnénats, ou blanc d'argent de Trébisonde / F. de Pfaffenhoffen. – Paris: Rollin, 1847. – 137 p.
4. Köhne, B. Die Komnenischen Silbermünzen mit dem Heiligen Eugenius / B. Köhne // MSAN. 1849. – Band. III. – S. 103–153.
5. Köhne, B. Monnaies byzantines – Supplément à l'ouvrage de Sabatier / B. Köhne // RBN. 1881. – P. 346–349.
6. Sabatier, J. Description générale des monnaies Byzantines frappées sous les empereurs l'Orient depuis Arcadius jusqu'à la prise de Constantinople, par Mahomet II / J. Sabatier, M.H. Cohen. – Paris: Rollin et Feuardent, 1862. – T. II. – 380 p., pl.
7. Blau, O. Trapezunte Comnenaten / O. Blau // BBMSWK. 1868. – T. IV. – S. 152–179.

8. Retowski, O. Die Münzen der Komnenen von Trapezunt / O. Retowski. – М.: Synodal Buchdruckerei, 1910. – 190 S., tab.
9. Wroth, W. Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and the empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum / W. Wroth. – London: Longmans & Co, 1911. – 438 p., pl.
10. Евгений, Кандид, Валериан и Акила // Православная энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и Всея Руси Алексея II. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2008. – Т. XVII. – 752 с.
11. Карпов, С. П. История Трапезундской империи / С. П. Карпов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 624 с.
12. Иванов, М. К. Образ всадника в искусстве. Иконографический архетип / М. К. Иванов // Начало. Журнал Института богословия и философии. – СПб., 1994. – № 1. – 27–45.
13. Абрамзон, М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи / М. Г. Абрамзон. – М.: Институт археологии Российской Академии наук, 1995. – 748 с.
14. Поляковская, М. А. Византийский дворцовый церемониал XIV в.: «театр власти» / М. А. Поляковская. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2011. – 344 с., илл.
15. Радусhev, А. Каталог на българските средновековни монети IX–XV век / А. Радусhev, Г. Жеков. – София: АГАТО, 1999. – 251 с., илл.
16. Lane-Poole, S. Catalogue of Oriental Coins in the British Museum / S. Lane-Poole, R. S. Poole. – London: Longmans & Co, 1877. – Vol. III. – 330 p., pl.
17. Мурзакевич, Н. Медные монеты города Кафы / Н. Мурзакевич // ЗООИД. 1858. – Т. 4. – С. 387–388.
18. Ferro, D. Anche gli Sforza coniarono a Caffa / D. Ferro // Cronaca Numismatica. – № 218. – P. 36–38.
19. Еманов, А. Г. Асклепий и святой Георгий / А. Г. Еманов // Clavis medii aevi / отв. ред. А. Г. Еманов. – Вып. II: Экклезиологические основы средневековой цивилизации. Тюмень, 2007. – С. 106–115.

Список использованных сокращений

MSAN – Mémoires de la Société d'Archéologie et de Numismatique de St. Petersburg, St. Petersburg
RBN – Revue belge de Numismatique, Bruxelles
BBMSWK – Berliner Blätter für Münz- Siegel- und Wappenkunde, Berlin
ЗООИД – Записки Одесского Общества Истории и Древностей, Одесса

Ліцкевіч А. У.

КОМПЛЕКС ЗВЕСТАК «ЛЕТАПІСЦА ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ ЛІТОЎСКІХ» ПРА НОБІЛЯ ВАЙДЫЛУ: ДА ПРАБЛЕМЫ ВЕРАГОДНАСЦІ І КАНТЭКСТУ

Мэтай дадзенай працы з'яўляецца комплексны аналіз усіх звестак пра нобіля Вайдылу, змешчаных у «Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх». Хаця асобныя аспекты біяграфіі Вайдылы (найперш пытанне, ці быў ён насамрэч «халопам») ужо неаднойчы закраналіся ў працах многіх гісторыкаў, у тым ліку С. Смолькі, А. Прахаскі, Б. Барвінскага, С. К. Роўэла, Я. Тэнгоўскага [1; 2; 3; 4; 5], праблема верагоднасці некаторых фактаў усё яшчэ далёкая ад вырашэння. Сказанае не значыць, што мы прэтэндуюем на канчатковае вырашэнне спрэчных праблем, аднак тым не менш практыка паказвае, што пры сфакусаваным комплексным аналізе крыніц існуе верагоднасць хаця б крыху пашырыць веды нават пра даўно вядомыя факты і з'явы.

Першая частка «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», узнікненне якой звязваецца з эпохай і асобай Вітаўта [6, s. 39–41; 7, s. 18–20; 8, s. 110–111], мае выключнае значэнне пры вывучэнні біяграфіі Вайдылы. Большасць звестак гэтай хронікі пра Вайдылу не мае аналагаў у іншых крыніцах. Напрыклад, нідзе больш не сцвярджаецца пра тое, што Вайдыла быў паходжаннем «халоп», што ён трымаў Ліду. І нават пра шлюб Вайдылы з князёўнай Марыяй Альгердаўнай мы нічога б не ведалі, калі б не каштоўнае паведамленне «Летапісца».

Нягледзячы на тое, што першая частка «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» мае агульнае кампазіцыйнае ядро і частковыя тэкставыя адпаведнасці (7 з 33 паралельных сэнсавых элементаў, альбо 21 %) з першай часткай так званага «Мемарыяла Вітаўта» («Dis ist Witoldes sache wedir Jagaln vnd Skargaln») [9, s. 712–714], у «Мемарыяле Вітаўта» сюжэтная лінія, звязаная з Вайдылам, цалкам адсутнічае.

Усяго ў «Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх» можна вылучыць чатыры блокі звестак пра Вайдылу, якія адпаведна стануць прадметам нашага аналізу: кароткі нарыс біяграфіі Вайдылы; характарыстыка яго мэтай пры заключэнні пагадненняў з Тэўтонскім ордэнам; загад Кейстута павесіць Вайдылу; апісанне помсты Ягайлы за забойства Вайдылы.

Перад кожным блокам прыводзяцца адпаведныя цытаты з галоўных спісаў першай рэдакцыі «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» (Origo regis, Слуцкага, Акадэмічнага, Супрасльскага і Віленскага) і зроблены на іх аснове пераклад на сучасную беларускую мову. Спісы больш позніх

рэдакцый (другі летапісны звод ВКЛ, пачынаючы са спіса Красінскага, хроніка Быхаўца і Медаварцаўская рэдакцыя) маюць у гэтай сувязі толькі другаснае значэнне і пагэтаму не цытуюцца.

1.

Origo regis [10, с. 115]	Quidam autem fuit apud ducem m. Olgerdi sews (!), vulgariter chlop dictus, Woydilo primum in pistorem deputatus. Et fuit pistor; postea constituit eum lectum facere et aquam porrigere sibi ad bibendum demumque placuit sibi et dedit sibi Lidam tenere et dilexit eum fecitque eum crescere in magnum. Postea autem, post vitam ducis Olgerdi duobus aut tribus annis preteritis, dux m. Jagello exaltatur multum alte. Et dabit sibi in vxorem sororem suam germanam ducissam Mariam, que postmodum erat data duci Daud, in quo m. duci Kyerstrucho multum magnam displicenciam et dolorem intulit, quia neptem suam et sorrorem ipsius serwo suo dedit. Hic Woydilo in magna potestate apud ducem m. Jagello. Et cepit cum Theuthonicis conuenciones celebrare. Et litteris se inscribere contra ducem Kyerstruchi.
Супрасльскі, Акадэмічны, Віленскі спісы [10, с. 61–62, 85, 111]; у Слуцкім спісе на гэтым месцы лакуна	Некто пакъ был у великого князя Олгирда ¹-паробокъ неволны¹, холоп, звали его Воидиломъ². Первое ³-был пекаремъ⁴, потом вставили его³ постелю слати и воду давати себе пити, и потомъ пакъ полюбилися был ему, дал был ему Лиду держати ⁵-и повель был его в добрых^{3 6}. И потомъ по животе великого князя Олгирда две лете ⁷⁻⁷ минуло, князь велики Ягаило поведеть его вельми во высокихъ, и дасть за него сестру свою родную, княжню Марью, што потом была за княземъ за Давыдомъ. Князю великому Кестутію велми ⁸⁻⁸ нелюбость⁹ учиниль¹⁰ и жалость, што братанну его, а свою сестру, за холопа дал. И был тотъ Воидило у великои моци у великого князя Ягаила, почал со немьци себе соимы чинити и записыватися грамотами противу великого князя Кестутія. ¹⁻¹ Віл.: няма. ² Акад.: Воидимомъ. Віл.: Воидило. ³⁻³ Акад.: няма. ⁴ Віл.: пекарцом. ⁵⁻⁵ Акад.: няма. ⁶ Віл.: великих. ⁷⁻⁷ Акад., устаўлена: и болшеи. Віл., устаўлена: болши ль. ⁸⁻⁸ Акад., устаўлена: велику. ⁹ Віл.: нелюбов. ¹⁰ Віл.: вделал. – Тут і далей прадстаўлены толькі істотныя сэнсавыя розначытання.
Пераклад на беларускую мову	Быў жа ў вялікага князя Альгерда адзін слуга-нявольнік, халоп па імені Вайдyla. Спыраша быў пекарам, потым паставіў яго [вялікі князь Альгерд] слаць сабе пасцель і даваць сабе вадy для піцця. І палюбіўся ён вялікаму князю Альгерду, так што вялікі князь даў яму ў дзяржанне Лідy і зрабіў яго знатным чалавекам. Прайшло два альбо тры гады пасля смерці Альгерда, і вялікі князь Ягайла зрабіў яго яшчэ больш высокім і выдаў за яго замуж сваю родную сястру Марыю, якая потым была за князем Давыдам. І прычыніў гэтым ён вялікаму князю Кейстуту велізарную непрыемнасць і смутак, бо ягоную пляменніцу, а сваю сястру, за свайго халопа аддаў. І быў гэты Вайдyla ў вялікай моцы ў вялікага князя Ягайлы. І пачаў ён з немцамі праводзіць сустрэчы і запісвацца граматамі супраць вялікага князя Кейстута.

У асноўных спісах першай рэдакцыі «Летапісца» (*Origo regis*, Супрасльскім, Віленскім і Слуцкім) імя Вайдылы перададзена як «Воидило» альбо *Woydilo*. Амаль у аналагічным выглядзе (*Waydel, Waydelen*) імя сустракаецца ў хроніцы Віганда з Марбурга [9, s. 576, 604]. Выключэнне складае Акадэмічны спіс («звали его Воидимом»), але гэтая апіска абумоўлена тым, што перапісчык увогуле даволі кепска арыентаваўся ў імёнах і назвах, звязаных з даўняй гісторыяй ВКЛ (так, імя князя Мантывіда ён пісаў «Моидивиды», імя Карыята – «Рьят» і г. д.). Імя «Вайдыла» мае балцкую этымалогію (пар. літоўскія словы *vaidinti* – «пераймаць, імітаваць, выконваць ролю»; *vaidila* – «жрэц») [11, s. 57]. Падобны ж антрапонім (у давальным склоне «Воидилу») фіксуецца на тэрыторыі этнічнай Літвы ў XV ст. [12, р. 67]. Пры гэтым трэба адзначыць, што хаця Вайдыла быў па сваім паходжанні балтам, але на працягу жыцця ён успрыняў некаторыя элементы рускай культуры. Аб гэтым сведчыць наяўнасць у яго пячаткі з легендай на рускай мове. Можна таксама меркаваць, што прынамсі за некалькі гадоў да сваёй заўчаснай смерці Вайдыла прыняў праваслаўе, інакш наўрад ці адбыўся б ягоны шлюб з князеўнай Марыяй Альгердаўнай. Зрэшты праваслаўнага імя Вайдылы мы не ведаем, але такая дэталёвая здаецца даволі праўдападобнай, улічваючы агульныя тэндэнцыі рутэнізацыі балцкага набілітэта напярэдадні Крэўскай уніі [13], а асабліва палітычны ўплыў, які мела пры вялікакняжацкім двары княгіня Ульяна Аляксандраўна ў першыя гады пасля смерці Альгерда.

С. К. Роўэл лічыць інфармацыю «Летапісца» пра нізкае сацыяльнае паходжанне Вайдылы тэндэнцыйнай і прапагандысцкай, накіраванай на тое, каб зняславіць Вайдылу і такім чынам, напэўна, апраўдаць жорсткія дзеянні Кейстута супраць яго [4, р. 21–22]. Аналагічную ідэю развіваюць Я. Тэнгоўскі і Я. Нікодэм [5, s. 143–144; 14, s. 158]. Гэтая гіпотэза, аднак, мае той істотны недахоп, што яе практычна немагчыма даказаць. Калі б аўтар першай часткі «Летапісца вялікіх князеў літоўскіх» ужыў у дачыненні да Вайдылы толькі слова «халоп», то гэта яшчэ можна было б растлумачыць тэндэнцыйнасцю: «халоп» у дадзеным выпадку вызначала бы тую сацыяльную бездань, якая ва ўяўленнях храніста праягала нават паміж дробнымі нобілямі і вялікім князем. Але ж храніст вельмі канкрэтна вызначае першасны сацыяльны статус Вайдылы: не проста «халоп», але «паробок неволны», і ў далейшым апавяданні няма ніякіх унутраных супярэчлівасцей. Аўтар паслядоўна абазначае ўсе ступені кар’еры Вайдылы: спачатку

просты слуга-нявольнік, потым асабісты слуга вялікага князя, потым Альгерд «повел был его в добрых» (дал намесніцтва ў Лідзе) і нарэшце Ягайла «поведеть его вельми во высокихъ» (зробіў членам вялікакняжацкай сям'і). Аргументаў, каб абвергнуць гэтае паведамленне, пакуль, на наш погляд, недастаткова, бо калі Я. Нікодэм у цытаванай працы піша: «Trudno bowiem uwierzyć, by Wojdyłło, za którego wydawano wielkoksiążęcą córkę, mógł być chłopem», то незразумела, якімі пазітыўнымі довадамі ён кіруецца, апроч уласных уяўленняў, як «магло быць» і «як не магло быць». Па меркаванні Э. Гудавічуса, у 1430-х гадах вялікі князь літоўскі Жыгімонт Кейстутавіч, імкнучыся пашырыць кола сваёй шляхты, таксама ўзвышаў нерадавітых землеўласнікаў і нават надаваў шляхецтва заможным сялянам [15, с. 292]. З улікам гэтага ўзвышэнне Вайдылы ад «халопа» да нобіля як адзін з першых і найбольш яркіх прыкладаў такога кшталту не было чымсьці неверагодным для сярэдневяковай Літвы. Нельга недацэньваць моц вялікакняжацкай улады Альгерда, які сапраўды, насуперак традыцыям, мог узвысіць былога «парабка нявольнага», зрабіўшы яго баярынам, Лідскім намеснікам. Пры гэтым у крыніцах затушаванай застаецца роля княгіні Ульяны Аляксандраўны ў кар'ерным росце Вайдылы, хаця відавочна, што Вайдыла не меў бы шанцаў ажаніцца з Марыяй Альгердаўнай, калі б і раней, пры жыцці Альгерда, не карыстаўся падтрымкай і добразычлівасцю сваёй будучай цешчы [1, s. 12; 5, s. 144].

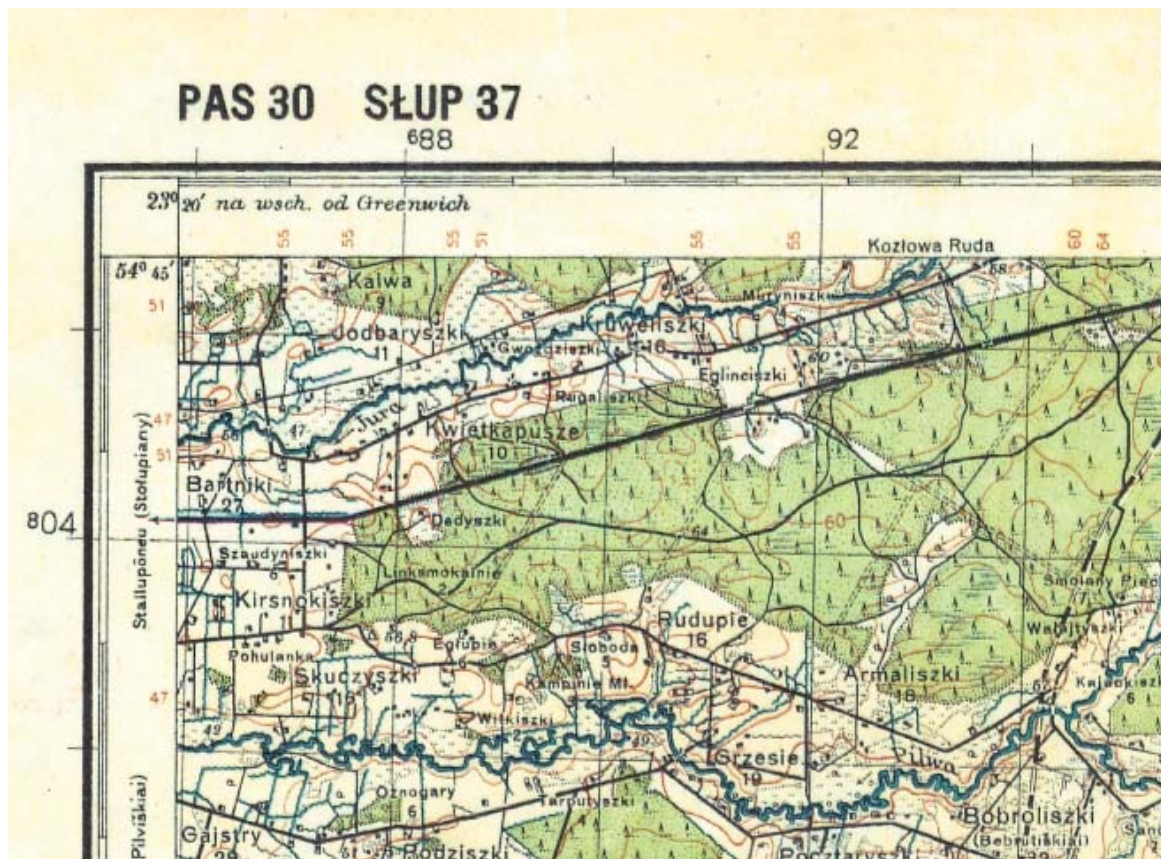
Пры двары вялікіх князёў літоўскіх Альгерда і Ягайлы існавала пасада пасцьяльнічага (рус. коморник; лац. cubicularius), які, апрача засцілання ложка, абавязаны быў даваць гаспадару пітную ваду (верагодна, каштуючы яе перад ужываннем). Паведамленне «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» пра Вайдылу – бадай першая звестка ў крыніцах пра наяўнасць такой пасады. Характар абавязкаў патрабаваў выключнага даверу паміж гаспадаром і слугой. Гэты фактар таксама паўплываў на хуткае развіццё кар'еры Вайдылы, бо Альгерд свядома мог вылучыць на такую пасаду чалавека нязнатнага паходжання, цалкам яму адданага і незаангажаванага ў нейкія княжацка-баярскія кланы. Як літаральна вынікае з паведамлення Рагожскага летапісца, Альгерд увагуле піў толькі пітную ваду («понеже пива и меду не паше, ни вина, ни кваса кисла») [16, стлб. 117]. Мабыць, гэта было звязана з пэўнымі мерамі перасцярогі – як у агульным сэнсе, так і пад уражаннем ад смерці вялікага князя літоўскага Гедыміна, які, па-

водле праўдападобнай інфармацыі чэшскай хронікі Бенеша Крабіцэ з Вейтміле, быў атручаны [17, с. 490; 18, с. 134–135].

Разглядаючы пасаду Вайдылы ў гістарычным кантэксце, згадаем, што «каморнік» Ягайлы – «Прокша, што воду давал ему» – таксама быў адной з бліжэйшых давераных асоб вялікага князя, бо вядома, што ён удзельнічаў у забойстве Кейстута. У адным з эпизодаў хронікі С. Грунаў, які грунтуецца на даволі інфармаванай польскай або прускай крыніцы, гэты Прокша названы баярынам (*Pogaxa der bayor*) [19, s. 663]. У 1395 г. пасцяльнічым Ягайлы быў Літвош, магчыма, тоесны польскаму шляхціцу Святаславу Літвошу з Казанова гербу Гжымала († перад 1436) [20, s. 95; 21, с. 14, 23]. Такім чынам, некаторыя вядомыя нам прыклады апошняй чвэрці XIV ст. паказваюць на тое, што пасцяльнічы вялікага князя літоўскага меў статус нобіля.

Факты паказваюць, што, незалежна ад свайго паходжання, статус нобіля Вайдыла атрымаў, напэўна, яшчэ пры жыцці Альгерда, калі быў яго слугой. Самая ранняя згадка аб ім змешчана ў хронікі Віганда з Марбурга. Тут апавядаецца, як пасля Вялікдня (22 красавіка) 1376 г. атрад крыжакоў на чале з Вігандам фон Балдэрсгаймам накіраваўся для палявання і рабаўніцтва ў мясцовасць пад назвай Даўдзішкі (*Dewedisken*). Як мы пісалі ў адной з ранейшых прац, гэты тапонім дакладна лакалізуецца ў міжрэччы Юрэ і Пільве [22, с. 112]. Прыбыўшы ў пушчу, крыжакі пачулі гукі паляўнічага рога і натрапілі, як пісаў Віганд з Марбурга, на траіх «язычнікаў». З іх схапілі дваіх, а трэці ўцёк. Крыжакам дасталіся таксама два паляўнічых сабакі малоскай пароды («*molosos*»). Калі пачалі дапытваць захопленых людзей і спыталіся, чые яны, тыя адказалі: «Некаторага баярына (*bayoris*) па імені Вайдэл (*Waydel*), які палюе ў гэтай пустцы». Па загаду крыжакоў гэтыя захопленыя паляўнічыя правялі атрад уначы да месца, дзе знаходзіўся Вайдыла са сваімі людзьмі. Але двое гэтых безымянных герояў, убачыўшы сваіх, паспелі крыкнуць і папярэдзіць, што з імі прыйшлі крыжакі. Таму Вайдыла і яго людзі здолелі ўцячы, пераправіўшыся праз вялікую раку. Тым не менш крыжакі захапілі 40 каней [9, с. 576]. Бясхітраснае апавяданне Віганда не толькі жыва малюе абстаноўку на паграніччы паміж ВКЛ і Тэўтонскім ордэнам, але і дазваляе меркаваць, што ў той перыяд (1376 г.) Вайдыла быў ужо даволі багатым нобілем, валодаў сваімі ўласнымі «парабкамі нявольнымі» і меў пачат як мінімум з 40 конных слуг.

Малюнак 1. Тапонім Даўдзішкі (*Dedyszki*) лакалізуецца побач з Шяўдынішке і Кірснокішке на тапаграфічнай карце Польскага Генеральнага штаба, надрукаванай у 1932 г. [23]; на тапаграфічнай карце 1985/1988 гг. ён ужо адсутнічае [24].

Намесніцтва Вайдылы ў Лідзе ўскосна пацвярджаецца тым, што ён валодаў землямі ў непасрэднай блізкасці ад Ліды. Вайдыла быў уладальнікам Дубровенскай воласці («*districtum Dambrowno*»), якую пазней, 17 лютага 1387 г., кароль Польшчы, вярхоўны князь літоўскі Уладзіслаў (Ягайла) перадаў віленскаму касцёлу святых Станіслава і Уладзіслава [25, s. 4–5, 7]. Вызначэнне С. К. Роўэла, што «Дуброўна» знаходзілася на поўнач ад Ліды [4, s. 22], ніяк не аргументавана, прынамсі, у гэтым напрамку населеных пунктаў з такой назвай не выяўлена. Паводле візітацый 1781 і 1795 гг., маёнтак «*Dubrowna*» Лідскага павета, наданне Ягайлы касцёлу, знаходзіўся «над ракой Жыжмай» [26, s. 142–143]. Я. Фіялэк і У. Семковіч, выдаўцы «Кодэкса дыпламатычнага кафедр і дзяццзін Віленскай», лакалізавалі гэтую воласць пры ўпадзенні р. Гаўі ў Нёман, дзе, паводле іх дадзеных, знаходзілася вёска Дуброўка і тапонімы Біскупіцы. (Цяпер Жыжма лічыцца правым прытокам Гаўі, але польскія гісторыкі аднеслі да Жыжмы адрэзак Гаўі ад сутокаў дзвюх

рэк і да самага ўпадзення ў Нёман) [25, s. 4]. На савецкай тапаграфічнай карце 1983/1986 гг. гэтай вёскі Дуброўкі няма, аднак побач з вусцем Гаўі сапраўды існуюць тры тапонімы з аднолькавай назвай Біскупцы і шэраг тапонімаў тыпу Альхоўка, Бярозаўка, Ельня і г. д. [27]. Хутчэй за ўсё, гэта ўвогуле няверны накірунак пошукаў. Побач з Лідай, на ўсход ад горада і ў некалькіх кіламетрах на поўдзень ад рэчышча Жыжмы знаходзіцца вёска Дуброўня (цэнтр Дубровенскага сельсавета Лідскага раёна) [28]. Па ўсёй бачнасці, менавіта тут і быў цэнтр старажытнай Дубровенскай воласці, якая належала Вайдылу. Гэта суадносіцца са звесткамі А. Кіркара (1882), што ў 5 вярстах на ўсход ад Ліды ў маёнтку «Домбровка» (мяркуючы па адлегласці і напрамку, гаворка тут можа ісці толькі пра цяперашнюю Дуброўню) «указывают место и каменные фундаменты дворца Войдылы» [29, с. 170]. Археалагічнага пацвярджэння апошняга факта пакуль не мае.

У апісанні дарог «Die Littauischen Wegeberichte», складзеным у Тэўтонскім ордэне ў канцы XIV – пачатку XV ст., згадваецца сяло Wayteldorffe. Кантэкст наступны: ад Вількаміра да Дзялтувы 1 міля (7,5–8 км), ад Дзялтувы да Вепрай 1 міля, ад Вепрай да Wayteldorffe 2 мілі (15–16 км), прычым паміж імі размешчаны нейкі свяшчэнны гай, а ад Wayteldorffe да Саленікай (каля ўпадзення р. Швянтойі ў Вілію) таксама 2 мілі [9, s. 695]. Апроч таго, што дакладная лакалізацыя гэтага сяла сустракаецца з некаторымі цяжкасцямі, яшчэ няма поўнай упэўненасці, што яно сапраўды належала нобілю Вайдыле, а не нейкаму язычніцкаму святару (vaidila).

Паводле «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» шлюб Вайдылы з Марыяй Альгердаўнай адбыўся праз 2–3 гады пасля смерці Альгерда. Улічваючы, што Альгерд памёр прыблізна на рубяжы вясны – лета 1377 г. [9, s. 113], прынамсі 29 верасня 1377 г. яго ўжо не было ў жывых («Olgordi, qui noviter obiit») [30, s. 102], дату шлюбу трэба адносіць на другую палову 1379 г. Ускосным аргументам можа служыць сведчанне «Летапісца», што Вайдыла пачаў запісвацца граматамі супраць вялікага князя Кейстута менавіта пасля шлюбу з Марыяй Альгердаўнай. Гэта яшчэ больш звужвае датаванне, бо, згодна з хронікай Віганда, таемныя перамовы Ягайлы з крыжакамі, накіраваныя супраць Кейстута, пачаліся ў Вільні прыблізна ў пачатку кастрычніка 1379 г. [9, s. 605]. Такім чынам, шлюб Вайдылы з Марыяй Альгердаўнай можна датаваць вераснем 1379 г. – традыцыйным месяцам для вяселляў пасля заканчэння летняга цыкла сельскагаспадарчых прац. Дадатковым аргументам можа служыць той факт, што ў пераліку нобіляў Ягайлы, сведкаў дагавора з Тэўтонскім ордэнам ад 29 верасня 1379 г., Вайдыла названы

пасля князя Юрыя Кажушны, але перад гальшанскім князем Іванам Альгімонтавічам [31, s. 55]: гэта магло ўжо адлюстроўваць яго статус як зяця вялікага князя літоўскага, калі ён трапіў «вельми во высоких», стаўшы членам вялікакняжацкай сям’і.

Як зазначае С. К. Роўэл, гэты шлюб быў адзіным вядомым выпадкам, калі князёўна з роду Гедыміна была выдадзена замуж за параўнальна нязнатнага літоўскага нобіля [4, s. 23] (прынамсі, някняжацкага статусу). Дадам, што з самога кантэксту шлюбу, які, здаецца, не быў абумоўлены нейкімі палітычнымі альбо дынастычнымі прычынамі (хіба што Ягайла жадаў зрабіць прыкрасць Кейстуту), вынікае, што маладых – Вайдылу і Марыю Альгердаўну – звязвала шчырая ўзаемная сімпатыя. Пра дзяцей ад гэтага шлюбу нічога не вядома.

Марыя Альгердаўна адносілася да тых чатырох дачок Альгерда і Ульяны Аляксандраўны, якія выйшлі замуж пасля смерці свайго бацькі. З улікам даты шлюбу, калі нявесце мусіла быць не больш 16–17 гадоў, нарадзілася яна, як мяркуе Я. Тэнгоўскі, каля 1363 г. [5, s. 143]. Маладзейшымі за яе былі, мусіць, браты Карыгайла, Аляксандр Вігунт, Свідрыгайла і сёстры Аляксандра (з 1387 г. жонка мазавецкага князя Земавіта IV), Вільгейда (у каталіцтве Кацярына, з 1388 г. жонка будучага мекленбург-штаргардскага герцага Ёгана II) і Ядзвіга (прыблізна з 1394 г. жонка асвятніцкага князя Яна III) [5, s. 145–161].

«Летапісец» паведамляе, што другім мужам Марыі Альгердаўны быў князь Давыд. Гаворка ідзе пра гарадзецкага князя Давыда Дзмітрыевіча [32, s. 135; 33, с. 2; 5, s. 144–145], па імені якога названы Давыд-Гарадок – у XIV–XV стст. цэнтр аўтаномнага Гарадзецкага княства ў складзе ВКЛ. Абодва – Давыд і Марыя – згаданыя як муж і жонка ў Любецкім сінодзіку («Князя Давида Димитриевича Городецкого и Княгиню его Марию») [34, с. 29]. Давыд Дзмітрыевіч упершыню з’яўляецца ў актавых крыніцах 26 красавіка 1388 г. на першым месцы сярод князёў і баяр – паручнікаў за ноўгарад-северскага князя Дзмітрыя Карыбута [35, с. 38]. Апошні раз ён згадваецца як сведка дакумента 8 верасня 1418 г. («Davide de Grodek») [36, s. 854; 5, s. 145]. У шлюбе з Марыяй Альгердаўнай ён меў старэйшага сына Мітку (Дзмітрыя) Давыдавіча, які пад час феадальнай вайны 1430-х гг. належаў да партыі свайго дзядзькі Свідрыгайлы Альгердавіча і быў пакараны смерцю на загад вялікага князя літоўскага Жыгімонта Кейстутавіча. Факт, што Мітка Давыдавіч быў сынам Марыі Альгердаўны, надзейна даказваецца тым, што Свідрыгайла ў дакуменце называе яго сваім «сестренцом» [37,

с. 327–328]. Другім сынам гарадзецкага князя Давыда Дзмітрыевіча і Марыі Альгердаўны быў, верагодна, Валодка Давыдавіч, які згадваецца ў шэрагу дакументаў 1430-х гг. Ён, у прыватнасці, падпісаў зварот рускіх князёў і баяр да Базельскага сабора ў падтрымку Свідрыгайлы Альгердавіча (Віцебск, 22 сакавіка 1433 г.). У першым выданні гэтага акта імя было пададзена скажона (Wolodiko Saroydawitiz) і толькі адносна нядаўна ў зборніку «Bullarium Poloniae» было дадзена правільнае чытанне (Wolodyko Dawydawicz) [38, col. 576; 39, s. 250–251]^a.

Паведамленне «Летапісца» пра актыўны ўдзел нобіля Вайдылы ў заключэнні дагавораў з Тэўтонскім ордэнам, як мы ўбачым далей, прама пацвярджаецца актавым, наратыўным і сфрагістычным матэрыялам.

2.

Origo regis [10, с. 115]	Quidem autem fuit astorodensis comendator dictus Smydsten. Hic fuit compater m. duci Kyerstruki, de fonte autem baptismi leuauit filiam suam consortem ducis Mazowie domini Janusii. Hic comendator referebat duci Kyerstrucho: «Tu nescis hoc, quomodo dux Jagyello mittit ad nos sepius Woydilonem. Et iam inscripsit se nobiscum quomodo priuaret te tuis bonis, vt ipsa adipiscatur et cum sorrore ducis m. Jagellonis»
Супрасельскі, Акадэмічны, Віленскі спісы [10, с. 62, 85, 111]; у Слуцкім спісе на гэтым месцы лакуна	Некто пань ¹ былъ, остродски ² кунтор, звали его Гунстыномъ. Тот был кмотр великому князю Кестутию, крестиль княгиню Янушевую, дочь ³ его. Тот поведаль князю великому Кестутию: «И ты того не ведаешь, какъ князь велики Ягаило посылаетъ к вамъ часто Воидила и уже записался с нами, какъ тебе избавити своих меств, а ему бы ся достало и со строю ⁴ великого князя Ягала твои места». ¹ Віл.: пак. ² Віл.: острозкый. Акад.: ошквовьскый. ³ Віл., Акад.: дочку. ⁴ Вил.: с матерью, Акад.: сестрою.
Пераклад на беларускую мову	Быў жа некаторы комтур Астэродэ па імені Гоэнштайн, які быў кумам вялікага князя Кейстута, бо хрысціў дачку яго, жонку мазавецкага князя Януша. Гэты комтур паведаміў вялікаму князю Кейстуту: «Ты таго не ведаеш, як часта вялікі князь Ягайла прысылае да нас Вайдылу. І той ужо запісаўся з намі, каб пазбавіць цябе тваіх уладанняў і каб яны дасталіся яму за жонкай, сястрою вялікага князя Ягайлы».

Найперш трэба зрабіць адну тэксталагічную рэмарку: калі гаворка ідзе пра змову Вайдылы, ў асноўных спісах даецца згоднае чытанне, што Вайдыла намерваўся атрымаць землі Кейстута як муж князёўны Марыі

^a Прыношу шчырую ўдзячнасць пану Антону Францішку Брылю за ўказанне гэтага факту.

Альгердаўны: «Vt ipsa adipiscatur et cum sorrore ducis m. Jagellonis» («Origo regis»), «а ему бы ся достало и с сестрою великого князя Ягайла» (Акадэмічны і Супрасльскі спісы). І толькі ў Віленскім спісе памылкова пазначана не «сястра», а «маці» Ягайлы: «А емоу ся бы достало и с мтрыю великого князя Ягайла». Па тэксталагічных меркаваннях гэтае чытанне Віленскага спіса не можа прымацца пад увагу.

Ужо ў ліпені 1379 г., накіраваўшы князя Скіргайлу Альгердавіча ў Марыенбург (фармальнай нагодай была паездка ў Ліпну для ўдзелу ў вясельных урачыстасцях мазавецкай князёўны Маргарыты і бжэгскага князя Генрыка), вялікая княгіня Ульяна Аляксандраўна ўступіла ў прамыя кантакты з Тэўтонскім ордэнам у Прусіі, каб з дапамогай крыжакоў аслабіць пазіцыі Кейстута ў Вялікім княстве Літоўскім [40, s. 156; 1, s. 17; 41, s. 472].

Згодна з хронікай Віганда, адразу пасля заключэння 10-гадовага міра паміж ВКЛ і Тэўтонскім ордэнам у Прусіі 29 верасня 1379 г., прадстаўнікі крыжакоў – комтур Брандэнбурга Гюнтэр фон Гоэнштайн, фогт Дзіршаў Альбрэхт фон Люхтэнберг і перакладчык Фама Сурвіла (паходжаннем літвін) – адправіліся з Трокаў у Вільню, дзе тры дні і тры ночы вялі таемныя перамовы з вялікім князем літоўскім Ягайлам. Пасля гэтага Ягайла паведаміў вялікаму магістру Тэўтонскага ордэна Вінрыху фон Кніпродэ пра сваю згоду прыняць каталіцтва [9, s. 604–605].

Ужо ў дагаворы пра перамір'е паміж вялікім князем літоўскім Ягайлам і Полацкай зямлёй, з аднаго боку, і магістрам Лівоніі Вільгельмам фон Фрымерсгаймам, з другога, ад 27 лютага 1380 г. меўся пункт, непасрэдна накіраваны супраць Кейстута: «З гэтага міру і перамір'я кароль Кейстут, і ягоныя людзі, і ягоная зямля, і тыя людзі з Жамойці цалкам павінны быць выключаны, так што ніякага міру і перамір'я паміж названым каралём Кейстутам і тымі людзьмі з Жамойці не хочам захоўваць» (Ab istis vero pace et treugis rex Keynstuthe, et sui ac terra sua, et illi de Sameythen omnino esse debeant exclusi, ita quod nullas pacem et treugas inter praedictos regem Keynstuthen et illos de Sameythen volumus obtinere) [22, c. 109].

Далей, 31 мая 1380 г., вялікі князь літоўскі Ягайла заключыў дагавор з магістрам Тэўтонскага ордэна Вінрыхам фон Кніпродэ. Абмен граматамі адбыўся таемна ў лесе каля Даўдзішак. Гэта было месца, адкуль пачыналася так званая «пустка» – вялізны, ненаселены абшар паміж Прусіяй і ВКЛ, дзе па прычыне бясконцых нападаў і перамышчэнняў войскаў і рабаўнікоў ніхто не жыў. У літаратуры, на аснове хронікі Віганда з Марбурга, распаўсюджана меркаванне, што гэты дагавор быў

заклучаны падчас палявання, у якім па запрашэнні вялікага магістра Вінрых фон Кніпродэ, прымалі ўдзел вялікі князь літоўскі Ягайла, князі Вітаўт Кейстутавіч і гальшанскі – Іван Альгімонтавіч, а таксама Вайдыла. З крыжацкага боку прысутнічалі вялікі комтур Рудыгер фон Эльнер, вялікі шпітальнік і комтур Эльбланга Ульрых фон Фрыке і фогт Дзіршаў Альбрэхт фон Люхтэнберг [9, s. 604]. З улікам зместу дакумента прысутнасць Вітаўта на паляванні была даволі двухсэнсоўнай. Застаецца меркаваць, што ён не ведаў пра заключэнне гэтага дагавора і справа праходзіла таемна ад яго, хоць гэта і выглядае непраўдападобна [15, с. 154]. Пункты дагавора складзены ў даволі ўхілістых (можна сказаць, наўмысля цьмяных) выказах. Ягайла, тытулаваны вярхоўным каралём літвінаў, абяцаў Тэўтонскаму ордэну ў Прусіі і Лівоніі мір і бяспеку і абавязваўся не рабіць супраць іх ваеннага нападу і не прычыняць ім ніякай шкоды. Калі б здарылася, што войскі Ордэна напалі на землі Кейстута і яго дзяцей, то Ягайла не будзе пачынаць супраць іх ваенных дзеянняў. Калі па нейкай прычыне людзі Ягайлы захопяць людзей Ордэна і наадварот, то ўсе захопленыя павінны быць вярнуты без выкупу. Некаторы выкуп за палонных трэба даваць для маскіроўкі, але ў рэальнасці абодва бакі не павінны браць за іх ні грошы, ні тавары. Нягледзячы на некаторыя цьмяныя фармулёўкі, агульны сэнс дагавора не пакідае сумневу, што Ягайла адмаўляўся ад усялякай ваеннай дапамогі Кейстуту, калі б на яго напалі войскі Тэўтонскага ордэна [22, с. 110–112]. Да экзэмпляра, які атрымаў Тэўтонскі ордэн, прывешаны пячаткі Ягайлы і Вайдылы. Пячатка Вайдылы на жоўтым воску мела выяву крыжа з трохкутнымі стрэлкамі на канцах, вакол якой надпіс: «ВОИДИ(Л)ОВА ПЕЧАТЫ» (правая мачта літары «Л» не адбілася альбо пашкоджана, таму літара можа чытацца як «Т») [42, s. 111; 3, s. 144; 43, с. 60, мал. 3].

Трэба сказаць, што агульны змест пагадненняў 1380 г. паміж ВКЛ і Тэўтонскім ордэнам у Прусіі і Лівоніі (дакладней, змест пунктаў, скіраваных супраць Кейстута), найбольш дакладна перададзены ў «Мемарыяле Вітаўта», дзе гаворыцца: «І нашага бацьку ён [Ягайла] выдаў, бо абавязаўся (даць) войскі і абяцаў, што ён нашаму бацьку не будзе дапамагаць» (Vnd vnszn fater gab her vs, das her der heeren solde, vnd globte, das her vnsz fatir nicht helfen welde) [9, s. 712]. У «Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх» увага акцэнтуюецца не на гэтым, а на тым, што Вайдыла нібыта меў на мэце захапіць некаторыя землі Кейстута, якія перайшлі б да яго як да мужа князёўны Марыі Альгердаўны. Магчыма, такое разыходжанне звязана з тым, што аўтар першай часткі «Летапісца» меў на ўвазе не сам тэкст дагавораў, а інфармацыю (дэзынфармацыю), якая

змяшчалася ў лісце комтура Гюнтэра фон Гоэнштайна да Кейстута. Так ці інакш абвінавачанне Вайдылы ў намеры захапіць землі Кейстута не знаходзіць пацвярджэння ў пагадненнях паміж ВКЛ і Ордэнам, якія захаваліся да нашага часу. Да таго ж, як слушна адзначае Я. Нікодэм, цяжка дапусціць, што Ягайла аддаў бы землі Кейстута Вайдыле ў абыход сваіх родных братоў, найперш Скіргайлы [14, s. 159]. Іншая справа, што Вайдыла мог мець некаторыя асабістыя прычыны, каб жадаць звяржэння Кейстута, бо Кейстут выступаў рэзка супраць ягонага шлюбу з Марыяй Альгердаўнай.

У сучаснай гістарыяграфіі (прынамсі, літоўскай) прымаецца, што аб здрадзе Ягайлы Кейстуту паведаміў менавіта Гюнтэр фон Гоэнштайн, імя якога ў асноўных спісах першай рэдакцыі «Летапісца» перададзена як «Гунстын», а ў *Origo regis* – скажона як *Smydsten* (адсюль у Длугаша *Sundsteyn*) [4, p. 63; 15, с. 155]. У хроніцы Быхаўца значыцца чытанне *Liebenstyn*, але нядаўняя знаходка ў Кракаве фрагмента другой паловы XVI ст., які ідэнтычны хроніцы Быхаўца, але змяшчае чытанне «Гуностым», з’яўляецца вельмі надзейным аргументам на карысць таго, што *Liebenstyn* – гэта інтэрпаляцыя Т. Нарбута [44, p. 127–128].

Гюнтэр фон Гоэнштайн у верасні 1344 г. фіксуецца ў дакументах як комтур Швецца (цяпер гарадок Свеце на поўначы Польшчы). З 22 верасня 1349 г. па 1370 г. быў комтурам Астэродэ, а з 4 чэрвеня 1370 г. да самай смерці 22 ліпеня 1380 г. – комтурам Брандэнбурга [45, s. 23, 42, 53; 46, s. 114; 1, s. 57]. Кумам Кейстута называе Гоэнштайна таксама хроніка Віганда [9, s. 604]. Паведамленне «Летапісца» змяшчае ўнікальную інфармацыю, што Гоэнштайн быў хросным бацькам Ганны Дануты Кейстутаўны (†1448), якая выйшла замуж за князя варшаўскага і іншых зямель Мазовіі Януша I Старэйшага (†1429) [47] не пазней 27 верасня 1376 г., а паводле некаторых гіпотэз альбо паміж 1371 і 1373 гг., альбо каля 1370 г. [5, s. 218; 48, s. 116–117]. Зрэшты, калі прыняць літаральна сэнс паведамлення «Летапісца», што Ганну Дануту Кейстутаўну Гоэнштайн хрысціў менавіта ў якасці комтура Астэродэ, то *terminus ante quem* для гэтага шлюба сапраўды ставіць 4 чэрвеня 1370 г.

Хаця Гоэнштайн не прысутнічаў пры заключэнні дагавора 1380 г. у лесе Даўдзішкі, але ён прымаў удзел у таемных перамовах з Ягайлам у Вільні ў кастрычніку 1379 г., пагэтану быў у курсе ўсіх спраў. Дзіўнае для крыжака імкненне папярэдзіць Кейстута аб небяспецы можа тлумачыцца асабістай прызнасцю паміж імі; да таго ж, Гоэнштайну было няма чаго губляць, у тым жа 1380 г., праз сем тыдняў пасля заключэння дагавора ў лесе Даўдзішкі, ён памёр і хутчэй за ўсё паспеў даслаць папя-

рэджанне Кейстуту, знаходзячыся ўжо на смяротным ложку. У «Мемарыяле Вітаўта» імя Гоэнштайна не згадваецца, а толькі гаворыцца, што Кейстуту стала вядома пра намеры Ягайлы ад некаторых сяброў (*von eczlichen synen vrunden*) [9, s. 712]. Ці можа гэта сведчыць, што апроч Гоэнштайна былі і іншыя інфарматары, не бярэмся судзіць. С. Смолька здзіўляўся, чаму пасля гэтага папярэджання Кейстут чакаў яшчэ год з лішнім перш чым вырашыцца на дзяржаўны пераварот і звергнуць Ягайлу [1, s. 57]. Але Кейстут першапачаткова мог успрыняць гэтыя звесткі як крыжацкую правакацыю. Да таго ж, «Летапісец» ясна кажа, што папярэджанне Гоэнштайна было толькі адным фактам у ланцужку доказаў, якія Кейстут збіраў, каб пераканаць сябе і Вітаўта ў здрадзе Ягайлы. Трэцім доказам стала аблога Полацка ў 1381 г., пры якой войскам Ягайлы і Скіргайлы дапамагалі браты Тэўтонскага ордэна ў Лівоніі. Сукупнасць фактаў паказвае, што пераварот Кейстута 1381 г. быў рупліва і асцярожна падрыхтаваны – прынамсі, няма ніякіх падстаў, каб расцэньваць яго як спантанны, эмацыйны акт.

3.

Origo regis [10, с. 116]	Dux autem Kyerstuch iuit ad Sewersky Nowogrodek contra ducem Coributh. Et filium suum ducem Wytowdum in Lithwania dereliquit. Et eundo illic mandavit Woydilonem suspendi.
Супрасльскі, Слуцкі, Віленскі спісы [10, с. 62, 68, 86]; у Акадэмічным спісе на гэтым месцы лакуна	И князь пакъ великий Кестутей поидеть ко Сверскому ¹ Новгородку ² [н]а князя Корбутия ³ , а сына своего, князя великого Витовта, оставил в Литве ⁴ . А идя ко Сиверскому ⁵ Новугородку велить Воидила обесити. ¹ Слуцк., Віл.: Северському. ² Слуцк., Віл.: Новугородку. ³ Слуцк., Віл.: Корбута. ⁴ Вил.: у Вилни. ⁵ Слуцк.: няма.
Пераклад на беларускую мову	Вялікі князь Кейстут пайшоў на Ноўгарад-Северскі супраць князя Карыбута, а сына свайго, вялікага князя Вітаўта пакінуў у Літве. І адпраўляючыся ў Ноўгарад-Северскі, загадаў павесіць Вайдылу.

Паводле «Таруньскіх аналаў», паход Кейстута на Ноўгарад-Северскі пачаўся перад днём Святой Троіцы, які ў 1382 г. святкаваўся ў нядзелю, 25 мая. Гэтая дата ўскосна пацвярджаецца звесткамі Янкі з Чарнкова, які датаваў паўстанне Ягайлы супраць Кейстута таксама часам *circa festum Pentecostes* [49, s. 719].

«Таруньскія аналы» перадаюць шэраг цікавых падрабязнасцей: Кейстут рушыў у паход, каб адпомсціць Ягайлу за некаторыя крыўды, а менавіта за тое, што Ягайла затрымаў ягоных паслоў і абрабаваў накіраванае да яго

нейкімі русінамі пасольства (Eodem anno ante festum penthecostes Kinstut volens vindicare injuriam sibi factam per Yagell, filium fratris sui Alger, qui nuntios suos tenuit et sibi missa a Rutenis spoliavit) [46, s. 121]. Крыху інакш перадае справу «Старэйшая хроніка вялікіх магістраў»: Кейстут пайшоў паходам на Ягайлу і Карыбута, бо яны затрымлівалі выплату чынша (даніны) (Selber czog her mit macht ken Rewsen uff Jagel und Carbod, die em seyne czins hatten uff gehalten) [46, s. 602].

У гэтай сувязі можна прапанаваць наступную камбінацыю фактаў.

У снежні 1379 г. маскоўскія войскі «взяша город Трубческы и Стародуб», якія належалі Вялікаму княству Літоўскаму [16, стлб. 138]. У перыяд паміж лістападам 1381 г. – чэрвенем 1382 г. вялікі князь літоўскі Кейстут заключыў з Масквой мірнае пагадненне, пра існаванне якога вядома з двух маскоўска-літоўскіх дагавораў XV ст. [50, с. 160–161, 329–330; 51, с. 103]. У ім рэгламентаваўся статус спрэчных памежных тэрыторый і, магчыма, Кейстут пайшоў на саступкі ў пытанні наконт Трубчаўска і Старадуба, юрыдычна перадаўшы гэтыя тэрыторыі Маскве. Гэтаму не падпарадкаваўся ноўгарад-северскі князь Дзмітрый Карыбут, які захапіў, па меншай меры, Трубчаўск. Апошні факт даказваецца тым, што сярод князёў і баяр, якія паручыліся за ноўгарад-северскага князя Дзмітрыя Карыбута ў 1388 г., быў і «трубецкий воевод(а) Глѣбъ Евдокимович» [35, с. 38]. Кіруючы Ноўгарад-Северскім княствам прыблізна з 1375 г. і будучы зяцем вялікага князя разанскага Алега Іванавіча [5, s. 106–107], Дзмітрый Карыбут, хутчэй за ўсё, займаў антымаскоўскія пазіцыі. Зрэшты ягонае непаслушэнства Кейстуту магчыма разглядаць як частку змовы малодшых Альгердавічаў, накіраванай на тое, каб выманіць Кейстута як мага далей ад Вільні і захапіць ключавыя замкі этнічнай Літвы. На гэта ж была разлічана і адмова выплачваць даніну Кейстуту. Ягайла пры гэтым, як звярнуў увагу С. Смолька, да апошняга моманту знешне не падтрымліваў Дзмітрыя Карыбута, пагэтану Кейстут, паводле «Летапісца», патрабаваў ад яго разам напавіцца на Ноўгарад-Северскі [1, s. 68]. Тады Ягайла, мусіць, яшчэ і пад уплывам звестак пра забойства Вайдылы, скінуў маску лаяльнасці, затрымаў накіраванае да яго пасольства Кейстута і абрабаваў нейкае пасольства з Русі, напэўна, маскоўскае, якое рухалася праз Віцебскую зямлю ў Вільню.

Адпраўляючыся ў паход супраць Дзмітрыя Карыбута, Кейстут пакінуў на вялікім княжанні ў Вільні і ва ўсёй Літоўскай зямлі свайго сына Вітаўта. Звесткі «Летапісца» у дадзеным выпадку пацвярджаюцца «Таруньскімі аналамі», хронікай Дэтмара з Любека і «Старэйшай хронікай вялікіх магістраў» [46, s. 121–122, 602].

Пра ход і вынікі ваеннай кампаніі Кейстута супраць Ноўгарада-Северскага практычна нічога не вядома, апроч сціслага і няпэўнага паведамлення Віганда, што Кейстут быў выгнаны з Русі, страціўшы забітымі 500 чалавек (*Nec acta sunt eo tempore, quo Kynstut in Russia fuerat et cum scandalo expulsus a Rutenis, qui de suis 500 occiderant*) [9, s. 611].

Складана рэканструяваць абставіны, пры якіх Вайдыла быў павешаны. Гэта звязана з тым, што мы не ведаем, калі і як ён быў арыштаваны людзьмі Кейстута. Падаецца немагчымым, каб Вайдыла працягваў выконваць абавязкі Лідскага намесніка ў перыяд праўлення Кейстута (другая палова 1381 – першая палова 1382 г.), пагэтаму нельга растлумачыць яго пакаранне тым, што Кейстут падчас паходу клапаціўся аб бяспецы Вільні і імкнуўся ўзяць пад свой кантроль такія ключавыя замкі, як Лідскі.

Нам здаецца, што існуе магчымасць разгледзець у гэтым кантэксце яшчэ адну крыніцу, якая наўпрост датычыцца Вайдылы. Ё. Фойгт у 5-м томе сваёй «Гісторыі Прусіі» працытаваў змест наступнага дакумента, знойдзенага ў архіве Тэўтонскага ордэна: Вайдыла (Waytil) з Літвы атрымаў ад магістра Тэўтонскага ордэна Вінрых фон Кніпродэ дзве гуфы (прыблізна каля 15–20 гектараў) зямлі каля ордэнскага замка Рагніт (цяпер г. Нёман Калінінградскай вобласці) на тэрыторыі Прусіі пад умовай, што аддасць іх назад і вернецца ў Літву ў свае ўладанні, калі гэтая зямля будзе заваявана [52, s. 354; 53, s. 232].

На думку А. Прахаскі, гэты дакумент азначае, што крыжакі такім чынам ўзнагародзілі Вайдылу за яго намаганні ў справе далучэння Жамойці да Тэўтонскага ордэна [2, s. 498–499]. Такая інтэрпрэтацыя нам здаецца памылковай і тэндэнцыйнай, бо ў дакуменце, у тым выглядзе, як яго працытаваў Ё. Фойгт, гаворка ідзе не пра Жамойць, а пра Літву, і ясна ўказваецца, што Вайдыла атрымаў гэтыя дзве гуфы зямлі, калі па нейкіх прычынах быў вымушаны знаходзіцца на тэрыторыі Ордэна і не мог вярнуцца ў ВКЛ. Адпадае і прапанаваны А. Прахаскам матыў: нібыта Вайдыла атрымаў дзве гуфы зямлі за «зброду» – занадта малая ўзнагарода для аднаго з першых нобіляў ВКЛ, зяця вялікага князя літоўскага! І пра якую «зброду» можна казаць, калі Вайдыла проста выконваў волю свайго гаспадара? Адзіным магчымым тлумачэннем гэтай сітуацыі можа быць тое, што ў канцы 1381 г., калі ўладу ў ВКЛ захапіў Кейстут, Вайдыла ўцёк у Прусію і знайшоў часовы прытулак у крыжакоў. Цалкам магчыма, што адсюль ён, як піша Э. Гудавічус, «дырыжыраваў» змовай Ягайлы супраць Кейстута ў 1382 г. [15, с. 156]. Наконт астатняга можна толькі здагадацца: Вайдыла мог быць схопле-

ны, калі таемна вярнуўся ў ВКЛ, альбо выкрадзены людзьмі Кейстута з тэрыторыі Прусіі.

Так ці інакш датай смерці Вайдылы мы лічым канец мая альбо пачатак чэрвеня 1382 г.

4.

Origo regis [10, с. 117]	Eodem tempore vlciscendo Woydilonem cui sorrorem suam dederat in vxorem duos fecit in rotis distrahi. Vnum Wyndimund, patrum matris ducis Wythowdi, patris fratrem eius germanum. Et alium Buttrim, nepotem germanum matris eius, qui habuit Vlianam, que fuit Munuidi, alios autem quamplures decolauerunt vindicando eundem Woydilonem.
Супрасельскі, Слуцкі, Акадэмічны і Віленскі спісы [10, с. 63, 69, 87, 112–113]	Помщя Воидила, ¹⁻¹ дву велели на колесе розбити, одного, Видимонта, дядю матки ² князя великого Витовта, ³⁻ отчня брата ⁻³ матки его, што держал Уляну, потомъ пакъ была за Монвидомъ, а иных бояр много постинал, помщя того Воидила. ¹⁻¹ Слуцк., Віл., Акад. <i>устаўлена</i> : што были за него сестру свою дали. ² Слуцк.: маткына. ³⁻³ Слуцк.: отчня брата. Акад.: отца брата. Віл.: он брат.
Пераклад на беларускую мову	І помсцячы за Вайдылу, за якога аддаў быў сваю сястру замуж, дваіх загадаў разбіць на коле: аднаго Відымонта, дзядзьку маці вялікага князя Вітаўта, роднага брата яе бацькі; а другога – Бутрыма, роднага пляменніка яе маці, што быў мужам Уляны, якая [потым] была за Манівідам. І яшчэ многім пасціналі галовы, помсцячы за таго Вайдылу.

Наш пераклад фрагмента, прысвечанага сваяцкім адносінам Відымонта, Бутрыма і Біруты, у асноўным грунтуецца на «Origo regis», бо ў асноўных спісах першай рэдакцыі «Летапісца» на рускай мове тэкст скарачаны і сапсаваны. Як можна меркаваць па лацінскім тэксце і фрагментарных кавалках рускага тэкста, аўтар «Летапісца» лічыў Відымонта родным братам бацькі Біруты. Адпаведна Відымонт быў яе дзядзькам па бацькоўскай лініі.

Складаней высветліць ступень сваяцтва Бутрыма, які ў «Origo regis» названы «Buttrim nepotem germanum matris eius». Перш-наперш трэба вызначыць, да якой асобы адносіцца займеннік «eius» (Gen. ад «is, ea, id»), які можа азначаць і «яго», і «яе». Паколькі ў папярэдняй фразе пра Відымонта займеннік «eius» адносіўся да Біруты, то і ў фразе пра Бутрыма гэтае ж слова, на наш погляд, таксама мае дачыненне да Біруты. «Nepos», паводле электроннага слоўніка ABBYY Lingvo x5, у класічнай

лаціне азначае «унук», але ў больш позніх тэкстах гэтае слова можа азначаць і «пляменнік». Калі б Бутрым быў родным унукам маці Біруты, то храністу прасцей было б назваць яго пляменнікам Біруты (сынам яе брата альбо сястры); ужытая ж храністам складаная канструкцыя пры вызначэнні сваяцтва, здаецца, паказвае, што ён лічыў Бутрыма не ўнукам, а пляменнікам маці Біруты (г. зн. стрыечным братам Біруты; для нагляднасці гл. малюнак 2).

Пра Відымонта не захавалася ніякіх сведчанняў у іншых крыніцах. Можна досыць упэўнена сцвярджаць, што ў жніўні–верасні 1382 г., калі адбылося пакаранне, ён ужо быў у досыць старым веку. У заходняй частцы сучаснай Літоўскай Рэспублікі (у гістарычнай вобласці Жамойці) знаходзіцца населены пункт Відмантай [54, s. 290; 55]. Сугучнасць імені Відымонт і назвы Відмантай, пэўна ж, сама па сабе не можа быць вырашальным аргументам. Але Відмантай размешчаны ў непасрэднай блізкасці ад Палангі, што вымушае прыгадаць вядомую легенду пра сустрэчу Кейстута і Біруты ў Паланзе, якая ўвайшла ў другі летапісны звод ВКЛ («И пануючи Кестутю на Троцех и на Жомоити, и вслышал девку на Полонде, именем Бирюту, которая ж девка богом своим подлуг обычаю поганского пошлюбила чистость ховати, и сама была хвалена от людей за богиню...») [10, с. 97, 154, 181, 201–202, 222]. Цалкам верагодна, што Паланга была родавым гняздом бацькі Біруты, а ягоны брат Відымонт валодаў па суседстве маёнткам Відмантай.

У Семковіч лічыў, што Бутрым, пакараны смерцю ў 1382 г., належаў да вядомага літоўскага рода Бутрымаў, які ў 1413 г. прыняў польскі герб Тапор. Бацькам гэтага Бутрыма мог быць нобіль па імені Сова, а сынам – нобіль Бутрым Савічэвіч, які ў канцы XIV – пачатку XV стст. разам з іншымі літоўскімі баярамі паручыўся за Братошу Кайлутавіча. У валоданні рода Бутрымаў былі Жырмуны (цяпер вёска ў Лідскім раёне), а таксама маёнткі Бутрымы – каля Радуні, і Бутрыманцы – каля Эйшышак [56, s. 47–48]. Гэта здаецца праўдападобным, асабліва зважаючы на блізкасць уладанняў Бутрымаў да Ліды (чым і мог тлумачыцца ўдзел Бутрыма ў забойстве Вайдылы).

У мазавецкіх і падляшскіх дыялектах польскай мовы «butrym, butryn» – каржакаватае, плотнае дзіця; нязграбны, тоўсты чалавек. У шэрагу рускіх дыялектаў, паводле У. Даля: «бутрим» – упарты, непаслухмяны, пахмурны чалавек. М. Фасмер аднес этымалогію слова рускага «бутрим», як і старажытнарускага імені «Бутримъ», да няясных выпадкаў [57, с. 253]. Літоўскія даследчыкі (Ю. А. Лаўчуце са

спасылкай на К. Бугу) лічаць згаданыя дыялектныя словы ў польскай і рускай мовах, а таксама імя «Бутрымъ» балтызмамі [58, с. 100]. У «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» слова «бутрымъ» не зафіксавана [59, с. 259–260].

Малюнак 2. Рэканструкцыя сваяцкіх сувязяў Відымонта, Бутрыма і Біруты

Жонкай Бутрыма была Ульяна – як вынікае з хронікі Длугаша, родная сястра княгіні Ганны, жонкі Вітаўта [60, с. 491], і княгіні Агрыпіны, жонкі гальшанскага князя Івана Альгімонтавіча.

Пасля смерці першага мужа Ульяна выйшла замуж за пінскага князя Васіля Нарымонтавіча, які быў забіты па загаду Вітаўта ў 1390 г. падчас аблогі Вільні [61, с. 35]. Удава потым у трэці раз выйшла за літоўскага нобіля Манівіда (у каталіцтве Войцеха=Альбрэхта) Кайлікінавіча. Упершыню згаданы ў паручніцтве за Грыдка Канстанцінавіча, выстаўленым не раней за 1387 г., ён потым адыгрываў важную ролю ў палітычным жыцці ВКЛ, стаўшы ў 1396 г. віленскім старастам. Уладальнік Геранёнаў, Жупран, Мірклішак, Карэйкаў і многіх іншых зямель, Манівід апошні раз фігуруе ў гістарычных крыніцах як сведка Мельнскага дагавора ў верасні 1422 г. Ад шлюба з Ульянай, як меркаваў У. Семковіч, у яго нарадзіўся сын Івашка Манівідавіч [62, с. 179–184].

«Разбіць на коле» – від пакутлівага пакарання, распаўсюджанага ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе ў Сярэдня вякі і ў Новы час. Чалавека прывязвалі да кола і жалезным ломам па чарзе, праз пэўныя перыяды часу, разбівалі яму ў некалькіх месцах косці рук, ног і таза. Потым з яго цягнулі жылы, выкручваючы на коле такім чынам, каб пяткі дакраналіся да галавы. Кола ўздымалі на высокі шэст і чалавек, пакінуты ў такім палажэнні, пакутліва паміраў ад балявога шоку і абязвожвання. Да таго ж, яшчэ жывую ахвяру на коле расклёўвалі драпежныя птушкі. Агонія магла працягвацца ад некалькіх часоў да некалькіх дзён.

У Маскоўскай дзяржаве такі від смяротнага пакарання з’явіўся толькі ў XVII ст. Таму падаецца немагчымым, каб у Вялікім княстве Літоўскім калесаванне з’явілася пад уплывам рускіх звычаяў. У пісьмовых крыніцах ВКЛ самая ранняя згадка пра калесаванне змешчана, здаецца, менавіта ў «Летапісцы». Іншыя сведчанні нам невядомыя, хаця, прызнацца, тэма маладаследаваная. На нямецкай гравюры XVI ст. «Жахлівая, але праўдзівая звестка пра страшны голад і чумную пошасць, якія напаткалі краіну Русь і Літва ў 1571 годзе» (Аўгсбург) [63]^b, дзе змешчаны утрыраваныя сцэны канібалізму, можна пабачыць выявы двух колаў, з якіх галодныя людзі сцягваюць трупы пакараных. У дадзеным выпадку мастак пры перадачы дробных побытавых дэталей (вопраткі, колаў і шыбеніц), верагодна, адлюстравалі рэаліі тагачаснай Германіі, а не ВКЛ. На гравюры з відам Гародні, выкананай Г. Адэльхаўзерам і М. Цюнтам (1568), можна ўбачыць на далёкай гарадской ускраіне толькі выяву шыбеніцы з трупам аднаго пакаранага.

Магчыма, такі від пакарання, як калесаванне, быў выбраны для Відымонта і Бутрыма пад уплывам нямецкага права (у Вільні, нагадаем, жыла значная нямецкая абшчына на чале з рыжанінам Ганулем). У сярэдневяковай Германіі на коле разбівалі забойцаў, якія здзейснілі злачынства з засады; у Францыі да такога смяротнага пакарання прысуджалі разбойнікаў з вялікай дарогі [64]. Гэтая акалічнасць можа ўскосна сведчыць, пры якіх абставінах адбыўся напад на лідскага намесніка Вайдылу і яго забойства (хаця паўторымся, тэма калесавання патрабуе спецыяльнага дадатковага даследавання).

* * *

Вывучэнне звестак «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», звязаных з Вайдылам, ставіць пытанне: як і па якой методыцы ацэньваць іх верагоднасць. Намі папярэдне распрацавана методыка, якую плануецца ўжыць ў дачыненні да ўсяго тэксту хронікі. Яе сутнасць заключаецца ў наступным: тэкст хронікі падзяляецца на некалькі сэнсавых элементаў і падэлементаў, якія па выніках гістарычнага аналізу атрымліваюць адну з ацэнак.

А – Факт не знаходзіць ні прамога, ні ўскоснага пацвярджэння ў незалежных крыніцах, але не можа быць абвергнута.

В – Факт прама пацвярджаецца незалежнымі крыніцамі.

---

^b Прыношу шчырую ўдзячнасць пану Алесю Беламу за прадстаўленую электронную выяву гравюры з цюрыхскай Zentralbibliothek.

С – Факт ускосна пацвярджаецца незалежнымі крыніцамі.

D – Факт цалкам альбо часткова супярэчыць звесткам незалежных крыніц. (Гэта, у сваю чаргу, трыгер для наступных ацэнак: D1 – прыярытэт «Летапісцу вялікіх князёў літоўскіх»; D2 – прыярытэт незалежным крыніцам; D3 – прыярытэт няясны).

Апроч гэтага, сэнсавыя элементы і падэлементы могуць атрымліваць шэраг дадатковых пазначэнняў:

Е – Інфармацыя пададзена так, быццам паходзіць ад непасрэднага ўдзельніка альбо сведкі падзеяў.

F – Інфармацыя няпоўная.

G – Унутраная несупярэчлівасць з іншымі сэнсавымі элементамі той жа хронікі.

Магчыма, у далейшым гэтая metodyka будзе ўдасканалена і дапоўнена, але цяпер карціна верагоднасці звестак «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», звязаных з Вайдылам выглядае наступным чынам (арабскай лічбай падаецца парадкавы нумар сэнсавага элемента, рымскай лічбай – нумар падэлемента).

29-I. Факт існавання ў Альгерда, а потым Ягайлы слугі па імені Вайдыла	B
29-II. Кар'ера Вайдылы: ад нявольніка-халопа да пекарца і пасцальнічага в.к.л.	A; G
29-III. Факт, што Вайдыла быў фаварытам Альгерда.	A; G
29-IV. Факт, што Вайдыла быў нобілем.	B
29-V. Факт, што Вайдыла быў намеснікам Ліды.	C
29-VI. Шлюб Вайдылы з князеўнай Марыяй Альгердаўнай праз 2–3 гады пасля смерці Альгерда.	A; G
29-VII. Факт, што Марыя Альгердаўна была ў далейшым жонкай князя Давыда.	B
29-VIII. Смута Кейстута з нагоды шлюбу Вайдылы з Марыяй Альгердаўнай.	A; E; G
29-IX. Факт, што Вайдыла быў адным з самых прыбліжаных да Ягайлы нобіляў.	C
29-X. Удзел Вайдылы ў таемных перамовах з Тэўтонскім ордэнам, скіраваных супраць Кейстута.	B
30-I. Факт існавання комтура Астэродэ па імені Гоэнштайн.	B
30-II. Факт, што Гоэнштайн быў кумам Кейстута (хрысціў яго дзіця).	B
30-III. Факт, што Гоэнштайн хрысціў менавіта Ганну Дануту Кейстутаўну, жонку мазавецкага князя Януша.	A
30-IV. Факт, што Гоэнштайн паведаміў Кейстуту пра зносіны паміж Ягайлам і Тэўтонскім ордэнам праз Вайдылу.	A; E
31-I. Факт, што мэтай Вайдылы было змясціць Кейстута, каб мець магчымасць, будучы мужам Марыі Альгердаўны, завалодаць ягонымі землямі.	D2

44-I. Факт паходу Кейстута на Ноўгарад-Северскі супраць Карыбута.	В
44-II. Факт, што Кейстут пакінуў Вітаўта часовым намеснікам у Літве.	В
45-I. Факт, што Вайдыла быў павешаны на загад Кейстута.	А; G
74-I. Факт існавання нобіля Відымонта, дзядзькі княгіні Біруты.	А
74-II. Факт існавання нобіля Бутрыма, пляменніка маці княгіні Біруты.	А
74-III. Факт удзелу Відымонта і Бутрыма ў забойстве Вайдылы.	А
74-IV. Факт, што Бутрым быў мужам Ульяны, якая потым была замужам за нобілем Манівідам.	А
74-V. Факт смяротнага пакарання Відымонта, Бутрыма і іншых людзей у якасці помсты за забойства Вайдылы.	А

З 23 прааналізаваных падэлементаў 12 адносяцца да катэгорыі А (не знаходзяць ні прамога, ні ўскоснага пацвярджэння ў незалежных крыніцах, але не могуць быць абвергнуты). Варта зазначыць, што большасць такіх падэлементаў змяшчаюць інфармацыю даволі канфідэнцыяльнага характару, якая датычыцца тых ці іншых аспектаў жыцця, перапіскі, сваяцкіх сувязяў, сімпатый і антыпатый сям’і вялікіх князёў літоўскіх Альгерда і Ягайлы, а таксама князя Кейстута. Звесткі пра незадавальненне Кейстута з нагоды шлюбу Вайдылы з Марыяй Альгердаўнай, а таксама пра ліст комтура Гоэнштайна да Кейстута пададзены так, быццам паходзяць ад асобы, якая непасрэдна кантактавала з Кейстутам.

Незалежнымі крыніцамі пацвярджаюцца: прама – восем падэлементаў, ускосна – два.

Адзін падэлемент супярэчыць звесткам незалежных крыніц, пры гэтым верагоднасць адпаведных дадзеных «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» вельмі нізкая і прыярытэт мусіць быць аддадзены незалежным крыніцам. Гаворка ідзе пра паведамленне, што мэтай Вайдылы нібыта было змясціць Кейстута, каб мець магчымасць, будучы мужам Марыі Альгердаўны, завалодаць ягонымі землямі.

У цэлым характарыстыка Вайдылы як здрадніка і падступнага інтрыгана, змешчаная ў «Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх», з’яўляецца даволі тэндэнцыйнай. Хаця, вядома ж, мы не можам адмаўляць таго, што Вайдыла быў правадніком палітыкі княгіні Ульяны Аляксандраўны і вялікага князя літоўскага Ягайлы, накіраванай супраць Кейстута, але толькі правадніком, і да таго ж, тут немалаважнае пытанне: ці шмат мы ведаем пра палітыку самога Кейстута, каб рашуча станавіцца на ягоны бок і слепа давяраць негатыўным ацэнкам «Летапісца». Здаецца, аўтар першай часткі «Летапісца» робіць усё, каб прадставіць Кейстута высо-

кародным рыцарам без страху і папроку, але чым часцей ён называе Вайдылу «халопам» і абвінавачвае ў выдуманых злачынствах, імкнучыся выклікаць да яго пагарду і апраўдаць яго забойства, тым больш узнікае сумневаў у аб'ектыўнасці гэтага апавядання.

Фігура Вайдылы вельмі цікавая як адзін з першых у ВКЛ прыкладаў паспяховага будавання кар'еры выключна з дапамогай асабістых сувязяў і якасцяў. Фаварыт вялікага князя Альгерда і княгіні Ульяны Аляксандраўны, Вайдыла здолеў стаць верным сябрам для Ягайлы, які ў адным з дакументаў назваў яго «*fidelis noster*» [25, s. 4], заслужыць прыхільнасць князёўны Марыі Альгердаўны і ўдала выканаць складаныя дыпламатычныя даручэнні ў зносінах з Ордэнам. Улічваючы інфармацыю пра ягонае паходжанне, Вайдыла быў, калі можна так выразіцца, *self-made man* – унікальным для Вялікага княства Літоўскага XIV стагоддзя. Узняўшыся вельмі высока, ён паў ахвярай феадальных канфліктаў, княжацкіх амбіцый і сацыяльных забабонаў свайго часу. Трагічная гісторыя кахання Вайдылы і Марыі Альгердаўны яшчэ, мусіць, дачакаецца свайго ўвасаблення ў літаратуры і мастацтве.

Спіс літаратуры

1. Smolka, S. *Kejstut i Jagiełło* / S. Smolka. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1888. – 79 s.
2. Prochaska, A. *Upadek Kiejstuta* / A. Prochaska // *Kwartalnik Historyczny*. – R. 23. – Lwów, 1909. S. 493–506.
3. Barwiński, B. *Pieczęć ruska Wojdyły z r. 1380: (Przyczynek do sfragistyki litewskiej)* / B. Barwiński // *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne*. – 1910, № 9. – S. 143–145.
4. Rowell, S. C. *Pious Princesses or the Daughters of Belial: Pagan Lithuanian Dynastic Diplomacy 1279–1423* / S.C. Rowell // *Medieval Prosography*, Western Michigan University. – Spring 1994. – Vol. 15, № 1. – S. 3–80.
5. Tęgowski, J. *Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów* / J. Tęgowski. – Poznań, Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999. – 320 s.
6. Smolka, S. *Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego: rozbiór krytyczny* / S. Smolka. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1889. – 55 s.
7. Jakubowski, J. *Studia nad stosunkami narodociowymi na Litwie przed Unią Lubelską* / J. Jakubowski. – Warszawa: Towarzystwo naukowe Warszawskie, 1912. – 104 s.
8. Чамярыцкі, В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В.А. Чамярыцкі. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969. – 192 с.
9. *Scriptores rerum Prussicarum*. – Bd. 2. Leipzig, 1863. – 866 s.
10. *Полное собрание русских летописей*. – Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – Москва: Наука, 1980. – 306 с.
11. Bauer, G. *Baltismen im ostpreußischen Deutsch. Hermann Frischbiers «Preussisches Wörterbuch» als volkshkundliche Quelle* / G. Bauer // *Annaburger Annalen*. – T. 13. – 2005. S. 5–82.
12. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3* / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius: Žara, 1998. – 167 p.

13. Ліцкевіч, А. У. Да пытання пра рутэнізацыю балтаў ВКЛ у XIV – пачатку XV стст. / А. У. Ліцкевіч // *Arche*. – 2009, № 11–12. – С. 24–80.
14. Nikodem, J. Wiarygodność Latopisu wielkich książąt litewskich / J. Nikodem // *Antyk, prawda i fałsz w Średniowieczu. Materiały Seminariów Mediewistycznych im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej* / Pod red. J. Kowalskiego i T. Ratajczaka. – Poznań: RTPN, 2011. – S. 151–166.
15. Гудавичюс, Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 г. / Э. Гудавичюс / Пер. на русский язык Г. И. Ефремова, научн. ред. Е. Л. Назарова. – Москва: Фонд имени И. Д. Сытина, 2005. – 679 с.
16. Полное собрание русских летописей. – Т. 15. Рогожский летописец. Тверской сборник. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – 432 с., разд. паг.
17. *Fontes rerum Bohemicarum*. – Т. 4. *Chronicon Aulae Regiae. Excerpta de diversis chronicis additis quibusdam Aulae Regiae memorabilibus. Chronicon Francisci Pragensis. Chronicon Benessii de Weitmil* / Ed. J. Emler. – Praha: Nakladem nadani Františka Palackeho, 1884 – 572 s.
18. Nikžentaitis, A. Litwa i Zakon krzyżacki w końcu XIII i w pierwszej połowie XIV w. (1283–1345) / A. Nikžentaitis // *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*. – Toruń, 1990. – S. 127–142.
19. Grunau, S. *Preussische Chronik* / S. Grunau / Hsgeb. von M. Perlbach. – Bd. 1. *Tractat 1–14*. – Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1876. – 755 s.
20. Heymowski, A. *Herby polskie w Sztokholmskim Codex Bergshammer* / A. Heymowski // *Studia Źródłoznawcze*. – Т. 12. – 1967. – S. 73–111.
21. Ліцкевіч, А. У. Атручэнне князя Скіргайлы ў Кіеве (1395 год). Гістарычны каментарый і праблема аўтарства другой часткі «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» / А. У. Ліцкевіч // *Arche*. 2012, № 3. – С. 8–52.
22. Ліцкевіч, А. У. Дагаворы паміж князямі ВКЛ, нобілямі Жамойці і прадстаўнікамі Тэўтонскага ордэна ў Прусіі і Лівоніі (1367–1398 гг.) / А. У. Ліцкевіч // *Arche*. 2010, № 10. – С. 39–123.
23. *Mapy Taktyczne Polski. Pas 30, słup 37, Marjampol*. – 1:100 000. – 1932. – Сайт Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919–1939, <http://www.mapywig.org>.
24. Савецкая тапаграфічная карта N-34-047. – 1:100 000. – Стан мясцовасці на 1985 г. – Выданне 1988 г.
25. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej*. – Т. 1. 1387–1507 / Oprac. J. N. Fijałek, W. Semkowicz. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności, 1932–1948. – 771 s.
26. Kurczewski, J. Kościół Zamkowy czyli Katedra wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju / J. Kurczewski. – Cz. 2. Źródła historyczne na podstawie aktów kapitulnych i dokumentów historycznych. – Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1910. – 382 s.
27. Савецкая тапаграфічная карта N-35-076. – 1:100 000. – Стан мясцовасці на 1983 г. – Выданне 1986 г.
28. Савецкая тапаграфічная карта N-35-075. – 1:100 000. – Стан мясцовасці на 1983 г. – Выданне 1986 г.

29. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. – Т. 3. Западная и Южная Россия. – Ч. 1. Литовское Полесье. – Ч. 2. Белорусское Полесье. – М., СПб.: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1882. – 490 с.

30. Halecki, O. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego / O. Halecki // Miesięcznik heraldyczny. – R. 14. – № 7–8. – 1935. – S. 97–111.

31. Codex diplomaticus Lithuaniae, e codicibus manuscriptis, in archivo secreto Regiomontano asservatis / Ed. E. Raczyński. – Vratislaviae: Sumptibus Sigismundi Schletter, 1845. – 391 s.

32. Wolff, J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Kraków: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – 698 s.

33. Грушевский, А. С. Пинское Полесье. Исторические очерки / А. С. Грушевский. – Ч. 2. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1903. – 191 с.

34. Зотов, Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р.В. Зотов. – СПб.: Издание Археографической комиссии, 1892. – 327, 47 с.

35. Розов, В. Українські грамоти. – Т. 1. XIV в. і перша половина XV в. / В. Розов. – Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1928 – 176, 75, IX с.

36. Semkowicz, W. Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych / W. Semkowicz // Ateneum Wileńskie. – R. 7, zesz. 3–4. – Wilno, 1930. S. 845–857.

37. Ревизия пуцц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, с присовокуплением привилегий на входы в пуцци и на земли. – Т. 1. Вильна: В типографии Губернского Правления, 1867. – V, 382 с.

38. Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio. – Т. 8 / Ed. E. Martene, U. Durand. – Parisiis: Montalant, 1733. – LIV, 1564 col.

39. Bullarium Poloniae. T. 5. 1431–1449 / Wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś. – Romae – Lublin: Fundacja Jana Pawła II; Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej, 1995. – IX, 356 s.

40. David, L. Preussische Chronik / L. David. – Bd. 7. – Königsberg: In der Hartungschen Hofbuchdruckerei, 1815. – 252 s.

41. Balzer, O. Genealogia Piastów / O. Balzer. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1895. – 575 s.

42. Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae. – Т. 1. 1. Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl. – Dorpat, Riga: Eduard Frantzen's Buchhandlung, 1833. – 375 s.

43. Барэйша, Ю. Аб атрыбуцыі, сімволіцы і датаванні манет ВКЛ з ільвом і крыжом / Ю. Барэйша // Банкаўскі веснік. – 2007. – № 16 (381). – С. 59–61.

44. Gudmantas, K. Lietuvos metrašcio Vavelio nuorasas (fragmentas) / K. Gudmantas // Senoji Lietuvos literatūra. – Kn. 34. – 2012. – P. 121–151.

45. Voigt, J. Namen-Codex der Deutschen Ordens-Beamten, Hochmeister, Landmeister, Grossgebietiger, Komthure, Vögte, Pfleger, Hochmeister-Kompane, Kreuzfahrer und Söldner-Hauptleute in Preussen / J. Voigt. – Königsberg: Bei den Gebrüdern Bornträger, 1843. – 138 s.

46. Scriptorum rerum Prussicarum. – Bd. 3. – Leipzig, 1866. – 730 s.

47. Sobol, B. Janusz I Starszy (ok. 1329 – 1429) / B. Sobol // Polski słownik biograficzny. – T. 10. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962–1964. – S. 581–582.
48. Błaszczyk, G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności / G. Błaszczyk. – T. 1. Trudne początki. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 1998. – 304 s.
49. Monumenta Poloniae historica / Wyd. A. Bielowski. – T. 2. – Lwów: Nakładem własnym, 1872. – 998 s.
50. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. – М., Л.: Издательство Академии наук СССР, 1950. – 586 с.
51. Лицкевич, О. В. Ольгердиана: о некоторых фальсификатах и утраченных документах Великого княжества Литовского (литовско-московских договорах 1340–1380-х гг.) / О. В. Лицкевич // Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. – Вып. 13. – Минск: Нацыянальная бібліятэка Рэспублікі Беларусь, 2011. – С. 87–108.
52. Voigt, J. Geschichte Preussens / J. Voigt. – Bd. 5. Die Zeit vom Hochmeister Ludolf König von Weizau 1342 bis zum Tode des Hochmeisters Konrad von Wallenrod 1393. – Königsberg: Im Verlage der Gebrüder Bornträger, 1832. – 722 s.
53. Daniłowicz, I. Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych / I. Daniłowicz. – T. 1. Wilno: W Drukarni A.H. Kirkora, 1860. – 391 s.
54. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 13. Warmbrun–Worowo. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1893. – 960 s.
55. Савецкая тапаграфічная карта N-34-007. – 1:100 000. – Стан мясцовасці на 1984 г. – Выданне 1986 г.
56. Semkowicz, W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 [6–13] / W. Semkowicz // Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie. – T. 5. Rok 1920. – Kraków: Nakładem Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie, 1921. – S. 39–57.
57. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер / Пер. с нем. и дополнения О.Н. Трубачева. – Изд. 2, стереотипн. – Т. 1 (А–Д). – М.: Прогресс, 1986. – 573 с.
58. Лаучюте, Ю. А. Словарь балтизмов в славянских языках / Ю. А. Лаучюте. – Л.: Наука, 1982. – 210 с.
59. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Вып. 2. Биець–Варивный. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 320 с.
60. Długosz, J. Opera omnia / J. Długosz. – T. 12. Historiae Polonicae libri XII. – T. 3. Lib. IX, X. – Cracoviae: Ex Typographia Ephemeridum «Czas», 1876. – 595 s.
61. Груша, А. І. Невядомы арыгінал граматы князя Васіля Нарымонтавіча канца XIV ст. / А.І. Груша // – Беларускі гістарычны часопіс. – 2009, № 11. – С. 31–42.
62. Semkowicz, W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 [1] // Miesięcznik Heraldyczny. – 1913, № 11–12. – S. 176–190.
63. Ein Erschroeckliche doch Warhaftige grausame hungers nott und Pestilenzische plag so im Landt Reissen vnnd Littaw fůrgangen im 1571 Jar. – Augsburg.
64. Колесование // Энциклопедический словарь. – Т. XVa. Коала–Конкордия / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб.: Семеновская Типолитография, 1895. – С. 681.

Дедук А. В.

К ВОПРОСУ О ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ И СТАТУСЕ МЕЩЕРЫ В XIV – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XV в.

Данная статья посвящена политической принадлежности и статусу Мещеры в XIV – первой половине XV в. М.К. Любавский считал, что Мещера была куплена московским князем Дмитрием Ивановичем [23, с. 90]. П. Н. Черменский утверждал, что Мещера была куплена Дмитрием Ивановичем в границах, сформировавшихся при Иване Ярославиче и Александре Уковиче в первой четверти XIV в. [64, с. 3–6]. В. А. Кучкин полагает, что Мещера предположительно отошла к Москве в 20-х гг. XIV в. К сожалению, Владимиру Андреевичу не удалось избежать двойной трактовки относительно Александра Уковича, отсылки на которого присутствуют во всех московско-рязанских договорах в пунктах про Мещеру: в одном случае последний оказывается современником рязанского князя Ивана Ярославича (первая четверть XIV в.), в другом – современником Дмитрия Ивановича, продавшим ему Мещеру и ставшим служилым князем [17, с. 259–260]. С. А. Фетищев полагает, что процесс присоединения Мещеры к Московскому княжеству начался при Дмитрии Ивановиче и что в Мещере сохранялись собственные князья, которые по статусу были ниже удельных [60, с. 33–35; 61, с. 120–122]. К. А. Аверьянов увидел в «купле» Мещеры приобретение территориального массива путем женитьбы московского князя Дмитрия Ивановича на Евдокии, дочери Дмитрия Константиновича Суздальского [1, с. 22–33]. А. А. Горский пришел к выводу, что Мещерой имела право распоряжаться Орда, и поэтому, Мещера не упоминалась в духовных грамотах московских князей до ликвидации зависимости от Орды [11, с. 104–109].

Свидетельства о политической принадлежности Мещеры в XIV–XV вв. мы рассмотрим в следующем порядке по видам источников: акты (договорные и духовные грамоты), летописи, литературные памятники и родословные книги.

В договоре 1381 г. между Дмитрием Ивановичем и Олегом Ивановичем имеются следующие строки (здесь и далее цитаты из источников приводятся по упрощенным правилам): «А что купля князя великого МещераА, как было при Александре Уковиче, то князю великому Дми-

трию, а князю великому Олгу не вступатися по тот розъездъ» [17, с. 343. А Буква а переделана из буквы ѣ тем же почерком и теми же чернилами. Также см.: 13, № 10, с. 29].

В следующем договоре 1402 г. Василия Дмитриевича с Федором Ольговичем пункт про Мещеру претерпевает значительные изменения: «А что Мещерская места, что будет купил отецъ твои, князь велики Олег Иванович, или вы, или ваши бояря, в та места тебе, князю великому Федору Олговичю, не вс[тупатися, н]и твоим бояром, а земля к Мещере по давному. А порубежье Мещерским землям, как было при великом князе Иване Ярославиче и при кнези Александре Уковиче» [13, № 19, с. 54].

В договоре Юрия Дмитриевича с Иваном Федоровичем 1434 г. данный пункт повторяется практически без изменений, если не считать того, что по тексту договора Мещеру «покупал» не только Олег Иванович, но и его сын Федор: «А что будет покупил в Мещерских местех дед мои, княз(ь) велики Олег Иванович, и отецъ мои, князь велики Федоръ Олгович, и яз, княз(ь)А велики, или мои бояря, и в та места мне не вступатися, ни моим бояром, знати нам свое серебро, а земля к Мещере по давному. А порубежье Мещерской земли, как было при великом князи Иоанне Ярославиче и при князи Александре Уковиче» [13, № 33, С. 85. А Слово «княз(ь)» написано сверху. Также см.: 27, № 55, с. 85]. Но в этом договоре появляется новый пункт, связанный с Мещерой: «А князи мещерские не имут тебе, великоме князю, правити, и мне их не примати, ни в вотчине ми в своей их не держати, ни моим бояром, а добывати ми их тебе без хитрости, по тому целованью» [13, № 33, с. 85; 7, № 55, с. 85].

В договоре Василия Васильевича с Иваном Федоровичем 1447 г. анализируемые строки остаются практически без изменений: «А что Мещерскаа места, что будет покупил князь велики, дед твои, Олег Иванович, или отецъ твои, князь велики Федоръ Олгович, или вы, или ваши бояре, и в та места тебе, великому князю Ивану, не вступатися, ни твоим бояром, знати ти свое серебро и твоим бояром. А земля к Мещере по давному. А порубежье Мещерским землям, как было при великом князи Иване Ярославиче, и при князе Александре Уковиче. ... А князи мещерские не учнут мне, великому князю, правити, и тебе их не приимати, ни в вотчине своей их не держати, ни твоим бояром, а добывати ти их мне без хитрости по тому целованью» [13, № 47, с. 144].

В московско-рязанском договоре 1483 г. московского князя Ивана Васильевича с рязанским князем Иваном Васильевичем данные пун-

кты повторены с некоторыми генеалогическими дополнениями: «А что Мещерскаа места, что будет покупил прадед твои, князь великиА Олег Иванович, или прадед твои, князь велики Федоръ Олгович, или дед твои, князь велики Иван Федорович, или отецъ твои, князь велики Васи-леи Иванович, или ты, князь велики Иван Васильевич, или ваши бояря, в та места тебе, великому князю Ивану Васильевичю, не вступатися, ни твоим бояром. А знати ти свое серебро, и твоим бояром. А земля по дав-ному к Мещере. А порубежье Мещерским землям, как было при вели-ком князи Иване Ярославиче, и при князи Александре Уковиче... А что наши князи мещерские, которые живут в Мещере и у нас, у великих князеи, и тебе их къ себе не приимати. А побежат от нас, и тебе их до-бывати нам без хитрости, а добывъ ти их, нам выдати» [13, № 76, с. 285, 286. А Слово «велики» написано сверху. Также см. рязанский протвинь этого договора: 13, с. 289].

Попробуем сделать некоторые выводы по проанализированным доку-ментам. В договорах 1402, 1434, 1447 и 1483 гг. упоминается «покупка» Олега Ивановича и его потомков [см. схожую трактовку Б. Р. Рахимзя-нова: 44, с. 361]. «Куплю» договора 1381 г. большинство исследователей трактуют как приобретение великого князя Дмитрия Ивановича. Та-кое изменение во владении Мещерой могло быть связано с событиями 1385 г., когда Олег Иванович имел возможность «продиктовать» Москве договор, исходя из своих амбиций [о событиях 1385 г. см.: 20, с. 44–57; 24, с. 102–106]. Однако, данное предположение действует только в том случае, если видеть в лице, совершившем куплю, великого князя мо-сковского Дмитрия Ивановича [1, с. 22; 11, с. 104–105; 17, с. 259–260; 30, с. 244; и т.д.]. Однако в последующих договорах упоминаются Ме-щерские места, которые «покупил» Олег Иванович и его потомки. На наш взгляд, в интерпретации текста была допущена логическая ошиб-ка: историки просто не учли, что, кроме Дмитрия Ивановича, великим князем являлся и Олег Иванович. Договор 1381 г. дошел до нас в спи-ске второй половины XV – начала XVI в. в протвине рязанской сторо-ны [датировки списка договора в литературе разнятся: 13, № 10, с. 563 (1498 г.); 17, с. 225 (конец 1490-х гг. – начало XVI в.), 345 (копия 1503 г.); 63, с. 51 (1490-е гг.)]. На наш взгляд, можно предложить два объяснения: 1) личность великого князя не была изначально оговорена в подлиннике акта, так как составителю было ясно, кто совершил куплю; 2) изменения в текст были внесены переписчиком. Как известно, в дошедший до нас список договора 1381 г. были внесены правки, в основном касающиеся окончаний некоторых слов [45, л. 1; 17, с. 345. Также см. некоторые па-

леографические наблюдения над списком акта 1381 г.: 62, с. 108–109]. Существует гипотеза, объясняющая опиской ситуацию с Тулой в грамоте 1381 г. [65, с. 146–147. См. критику данного предположения: 21, с. 26]. Конечно, объяснять формулу документа опиской – дело неблагоприятное, но иначе не избежать разногласий с последующими договорными грамотами.

Не менее загадочно обстоит ситуация с Александром Уковичем, отсылка на которого присутствует во всех московско-рязанских докончаниях. Договоры 1402, 1434, 1447 и 1483 гг. упоминают вместе с ним другого князя – Ивана Ярославовича. Под последним следует понимать рязанского князя Ивана Ярославича, правившего, по мнению А. В. Экземплярского, в 1308–1327 гг. [17, с. 259; 66, с. 578–579.] По поводу личности Александра Уковича в историографии ведутся споры. Н. П. Лихачев предположил, что в актах была совершена описка и под Александром Уковичем подразумевается пронский князь Александр Михайлович (ум. в 1340 г.) [22, с. 30]. Однако Александр Укович упоминается в докончании 1483 г. (оба протвиня которого дошли в подлинниках), что не позволяет видеть в данном отчестве описку [13, № 76, с. 285, 289]. Таким образом, данное предположение является маловероятным. В. А. Кучкин, А. И. Тарасов, А. В. Азовцов и А. В. Беляков считают Александра Уковича представителем местного рода Рюриковичей (предположительно, князей Мещерских) [8, с. 266–267, со ссылкой на мнение А. В. Азовцева и: Тарасов А. И. Восточно-Мещерский архив средних веков. Вып. 1. Пермь, 2002. с. 1; 17, с. 259–260. В своей более ранней работе А. И. Тарасов придерживался противоположной точки зрения: 58, с. 14.]. Ряд историков придерживается противоположной точки зрения – о «местном» происхождении князей (К. А. Аверьянов, А. А. Горский) и видят в нем представителя рода мещерских князей [1, с. 23–24, 33–47; 11, с. 104–105]. А. А. Горский подверг критике мнение В. А. Кучкина, который расшифровывал отчество Александра Уковича как производную от сербского «Вук»: «Но сербское «Вук» означает «волк». Следуя В. А. Кучкину, надо признать, что один из представителей рязанской династии носил имя-прозвище Волк (среди княжеских, нехристианских имен Рюриковичей не встречающееся), при этом почему-то в сербской огласовке, и что его сын получил отчество не по христианскому имени отца (коего не могло не быть), а по прозвищу, но с выпадением начальной согласной. Каждое из этих допущений невероятно само по себе, тем более не возможно их сочетание. Не ясно, почему В. А. Кучкин не учитывает признанной в историографии версии

о татарском (а вовсе не местном – из народности мешеры) происхождения мешерских князей» [11, с. 104, прим. 441]. Антон Анатольевич не учел следующие моменты: 1) носителем отчества «Укович» является священник, живший в начале XVII в. на землях великого княжества Литовского [59, с. 797]; 2) как известно, одним из последних князей, носившим «языческое» имя, был современник Дмитрия Ивановича – великий князь рязанский Олег Иванович, а его сын Федор писался в актах как «Олгович», а не «Иакович» (Иаков – имя Олега Ивановича в крещении) [см. например: 13, № 19, с. 54; № 33, с. 85; № 47, с. 144; № 76, с. 285, 286, 289. По поводу имен Олега Ивановича см.: 66, с. 532; 68, с. 558–559]. Тем более маловероятно, что представитель местной «знати» будет отнесен к князьям. Таким образом, аргументация А. А. Горского выглядит не совсем убедительно.

Таким образом, очень похоже, что князь Александр Укович являлся современником Ивана Ярославича и жил в первой четверти XIV в. Принадлежность его к Рюриковичам или к местной династии является дискуссионной. На наш взгляд, более оправданной является точка зрения о русском происхождении князя.

Подведем некоторые итоги. Границы «Мешеры» московско-рязанских договоров были определены при Иване Ярославиче и Александре Уковиче в первой половине XIV в. Между 50-ми годами XIV в. (начало правления) и 1381 г. Мещеру «покупает» Олег Иванович. Затем Мещера переходит к Дмитрию Ивановичу. В более поздних актах список «покупателей» растет, в нем появляются потомки Олега Ивановича и их бояре, но они должны «не вступатися». С договора 1434 г. появляется формулировка «знати нам свое серебро» которое в договорах 1447 г. и 1483 г. превращается в «знати ти свое серебро и твоим бояром». На наш взгляд, это может объясняться следующим: рязанские князья были ограничены в сборе налогов. Может быть предложено и иное объяснение: за «куплю» при Олеге Ивановиче не были полностью или частично уплачены деньги, что вызвало переход денежных обязательств по наследству. Если данная трактовка верна, то Москва стремилась к тому, чтобы сделать «куплю» нелегитимной. С договора 1434 г. фигурирует пункт, запрещающий Рязани принимать мешерских князей, находящихся в Москве или в Мещере. Этому может быть следующее объяснение: Москва стремилась ликвидировать возможность перехода на службу к Рязани мешерских князей «с землей». Отметим интересную особенность – московской Мещера является только по договору 1381 г.

В договорной грамоте 1402–1404 гг. Василия Дмитриевича с Владимиром Андреевичем Мещера перечисляется в числе вотчин великого князя: «А мне, господине, князь великий, брату твоему молодшему, князю Володимеру Андреевичю, и моим детем под тобою и под твоими детми твоего оудела, Москвы и Коломны с волостми, и всего твоего великого княженья, да Волока и Ржевы с волостми, и Новагорода Нижнего с волостми, и что к нему потягло, и Муром с волостми, и что к нему потягло, и Мещеры с волостми, и что к ней потягло, и в та места в Татарская и в Мордовская, как было, господине, за твоим отцомъ, за великим князем, и за твоим дедом, за великим князем Дмитрием Костянтиновичем, и за тобою, за великим князем, того ми, господине, и моимъ детем подъ тобою, великим князем, и под твоими детми блюсти и боронити, а не обидети, ни вступатися. А быти ми, господине, и моим детем с тобою и с твоими детми везде заодин» [13, № 16, с. 44. Датировку акта см.: 18, с. 390–404; 19, с. 87]. Основываясь на данных строках средневекового документа, К. А. Аверьянов считает, что Мещера была куплена Дмитрием Ивановичем у Дмитрия Константиновича, при этом входила не в состав вотчин московского князя, а вотчин его жены, а сама купля заключается в передаче Мещеры в качестве приданного в 1366 г. [1, с. 29–31]. Данная схема, построенная на множестве допущений, была подвергнута критике А. А. Горским. Последний показал, что в договоре перечислены предки Василия Дмитриевича, тем самым опровергнув построения К. А. Аверьянова [11, с. 105, прим. 442].

В докончании 1449 г. Василия Васильевича с Литвой содержится следующая формулировка: «Таке жъ и у вотчину мою в Мещеру не вступатисе, ни примати» [13, № 53, с. 162]. Данная формулировка повторена и в договоре Ивана Васильевича с Иваном Казимировичем 1494 г. [13, № 83, с. 330].

Таким образом, складывается следующая ситуация: в договорных грамотах с Рязанским княжеством московский статус Мещеры не оговаривается (исключая договор 1381 г.), а в договорах внутри дома Калитовичей и с великим князем литовским Мещера упоминается как вотчина московского князя.

В договорной грамоте Ивана Васильевича с Федором Васильевичем 1496 г. содержится упоминание Мещерского рубежа: «А рубеж Переславлю с Рязанью от Оки реки по Лубяной вверху направо к Переславлю, а налево к Рязани, а от верху Лубяной [по перевертамъ к Исьи, а от Исьи по] Щучей вверху, а от Щучей по перевертам к Ис(ь)и, да по Ис(ь)и на низ до устья, да на низ по Оке реке до оустъ Прони, да Пронею

въверхъ до жорновищ, от жорковищ подле лес позад заподья да позад березовой [поляны, до рубежа] до Мещерского, куде наши бояре ехали» [13, № 84, с. 334. Также см.: 13, № 84, с. 338 (протвинь Федора Васильевича); 27, № 7, с. 13]. Таким образом, одна из границ административно-территориальных единиц Рязанского княжества заканчивалась на «мещерском рубеже». Мещерский рубеж находился где-то к востоку от устья реки Прони и был «объезжен» (обмежеван). Похоже, что данная граница совпадает с последующей границей Окологородного, Каменского и Старорязанского станов Рязанского уезда XVI–XVII вв. по локализации С.Б. Веселовского [6]. Отметим определенную порочность методики Степана Борисовича, когда границы уездов и станов определяются не исходя из описания межей, а путем локализации населенных пунктов (что позволяет весьма примерно определить границы). На наш взгляд, «жорновищи» публикации Л. В. Черепнина – это, скорее всего, топоним. Сохранилась правовая грамота 1535 г., зафиксировавшая существование села Жорновища [75, № 5, с. 305–307]. В Старорязанском стане в конце XVI в. существовала слободка Жорновища, принадлежавшая Никитскому монастырю «что на Жорновищах» [6; 29, с. 252]. На наш взгляд, налицо неверная интерпретация Львом Владимировичем текста договора. Наше знакомство с подлинником договора подтвердило возможность предложенной трактовки [46, л. 1; 47, л. 1]. Юго-восточнее Жорновища проходила Липская Ряжская засека [6; 67, с. 24–25, карта. Вероятно, первое упоминание Липской засеки относится к 1598 г.: 42, с. 527]. На востоке от нее заканчивался Рязанский уезд и начинался Шацкий [48; 50, л. 63–69 об.]. В духовной Ивана IV Шацк указан как один из городов Мещеры [13, № 104, с. 437]. На наш взгляд, в данной ситуации Рязанский уезд унаследовал часть границ Рязанского княжества последней четверти XV в. Конечно, этот вопрос требует дополнительного изучения. Таким образом, «Мещерский рубеж» должен был находиться в бассейне реки Пары.

В этой же договорной грамоте есть еще одно упоминание Мещеры: «А что моя (Ивана Васильевича. – А. Д.) мордва деленая с водчинами во Цне, и в Корабугинском оуезде бортники с оброки, и в Пластикове, и в Бовыкине, и в Вороножи, [и Донь], и рыба ловля в моем великом княженьи, а Романцев весь мой, великого князя, и Братилов весь, и ясенояские бортники, и пронские бортники, и окологородные бортники, и волости Мещерские с оброки и со всеми доходы по старине, а те мои бортники, и мордва деленая со всеми доходы моя и есть, по старине» [13, № 84, с. 334, 335. Так же см.: 13, с. 339.]; «А что твоя (Федора Ва-

сильевича – А. Д.) мордва деленая во Цне, и в Корабугинском оуезде бортники с оброкиА, и в Бовыкине, и в Вороножи въ Верхнем, и Тешев вес(ь), и в Дону реце жеребеи, и перевитские бортники, и рязанские бортники, и Мещерские волости со оброки и с доходы по старине, что ся тебе в делу достало...» [13, с. 335. А Слова «с оброки» зачеркнуты. Также см.: 13, с. 339]. К сожалению, статьи договорной грамоты 1496 г., посвященные Мещерским волостям, оказались вне внимания историков. А от вопроса соотношения «Мещерских волостей» грамоты 1496 г. и «Мещеры» Александра Уковича во многом зависит интерпретация политической принадлежности Мещеры.

Духовная Ивана III 1503 г. является первым завещанием московских князей, где упоминается Мещера: «Да ему ж даю город Муром с волостями и с путми, и з селы, и со всеми пошлинами, и с мордвами, и с черемисою, что къ Мурому потягло, да Мещера с волостями, и з селы, и со всемъ, что к ней потягло, и с Кошковымъ, да князи мордовские все, и з своими отчинами, сыну же моему Василью» [13, № 89, с. 356; датировку грамоты см.: с. 69, с. 198–202]. Чуть ранее отдельный географический объект «в Мещере» упоминается в духовной князя Ивана Юрьевича Патрикеева, датируемой примерно 1499 г.: «село Кузмедьянское Лавсь с селцы, и с деревнями, со всем с тем, как было за мною» [13, № 86, с. 346].

Духовная Ивана IV позволяет понять, в какие административные единицы «превратилась» Мещера к XVI в.: «Да ему жь даю город Мещеру с волостми, и с селы, и со всем тем, что к ней изстари потягло, и с Кошковым, и Кадом, и Темников, и Шацкой город, со всем, и князи мордовские со всеми же их вотчинами сыну моему Ивану» [13, № 104, с. 437; датировка данного акта в историографии различна; см.: 70, с. 302–322; 71, с. 309–318; 72, с. 125–141; 73, с. 87–88, 155–156; 74, с. 238–246]. Согласно предположению А.В. Белякова, Мещера – это современная Елаьтма. Остальные города довольно легко угадываются на современной карте [8, с. 268].

Жалованную кормленную грамоту Василия II Ивану Григорьевичу Раслу Протасьеву с сыном Кононом 1426 г. на г. Елаьтма и Кадом в Мещере с мытом и перевозом мы не рассматриваем, так как по утвердившейся в историографии точке зрения данный акт фальсифицирован [2, № 369, с. 276; 3, № 108, с. 145–146; 4, с. 154; 5, с. 275; 15, с. 409–410; 22, с. 28–32].

Отметим, что в духовных грамотах Дмитрия Ивановича, Василия Дмитриевича и Василия Васильевича Мещера не упоминается [13, № 8,

с. 24–25; № 12, с. 33–37; № 20, с. 55–57; № 21, с. 57–60; № 22, с. 60–62; № 61, с. 193–199].

Летописные известия о Мещере XIV–XV вв. крайне немногочисленны. В Новгородской IV и Софийской I летописях под 6894 (1386/87) г. приведено свидетельство о походе Дмитрия Ивановича на Новгород, среди «ратей» великого князя упоминается и «Мещерьскаа» [31, с. 345; 32, с. 241]. В Новгородской IV и Софийской I, Новгородской Карамзинской летописях под 6901 г. приведено следующее известие: «Ходи въ другеи рядъ князь Василеи в орду къ царю, и онъ ему дал Новгородчкое княжение Нижняго Новагорода, Моуромъ, Мещеру, Торусоу» [цит. по: 31, с. 373.; разночтения опущены. Также см.: 32, с. 245; 40, с. 161; 41, с. 143]. В московском летописном своде конца XV в., Воскресенской, Львовской и Ермолинской летописях, своде 1518 г. данное известие читается под 6900 г. [33, с. 62; 36, с. 210; 37, с. 131–132; 38, с. 219; 39, с. 250]. В Никоновской известие читается дважды – под 6900 г. и 6901 г. [35, с. 148, 154]. По мнению А.А. Горского, данное событие имело место в 1392 г. [11, с. 50–51]. Других летописных свидетельств, так или иначе свидетельствующих о политической принадлежности Мещеры за вторую половину XIV – первую половину XV в., у нас нет.

В «Сказании о Мамаевом побоище» упоминается князь Юрий Мещерский, участник Донского побоища [26, с. 159, 235, 272, 323, 354. Также см.: 34, с. 54; 53, с. 34]. Датировка памятника является спорной, нам представляется наиболее близкой к истине точка зрения Б.М. Клосса, датировавшего памятник началом XVI вв. [16, с. 333–348. Обзор историографии см.: 28, с. 5–12]

Родословные книги содержат следующее родословие князей Мещерских: «В лета 6706-го году князь Ширинский Богмат Усеинов сын пришел из Большие Орды в Мещеру и Мещеру воевал и засел ее. Уродился у него сын Меклемиш в Мещере и крестился, и во крещении имя ему князь Михайло; и во Андрееве городке поставил храм Преображения Господа Иисуса Христа, и с собою крестил многих людей. А у князя Михаила сын князь Федор. У князь Федора сын князь Юрья – князь Юрья был на Дону, пришел из Мещеры к великому князю Дмитрею Ивановичу с своим полком...» [25, с. 125–127. А Пропущено. Также см.: 51, с. 168–169; 52, с. 239–253]. Очень интересные дополнения о выезде мещерских князей в Москву содержит родословной роспись князей Мещерских, дошедшая в библиотечном VI списке (XVII в.) Патриаршей редакции родословных книг [описание рукописи см.: 9, с. 70] (цитируется по М.И. Смирнову): «И князь Семен (по прозвищу «Долгая

Борода». – А. Д.) приехал к Москве с Мещеры своею волею к великому князю... У князь Бориса Константиновича дети родились на Мещере сын Костянтин, а у князь Костянтина дети Костянтин же да Борис. После отца приехал с Мещеры к Москве великому князю, а князь Костянтин остался на Мещере» [55, с. 9, 10]. По родословным книгам Семен Константинович Долгая Борода – внук Александра Юрьевича, правнук Юрия Федоровича. Таким образом, исходя из расчета, что «период жизнедеятельности» одного поколения составляет примерно 30 лет, данный выезд можно примерно датировать серединой – второй половиной XV в. Борис Константинович по Бархатной книге и по родословной книге из собрания М.А. Оболенского не известен [55, с. 10, прим. 6.; 25, с. 125–127; 51, с. 168–169; 52, с. 239–253. См. родословное древо князей Мещерских: 56, с. 37]. По Библиотечному VI списку, Борис Константинович, отъехавший в Москву, является внучатым племянником Семена Константиновича Долгая Борода. Если данный отъезд действительно имел место, то он мог произойти в XVI в. Родословная роспись князей Мещерских, сохранившаяся частично, не содержит уникальных известий и повторяет версию «Бархатной книги» [5, с. 232; 49, л. 1–2]. На наш взгляд, родословие было составлено в XVI–XVII вв., а приведенные сведения носят характер приписок. Вероятно, что в приписках были отражены некоторые реалии XV в. (отъезды Мещерских князей), но говорить о высокой достоверности данного источника не приходится. Для дальнейшего изучения проблемы следует рассмотреть данные приписки в составе всех родословных книг Патриаршей редакции и попробовать соотнести их с реалиями XIV–XV вв. На наш взгляд, говорить о полной фальсификации родословной князей Мещерских не уместно, но доверчиво переносить ее данные на реалии XIV–XV вв. нельзя. Для нас важен лишь факт, что потомки князей Мещерских сохранили память о «выездах» своих предков в Москву.

Попробуем подвести некоторые выводы. При Александре Уковиче и Иване Ярославиче в первой трети XIV в. происходит размежевание Мещеры и Рязанского княжества. Между началом 60-х и началом 80-х гг. XIV века Мещера становится «куплей» Олега Ивановича. Такому средневековому правовому явлению как «купля» посвящена довольно обширная литература [обзор и анализ историографии см.: 1, с. 3–18; 12, с. 144–145]. Отметим, что в данном случае на Мещере сохраняются местные князья, при этом последующие договоры запрещают им отъезжать в Рязань. Весьма вероятно, что при «купле» происходило сохра-

нение местной княжеской династии. Отметим, что договорные грамоты запрещают отъезжать мещерским князьям к Рязани и Литве.

К 1381 г. Мещера отходит к Дмитрию Ивановичу. Вероятно, в 1385 г. Рязань смогла навязать Москве изменение данного пункта договора. Поэтому в последующих московско-рязанских договорах Мещера не упоминается как московская территория. Но и рязанские князья должны были «не вступатися» в Мещеру. Вероятно, московские князья имели право на сбор выхода в Орду с Мещеры и являлись сюзеренами мещерских князей. Именно этим можно объяснить участие мещерской рати в походе на Новгород, получение ярлыка на Мещеру в 1392 г. и неоднократные упоминания Мещеры как московской вотчины в договорных грамотах, исключая dokonчания с Великим княжеством Рязанским. При всем этом, кроме московско-рязанских dokonчаний существует еще одна разновидность актов, в которых Мещера не упоминается, как вотчина московских князей – духовные грамоты. В таком случае становится понятна и формулировка «А знати ти свое серебро» относительно рязанских князей и бояр.

Интересно значение глагола «вступатися». В древнерусском языке он означал «вторгнуться, нарушить приделы (межу, границу) чего-либо, посягнуть на чьи-либо владения, имущества, предъявить права на чью-либо собственность» [54, с. 155–157]. Отметим, что в тексте договора постоянно «прибавляются» князья, правившие после Олега Ивановича. Можно предположить, что «купля» все-таки передавалась по наследству. Или же Мещера «покупалась» частями. В русском средневековом праве «купля» всегда строго отделялась от «отчины» [см. более поздние аналогии: 10, с. 18–20]. Пикантность нашей ситуации заключается в том, что потомки лица, совершившего «куплю», должны были «не вступатися» в Мещеру.

На наш взгляд, формулировки «не вступатися», «а знати ти свое серебро» и «не приимати» связаны с целенаправленной политикой московских князей по отчуждению «купли» Мещеры у рязанских князей. Возможно, в основных направлениях данной политики имели место контрмеры против специфики «купли» как юридической сделки.

Интересно упоминание Мещерских волостей в договоре 1496 г. Не ясно, как соотносятся последние с Мещерой Александра Уковича. Возможно, это часть Мещеры, отошедшая еще при Иване Ярославиче к Рязанскому княжеству. Нельзя исключать, что в договор могла попасть «Мещера» Александра Уковича. На наш взгляд, наиболее вероятной является первая интерпретация – в таком случае «доходы по старине»

грамоты 1496 г. не вступают в противоречие с нашей трактовкой некоторых формулировок московско-рязанских докончаний. Здесь очень перспективным видится изучение Мещеры XIV–XVII вв. в историко-географическом плане: на данный момент мы не можем точно указать, ни где находилась Мещера Александра Уковича, ни рязанские «Мещерские волости». Отметим интересную особенность – Мещера появляется в духовной Ивана Васильевича, но отдельно от того, «что ми дал сестричич мои княз(ь) Фе(о)доръ Васил(ь)евич рязанскои» [13, № 89, с. 356, 357–358]. Это косвенно подтверждает наше предположение. С другой стороны, упоминание Мещеры в духовной Ивана III может быть связано с тем, что удел Федора Васильевича перешел к московскому князю. На наш взгляд, появление Мещеры в духовной Ивана III вероятнее связать с окончательным отъездом мещерских князей в Москву. Таким образом, можно предполагать существование нескольких «Мещер»: Мещеры Александра Уковича и «мещерских волостей». Вопрос о их местонахождении и географическим соотношении остается открытым.

Таким образом, многолетняя политика московских князей привела к тому, что «купля» Мещера оказалась отчуждена от Рязани к Москве. Уже в 40-х–50-х гг. XV века на территории Мещеры появляется новое политическое образование во главе с татарским царевичем Касимом, ставленником Москвы – будущее Касимовское ханство [7, с. 153–155; 8, с. 265–272; 14, с. 171–172; 43, с. 57–61; 44, с. 385–386; 57, с. 47–48. В московско-рязанском договоре 1483 г. прописываются отношения Рязани с касимовским царевичем Даньяром б. Касимом; см.: 13, № 76, с. 284–285]. Мещера медленно, но верно становилась вотчиною московских князей.

Автор выражает благодарность участникам обсуждения данной статьи, состоявшегося 17 октября 2012 г. на спецсеминаре «Источниковедение истории России X–XVIII вв.» С. М. Каштанова (Историко-архивный институт РГГУ), особенно А. В. Кузьмину и А. С. Усачеву. Особую благодарность автор выражает Л. П. Горюшкиной за критические замечания и консультации.

Список литературы

1. Аверьянов, К. А. Купли Ивана Калиты / К. А. Аверьянов. – М., 2001.
2. Акты служилых землевладельцев XV – начала XVII века / сост. А. В. Антонов. – Т. IV. – М., 2008.
3. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. – Т. I. – М., 1952.
4. Антонов, А. В. Из истории великокняжеской канцелярии: Кормленные грамоты XV – середины XVI в. / А. В. Антонов // Русский дипломатарий. – Вып. 3. – М., 1998.

5. Антонов, А. В. Родословные росписи конца XVII в. / А. В. Антонов. – М., 1996.
6. Архив РАН. – Ф. 620. – Оп. 1. – Ед. хр. 322. – Рязанский уезд XVI–XVII вв. по писцовым книгам: [Карта] / сост. С. Б. Веселовский.
7. Беляков, А. В. Касимов XV–XVII вв. как сакральный центр Чингисидов в России / А. В. Беляков // Верхнее Подонье: Природа. Археология. История. – Т. 2. – Тула, 2004.
8. Беляков, А. В. Чингисиды в России XV–XVII вв.: Просопографическое исследование. / А. В. Беляков. – Рязань, 2011.
9. Бычкова, М. Е. Родословные книги XVI–XVII вв. как исторический источник / М. Е. Бычкова. – М., 1975.
10. Веселовский, С. Б. Феодалное землевладение в Северо-Восточной Руси. / С. Б. Веселовский. – Т. I. – М.; Л., 1947.
11. Горский, А. А. От земель к великим княжениям: «Примыслы» русских князей второй половины XIII – XV в. / А. А. Горский. – М., 2010.
12. Дедук, А. В. «Рязанская» купля Василия Темного: границы и территория, судьба в составе Московского княжества во второй половине XV – начале XVI в. / А. В. Дедук // *Studia Historica Europae Orientalis* = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 5. – Минск, 2013.
13. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / подгот. к печ. Л. В. Черепнин. – М.; Л., 1950.
14. Зимин, А. А. Витязь на распутье: Феодалная война в России XV в. / А. А. Зимин. – М., 1991.
15. Зимин, А. А. К изучению фальсификации актовых материалов / А. А. Зимин // Тр. МГИАИ. – Т. 17: Вопросы источниковедения истории СССР. – М., 1963.
16. Клосс, Б. М. Избранные труды. / Б. М. Клосс. – Т. II: Очерки по истории русской агиографии XIV–XVI вв. – М., 2001.
17. Кучкин, В. А. Договорные грамоты московских князей XIV в.: Внешнеполитические договоры / В. А. Кучкин. – М., 2003.
18. Кучкин, В. А. К характеристике второго договора Василия I с Владимиром Серпуховским / В. А. Кучкин // Великий Новгород и Средневековая Русь: Сб. ст. – М., 2009.
19. Кучкин, В. А. Об одной лакуне во втором договоре Василия I с Владимиром Серпуховским / В. А. Кучкин // Особенности российского исторического процесса: сб. ст. памяти акад. Л. В. Милова. – М., 2009.
20. Лаврентьев, А. В. Московско-рязанское соперничество за Коломну в 1385 г. / А. В. Лаврентьев // Коломна и Коломенская земля: История и культура. – Коломна, 2009.
21. Лаврентьев, А. В. После Куликовской битвы: Очерки истории Окско-Донского региона в последней четверти XIV – первой четверти XVI в. / А. В. Лаврентьев. – М., 2011.
22. Лихачев, Н. П. По поводу трудов Ярославской губернской архивной комиссии / Н. П. Лихачев. – СПб., 1893.

23. Любавский, М. К. Образование основной государственной территории великорусской народности: Заселение и объединение земель / М. К. Любавский. – Л., 1929.
24. Мазуров, А. Б. Средневековая Коломна в XIV – первой трети XVI в.: Комплексное исследование региональных аспектов становления единого русского централизованного государства / А. Б. Мазуров; отв. ред. В. Л. Янин. – М., 2001.
25. Памятники истории русского служилого сословия / сост. А. В. Антонов. – М., 2011.
26. Памятники Куликовского цикла / Ред. В.А. Кучкин. – СПб., 1998.
27. Памятники русской письменности XV–XVI вв.: Рязанский край / под ред. С. И. Коткова. – М., 1978.
28. Петров, А. Е. «Сказание о Мамаевом побоище» как исторический источник»: автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Е. Петров. – М., 1998.
29. Писцовые книги Рязанского края: XVI в. / под ред. В. Н. Сторожева. – Т. 1. – Вып. 1. – Рязань, 1898.
30. Пресняков, А. Е. Образование великорусского государства: очерки по истории XIII–XIV столетий / А. Е. Пресняков. – Пг., 1918.
31. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. IV. – Ч. 1. – Вып. 2. – Л., 1925.
32. ПСРЛ. – Т. V. – СПб., 1851.
33. ПСРЛ. – Т. VIII. – СПб., 1859.
34. ПСРЛ. – Т. X. – СПб., 1897.
35. ПСРЛ. – Т. XI. – СПб., 1897.
36. ПСРЛ. – Т. XX. – Ч. 1. С–Пб., 1910.
37. ПСРЛ. – Т. XXIII. – СПб., 1910.
38. ПСРЛ. – Т. XXV. – М.; Л., 1949.
39. ПСРЛ. – Т. XXVIII. – М.; Л., 1963.
40. ПСРЛ. – Т. XLII. – СПб., 2002.
41. ПСРЛ. – Т. XLIII. – М., 2004.
42. Разрядная книга 1475–1598 гг. / Подгот. текста, ввод. ст. и ред. В. И. Буганова. – М., 1966.
43. Рахимзянов, Б. Р. Касимовское ханство (1445–1552 гг.): Очерки истории / Б. Р. Рахимзянов. – Казань, 2009.
44. Рахимзянов, Б. Р. Русские княжества и наследники Золотой Орды в XV в.: начальная история Касимовского ханства / Б. Р. Рахимзянов // *Rossica Antiqua* 2006: Исследования и материалы. – Б.м., 2006.
45. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 135. – Отд. I. – Рубр. II. – № 6.
46. РГАДА. – Ф. 135. – Отд. I. – Рубр. II. – № 76.
47. РГАДА. – Ф. 135. – Отд. I. – Рубр. II. – № 77.
48. РГАДА. – Ф. 192. – Оп. 1. – Карты Рязанской губ. – Ед. хр. 1: Топографическая карта Переславль-Рязанской провинции. – Б. д.
49. РГАДА. – Ф. 210. – Оп. 18. – Ед. хр. 146.

50. РГАДА. – Ф. 1209. – Оп. 1. – Кн. 417.
51. Редкие источники по истории России / Под ред. А. А. Новосельского, Л. Н. Пушкарева. – Вып. 2. – М., 1977.
52. Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... (Бархатная книга). – Ч. 2. – М., 1787.
53. Сказания и повести о Куликовской битве / изд. подгот. Л. А. Дмитриева, О. П. Лихачева. – Л., 1982.
54. Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 3. – М., 1976.
55. Смирнов, М. И. К родословной росписи князей Мещерских / И. М. Смирнов // Летопись историко-родословного общества в Москве. – Вып. 4. – М., 1906.
56. Смирнов, М. И. О князьях Мещерских XIII–XIV вв. / М. И. Смирнов. – Рязань, 1904.
57. Тарасов, А. Е. Муром и Мещера в событиях 1445–1446 гг.: К истории московской междоусобицы второй четверти XV в. и ее последствий / А. Е. Тарасов // Русь, Россия: Средневековье и Новое время: Вторые чтения памяти акад. Л. В. Милова. – М., 2011.
58. Тарасов, А. И. Восточная Мещера XIII–XV вв.: Источники и историография: автореф. дис. ... канд. ист. наук. / А. И. Тарасов. – Нижний Новгород, 1996.
59. Тупиков, Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен / Н. М. Тупиков. – СПб., 1903.
60. Фетищев, С. А. К вопросу о присоединении Муромы, Мещеры, Тарусы и Козельска к Московскому княжеству в 90-е гг. XIV в. / С. А. Фетищев // Российское государство в XIV–XVII вв.: сб. ст., посв. 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексеева. – СПб., 2002.
61. Фетищев, С. А. Московская Русь после Дмитрия Донского: 1389–1395 / С. А. Фетищев. – М., 2003.
62. Хоруженко, О. И. Уезд Мстиславль в московско-рязанском докончании 1381 г. и князь Мстислав / О. И. Хоруженко // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии: Материалы XXIV межд. научной конференции. – М., 2012.
63. Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы XIV–XV вв. / Л. В. Черепнин. – Ч. I. – М.; Л., 1948.
64. Черменский, П. Н. Из истории феодализма на Мещере и в Мордве / П. Н. Черменский // Археографический ежегодник за 1963 г. – М., 1964.
65. Шебанин, Г. А. О политической принадлежности Тулы во второй половине XIV – XV в. / Г. А. Шебанин, А. В. Шеков // Битва на Воже – предтеча возрождения средневековой Руси. – Рязань, 2004.
66. Экземплярский, А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период с 1238 по 1505 г.: Биографические очерки по первоисточникам и главнейшим пособиям / А. В. Экземплярский. – Т. 2. – СПб., 1891.
67. Яковлев, А. И. Засечная черта Московского государства в XVII веке: Очерк из истории обороны южной окраины Московского государства / А. И. Яковлев. – М., 1916.

68. Литвина, А. Ф. Выбор имени у русских князей: Династическая история сквозь призму антропонимики / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М., 2006..
69. Каштанов, С. М. Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI в. М., 1967.
70. Веселовский, С. Б. Исследования по истории опричнины / С. Б. Веселовский. – М., 1963.
71. Скрынников, Р. Г. Духовное завещание царя Ивана Грозного / Р. Г. Скрынников // Труды отдела древнерусской литературы. – Т. 21. – М.; Л., 1965.
72. Юрганов, А. Л. О дате написания завещания Ивана Грозного / А. Л. Юрганов // Отечественная история. – 1993. – № 6.
73. Юрганов, А. Л. Категории русской средневековой культуры / А. Л. Юрганов. – М.; СПб., 2009.
74. Зольдат, К. «Академическая» публикация духовной грамоты Ивана IV / К. Зольдат // Сословия, институты и государственная власть в России: Средние века и Новое время: Сборник статей памяти академика Л.В. Черепнина. – М., 2010.
75. Грамоты XIV–XVI вв. из копийной книги Рязанского архиерейского дома / Подг. к публ. Б. Н. Морозов // Археографический ежегодник за 1987 г. – М., 1988.

Казакоў А. У.

**ДА ПЫТАННЯ АБ ПРАВАВЫМ СТАНОВІШЧЫ
МАСКОЎСКИХ ЭМІГРАНТАЎ
У ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКИМ
(ДРУГАЯ ПАЛОВА XV – ПЕРШАЯ ПАЛОВА XVI ст.)**

Вялікае Княства Літоўскае было краінай, адкрытай для іншаземцаў. Праз яго тэрыторыю праязджалі гандляры і дыпламаты з захаду на ўсход і ў адваротным накірунку. Сюды прыбывалі майстры і найміты, запрошаныя вялікімі князямі ды магнатамі. Татары, што з'яўляліся на гэтых землях у якасці палонных альбо выгнанцаў-эмігрантаў, заставаліся назаўсёды, таксама як і выхадцы з вялізных абшараў «нелітоўскай» Русі. Пастаянная прысутнасць чужынцаў у дзяржаве, вядома ж, патрабавала пэўнай прававой рэгуляцыі, што і знайшло адлюстраванне ў заканадаўчых актах. Не апошняю ролю тут адыгралі актыўныя стасункі з Польшчай, жыхары якой таксама разглядаліся як іншаземцы.

З агульным сацыякультурным фонам Вялікага Княства Літоўскага найбольш кантраставалі татары. Гісторыя татарскай супольнасці ў гэтай дзяржаве мае даволі багатую гістарыяграфію, да чаго галоўным чынам спрычыніліся польскія даследчыкі, але ж і беларускія таксама зрабілі значны ўнёсак [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 і інш.]. Пры гэтым былі створаныя і асобныя працы, прысвечаныя менавіта прававому аспекту пытання [8, 9]. Па вядомых прычынах і становішча палякаў у Вялікім Княстве Літоўскім таксама найбольш цікавіла польскіх даследчыкаў, хоць меншыя маштабы з'явы адпаведным чынам адбіліся на колькасці прац [10, 11]. Лёсы маскоўскіх эмігрантаў у Рэчы Паспалітай у другой палове XVI – пачатку XVII ст. сталі аб'ектам пільнай увагі расійскага гісторыка Канстанціна Ерусалімскага. Яго доктарская дысертацыя ўтрымлівае каштоўныя назіранні і аб прававым становішчы маскавітаў у Вялікім Княстве Літоўскім [12, с. 426, 427, 429 і інш.].

Даследчыкі даўно заўважылі, што для заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага былі характэрныя пэўныя абмежаванні адносна іншаземцаў. У сувязі з гэтым самым распаўсюджаным сцвярджаннем, якое даўно ўкаранілася і ў навучальнай літаратуры, стала забарона палякам набываць тут землі і пасады паводле Статута 1588 г. Адпаведны артыкул, аднак, не ўтрымлівае згадкі пра палякаў, а гаворка ідзе пра іншаземцаў у цэлым. Кажучы аб гэтай забароне, звычайна не згадваюць

аб існаванні адпаведнай заканадаўчай нормы ў папярэдніх Статутах і агульназемскіх прывілеях. Лічыцца, і не беспадстаўна, што яна была накіравана менавіта супраць палякаў. На думку вядомага гісторыка права Язэпа Юхо, забарона іншаземцам набываць уладанні і пасады паводле прывілея 1447 г. і Статута 1588 г. былі бар’ерам на шляху «проникновения польских феодалов в Великое княжество» [13, с. 44, 68].

Сярод прац па гісторыі права, прысвечаных становішчу іншаземцаў у Вялікім Княстве Літоўскім, варта асобна адзначыць манаграфію Пшэмыслава Дабкоўскага [14]. Даследчык са Львова прааналізаваў усе заканадаўчыя нормы за паўтары стагоддзі (другая палова XV – XVI стст.), якія тычыліся іншаземцаў, а таксама прывёў некаторыя прыклады прымянення гэтых норм на практыцы, зрабіўшы акцэнт на паляках і амаль зусім не згадаўшы эмігрантаў з усходу. У цэнтры ўвагі Дабкоўскага знаходзілася права на зямельную ўласнасць і права на заняцце пасад. Паводле яго назіранняў, забарона іншаземцам набываць маёнткі і займаць урады на практыцы дзейнічала перш за ўсё адносна палякаў, але не заўсёды выконвалася [14, с. 19, 33].

Гэта праца мае на мэце прасачыць змены ў абмежавальных нормах агульназемскіх прывілеяў і Статутаў, а затым прадэманстраваць іх дзеянне адносна маскоўскіх эмігрантаў. У цэнтры нашай увагі будуць знаходзіцца правы на валоданне зямельнай уласнасцю і на заняцце ўрадаў.

Першым заканадаўчым актам, які наклаў істотныя абмежаванні на іншаземцаў, стаў агульназемскі прывілей Казіміра 1447 г. Пра гістарычныя ўмовы ўзнікнення гэтага дакумента добра вядома, роўна як і пра яго значэнне, у т.л. для ўсталявання феадальных адносін. Прывілей стаў пэўнай адплатай Казіміра шляхце за згоду на заняцце ім польскага трона. Акт быў складзены на лацінскай мове, але да нас дайшоў і спіс на старабеларускай. У чатырнаццатым артыкуле прывілея гаспадар абавязваўся не даваць ніякіх уладанняў (зямель, гарадоў, месцаў, вотчын) іншаземцам («extraneorum») ні на вечнасць, ні ў часовае трыманне. Таксама ён абяцаў, што іншаземцам не дастанецца ніякіх урадаў і «чти» (dignitates). Падкрэслівалася, што правамі, названымі вышэй, маглі карыстацца толькі ўраджэнцы (indigeni) Вялікага Княства Літоўскага [15, с. 73; 16, с. 220; 17, с. 328].

Як ужо адзначалася, такая пратэксцыянісцкая норма была накіраваная перадусім супраць польскага пранікнення. Яна мусіла пазбавіць палякаў магчымасці валодаць зямлёй і займаць урады ў Княстве, застаючыся пры гэтым падданымі Кароны, а, значыць, замежнікамі. Такая пагроза

ўяўлялася рэальнай, бо абедзве дзяржавы ад 1447 г. ізноў былі звязаныя персанальнай уніяй.

Наступным этапам стаў агульназемскі прывілей вялікага князя Аляксандра 1492 г. Частка артыкула 16, якая тычылася правоў іншаземцаў, атрымалася сціслейшай за адпаведны артыкул папярэдняга прывілея дзякуючы больш дасканалай фармулёўцы. Тут ужо не было ўдакладнення аб умоўным і безумоўным уладанні маёнткамі, але з'явілася паняцце, якое адсутнічала ў акце 1447 г. Калі ў прывілеі Казіміра фігуруе толькі тэрмін «extraneus», то Аляксандрам былі ўзгаданыя дзве катэгорыі замежнікаў: «extraneus» і «advena». Гэтыя два лацінскія словы вельмі блізкія па значэнні [18, с. 30, 312]. Прывілей 1492 г. дайшоў да нас толькі на лацінскай мове. У яго беларускамоўным варыянце, які пабачыў свет на старонках зборніка «Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах» у 1936 г., «extraneo aut advenaе» перакладзена як «чужакоў ці іншаземцаў» [16, с. 223; 17, с. 331]. На маю думку, з'яўленне двух амаль сінанімічных тэрмінаў не было выпадковасцю ці простым паўтарэннем. Відаць, гаворка ішла аб адрозненні статусаў іншаземцаў. Магчыма, у адным выпадку меліся на ўвазе падданыя іншых дзяржаў, у другім – людзі іншага паходжання, чужынцы.

Калі параўноўваць адпаведныя нормы двух прывілеяў, можна заўважыць яшчэ адну акалічнасць: у акце 1492 г. большая частка артыкула 16 прысвечаная іншаму пытанню, і на гэтым фоне адзін сказ аб забароне іншаземцам набываць землі і пасады неяк губляецца. Відаць, складальнікі акта 1447 г. надавалі адпаведнай праблеме большае значэнне.

Наступны агульназемскі прывілей быў выдадзены вялікім князем Жыгімонтам Старым у 1506 г. У тэксце гэтага акта нічога не сказана адмыслова аб правах іншаземцаў на маёнткі і ўрады, але згодна з артыкулам 2 гаспадар пацвердзіў і абяцаў выконваць прывілей свайго брата Аляксандра ва ўсіх яго пунктах без вынятку [16, с. 228; 17, с. 335].

Артыкул 3 раздзела III першага звода законаў Вялікага Княства Літоўскага – Статута 1529 г. – кажа аб абмежаванні правоў іншаземцаў вельмі падобна да прывілея 1447 г. у сваёй разгорнутай фармулёўцы. Можна заўважыць, што складальнікі Статута паняцце «чужоземец» замянілі на паланізм «обчий» (чалавек) – «чужынец». Агульны сэнс, аднак, ад гэтага не змяніўся [19, с. 441].

А вось у Статуце 1566 г. знаходзім істотныя змены. Ізноў, як у прывілеі Аляксандра, узнікаюць дзве катэгорыі іншаземцаў – «чужоземец» і «заграничник» (відаць, гэта старабеларускія адпаведнікі лацінскіх

«extraneus» і «advena»). Акрамя таго, асобна згадваецца яшчэ і «сусед». Жыгімонт II Аўгуст абавязваўся не даваць ім ніякіх «достоинств», пад чым, відаць, разумеліся перш за ўсё ўрады. Далей гаворка ішла аб абяцанні не надзяляць іншаземцаў уладаннямі нават на «пожыванье». Падкрэслівалася, што права атрымліваць маёнткі і ўрады ад гаспадара маюць толькі літва і русь (жамойтаў не ўзгадалі), якія здаўна жывуць у Вялікім Княстве Літоўскім [20, с. 492].

Аднак, з гэтай заўсёды катэгарычнай нормы Статутам 1566 г. упершыню прадугледжвалася выключэнне. Чалавек «обчого народу» мог валодаць зямлёй тады, калі ён, атрымаўшы маёнтка з рук гаспадара за заслугі ці прыдбаўшы яго якім іншым чынам, стала жыў у Вялікім Княстве Літоўскім і служыў з таго маёнтка земскую службу. Ключавым момантам тут, відаць, выступаюць менавіта заслугі іншаземца перад Княствам, што і дае яму права атрымаць аселасць у яго межах. Аднак гэта ўсё адно не давала права на заняцце ўрадаў.

Другі Статут прадугледжваў і пакаранне тым, хто насуперак закону авалодаў маёнткамі ці ўрадам. У выпадку, калі такая асоба адмаўлялася аддаць незаконна прыдбанае, яна траціла ўсю сваю маёмасць на карысць скарба ці гаспадара.

Адпаведны артыкул Статута 1588 г. вельмі нагадвае папярэдні за выключэннем некаторых адрозненняў. Па-першае, сярод тубыльцаў Вялікага Княства Літоўскага разам з літвой і руссю згадваецца яшчэ і жамойць. Па-другое, чужынец, што прыйшоў тут да аселасці, мусіў даць прысягу на вернасць Княству [21, с. 574].

Такім чынам, у развіцці заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага, якое тычылася правоў іншаземцаў на валоданне зямлёй і заняцце ўрадаў, можна ўбачыць два этапы. Першы ахоплівае перыяд 1447–1566 гг. (ад агульназемскага прывілея Казіміра да другога Статута). Ён характарызуецца безумоўнай забаронай вялікаму князю надзяляць іншаземцаў нерухомасцю і ўрадамі. De jure, гэта было абмежаванне права гаспадара. Трэба адзначыць, што набываць маёнткі за грошы чужынцам фармальна ніколі не забаранялася, ні да, ні пасля 1566 г.

Пачатак наступнага этапа быў зазначаны з'яўленнем другога Статута, у якім нарэшце адбылося юрыдычнае афармленне з'явы, якая мела месца ад сярэдзіны XV ст. Аўтары другой рэдакцыі звода законаў прызналі відавочнае – існаванне землеўладання іншаземцаў у Вялікім Княстве Літоўскім. Відаць, было нарэшце вырашана гэта легалізаваць і заканадаўча замацаваць механізм «натуралізацыі». Цяпер гаспадар меў права надзяліць іншаземца ўладаннем за заслугі перад Княствам,

а той мог разлічваць на прызнанне сваіх уладальніцкіх правоў. Адбылося гэта, на мой погляд, у выніку эміграцыі ў Вялікае Княства Літоўскае масквічоў і выхадцаў з іншых зямель «нелітоўскай» Русі. Ні адна краіна не дала ў XVI ст. такога прытоку эмігрантаў, як Вялікае Княства Маскоўскае.

Разгледзеўшы заканадаўчыя нормы, варта звярнуцца да канкрэтных прыкладаў, якія характарызуюць становішча іншаземцаў *de facto*. Гэта дазволіць высветліць, наколькі практыка адпавядала літары закона.

У 1454 г. у Вялікае Княства Літоўскае збег маскоўскі ўдзельны князь Іван Андрэевіч Мажайскі разам з сынамі Андрэем і Сямёнам. З рук Казіміра ён атрымаў ва ўладанне Гомель і Старадуб, а пазней Бранск. Абмежаванне ўладальніцкіх правоў Івана Андрэевіча на Бранск сумневу не выклікае. Арыгінальных прывілеяў Казіміра на Гомель і Старадуб, на жаль, не захавалася. Аднак у 1496 г. Сямён Іванавіч Мажайскі прасіў у вялікага князя Аляксандра пацвердзіць яго правы на Гомель і Старадуб, якія Казімір даў яго бацьку ў вотчыну, і прад'явіў адпаведныя прывілеі. Аляксандр, акрамя таго, што выканаў гэту просьбу, даў Сямёну яшчэ і Чарнігаў «вечно» [22, с. 129], а ў 1499 г. пацвердзіў яго вотчынныя правы на ўсе ўладанні [23, стб. 744–746].

Іншы прадстаўнік маскоўскай сацыяльнай эліты – удзельны князь Іван Васільевіч Яраславіч – таксама меў даволі буйныя ўладанні ў Беларусі. У 1499 г. Аляксандр выдаў яму прывілей, якім пацвердзіў абсалютнае права эмігранта на валоданне Клецкам, Давыд-Гарадком і Рагачовам [24, прил., с. 6–7]. Пасля смерці Івана Васільевіча гэтыя гарады з валасцямі перайшлі да яго сына Фёдара.

Яшчэ адзін з нашчадкаў Дзмітрыя Данскога, вярэйскі ўдзельны князь Васіль Міхайлавіч, таксама быў вымушаны шукаць прытулку ў Вялікім Княстве Літоўскім. Казімір зрабіў яму і яго жонцы шэраг зямельных падараванняў у вотчыну, а Аляксандр іх пацвердзіў у 1499 г. [23, стб. 754–757]. Пасля іх смерці ўладанні перайшлі да іх дачкі Соф'і і яе мужа Альбрэхта Гаштольда.

Іван Цімафеевіч Юрлоў з маскоўскага баярскага роду Пляшчэевых карыстаўся прыхільнасцю Жыгімонта Старога і радных паноў, што выразілася ў набыцці немалых уладанняў напрацягу 1514–1528 гг. Паводле перапіса 1528 г., ён мусіў выстаўляць у апалчэнне 18 вершнікаў. Варта адзначыць, што заможнасць гэтага эмігранта была вынікам не толькі гаспадарскіх пажалаванняў, але і яго ўласнай руплівасці [25, с. 157–158].

Іван Васільевіч Лядскі, адзін з найбольш вядомых эмігрантаў свайго часу, таксама не застаўся без падараванняў вялікага князя. Ад

Жыгімонта Старога дзесьці ў 1535/1536 г. ён атрымаў маёнткі Ачыжжа і Балочча ў Свіслацкай воласці [25, с. 162–163].

Падтрымка знатных маскоўскіх выхадцаў вялікімі князямі ў форме зямельных падараванняў не была чымсьці выключным. Ёсць багата сведчанняў таго, што і нязнатныя масквічы таксама атрымлівалі маёнткі, у т.л. на вотчынным праве. Напрыклад, за часам Казіміра масквіціну Якаву было дадзена сяло нейкага Андрэя Бакшэева «до воли» [26, с. 38]. Масквіцін Рыгор Ункоўскі атрымаў ад Жыгімонта Старога «дворец в Гурах» недалёка ад сталіцы, а таксама маёнтак Басіна ў Навагародскім павеце; гэту маёмасць ён згубіў, калі збег назад у Вялікае Княства Маскоўскае каля 1516 г. [27, стб. 158–159; 28, с. 308]. У 1509 г. 18 масквічоў і цверычаў былі надзеленыя пустымі землямі і сялянамі ў Гарадзенскім павеце [29, с. 334]. Аналагічна ў 1534 г. шасцёра маскоўскіх дзяцей баярскіх атрымалі па некалькі службаў сялян і па некалькі пустаўшчын у Васілішках «на хлебокормленье» [30, с. 165, 166]. Годам пазней 7 пустых зямель на Мсціслаўшчыне дасталася смаленскаму памешчыку Івану Сямёнавічу Каверзіну, па смерці якога яны перайшлі да яго сына Ігната пры ўмове выканання вайскавай службы [12, с. 863–864]. Хутчэй за ўсё, у гэтых выпадках гаворка ішла пра часовае трыманне маёнткаў эмігрантамі. А вось сын баярскі з Вялікага Ноўгарада, які прыехаў служыць Казіміру дзесьці ў 80–90-х гг. XV ст., атрымаў з яго рук сяло Новы двор у Менскім павеце «на вечность» [31, арк. 192]. Гаспадарскі дваранін Аляксей Андрэевіч Зузін, масквіцін па паходжанні, у 1506 г. быў пажалаваны дваром Бучэмль Камянецкай воласці ў вотчыну [32, с. 161–162]. Свабодна распараджацца сваёй «выслугай» (шасцю службамі людзей і чатырма пустаўшчынамі) ва Уценскай воласці маглі масквічы Пракофій Фёдаравіч і яго пяцёра сыноў, што відаць з факту продажу імі гэтай маёмасці троцкаму ваяводзе Рыгору Осцікавічу ў 1512 г. [33].

Тут прыведзеныя толькі некаторыя прыклады надання маёнткаў вялікімі князямі літоўскімі іншаземцам-масквічам. Відавочна, што ў другой палове XV – 30-х гг. XVI ст. раздача ўладанняў эмігрантам з усходу, як ва ўмоўнае, так і безумоўнае трыманне, стала звычайнай практыкай. Таксама відавочна, што тым самым гаспадары парушалі ўмовы ўласных прывілеяў і Статута 1529 г. Цяпер разгледзім, як выконвалася вялікімі князямі абяцанне не даваць іншаземцам урадаў. П. Дабкоўскі ў сваёй манаграфіі прывёў некаторыя прыклады заняцця пасад у Вялікім Княстве Літоўскім палякамі [14, с. 34–35]. Ці ўдавалася гэта выхадцам з рускіх зямель?

За другую палову XV ст. вядомы толькі адзін выпадак заняцця ўрада эмігрантам, прычым, у другім пакаленні. Ёсць сведчанні, што Васіль і Сямён Шамячычы, сыны Івана Дзмітрыевіча Шамячыча, які збег у Вялікае Княства Літоўскае ў сярэдзіне XVI ст., распараджаліся маёмасцю ў Абалецкай воласці [15, с. 298–299; 34, с. 89–91, 92–93, 95]. Магчыма, яны былі там намеснікамі, але не выключана, што браты мелі на Абольцы ўладальніцкія правы.

У першай палове XVI ст. нам вядомыя некалькі выпадкаў заняцця ўрадаў выхадцамі з Вялікага Княства Маскоўскага. Высокага становішча ўдалося дасягнуць служэбніку вялікай княгіні Алены Іванаўны князю Мацвею Мікіцінічу. Алена, атрымаўшы ад мужа вялікія ўладанні, зрабіла М. Мікіцініча намеснікам у некаторых з іх. Пасля яе смерці ён застаўся толькі намеснікам у маёнтку Бірштаны і трымаў гэты ўрад да сваёй смерці ў 1539 г. Зрэшты, выпадак М. Мікіцініча не паказальны, бо сваё становішча ён здолеў заняць дзякуючы блізкасці да вялікакняскай сям’і [25, с. 154].

Згаданы вышэй І. Юрлоў дзесьці да 1514 г. стаў намеснікам у Ясваінскай воласці на Жамойці. У 1525 г. гэты ўрад ужо займаў князь Міхаіл Асавіцкі. І. Юрлоў, аднак, павёў барацьбу за пасаду, якую ў яго забралі «без прычыны», і, дзякуючы падтрымцы каралевы Боны і радных паноў, атрымаў вялікакняскі прывілей на яе ў верасні 1526 г. Прычым Жыгімонт Стары адзначыў яго шматлікія заслугі і верную службу. Тым не менш, пераможцам у гэтым супрацьстаянні выйшаў М. Асавіцкі, які ўжо ў лістападзе таго ж года зноў дамогся ад гаспадара ясваінскага намесніцтва [25, с. 158].

Князь Сямён Фёдаравіч Бельскі і баярын Іван Васільевіч Лядскі, якія разам збеглі ў Вялікае Княства Літоўскае ў 1534 г., у хуткім часе (магчыма, на працягу года) былі пажалаваныя ўрадамі. Першы стаў дзяржаўцам у вялікакняскіх маёнтках Стоклішкі (якія раней трымаў апошні разанскі князь Іван Іванавіч), Кармялава і Жыжморы, другі – у Высокім Двары і Жалудку (усё – у Троцкім павеце). С. Бельскі, які надоўга пакінуў краіну з мэтай ажыццяўлення планаў па вяртанні сваёй вотчыны, што засталася ў руках вялікага князя маскоўскага, на службе Жыгімонта Старому не вызначыўся. А вось І. Лядскі ў 1546 г. узгадваецца ўжо як дзяржаўца медніцкі (Віленскі павет). Гэта перамяшчэнне было вялікім крокам наперад у кар’еры ўрадніка. Дзяржаўца высакадворскі і жалудоцкі стаяў на 13-м месцы сярод ураднікаў Троцкага павета, а медніцкі – на першым сярод ураднікаў павета Віленскага (па спісе дзяржаўцаў 1536 г.) [25, с. 160–163].

Як відаць з гэтага кароткага агляду, некаторыя масквічы займалі ўрады у Вялікім Княстве Літоўскім у першай палове XVI ст. Безумоўна, ім наўрад ці маглі быць даступныя высокія пазіцыі, якія адкрывалі дзверы ў гаспадарскую раду. Намеснік ясваінскі, бірштанскі, стоклішскі – пасады даволі сціплыя. Тым не менш, гэта былі ўрады, каторыя займалі іншаземцы. Прычым, як можна меркаваць, яны іх атрымлівалі даволі хутка па прыбыцці ў Вялікае Княства Літоўскае, а ў выпадку з С. Бельскім і І. Лядскім пра гэта можна казаць дакладна. Першы ўжо быў дзяржаўцам кармялаўскім летам 1535 г., другі ўпершыню згадваецца як намеснік высакадворскі і жалудоцкі вясной 1536 г. [25, с. 160, 162].

Тут варта адзначыць, што любы ўрад быў крыніцай даходу для яго трымальніка. Напрыклад, М. Асавіцкі прэтэнзіі на ясваінскае намесніцтва матываваў тым, што «не мае се чем поживити» са сваіх уладанняў, спустошаных непрыяцелем [35, с. 4]. С. Бельскі маёнткаў ва ўласнасці не меў увогуле, таму яго «держава» была адзінай крыніцай пастаяннага даходу.

Прыведзеныя вышэй дадзеныя пацвярджаюць ранейшую выснову пра тое, што забарона вялікім князям надзяляць іншаземцаў уладаннямі і ўрадамі была накіраваная найперш супраць палякаў. Тым не менш, як ужо адзначалася, ім раз-праз удавалася і тое, і іншае. Такія выпадкі, аднак, выклікалі пратэст з боку літвінаў. У 1538 г. шляхта, якая сабралася ў Навагародку, накіравала Жыгімонту Старому шэраг скаргаў. Сярод іншага было адзначана, што паляк Тэнчыньскі пабраўся шлюбам з дачкой памерлага Богуша Багавіцінавіча і атрымаў у пасаг некалькі маёнткаў, што было парушэннем адной з норм Статута. Шляхта таксама апраатэставала трыманне маёнткаў у Мельніцкім павеце люблінскім ваяводам і наданне дворнага ўрада чашніка паляку Ясеньскаму. Цікава, што пажалаванне Жыгімонтам сілезцу Прэтвічу сяла ў вотчыну на польскім памежжы прэрэчанняў не выклікала, але была выказана занепакоенасць, ці не будзе тое сяло такім чынам далучана да Кароны [36, с. 275, 276]. На берасцейскім і віленскім соймах 1544 і 1547 гг. адпаведна шляхта прасіла гаспадара не даваць урадаў іншаземцам, пры гэтым не згадваючы канкрэтных прыкладаў (на думку П. Дабкоўскага, імёны ўраднікаў-палякаў былі названыя, але тут гаворка ідзе аб памылковым прачытанні польскім даследчыкам адпаведнага пасажа ў працы М. Любаўскага) [36, с. 295, 523; 14, с. 35]. Падобныя заявы рабіліся на соймах і ў другой палове XVI ст. Шляхта абараняла свае інтарэсы і на павятовым узроўні, дзе пасады даставаліся тым палякам, якія былі народжаныя ў Княстве і расцэньваліся як мясцовыя абывацелі [37, с. 36–39].

Варта асобна разгледзець адзіны выпадак, калі пратэст быў накіраваны супраць масквіціна. На віленскім сойме 1554 г. шляхта Жамойцкай зямлі скардзілася на ўціск сваіх правоў пры правядзенні валочнай памеры. Пры гэтым было адзначана, што «москвитин Иван Дьяков в Ро-сеиньской волости яко бы (курсіў мой. – А. К.) за листом господарьским мел некую владность себе привлашчати над шляхтою» [38, стб. 253]. Указанне на паходжанне фігуранта гэтай скаргі наўрад ці мела на мэце падкрэсліць, што ён іншаземец. Галоўным было тое, што ён дзейнічаў ад імя вялікага князя, не маючы на тое паўнамоцтваў. Адказваючы на скаргу, Жыгімонт Аўгуст I. Дзякава нават не ўзгадаў. Трэба адзначыць і тое, што просьбу не пасылаць для правядзення валочнай памеры іншаземцаў жамойты выказалі асобна і ніяк не звязалі яе з разгледжаным выпадкам [38, стб. 254].

Шляхта Вялікага Княства Літоўскага, нават уступаючы ў канфлікты з іншаземцамі-масквічамі, ніколі не наракала на іхняе паходжанне. Здавалася б, маёмасныя спрэчкі з эмігрантамі былі добрай нагодай, каб звярнуцца да заканадаўчых нормаў, паводле якіх вялікія князі ўвогуле не маглі жалаваць чужынцаў маёнткамі. Але гэтага не адбываецца, напрыклад, калі нехта Васька Быхавец скардзіцца на І. Юрлова за незаконнае авалоданне яго землямі, на якія той атрымаў вялікакняскі прывілей, альбо калі І. Лядскі ўступае ў аналагічную спрэчку з удавой падляшскага ваяводы Януша Касцевіча, абараняючы пажалаваныя яму маёнткі [27, стб. 1174; 39, с. 152–153].

Дазвол іншаземцам валодаць землямі ў Вялікім Княстве Літоўскім пры пэўных умовах, у т.л. атрымліваць іх ад гаспадароў, зафіксаваны ў Статуце 1566 г., стаў юрыдычным афармленнем распаўсюджанай з’явы. Імаверна, складальнікамі Статута рухала не толькі жаданне ўзаконіць гэту пашыраную практыку.

Сярэдзіна 60-х гг. XVI ст. была вельмі складаным часам для Вялікага Княства Літоўскага. Інфлянцкая вайна, якая прынесла тэрытарыяльныя страты і зацягнулася, запатрабавала мабілізацыі ўсіх магчымасцяў. Тым часам эміграцыя ваенна-служылага люду з Вялікага Княства Маскоўскага не спынялася. Прычым, на бок непрыяцеля пераходзілі даволі знатныя асобы, самай вядомай з якіх з’яўляецца князь А. М. Курбскі. Безумоўна, віленскі двор быў у гэтым зацікаўлены. Па-першае, такія пераходы станавіліся зброяй у ідэалагічным супрацьстаянні. Уцёкі «государевых слуг» былі магутным ударам па прэстыжы Івана IV. Па-другое, яны натуральным чынам аслаблялі ваенны патэнцыял Масквы. Па-трэцяе, перабежчыкі нярэдка прыносілі карысць на ваеннай службе Вялікаму

Княству Літоўскаму, як, напрыклад, У.С. Забалоцкі [12, с. 372, 379]. Па-чацвертае, уцекачы заахвочвалі сваіх суайчыннікаў да пераходу на бок караля Рэчы Паспалітай [12, с. 368]. Усё гэта прымушае меркаваць, што дазвол іншаземцам на трыманне маёнткаў паводле Статута 1566 г. меў на мэце прывабіць патэнцыйных маскоўскіх перабежчыкаў і палегчыць іх адаптацыю ў Вялікім Княстве Літоўскім. Гэта стала актуальным ва ўмовах, калі ў мясцовай шляхты фарміраваўся адмоўны вобраз масквіціна, што рабіла такую адаптацыю цяжэйшай у параўнанні з перыядам першай паловы XVI ст.

Што ж тычыцца заняцця масквічамі ўрадаў, то тут правапрымяняльная практыка набліжалася да літары закона. На Люблінскім сойме шляхта пажадала, каб А. Курбскі быў пазбаўлены крэўскага староства, а У. Забалоцкі – ляхавіцкай дзяржавы. Тады Жыгімонт Аўгуст адмовіўся гэта зрабіць, але ў хуткім часе фактычна патрабаванне выканаў [12, с. 429].

Як відаць з прадстаўленага агляду, да сярэдзіны XVI ст. юрыдычныя нормы, паводле якіх гаспадарам забаранялася даваць маёнткі і ўрады іншаземцам, адносна маскоўскіх выхадцаў не прымяняліся. Гэта ўскосна пацвярджае думку, што нормы гэтыя былі накіраваныя перш за ўсё супраць палякаў. Відаць, у масквічах, як і ў іншых прышлых, мясцовы наблітэт не бачыў той пагрозы, што неслі падданых Кароны. Апошнія не гублялі сувязі са сваёй радзімай, і, набываючы ў Вялікім Княстве Літоўскім зямельныя ўладанні і ўрады, садзейнічалі ўзмацненню польскага ўплыву. Мы не сустракаем ніводнага выступлення шляхты з патрабаваннем пазбавіць урада ці ўладання каго-небудзь з маскоўскіх выхадцаў персанальна, прычым напамін гаспадару не жалаваць іншаземцаў гучыць на соймах пастаянна. Становішча масквічоў ускладнілася ў другой палове XVI ст. у сувязі з Інфлянцкай вайной, што праявілася ў выступленнях супраць найбольш вядомых эмігрантаў з варажай дзяржавы.

Спіс літаратуры

1. Borawski, P. Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkiem Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV–XVII) / P. Borawski // *Przegląd Orientalistyczny*. – 1977. – № 4. – S. 291–304.
2. Dumin, S. Herbarz Rodzin Tatarskich Wielkiego Księstwa Litewskiego / S. Dumin. – Gdansk: Związek Tatarów Polskich, 1999. – 139, [92] s.
3. Kryczyński, S. Tatarzy litewscy: próba monografii historyczno-etnograficznej / S. Kryczyński // *Rocznik Tatarski*. – 1938. – T. III. – XVI, 318 s.
4. Tyszkiewicz, J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studija z dziejów XIII–XVIII w. / J. Tyszkiewicz. – Warszawa: PWN, 1989. – 343 s.

5. Канапацкі, І. Б. Гісторыя і культура беларускіх татар / І. Б. Канапацкі, А. І. Смолік. – Мінск: Белорусский университет культуры, 2000. – 258 с.
6. Канапацкая, З. И. Татары Беларуси и их культура: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / З. И. Канапацкая; БГПУ им. М. Танка. – Минск, 2005. – 24 с.
7. Любая, А. А. Татары на службе Вялікага княства Літоўскага (канец XV – першая трэць XVI ст.) / А. А. Любая // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гіст. Філас. Псіхал. Сацыял. Экан. Права. – 2008. – № 2. – С. 3–6.
8. Borawski, P. Sytuacja prawna ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV–XVIII) / P. Borawski // Acta Baltico-Slavica. – 1983. – XV. – S. 55–57.
9. Sobczak, J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim / J. Sobczak. – Warszawa: PWN, 1984. – 135 s.
10. Topolska, M. B. Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w. (Przyczynek do dziejów polskiej emigracji na wschód w okresie staropolskim) / M. B. Topolska // Lituanica-Slavica Posnaniensia: Studia Historica. – 1987. – T. 2. – S. 147–166.
11. Kosman, M. Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim: Z badań nad mobilnością społeczeństwa w dobie unii jagiellońskiej 1386–1569 / M. Kosman // Społeczeństwo Polski średniowiecznej: zbiór studiów. – 1981. – T. 1. – S. 347–378.
12. Ерусалимский, К. Ю. Московиты в Польско-Литовском государстве второй половины XVI – начала XVII в.: дис. ... д-ра ист. наук: 24.00.01 / К. Ю. Ерусалимский. – М., 2011. – 1057 с.
13. Юхо, И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо. – Минск: БГУ, 1978. – 144 с.
14. Dąbkowski, P. Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i w XVI wieku (1447–1588) / P. Dąbkowski. – Lwów: Nakładem towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1912. – 87 s.
15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: в 15 т. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1863–1892. – Т. 1 / ред. Н. И. Костомаров, Г. Ф. Карпов. – 1863. – 301, 15 с.
16. Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах. – Т. 1 : IX–XVIII ст. – Мінск: АН БССР, 1936. – XVI, 678 с.
17. Любавский, М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно: с прил. текста хартий, выд. великому княжеству Лит. и его обл. / М. К. Любавский. – М.: Моск. худож. печатня, 1915. – 409 с.
18. Дворецкий, И. Х. Латинско-русский словарь / И.Х. Дворецкий. – Москва: русский язык медиа, 2005. – 843, [5] с.
19. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 г. // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 3. Дадатак. А–Я / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – С. 436–467.
20. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г. // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 3. Дадатак. А–Я / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – С. 467–550.

21. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. Т. 3. Дадатак. А–Я / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – С. 550–689.
22. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 6 (1494–1506) / Parengė A. Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – 516 p.
23. Литовская Метрика. – Отд. 1. – СПб.: [б. и.], 1910. – Ч. 1: Книги записей, т. 1. / ред. И. И. Лаппо. – 1074 с.
24. Грушевский, А. С. Пинское Полесье XIV–XVI вв. : Исторические очерки / А. С. Грушевский. – Киев: Тип. ун-та Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1903. – 398 с.
25. Казакоў, А. У. Лёсы маскоўскай знаці ў Вялікім Княстве Літоўскім у першай палове XVI ст. / А. У. Казакоў // *Studia Historica Europae Orientalis* = Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 4. – Минск: РИВШ, 2011. – С. 150–174.
26. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 3 (1440–1498) / Parengė L. Anužytė, A. Baliulis. – Vilnius: Žara, 1998. – 165 p.
27. Литовская Метрика. – Отд. 1. – СПб.: [б. и.], 1903. – Ч. 2: Книги судных дел, т. 1. / ред. П. А. Гильтебрандт. – VII, 290 с., 1566 стб.
28. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 9 (1511–1518) / K. Pietkiewicz. – Vilnius: Žara, 2002. – 615 p.
29. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 8 (1499–1514) / Parengė A. Baliulis ir kt. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų liedybos institutas, 1994. – 649 p.
30. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 227 (1533–1535) / I. Valikonitė, S. Lazutka ir kt. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999. – 400 p.
31. НГАБ. – Ф. КМФ-18. – Воп. 1. – Спр. 31. Привилья, даднины, листы, потверженья. «Метрика Яна Глебовича, воеводы виленского, канцлера ВКЛ, в котором привилья, листы, Данины и потверженья короля и великого князя Жыкгимонта Августа вписаны. Справовано и писано через писара его милости Остафья Богдановича Воловича, лето 1546, мца ноября 7 дня, инд. 5» Перапісана. 1546–1549 гг.
32. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 25 (1387–1546) / Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų liedybos institutas, 1998. – 460 p.
33. AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn. 7449. Zygmunt zatwierdza nabycie przez Grzegorza Ostikowicza, wojewodę trockiego, 6 ludzi i 4 pustek od dworzan królewskich Moskiewiczów. 1512.03.19.
34. Беларускі архіў. – Мінск : Археагр. каміс. – Т. 2: (XV–XVI). Літоўская метрыка / Ін-т бел. культуры, Адд. гуманітарных навук; уступ. арт. З. Даўгялы. – Л., 341 с.
35. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 12 (1522–1529) / Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius: Žara, 2001. – 854 p.

36. Любавский, М. К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства / М. К. Любавский. – М.: Имп. о-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1900. – 850, 232, LXXII с.

37. Радаман, А. Ваяводскія і павятовыя земскія ўраднікі польскага паходжан-ня ў Вялікім Княстве Літоўскім у 2-й палове XVI ст. / А. Радаман // На шляху да праўды: Матэрыялы VIII Міжнар. навук. канф. «Шлях да ўзаемнасці» (Белаве-жа, 15–17 чэрв. 2000 г.) і «круглага стала» «Ідэя беларускасці і ідэя польскасці на мяжы тысячагоддзяў: да вызначэння паняццяў» (Мінск, 6–7 верас. 2000 г.) / Рэд-кал. : А. Баршчэўскі [і інш.]. – Мінск: «Беларускі кнігазбор», 2001. – С. 35–44.

38. Литовская Метрика. – Отд. 1 – 2. – СПб.: [б. и.], 1914. – Ч. 3: Книги Пу-бличных дел, т. 1. / ред. И. И. Лаппо. – IV, 74, 895 с.

39. Lithuanian Metrica. Литовская Метрика. Lietuvos Metrica: Kn. 225 (1528–1547) / I. Valikonitė, S. Lazutka ir kt. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1994. – 488 p.

Варонін В. А.

ПАДЗЕІ ВАЙНЫ 1512–1522 ГАДОЎ У БЕЛАРУСКІМ ПАДЗВІННІ

Вайна, якую Вялікае Княства Літоўскае вяло ў 1512–1522 гг. са сваім усходнім суседам, Маскоўска-Рускай дзяржавай, вядома перш за ўсё па падзеях, якія адбываліся на Смаленшчыне і ў прылеглых раёнах Падняпроўя – на паўночным усходзе Беларусі. Узяцце войскамі вялікага князя маскоўскага Васіля III Смаленска і Аршанская бітва (адпаведна, 31 ліпеня і 8 верасня 1514 г.) у многім заслانیлі іншыя тэатры баявых дзеянняў, іншыя падзеі і іншыя аспекты той вайны. Аднак згадкі гэтых дзвюх падзей – бяспрэчна, буйных і важных, – усё ж недастаткова для разумення таго, чым была тая вайна для абедзвюх варагуючых дзяржаў і чым яна была для беларускіх зямель. У сувязі з гэтым паспрабуем звярнуцца да фактаў, якія не так добра вывучаны ў навуцы ці ўвогуле засталіся па-за яе ўвагай.

З самага пачатку ваенных дзеянняў, маючы за асноўную мэту заваяванне галоўнага горада Верхняга Падняпроўя – Смаленска, Васіль III, тым не менш, надаваў вельмі важнае значэнне Падзвінскаму рэгіёну. Гэта выразна выявілася ўжо на пачатковым этапе вайны. Відаць, яшчэ напярэдадні свайго першага смаленскага пахода Васіль III адправіў ваявод В. В. Шуйскага, Д. Д. Пронскага і Ф. В. Курбскага ваяваць у паўночную частку Полацкай зямлі – «под Себеж» [13, с. 121]. Адначасова з паходамі Васіля III на Смаленск (ці, прынамсі, адначасова з першымі двума з іх) рускія войскі здзяйснялі ўварванні ў падзвінскія землі Вялікага Княства Літоўскага. Магчыма, гэтыя ўварванні былі спланаваны ў асноўным для таго, каб адцягнуць увагу кіраўніцтва суседняй дзяржавы ад аблог Смаленска, але і самі па сабе яны неслі вялікую небяспеку. Гэтыя паходы былі добра арганізаваны, скаардынаваны з паходамі маскоўскага войска на Смаленск, а вайсковыя кантынгентны, якія прымалі ў іх удзел, былі вельмі значнымі і добра падрыхтаванымі.

Напярэдадні і ў час свайго першага смаленскага пахода (снежань 1512 г. – сакавік 1513 г.) вялікі князь маскоўскі Васіль III накіраваў у раён Браслава і Дрысвят дзве вялікія вайсковыя групы. Першая, на чале якой стаялі Ф. Ю. Шчука-Кутузаў, М. С. Варанцоў і А. М. Бутурлін, павінна была рухацца ад Смаленска да Друцка і Оршы, а адтуль – у Задзвінне [13, с. 124; 14, с. 48]. Гэтыя ваяводы выступілі

з Масквы яшчэ 14 лістапада – прыкладна месяцам раней за галоўную армію [14, с. 47]. Адначасова з Вялікіх Лук на Браслаў (відаць, праз Апочку) была накіравана другая групоўка, якой камандаваў князь В.С. Швіх-Адоеўскі разам з С. Ф. Курбскім, Д. Бахціярам, І. Місінавым, П. І. Ялецкім, А. С. Кутузавым і І. А. Колычавым [13, с. 124–125; 14, с. 48]. Акрамя імкнення нанесці ўдар па прылеглых да карэннай Літвы землях, можна назваць прынамсі яшчэ адну прычыну таго, што маскоўскія стратэгі абралі ў якасці мэты гэтага пахода менавіта Браслаўшчыну. Гэтая прычына была звязана з асобай удавы караля і вялікага князя Аляксандра – Алены Іванаўны, сястры Васіля III. Храніст бернардынскага ордэна Ян з Камарова сцвярджае, што паміж Аленай і яе братам існавала дамоўленасць, у адпаведнасці з якой Васіль III павінен быў прыслаць да Браслава войска колькасцю некалькі тысяч чалавек з тым, каб Алена, якая прыбудзе туды ж са сваімі незлічонымі скарбамі, у суправаджэнні гэтага войска вярнулася на радзіму, у Маскву. Аднак гэты план не ўдаўся [27, р. 306–308; 22, с. 318–324].

Наўгародскі летапісец паведамляе, што адначасова з першым паходам на Смаленск Васіль III накіраваў сваіх ваявод пад Полацк, Віцебск, Оршу, Мсціслаў, Крычаў «и подъ многие городы» [8, с. 538]. Разрадныя кнігі часткова пацвярджаюць гэтую інфармацыю [13, с. 124–125; 14, с. 48].

Відаць, незадоўга да свайго другога пахода на Смаленск (верасень – лістапад 1513 г.) Васіль III загадаў накіраваць з Вялікіх Лук на Полацк ваявод: М. В. Гарбатага, Д. В. Кітаева, С. Ф. Курбскага, П. І. Ялецкага, Д. Д. Іванова, І. С. Колычава і В. І. Уладзімірава. Праўдападобна, што яны вырушылі на Полацк у ліпені, бо Васіль III, які добра каардынаваў дзеянні сваіх войск, 17 ліпеня адпусціў іншых сваіх ваявод з Дарагабужа на Смаленск. А 11 жніўня з тых жа Вялікіх Лук да Полацка была накіравана яшчэ адна групоўка. Ёй камандаваў наўгародскі намеснік князь В. В. Шуйскі, а камандзірамі палкоў, з якіх складалася гэтае войска, былі Б. Уланаў, І. Р. Марозаў, І. А. Колычаў, І. А. Буйносаў-Растоўскі [13, с. 134, 135–136; 14, с. 52].

Паводле Пскоўскага першага летапіса, у час другога смаленскага пахода князь Міхаіл Кісліца на чале наўгародцаў і пскоўскіх дзяцей баярскіх хадзіў да Полацка, а з-пад Полацка вырушыў на злучэнне з маскоўскім войскам пад Смаленск [12, с. 97]. Гэтая інфармацыя цалкам адпавядае звесткам маскоўскай разраднай кнігі, дзе сярод ваявод названы князь Міхаіл Васілевіч Гарбаты – ён жа Кісліца.

Мяркуючы па ўсім, летам – восенню 1513 г. пад Полацкам была сканцэнтравана вельмі значная групоўка рускіх войск. Адна нямецкая

крыніца паведамляе, што гэтая групоўка налічвала больш за 24 тысячы чалавек, а рускае войска, якое ў той самы час трымала ў аблозе Віцебск, – 8 тысяч. Згодна з гэтымі нямецкімі звесткамі, вялікі князь літоўскі і кароль польскі Жыгімонт I накіраваў на дапамогу Полацку і Віцебску 40-тысячнае войска, якое здолела зняць аблогі з гэтых гарадоў. Пры гэтым 4 кастрычніка пад Віцебскам адбылася бітва, у выніку якой масквічы былі разбіты, а ў час аблогі Полацка яны страцілі 8 тысяч чалавек [15, с. 3, 5–6]. Канешне, дакладнасць названых лічбаў выклікае сумненні, але сам ход падзей азначаная крыніца перадае, як падаецца, наогул правільна. Варта адзначыць, што версія падзей, якую падае цытаваны нямецкі помнік, у цэлым адпавядае інфармацыі рускіх крыніц: разрадных кніг і летапісаў.

У 1514 годзе, улічыўшы вопыт двух гадоў вайны, Васіль III вырашыў сканцэнтравать свае сілы на адным накірунку. Практычна ўсе свае вайсковыя рэсурсы ён кінуў на аблогу Смаленска і на прылеглыя землі паўночна-усходняй Беларусі. Нават Вялікія Лукі, якія звычайна выкарыстоўваліся рускімі ваяводамі ў якасці плацдарма для паходаў на Полацк, на гэты раз сталі базай для пахода ў раён Оршы [13, с. 140; 14, с. 54]. Такое змяненне тактыкі дало свой вынік: Смаленск быў вымушаны здацца. Далейшыя падзеі: буйная перамога войска Вялікага Княства Літоўскага пад Оршай і няўдалая спроба гетмана К. І. Астрожскага вярнуць Смаленск, – хоць і не сталі пераломнымі ў вайне, але самым сур'ёзным чынам паўплывалі на яе ход. У прыватнасці, менавіта з гэтага часу галоўны тэатр баявых дзеянняў перамясціўся ў Беларускае Падзвінне і ў пагранічныя землі Вялікага Княства Маскоўскага, якія ляжалі на поўнач ад яго. І такое становішча захоўвалася аж да самага завяршэння вайны.

Паводле некаторых звестак, Полацк стаў мэтай выправы маскоўскіх ваявод і ў 1514 г., калі ў час аблогі быў забіты гвардыян тутэйшага бернардынскага кляштара Бонавентура Літвін [27, р. 283]. Праўда, такія важнейшыя крыніцы, як маскоўскія разрадныя кнігі, нічога не паведамляюць пра гэты паход.

28 студзеня 1515 г. войска Вялікага Княства Маскоўскага, якое складалася пераважна з наўгародцаў і пскавічоў, вырашыла са Пскова і накіравалася ў раён Браслава. У выніку былі спалены пасады Браслава і Іказні, а Друя была знішчана поўнасьцю. Ваяводы вярнуліся да Апчкі [12, с. 98]. Усцюзскі летапіс паведамляе – праўда, памылкова называючы Браслаў Рославам, што ў войску было 3000 пскоўскіх дзяцей баярскіх. Летапісец з захапленнем апісвае хітрыкі пскоўскага намесніка А. В. Са-

бурава, з якімі і звязвае такі выдатны вынік пахода [23, с. 54, 102]. Магчыма, гэта было і так, але вось паведамленне усцюзскага летапіса пра тое, што паход быў прыватнай ініцыятывай пскоўскага намесніка, не адпавядае рэчаіснасці. Іншыя крыніцы: разрадныя кнігі і пскоўскі першы летапіс, – выразна гавораць пра тое, што і Сабураў, і яго таварышы-ваяводы кіраваліся загадам з Масквы [13, с. 145; 14, с. 57; 12, с. 98]. У разрадных кнігах мы знаходзім таксама іншыя звесткі, якія істотна дапаўняюць паведамленні летапісцаў пра гэты паход. Так, разрады называюць кіраўнікамі войска В. В. Шуйскага і А. В. Сабурава. Апрача таго, з разрадных кніг вынікае, што на злучэнне з наўгародцамі і пскавічамі Шуйскага і Сабурава з Пустой Ржэвы было накіравана войска пад камандаваннем М.В. Гарбатага і Д.В. Бутурліна [13, с. 145–146; 14, с. 57–58].

Прыкладна ў гэты ж час адбылася выправа з Белай на Віцебск, якой кіравалі В. Д. Гадуноў, П. І. Ялецкі і І. Тутыкін [13, с. 146; 14, с. 58]. Пачынаючы менавіта з гэтай выправы 1515 г. паходы маскоўскіх ваявод з Белай да Віцебска становяцца рэгулярнымі.

Абстаноўка, якая склалася ў гэты момант у Падзвінні, несла немалую пагрозу Вялікаму Княству Літоўскаму: вельмі ўжо вольна адчувалі сябе тут ваяводы праціўніка. Да таго ж, існавала рэальная небяспека іх прасоўвання ў цэнтральныя раёны дзяржавы. Сітуацыя яшчэ больш ускладнялася тым, што паўночная мяжа Вялікага Княства Літоўскага фактычна не была забяспечана зусім неабходнай тут лініяй замкаў. Дзяржаўных замкаў у гэтым раёне было вельмі мала, і ва ўмовах вайны цэнтральны ўрад не палічыў магчымым будаваць тут новыя ўмацаванні. У гэтай сітуацыі Вільня не знайшла нічога лепшага, як спадзявацца на ўжо існаваўшыя прыватнаўласніцкія крэпасці, а таксама давала дазвол на будаўніцтва новых. Так, 24 кастрычніка 1515 г. Жыгімонт I даў дазвол падляшскаму ваяводзе, браслаўскаму намесніку і свайму сакратару Івану Сапегу пабудаваць у яго маёнтку Вяце «твержицу, то есть замок» [35, р. 270]. Вельмі падобна, што дазвол Жыгімонта I быў самым непасрэдным чынам звязаны з дзеяннямі рускіх ваявод у гэтым раёне на пачатку года. Спалены імі замак у Друі, уладанні князёў Масальскіх, стаяў на Дзвіне і хоць неяк прыкрываў пераправы праз раку. Новы замак у Вяце знаходзіўся ўсяго за нейкіх 10 кіламетраў на ўсход ад Друі і таксама ў нейкай ступені мог кантраляваць пераправы праз Дзвіну. Але, канешне ж, гэтыя меры ніяк не маглі вырашыць праблему абароны Падзвіння ў цэлым.

Пэўныя захады ў гэтым накірунку прадпрымаў не толькі цэнтральны ўрад, але і мясцовыя ўлады. Намеснікі беларускіх зямель не

абмяжоўваліся толькі абарончымі дзеяннямі, яны спрабавалі і больш актыўна рэагаваць на ўдары рускіх ваявод па даручаных ім гарадах і тэрыторыях. Так, напрыклад, летам таго ж 1515 года полацкі ваявода Альбрэхт Гаштаўт і віцебскі ваявода Януш Касцевіч здзейснілі нечаканы напад на Вялікія Лукі, і гэты напад аказаўся вельмі небяспечным. Згодна з хронікай польскага манаха-бернардына Яна з Камарова, горад быў узяты і разрабаваны, колькасць забітых мясцовых жыхароў склала больш за 36 тысяч, а ўзятых у палон – да 30 тысяч чалавек [27, р. 313–314]. Можна па-рознаму ставіцца да гэтых лічбаў, але бяспрэчна тое, што быў нанесены сапраўды вельмі балючы ўдар па важным горадзе, які літаральна навісаў над паўночнымі землямі Вялікага Княства Літоўскага і які шматразова станаўўся плацдармам для паходаў на Полацк. Пра гэты паход паведамляюць і маскоўскія крыніцы. Так, разрадная кніга гаворыць пра тое, што «літоўскія людзі» папалілі пасады Вялікіх Лук і ваявалі там цэлы тыдзень, «а встречи им не было: великого князя бояре и воеводы не успели» [13, с. 145]. Некаторыя новыя дэталі пра гэтую падзею дадае Уладзімірскі летапісец. У адпаведнасці з яго інфармацыяй, паходаў «літвы» на Вялікія Лукі было два, прычым адзін з іх быў здзейснены «весне». Хоць летапісец і паведамляе пра паспяховыя дзеянні войска Вялікага Княства Літоўскага, якія выявіліся ў рабаванні навакольных вёсак і спаленні пасады Вялікіх Лук, ён усё ж заўважае: «а города не взяли». Гэты першы паход можна атаясаміць з паходам, які апісаў Ян з Камарова. Часам пахода цалкам мог быць чэрвень, бо крыніцы маскоўскага паходжання нярэдка называюць гэты месяц вяновым. Другі паход на Вялікія Лукі Уладзімірскі летапісец апісвае ўжо як няўдалы для «літвы». Яна была разбіта, страціўшы шмат людзей забітымі, а 83 чалавекі «паноў» – узятымі ў палон [1, с. 141–142].

Нягледзячы на гэта, ужо ў тым жа 1515 г. Вялікія Лукі ў чарговы раз сталі базай пахода на Полацк. Гэтым паходам кіравалі А. Д. Растоўскі і Р. Ф. Квашнін [13, с. 149; 14, с. 55].

1516 год прынёс некаторае зацішша ў ход баявых дзеянняў. Але і ў гэтым адносным зацішшы без уварванняў у Падзвінне не абышлося: маскоўскія ратнікі зноў здзейснілі паход з Белай на Віцебск [13, с. 152; 14, с. 59]. Зіма, вясна і лета 1517 г. таксама прайшлі адносна спакойна, без значных ваенных ініцыятыў і з аднаго, і з другога боку. Здавалася нават, што дзяржавы гатовыя пайсці на мір. З Вільні ў Маскву было адпраўлена пасольства: маршалак і магілёўскі намеснік Ян Шчыт ды маршалак і гаспадарскі пісар Богуш Багавіцінавіч [16, с. 502–534, 546]. Аднак аказалася, што гэта быў усяго толькі дыпламатычны

крок, закліканы заспакоіць Маскву, прытупіць яе пільнасць. На самой жа справе ў Вялікім Княстве Літоўскім актыўна рыхтаваліся да баявых дзеянняў. Пазнейшыя запісы маскоўскіх афіцыйных крыніц сведчаць пра тое, што тамтэйшыя ўлады былі асабліва абураны тым фактам, што Шчыт і Багавіцінавіч прыехалі ў Маскву ў той час, калі Жыгімонт як раз рыхтаваў ваенны паход супраць свайго ўсходняга суседа.

У якасці мэты выправы ваенныя дарадцы Жыгімонта I абралі пскоўскі гарадок Апочку. Відавочна, яны не лічылі Апочку моцнай крэпасцю і нават грэбліва называлі яе свінушнікам [36, s. 391]. Увогуле ж, у Вялікім Княстве Літоўскім ускладалі вялікія спадзяванні на гэты паход – усе чакалі лёгкай перамогі. Нездарма ж разам з войскам ішоў сам вялікі князь і кароль. У канцы жніўня 1517 г. войска на чале з Жыгімонтам дасягнула Полацка [35, р. 366–367], які і стаў плацдармам для выправы на поўнач. Асабліва адзначым, што Жыгімонт I выдаў вярыцельную грамату Шчыту і Багавіцінавічу 1 верасня 1517 г. менавіта ў Полацку [16, с. 505]. Гаспадар заставаўся тут цэлы месяц – відавочна, чакаючы хуткіх пераможных вестак ад свайго войска, якое вырашыла да Апочки і 20 верасня пачало яе аблогу. Гэтая вайсковая групоўка была вельмі значнай колькасцю, яе забяспечанасць усімі неабходнымі баявымі і іншымі прыпасамі таксама стаяла на вельмі высокім узроўні. Не выклікае сумненняў тое, што большую частку войска складалі харугвы Вялікага Княства Літоўскага. Аднак пскоўскі летапісец паведамляе, што ў войску таксама былі «многих земель люди: чахи, ляхи, угрове, литва и немцы, ... мораве, мозовшане, волохи, и сербове, и тотарове...». Тая ж крыніца называе кіраўнікамі войска Канстанціна Астрожскага, Юрыя Радзівіла і польскага ротмістра Януша Свіршчоўскага [12, с. 99]. У рэчаіснасці ж галоўная роля ў кіраўніцтве гэтай выправай належала, відаць, Астрожскаму – гетману Вялікага Княства Літоўскага. Аднак аблога, здавалася б, нічым не прыкметнага ў ваенным плане гарадка аказалася доўгай, цяжкай, а самае галоўнае – безвыніковай. 18 кастрычніка яе давалася зняць. «И литва поганая от большее силы ходиша под Вороначь и под Велье и под Красной, даже доумаше и до Пскова, только те городки поймав», – занатаваў пскоўскі летапісец [12, с. 99–100]. Тым не менш, нягледзячы на гэтую сваю «вялікую сілу», войска Астрожскага панесла вялікія людскія страты. М. Стрыйкоўскі сцвярджае, што пад Апочкай загінула шмат чэхаў [36, s. 391]. Жыгімонт, відаць, да апошняга спадзяваўся на поспех апочкай выправы – ён яўна не спяшаўся пакідаць Падзвінне і практычна ўвесь кастрычнік правёў у Браславе [35, р. 368–369]. Цалкам магчыма, што кароль разлічваў асабіста ўступіць у пераможаны горад.

Адзначым, што яшчэ ў 1426 г. Апочку спрабаваў узяць славыты Вітаўт – але, як і Жыгімонт, беспаспяхова [12, с. 35–36]. Такім жа беспаспяховым быў і паход на Апочку ваявод вялікага князя літоўскага Аляксандра восенню 1501 г. Пра гэту ваенную аперацыю, у якой вялікую ролю адыгралі чэшскія наёмнікі пад камандаваннем Яна Чэрніна, пскоўскі летапісец напісаў: «литва мало не взяли Опочки» [12, с. 86].

Адказ на апочакі паход Масква дала ўжо ў наступным годзе. Адметна, што мэтай пахода маскоўскіх ваявод стаў Полацк – горад, які быў базай выправы на Апочку. Летам 1518 г. з Вялікіх Лук да Полацка вырушыла войска на чале з В. В. Шуйскім, М. В. Тучковым і В. Р. Марозавым [14, с. 64]. Яно складалася ў асноўным з наўгародцаў і пскавічоў [12, с. 100]. З Дарагабужа пад Полацк была накіравана вайсковая групоўка, якой камандавалі М. В. Гарбаты-Кісліца і Р. Ф. Квашнін [13, с. 160]. У выніку пад Полацкам было сканцэнтравана вялікае войска, якое мела ў сваім арсенале ў тым ліку цяжкую артылерыю. Захавалася некалькі апісанняў гэтай вельмі небяспечнай аблогі Полацка, якія, аднак, істотна разыходзяцца паміж сабой. Тым не менш, можна паспрабаваць аднавіць ход падзей. У агульных рысах ён выглядаў наступным чынам. Аблога зацягнулася на вельмі доўгі час, і ў рускім лагеры пачаўся «глад великъ, колпак соухареи в алтын и боле». Тады некаторыя з дзяцей баярскіх адважыліся на рызыкаўны крок, яны пакінулі лагер і пераправіліся на супрацьлеглы, левы бераг Дзвіны «на добыток». Аднак момант быў выбраны няўдала: як раз у гэты час на дапамогу Полацку з паўднёвага захаду падыходзіла польская конніца пад камандаваннем Яна Баратынскага. Яна ўдарыла па «здабытчыках» і разбіла іх. Яны кінуліся назад да ракі, але ў паніцы не здолелі арганізаваць хуткую пераправу, «и потопоша их много въ Двине» [12, с. 100]. Відаць, у гэты ж момант, скарыстаўшы сітуацыю, полацкі ваявода Альбрэхт Гаштаўт ударыў з горада па лагеры масквічоў і нанёс ім паражэнне. Супольнымі намаганнямі Баратынскага і Гаштаўта аблога Полацка была знята, а Гаштаўт яшчэ кінуўся даганяць праціўніка, які адыходзіў на поўнач, да мяжы. Паводле сведчання ліста Жыгімонта I да крымскага хана Мухамед-Гірэя, пад Полацкам было разбіта 15-тысячнае войска праціўніка [34, р. 366]. Нямала было ўзята і палонных. Праўда, ёсць і больш сціплыя ацэнкі: так, польскі храніст Бернард Вапоўскі паведамляе, што разбітае маскоўскае войска налічвала ўсяго 7 тысяч вершнікаў, а Баратынскі меў з сабой 2 тысячы чалавек [37, с. 156]. Але, якія б лічбы ні былі прыняты, бітва, якая адбылася пад Полацкам 27 ліпеня 1518 г., стала вельмі прыкметнай падзеяй у ходзе вайны з Масквой. Жыгімонт выкарыстаў гэтую перамогу свайго

войска ў тым ліку ў прапагандысцкіх і дыпламатычных мэтах. Пра яе хутка даведаліся ў Крымскім ханстве, якое кароль польскі і вялікі князь літоўскі ўвесь час імкнуўся перацягнуць на свой бок і накіраваць супраць Масквы.

Ваенная кампанія 1519 г. пачалася паходам маскоўскіх ваявод з Белай на Віцебск. 28 лютага ў гэтым накірунку выступілі В. Д. Гадуноў, П. І. Ялецкі і І. Тутыкін [13, с. 160; 14, с. 64]. Крыху пазней (відаць, летам таго ж года) выправа з Белай да Віцебска паўтарылася, і гэтым разам ёй кіравалі А. Б. Гарбаты-Бучэн, А. Д. Курбскі і Ю. Д. Уладзіміраў [13, с. 162; 14, с. 63]. Гэты ж паход быў занесены ў разрадную кнігу пад 1518 годам [13, с. 160]. Але запіс, які быў зроблены пад 1518 г., трэба аднесці да памылкі перапісчыка. Нездарма ж пісец, які пачаў занатоўваць гэтую інфармацыю, пералічыў толькі першых трох ваявод і пакінуў рэшту старонкі чыстай – відаць, зразумеўшы, што піша разрад не пад тым годам.

Пад 1519 годам разрадныя кнігі паведамляюць пра два паходы з Вялікіх Лук на Полацк. Адзін з іх узначалілі В. В. Шуйскі, М. В. Тучкоў і В. Р. Марозаў, а другі – І. А. Буйнос-Растоўскі, І. Засекін і іншыя [13, с. 166, 170].

Аднак самай буйной ваеннай акцыяй 1519 г. стаў летні паход, мэтай якога афіцыйная маскоўская крыніца – разрадная кніга – называе Маладзечна [13, с. 164]. На чале гэтай выправы стаялі самыя давераныя і правераныя палкаводцы Васіля III – баярын В. В. Шуйскі і акольнічы А. В. Сабураў. У ліпені войска вырушыла з Вязьмы [13, с. 164; 14, с. 62]. На злучэнне з Шуйскім і Сабуравым са Старадуба выйшаў С. Ф. Курбскі [14, с. 62]. 24 ліпеня з поўначы, з Пустой Ржэвы, на тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага ўступіла таксама войска пад камандаваннем М. В. Гарбатага і Д. Р. Бутурліна [13, с. 169; 14, с. 63; 8, с. 34]. Маскоўскія ўрадавыя крыніцы паведамляюць пра тое, што ваяводы Васіля III здолелі прасунуцца і далей за пастаўленую мэту: «И великого князя воеводы ходили в Литовской земле до Крева и за Крев, и посторонь Вилны и за Вилну, и землю Литовскую воевали, ... и сами ... и со всеми людьми из Литовские земли вышли поздорову, и полону безчисленно вывели» [16, с. 548; 2, с. 268; 19, с. 263]. Сярод гарадоў і мястэчак, у раёне якіх дзейнічалі маскоўскія ваяводы, Патрыяршы летапіс называе таксама Оршу, Барысаў, Мінск, Лагойск, Краснае Сяло, Маркава, Лебедзева, Ашмяны, Меднікі, Мядзель, Радашковічы і іншыя [9, с. 34, 35]. Ніколі раней маскоўскія войскі не прасоўваліся так далёка – фактычна да самага сэрца дзяржавы. 11 верасня яны вярнуліся да Вязьмы [13,

с. 167; 14, с. 64]. Мяркуючы па ўсім, ваяводы Васіля III так і не сустрэлі ніякага значнага адпору з боку праціўніка. Ва ўсялякім выпадку, так пра гэта пішуць афіцыйныя маскоўскія Ўваскрасенскі і Патрыяршы зводы [2, с. 268; 9, с. 34–35]. Іншыя крыніцы таксама нічога не паведамляюць пра супрацьдзеянне Жыгімонта маскоўскім войскам.

Відаць, справа была ў тым, што нечакана ўскладнілася абстаноўка на паўднёвых межах яго ўладанняў: як Вялікага Княства, так і Кароны. Васіль III скаардынаваў паход сваіх ваявод у цэнтральныя раёны Вялікага Княства Літоўскага з дзеяннямі сваіх саюзнікаў – крымскіх татар. Літаральна напярэдадні пахода на Вялікае Княства Літоўскае, 5 мая 1519 г. вялікі князь маскоўскі зацвердзіў сваёй прысягай дагавор з крымскім ханам Мухамед-Гірэем. У адпаведнасці з гэтым дагаворам, Масква і Крым абяцалі адзін аднаму «другу другом быти, а недругу недругом быти». У якасці «недруга» быў названы і Жыгімонт [17, с. 658–660, 664–666; 2, с. 268; 24, с. 188–194]. Сярод іншага, Мухамед-Гірэй даў Васілю III абяцанне ўжо ў хуткім часе арганізаваць напад крымскіх «царэвічаў» (сваіх братоў і сыноў) на Польшчу. І сапраўды, летам 1519 г. калга Багатыр «ходиль на Лятцкую землю и вьеваль мало не до самого Кракова» [2, с. 268]. Жыгімонт быў вымушаны перакінуць войскі ў гэты раён. 2 жніўня пад горадам Сакалем, што на поўнач ад Львова, татарам удалося разбіць аб'яднанае войска Кароны і Вялікага Княства, якім камандаваў гетман К. І. Астрожскі.

Трэба адзначыць, што паход, які маскоўскія войскі здзейснілі ў 1519 г. на Вялікае Княства Літоўскае, не быў для Вільні такой ужо нечаканасцю. Літаральна напярэдадні ваенных акцый Масквы, спасылаючыся на меркаванне сваіх дарадцаў, Жыгімонт I пісаў да польскага ротмістра Януша Свіршчоўскага аб тым, што трэба чакаць варожага напада хутчэй у раён Браслава, чым пад Полацк і Віцебск, «бо тыя землі наўкола спустошаны» [25, р. 78]. Як відаць з апісаных вышэй падзей, дарадцы Жыгімонта ў цэлым правільна ацэньвалі ваенную сітуацыю і намеры праціўніка, памыліўшыся толькі з дакладным накірункам варожага ўдара. Радныя паны выдатна ўсведамлялі тое, што маскоўскія войскі накіруюцца, хутчэй за ўсё, да новых, яшчэ не закранутых ваеннымі дзеяннямі тэрыторый іх дзяржавы. Таму ў Вільні і вырашылі, што гэтымі тэрыторыямі стануць, па ўсёй верагоднасці, не разбураныя і разрабаваныя ў час ранейшых ваенных дзеянняў Полаччына і Віцебшчына, а менш пацярпелы раён Браслава. Таксама варта падкрэсліць той факт, што з усіх магчымых варыянтаў паны-рада Вялікага Княства Літоўскага палічылі самым верагодным накірункам варожага ўдара менавіта Падзвінне.

Пачынаючы з 1520 г. актыўнасць баявых дзеянняў паміж бакамі зніжаецца. Масква занялася казанскімі справамі, а Жыгімонт I у 1519 г. распачаў апошнюю вайну Польшкага Каралеўства супраць Нямецкага ордэна ў Прусіі, якая аказалася вельмі цяжкой і запатрабавала вялікай канцэнтрацыі сіл. Нейкая частка магнатэрыі і шляхты Вялікага Княства Літоўскага адчула сябе ў адносінах да маскоўскай вайны настолькі ўпэўнена, што Юрый Мікалаевіч Радзівіл сабраў добраахвотнікаў і павёў іх на дапамогу Польшчы. Еўраінаўскі летапіс паведамляе: «и много из Литвы шло ... княжат и панят, ... и под города неколико битв имели, и немец побивали» [4, с. 235]. І гэта нягледзячы на тое, што вайна з усходнім суседам яшчэ не была завершана, а паны-рада Вялікага Княства Літоўскага адмовілі Жыгімонту ў вайскавай дапамозе супраць Прусіі [26, s. 126]. Але Юрый Радзівіл, безумоўна, ведаў пра тое, што ў студзені 1520 г. Масква і Вільня пачалі абмяркоўваць магчымасць заключэння міра ці перамір'я. Ведаў ужо хаця б таму, што для арганізацыі мірных перагавораў Масква спачатку навязала кантакты з яго братам, віленскім ваяводам і канцлерам Мікалаем Радзівілам [16, с. 548–550]. Аднак сітуацыя на ўсходняй мяжы была ўсё яшчэ небяспечнай: у тым жа 1520 г. Васіль III адправіў «на Литовскую землю воевать» ажно два войскі. Першым камандаваў В.В. Шуйскі і Якаў і Юрый Іванавічы Замятніны, а другім, якое вырушыла з Вялікага Ноўгарада, – М. В. Кіслы-Гарбаты. «И воевали воеводы до Вильны» [13, с. 172].

Кіраўнікі Вялікага Княства Літоўскага адказалі на гэтую акцыю, але не наступленнем сваіх войск, а іншым чынам. У кастрычніку 1520 г. Жыгімонт I заключыў з крымскім ханам Мухамед-Гірэем дагавор аб ваенна-палітычным саюзе [34, р. 382–385], які быў накіраваны сваім вастрыём супраць Масквы. Важнейшым вынікам гэтага дагавора стаў паход велізарнага крымскататарскага войска на землі Вялікага Княства Маскоўскага, які адбыўся летам 1521 г. Гэты паход узначаліў асабіста хан Мухамед-Гірэй. Для татар паход аказаўся надзвычай паспяховым: яны здолелі перайсці Аку, дасягнулі Каломны (а некаторыя загоны з'явіліся нават у ваколіцах Масквы) і прымусілі Васіля III даць абяцанне выплочваць даніну Крыму. На нейкі час падалося, што татарскае ярмо зноў накінута на шыю Маскоўскай Русі. Варта асабліва адзначыць, што ў гэтай антымаскоўскай акцыі ардынцаў прынялі ўдзел і ваяры з Вялікага Княства Літоўскага – напрыклад, славуты чаркаскі і канеўскі намеснік Астафій Дашковіч [21, с. 221].

У 1521 г. ваенныя дзеянні паміж Масквой і Вільняй зусім спыніліся. З аднаго боку, Васіль III і Жыгімонт I актыўна абмяркоўвалі ўмовы

варагуючымі бакамі. Моцна змянілася і лінія дзяржаўнай мяжы. Далучэнне Пскова ў 1510 г. і заваяванне Смаленска ў 1514 г. рэзка ўзмацнілі Маскву і адначасова зрабілі Беларускае Падзвінне ў поўнай меры пагранічным рэгіёнам Вялікага Княства Літоўскага. І гэта выдатна выявілася ўжо ў час вайны 1512–1522 гг.: нядаўна далучаныя да Масквы землі сталі важнейшымі плацдармамі для паходаў на Полацк, Віцебск і Браслаў. У гэтых паходах, побач з масквічамі і наўгародцамі, упершыню прымалі ўдзел і пскавічы.

Бадай, адзіны раз за ўсю гісторыю войн, якія Літоўска-Руская дзяржава вяла ў канцы XV – 30-х гг. XVI стст. са сваім усходнім суседам, Вільня накіравала свае войскі на буйны горад праціўніка – восенню 1514 г. яны паспрабавалі вярнуць Смаленск. Ні раней, ні пазней нічога падобнага не здаралася. Калі ж ацэньваць сітуацыю ў ходзе гэтых войн у цэлым, дык яна малюе наступную, і вельмі выразную карціну. Ініцыятарам практычна ўсіх гэтых войн, за выключэннем вайны 1534–1537 гг, было Вялікае Княства Маскоўскае. Распрацаваная ў Маскве ваенная стратэгія прадугледжвала арганізацыю выпраў менавіта на буйныя гарады дзяржавы-праціўніка. Найчасцей гэта былі Смаленск, Віцебск і Полацк. Вялікае ж Княства Літоўскае прытрымлівалася зусім іншай, у цэлым абарончай ваеннай стратэгіі. Мэтамі паходаў яго войска былі невялікія пагранічныя гарады-крэпасці ўсходняга суседа. Праўда, варта ўдакладніць: гэтыя паходы былі накіраваны менавіта на тыя рускія гарады, якія становіліся плацдармамі для выпраў войска Вялікага Княства Маскоўскага на землі дзяржавы-праціўніка. Тым не менш, гэтыя паходы ні ў якім разе нельга лічыць стратэгічна наступальнымі. Хутчэй, гэта былі ўдары, здзейсненыя ў адказ на выправы праціўніка. Гэтыя ўдары выконвалі таксама прэвентыўную функцыю.

Насуперак пашыранаму ў той час меркаванню, згодна з якім «дело ратное делается летом» [34, р. 131], ваяводы Васіля III нярэдка здзяйснялі і зімовыя выправы – дастаткова ўзгадаць хаця б першы паход на Смаленск, а таксама экспедыцыі на Браслаў на мяжы 1512–1513 гг. і ў лютым 1515 г. Зімовы час для браслаўскіх выпраў быў абраны, відавочна, з улікам мясцовасці, па якой рухалася войска: яму даводзілася пераадоўваць мноства водных перашкод.

З вышэйсказанага відаць, што ход і характар ваенных дзеянняў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і яго ўсходнім суседам у 1512–1522 гг. можа быць дастаткова поўна і падрабязна прадстаўлены на падставе захаваных крыніц. Нашмат менш мы можам сказаць пра становішча і паводзіны мясцовага мірнага насельніцтва ў час той вайны. Зрэшты, гэта звычай-

ная, добра вядомая даследчыкам той эпохі сітуацыя: крыніцы захавалі зусім мала інфармацыі на гэты конт. Тым большую каштоўнасць набывае кожны новы факт, які неяк папаўняе ці, тым больш, мяняе нашы веды і ўяўленні пра пазіцыю і дзеянні мясцовых жыхароў у складаны ваенны час.

Як падаецца, не патрабуе спецыяльнага абгрунтавання той факт, што менавіта мірнае насельніцтва несла асабліва вялікія страты ў час ваенных дзеянняў. Адсюль і яго «пацыфісцкія» настроі: імкненне ўсяляк прадухіліць ваенныя дзеянні на сваёй тэрыторыі і пазбегнуць ўдзелу ў іх. У 1522 г. у адну з кніг Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага быў унесены судовы запіс, які паведамляе пра эпізод ужо практычна завершанай вайны з Масквой. Гэтая гісторыя адбылася, калі полацкім ваяводам быў Альбрэхт Гаштаўт, г. зн. паміж 1513 і 1519 гг. З запіса вынікае, што аднойчы полацкі лентвойт Мітка Пятровіч, а разам з ім і тамтэйшыя мяшчане не пажадалі выканаць загад Гаштаўта і «напротівку неприятели господарьского ... съ нимъ не ехали» [6, стб. 1066]. Крыніца нічога не паведамляе пра прычыны такіх іх паводзін, гаворачы толькі пра штраф у 50 коп грошаў, які Гаштаўт спагнаў за гэта з лентвойта. Чым жа магла быць выклікана адмова полацкіх мяшчан дзейнічаць супраць ворага? На першы погляд можа падацца, што прычына была ў іх банальным нежаданні ваяваць. Нехта можа ўбачыць у гэтым выпадку нават нейкія сімпатыі палачан да масквічоў. Але справа, як падаецца, у іншым. Полацкія мяшчане мелі дастаткова моцную заканадаўчую абарону сваіх правоў – у тым ліку і ў галіне нясення ваеннай службы. Так, у пацвярдзальнай грамаце Жыгімонта I Полацку на магдэбургскае права ад 1510 г. было запісана: «А в заставу мещан полоцких (войт. – В. В.) не маеть посылати» [11, с. 62]. Нагадаем, што полацкімі войтамі былі мясцовыя ваяводы. Сваім прывілеем Полацкай зямлі ад 1511 г. той жа Жыгімонт I яшчэ раз пацвердзіў гэтае палажэнне [11, с. 87]. Яшчэ адным артыкулам абласнога прывілея гаспадар абвяшчаў палачанам: «А с нами им быти готовым на воину» [11, с. 88]. Як відаць, полацкія мяшчане не былі абавязаны ісці ў кожны паход, які арганізоўвалі ўлады. Так, напрыклад, войт-ваявода не меў права накіроўваць іх у заставу. А цытаваны артыкул абласнога прывілея можна было трактаваць такім чынам, што палачане павінны ісці толькі ў тыя паходы, якія арганізоўваў непасрэдна сам вялікі князь. Правамернасць жа іх адпраўкі у ваенны паход іншымі асобамі – напрыклад, мясцовымі ваяводамі, – полацкія мяшчане пры жаданні маглі і аспрэчыць, абапіраючыся на літаральны сэнс цытаванага артыкула. Хутчэй за ўсё, менавіта з прававымі

асpekтамі ваеннай службы мяшчан і была звязана сітуацыя, пра якую ідзе гаворка ў судовым запісе 1522 г. На карысць гэтага сведчыць хаця б той факт, што Гаштаўт абмежаваўся ўсяго толькі штрафам – прычым адносна невялікім. Відаць, Гаштаўт проста аддаў нейкі загад, які палачане палічылі супрацьпраўным і таму адмовіліся выконваць. Такім чынам, яны ўсяго толькі імкнуліся абараніць свае законныя правы. Цяжка сказаць, што гэта быў за загад. Але гэта магла быць, напрыклад, адпраўка палачан у заставу, альбо нейкая ваенная акцыя, якую ваявода арганізоўваў па сваёй уласнай ініцыятыве, без загада гаспадара. Зусім не выключана, што ў запісе ідзе гаворка пра падзеі 1515 г., калі А. Гаштаўт і Я. Касцевіч узначалілі паход палачан і віцяблян на Вялікія Лукі. Калі ж характарызаваць пазіцыю полацкіх мяшчан увогуле, дык яны, відаць, у належным аб'ёме выконвалі тую сваю вайсковую павіннасць, якая вынікала з законаў. І больш за тое, яны пастаянна бралі самы актыўны ўдзел у абароне свайго горада ад праціўніка.

Яшчэ больш рэдкія факты, якія паведамляюць пра становішча і паводзіны вясковага насельніцтва. Тым не менш, іх таксама ўдалося адшукаць.

У аддзеле рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы зберагаецца надзвычай рэдкі дакумент. Гэта судовы вырак, які вынес 30 лістапада 1513 г. падляшскі ваявода, гаспадарскі маршалак і сакратар, браслаўскі дзяржаўца Іван Сямёнавіч Сапега (гл. дадатак). У якасці істцоў у справе выступілі, як іх называе дакумент, «замшане» – жыхары адной з вёсак Асвейскай воласці. Асвейская воласць размяшчалася ў паўночнай частцы Полацкай зямлі. Замшане паскардзіліся свайму ўладальніку – полацкаму ваяводзе Станіславу Глябовічу – на суседзяў, вяскоўцаў пустынчан і сар'ян. Яны свярджалі, што пустынчане і сар'яне, «собрався, ... моцно втягнули оу волость **В**свейскую» і абрабавалі іх вёску. Пустынчане і сар'яне былі падданымі Сапегі, і Глябовіч вырашыў даручыць яму разгляд справы – праўда, накіраваўшы на суд двух сваіх прадстаўнікоў. Гэта былі сар'янскі язаўнічы Грынка Шыранос і асвейскі намеснік Еска. У ходзе разбіральніцтва высветлілася, што падзеі, выкладзеныя істцамі на судовым пасяджэнні, мелі сваю драматычную перадгісторыю. Як аказалася, сар'яне і пустынчане хадзілі на вёску замшан, шукаючы там сваіх жонак, дзяцей, а таксама хатнюю жывёлу, якіх забралі ў іх замшане, калі прыходзілі «поспол з москвою». Высветлілася таксама, што замшане прыходзілі на гэтыя вёскі і выводзілі адтуль людзей і жывёлу з тым, каб абмяняць на іх сваіх жонак і дзяцей, якія раней былі ўзяты масквічамі ў палон і знаходзіліся ў Апочцы. Сапега вынес рашэнне на

карысць замшан, загадаўшы сваім сар'янскім і пустынскім сялянам вярнуць ім маёмасць. У выраку асабліва адзначана, што жыхары Пустынак і Сар'і не павінны былі свавольна хадзіць па чужых дварах – нават шукаючы сваіх блізкіх і маёмасць.

Аднак на гэтым разгляд справы не скончыўся. Пустынчане і сар'яне падалі сустрэчную скаргу, у якой сцвярджалі, што асвейцы рабавалі іх не толькі разам з масквічамі, але і «сами одны», і рабілі яны гэта ажно двойчы. Яшчэ адно абвінавачанне палягала на тым, што асвейцы прыводзілі масквічоў на Пустынку і Сар'ю і нанеслі мясцовым жыхарам нават большую шкоду, чым варожае войска. Асвейцы адмаўлялі ўсе гэтыя абвінавачанні суседзяў – але, трэба сказаць, не надта пераканаўча. Мяркуючы па ўсім, сар'яне і пустынчане ў цэлым праўдзіва выклалі ўсю гэтую вельмі непрыемную гісторыю ці, можа, дапусцілі толькі нязначныя адступленні ад рэальнага ходу падзей. Зрэшты, асвейцы і не адмаўлялі таго факта, што яны масквічам «и присягали, и водили», але апраўдваліся тым, што зрабілі гэта не па сваёй волі: «коли москвичи нас вяжут и мучат(ь), а велят(ь) водити». Аднак яны катэгарычна адмаўлялі свае самастойныя рабаўнічыя паходы на суседзяў.

Вельмі адметна тое, як Сапега падышоў да разгляду гэтай няпростай справы. Ён патрактаваў яе выключна як шэраг крымінальных злачынстваў, увогуле не закрануўшы ваенна-палітычнага боку падзей. Напрыклад, у судовым выраку ні слова не сказана пра тыя дзеянні асвейцаў, якія можна было б кваліфікаваць як дзяржаўную здраду. А менавіта так выглядала прысяга ваеннаму праціўніку і служба яму ў якасці праваднікоў. Аднак Сапега праявіў сябе мудрым і дальнабачным суддзёй, які добра разумеў увесь трагізм таго становішча, у якім апынуліся мясцовыя жыхары ў час варожага нашэсця. Адметна таксама і тое, што Сапега не стаў разбірацца ва ўсіх дэталях гэтых падзей. Так, напрыклад, пры жаданні можна было б высветліць, што здарылася з жонкамі і дзецьмі пустынчан, сар'ян і асвейцаў. Калі замшане сапраўды выменялі сваіх блізкіх у Апочцы, дык гэта можна было лёгка высветліць і выкарыстаць адпаведныя паказанні ў судзе. Новыя сведкі, канешне ж, праяснілі б сітуацыю і дапамаглі б даведацца ўсю праўду. Але так далёка дасведчаны палітык і дальнабачны суддзя Сапега не пайшоў. Напэўна, ён выдатна ўсведамляў, што далейшае расследаванне магло б адкрыць такія падрабязнасці, якія б толькі ўскладнілі справу і, верагодна, вывелі б яе на зусім іншы, дзяржаўна-палітычны ўзровень. Замест гэтага Іван Сапега проста заплюшчыў вочы на ваенна-палітычны кантэкст падзей і не стаў выходзіць за межы чыста крымінальнай справы. Хутчэй за ўсё,

палітычны бок падзей увагуле больш не разглядаўся, і жыхары Асвейскай воласці не панеслі ніякага пакарання за свае дзеянні на карысць ворага: дараваць ім гэтую віну было шмат мудрэйшым палітычным рашэннем, чым караць за яе. Падкрэслім, што суд адбываўся ў ваенны час, і ўлады Вялікага Княства Літоўскага павінны былі дзейнічаць гнутка. Для іх вельмі важна было паказаць жыхарам пагранічных раёнаў дзяржавы тое, што цэнтральны ўрад і яго прадстаўнікі на месцах выдатна разумеюць іх становішча і па-ранейшаму ставяцца да іх як да сваіх падданных, а не як да здраднікаў – нават, калі адбываліся падзеі кшталту асвейска-сар’янскіх.

У дакуменце згаданы шэраг тапонімаў, дакладная ідэнтыфікацыя і лакалізацыя якіх неабходная для лепшага разумення разгляданых гістарычных падзей.

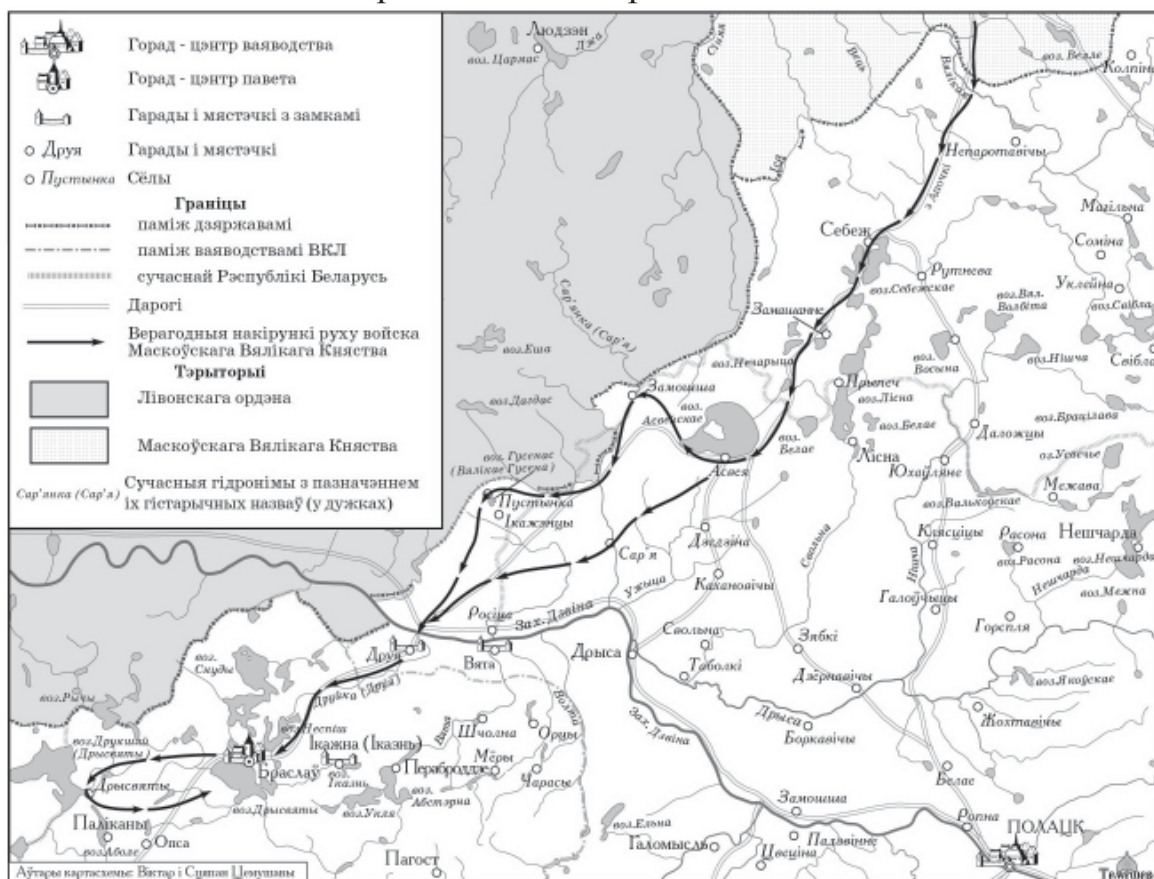
Сар’я – вёска, цяпер цэнтр Сар’янскага сельсавета Верхнядзвінскага раёна Віцебскай вобласці. На пачатку XX ст. Сар’я была цэнтрам аднайменнай воласці Дрысенскага павета Віцебскай губерні. У выраку Івана Сапегі фігуруе як населены пункт, так і воласць Сар’я.

Пустынку можна ідэнтыфікаваць з сялом Пустынь, якое на пачатку XX ст. было цэнтрам аднайменнай воласці Дрысенскага павета Віцебскай губерні [20, с. 158]. На сённяшні дзень гэтая мясцовасць уваходзіць у склад Латвіі, але населенага пункта з назвай Пустынь (Пустынка) там не ўдалося знайсці. Згодна з дадзенымі спіса населеных пунктаў Віцебскай губерні 1906 г., сяло Пустынь размяшчалася на беразе возера Вялікае Гусена. Яшчэ ў савецкія часы (70–80-я гг. XX ст.) вёска, якая ляжала на паўночным беразе возера Гусенас, насіла назву Пустыня. Цяпер гэта вёска Рабежніекі (Rubežnieki) – цэнтр аднайменнай воласці Краслаўскага края Латвійскай Рэспублікі. Як і ў выпадку з Сар’яй, у дакуменце Сапегі ёсць згадкі і сяла Пустынкi, і адпаведнай воласці.

Асвея – гарадскі пасёлак у Верхнядзвінскім раёне Віцебскай вобласці. Асвейская воласць упершыню згадваецца ў перамярнай грамаце Вялікага Княства Літоўскага з Масквой 1503 г. На пачатку XX ст. сяло Асвея было цэнтрам Асвейскай воласці Дрысенскага павета Віцебскай губерні.

«Замшане» – назва, вытворная ад наймення «Замошша» і да т.п. Такія назвы вёсак вельмі пашыраны на тэрыторыі гістарычнай Полацкай зямлі. Але ў разгляданым рэгіёне на сённяшні дзень існуе, бадай, усяго тры такіх населеных пункты. Першы – гэта вёска Замашаны Глембочынскай воласці Себежскага раёна Расійскай Федэрацыі, якая

ляжыць прыкладна за 15 км на паўночны ўсход ад паўночнага берага Асвейскага возера. Верагоднасць такой ідэнтыфікацыі не выключана. Другі – гэта вёска Замошша ў Боркавіцкім сельсавеце Верхнядзвінскага раёна. Мінусам менавіта такой ідэнтыфікацыі з’яўляецца даволі вялікая геаграфічная аддаленасць ад раёна, дзе адбываліся падзеі, а плюсам – блізкае размяшчэнне да вёскі Падзвінне (гл. ніжэй). Аднак найверагодней, што ў дакуменце гаворка ідзе пра сяло Замошша, якое ляжала на беразе ракі Сар’і і на пачатку XX ст. было цэнтрам воласці Дрысенскага павета Віцебскай губерні [20, с. 148]. У 1925 г. Замошша было ўключана ў склад сумежнай вёскі Савейкі [5, с. 349]. У адпаведнасці з сучасным адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам, гэта населены пункт Асвейскага сельсавета Верхнядзвінскага раёна Віцебскай вобласці.

Карта-схема 2. Накірунак паходаў маскоўскіх войск на Браслаўшчыну ў ходзе вайны з Вялікім Княствам Літоўскім 1512 - 1522 гг.

Падзвінне – вёска ў Завуццеўскім сельсавеце Мёрскага раёна Віцебскай вобласці, на беразе Дзвіны.

Падзеі, пра якія ідзе гаворка ў судовым выраку Івана Сапегі, хутчэй за ўсё, былі звязаны з паходам рускага войска на Браслаўшчыну на мяжы 1512 і 1513 гг. На карысць гэтага сведчыць, у прыватнасці, мясцовасць, у якой адбываліся згаданыя ў дакуменце падзеі. Яна ляжыць акурат на

самым верагодным шляху прасоўвання вайсковых груповак праціўніка з паўднёвых раёнаў Пскоўшчыны да Браслава (гл. картасхему 2). І хоць разрадныя кнігі паведамляюць пра тое, што маскоўскім ваяводам быў аддадзены загад рухацца на Браслаў з Вялікіх Лук, вельмі падобна, што яны праходзілі праз Апочку. У прыватнасці, такому маршруту больш спрыяла сетка дарог. Праўда, некаторыя сумненні ў датыроўцы асвейска-сар’янскіх падзей мяжой 1512 і 1513 гг. выклікае вельмі позні час разгляду справы – практычна праз год пасля таго, як яны адбыліся. Але гэта магло быць выклікана тым, што, як сцвярджаецца ў судовай справе, асвейцы яшчэ двойчы рабілі самастойныя напады на Сар’ю і Пустынку, а гэта, зразумела, заняло яшчэ нейкі час. Апрача таго, агульная ваенная сітуацыя і актыўныя баявыя дзеянні, што адбываліся ў Падзвінні на працягу 1513 г., не спрыялі аператыўнаму разгляду судовых спраў. Даволі дзіўна выглядае спасылка на падзвінцаў як на сведкаў ці нават магчымых удзельнікаў падзей – вельмі ўжо далёка знаходзіцца вёска Падзвінне ад разгляданага рэгіёна. Але няма ніякай упэўненасці ў тым, што гаворка ідзе пра вёску Падзвінне ў сучасным Мёрскім раёне. Зусім не выключана, што ў мясцінах, дзе разгортваліся падзеі, была вёска з той самай назвай.

Існуе таксама верагоднасць таго, што апісаныя падзеі былі звязаны з дзеяннямі іншых, драбнейшых груповак рускіх войск. Мяркуючы па ўсім, у час вайны 1512–1522 гг. у Падзвінні было нямала такіх атрадаў, якія дзейнічалі аўтаномна. Так, аўстрыйскі дыпламат Жыгімонт Герберштэйн паведамляе, што калі ў сакавіку 1517 г. ён ехаў па Дзвіне ад Вяты да Дрысы (сучасны Верхнядзвінск), хадзілі ўпартыя чуткі, што незадоўга да таго «некалькі соцень маскавіцкіх разбойнікаў усе да адзінага патанулі ў час пераходу праз гэтую самую раку, пакрытую лёдам» [3, с. 612, 613]. Важна адзначыць, што тут ідзе гаворка пра той самы раён, дзе адбываліся апісаныя ў выраку Сапегі падзеі.

Увогуле ж, думаецца, варта прывесці некаторыя дадатковыя звесткі па гісторыі гэтага невялічкага раёна, які, на жаль, вельмі рэдка трапляе ў поле зроку гісторыкаў. Гэта тым больш важна, што першыя канкрэтна-гістарычныя факты пра мінулае гэтых мясцін адносяцца менавіта да пачатку XVI ст. – часу, калі разгортваліся выкладзеныя ў судовай справе падзеі, – і маюць з імі пэўную сувязь.

Паўночна-заходняя ўскраіна Полацкай зямлі ахоплівала цячэнне некалькіх невялікіх рэчак, правых прытокаў Дзвіны. На працягу стагоддзяў гэты раён займаў пагранічнае становішча, прычым тут сыходзіліся межы адразу трох дзяржаў: Вялікага Княства Літоўскага,

Пскоўскай рэспублікі (з 1510 г. Вялікага Княства Маскоўскага) і Лівоніі. Разнастайныя пагранічныя канфлікты і сапраўдныя маштабныя войны паміж гэтымі дзяржавамі нярэдка закраналі гэты рэгіён і, безумоўна, уплывалі на асаблівасці яго развіцця. Мяжа паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Лівоніяй была стабільнай, пра што сведчаць, у прыватнасці, матэрыялы яе дэмаркацыі 1473 і 1477 гг. [28, s. 214, 216; 32, p. 235–238], а таксама 1542 гг. [7, с. 37–39, 54–57]. А вось пагранічная лінія паміж Маскоўска-Рускай і Літоўска-Рускай дзяржавамі была вельмі няўстойлівай і часта мянялася ў ходзе войн, якія яны вялі паміж сабой. З прычыны такога свайго спецыфічнага становішча гэта быў даволі рэдка заселены і слаба асвоены ў гаспадарчых адносінах рэгіён. Доўгі час тут увогуле не было буйных паселішчаў, не існавала ніводнага горада і ніводнага замка. У ваенны час мясцовыя сяляне не мелі магчымасці пераседзець баявыя дзеянні за крапаснымі сценамі. Яны аказваліся безабароннымі перад варожымі войскамі і таму былі вымушаны самі клапаціцца пра сваю бяспеку: хавацца па лясах, неяк дамаўляцца з варожымі войскамі ці ўзаемадзейнічаць з імі. Гэта выдатна відаць на прыкладзе апісанага вышэй сар’янска-асвейскага выпадка.

Больш-менш актыўнае засяленне і гаспадарчае асваенне гэтага паўночна-заходняга кута Полаччыны пачалося за зусім невялікі час да падзей 1512–1513 гг. І яно было звязана з ужо добра знаёмай нам асобай – Іванам Сапегам.

Іван Сямёнавіч Сапега (? – 1517) быў вельмі вядомым у свой час чалавекам. Ён пачаў сваю прыдворную службу яшчэ пры Казіміры. У часы ж яго сына і пераемніка Аляксандра Сапега быў ужо даверанай асобай самага гаспадара і яго жонкі Алены, займаючы пасады гаспадарскага маршалка і сакратара, канцлера каралевы. У 1497 і 1498 гг. ён ездзіў з пасольствамі ў Маскву. У 1500 г. Сапега атрымаў свае першыя пасады па-за дваром – стаў дзяржаўцам браслаўскім і жыжморскім. Пасля ўступлення на трон Жыгімонта I вяльможа здолеў не толькі захаваць, але нават узмацніць свае пазіцыі пры манаршым двары і ў палітычнай эліце Вялікага Княства. Сведчанне таму – паслядоўнае заняцце ім ваяводскіх пасадаў у Віцебску і на Падляшшы.

Бясспрэчна, Сапега быў чалавекам спрытным і ўмеў карыстацца тымі выгадамі, якія яму давалі высокае становішча пры двары і ў дзяржаве. Сярод іншага, на працягу ўсёй сваёй доўгай службовай кар’еры Сапега прыкладаў самыя энергічныя намаганні для таго, каб забяспечыць свой матэрыяльны дабрабыт. Асабліва яго цікавілі зямельныя маёнткі. Фактычна менавіта ён пачаў ствараць латыфундыю свайго рода. Сапега

купляў нерухомасць у розных рэгіёнах Вялікага Княства, але з цягам часу вызначыліся прыярытэты.

Недзе з апошніх гадоў XV ст., яшчэ не займаючы пасады тамтэйшага дзяржаўцы, Іван Сапега пачаў купляць землі на Браслаўшчыне [33, р. 159, 167]. 29 красавіка 1499 г. Сапега атрымаў ад Аляксандра пацвярджэнне на ўладанні ў раёне возера Іказнь (арыгінальная гістарычная назва Ікажна), якія ён набыў тут крыху раней [33, р. 203–204]. 4 мая 1500 г. Аляксандр падараваў яму ў той жа мясцовасці чатыры пустоўшчыны, некалькі чалавек і вёску Іказнь [18, с. 28–29]. А ўжо 28 красавіка 1501 г. сам папа рымскі Аляксандр VI выдаў булу, якой даручаў віленскаму каталіцкаму біскупу асвятціць уніяцкі храм у імя Святога Духа, які Іван Сапега фундаваў у сваім уладанні Іказні [31, с. 81–83]. 26 сакавіка 1504 г. Аляксандр дазволіў Сапегу заснаваць у яго іказненскім маёнтку замак і места [18, с. 32]. Хутчэй за ўсё, Іван Сапега не стаў марудзіць з іх будаўніцтвам, і менавіта ў гэтым новазбудаваным гарадку чыніў у апошні дзень восені 1513 г. свой суд над сар’янамі, пустынчанамі і замшанамі. 31 студзеня 1509 г. новых людзей і землі на Іказні надала Сапегу ўжо ўдава Аляксандра, вялікая княгіня і каралева Алена [18, с. 33]. Першага лістапада 1509 г. Іван Сапега забяспечыў іказненскі храм маёмасцю, а праз сем дзён гэтае яго наданне пацвердзіў сам вялікі князь і кароль Жыгімонт [29, с. 309]. Ян Фіялэк называе гэты храм парафіяльным касцёлам [29, с. 309], але гэта была, відаць, уніяцкая царква – адна з першых, калі не самая першая на беларускіх землях.

Прыкладна адначасова з набыццём маёнткаў на Браслаўшчыне Іван Сапега пачаў купляць землі і ў яшчэ адным рэгіёне Беларускага Падзвіння – у суседняй Полацкай зямлі. 12 мая 1506 г. ён атрымаў ад вялікага князя і караля Аляксандра адпаведную пацвярджальную грамату на землі «в Полоцком повете на реце на Сарьи», якія ён купіў раней у розных асоб. Сярод іншага, у дакуменце было адзначана: «И волен онъ и его жона и их дети и напотом будучие их счадки и его ближнии тое вышеписаное именье и земли отдати и продати, заменить, рошширити, къ своему лепшому и вжиточному обернути, как сами налепи розумеючи» [10, р. 1]. З граматы вынікае, што Іван Сапега купляў і атрымаў пацвярджэнне на практычна неасвоеных землях, багатыя хіба што на лясы ды воды. Прынамсі, ніякія населеныя пункты ў акце Аляксандра не згадваюцца – толькі «землі» ды «сляды», якія ляжалі «на реце на Сарьи». У якасці іх межаў таксама выступаюць толькі прыродныя аб’екты – рэчкі, ручаі, балоты. Аднак Сапега энергічна ўзяўся за справу і, у адпаведнасці з атрыманым ад гаспадара правам, пачаў «па-

шыраць» свае ўладанні. Гаворка ішла, канешне ж, пра іх засяленне і гаспадарчае асваенне. Як вынікае з разгледжанай вышэй судовай справы, ужо ў 1513 г. тут існавала вёска Сар’я, якая стала адначасова і цэнтрам воласці. Менавіта адсюль і ішло далейшае асваенне гэтай мясцовасці. Такім чынам, паселішча пад назвай Сар’я было заснавана Сапегам, відаць, у прамежку паміж 1506 г. і 1513 г. – у хуткім часе пасля атрымання ім манаршага пацвярджальнага акта на землі, што ляжалі на аднайменнай рацэ. Праўдападобна, што і вёска Пустынка была заснавана тым жа Сапегам блізу таго ж часу – прычым, як і сяло Сар’я, заснавана ў неасвоенай мясцовасці, пра што выразна сведчыць сама яе назва.

Пэўныя назіранні адносна засялення і гаспадарчага асваення раёна Сар’і і Пустынкi, якое праводзіў на пачатку XVI ст. Іван Сапега, дазваляе зрабіць тапаніміка гэтага мікрарэгіёна. Так, літаральна за некалькі кіламетраў на паўднёвы ўсход ад возера Вялікае Гусена, на беразе якога знаходзілася сяло Пустынка, ляжыць вёска Ікажэнцы (тэрыторыя сучаснай Латвіі). Наўрадці можна сумнявацца ў тым, што найменне населенага пункта паходзіць ад назвы мястэчка Ікажна (Іказнь). Мяркуючы па ўсім, атрымаўшы гэтую слаба заселеную і слаба асвоеную мясцовасць, Сапега перасяліў туды частку сваіх іказненскіх падданных.

Некаторыя з прыведзеных вышэй фактаў па гісторыі Іказні выклаў у сваёй вядомай манаграфіі, якая выйшла ў 1930 г., выдатны знаўца мінуўшчыны Браслаўскага павета Атон Хэдэман [30, s. 387–388]. Аднак Хэдэман не ведаў непасрэдна саміх прывілеяў, з якіх паходзіць уся гэтая інфармацыя, – нягледзячы нават на тое, што гэтыя дакументы на той час ужо даўно былі апублікаваны. Ён спасылаецца на зусім іншую гістарычную крыніцу, і гэтая крыніца ўяўляе для нас асаблівую цікавасць. Як высвятляецца, Хэдэман запазычыў свае звесткі па гісторыі Іказні мяжы XV–XVI стагоддзяў з рукапіснага інвентара гэтага маёнтка, які захоўваўся ў архіве Лапацінскіх у вёсцы Сар’і [30, s. 421]. Хутчэй за ўсё, гэта быў даволі позні інвентар, але ў ім быў, сярод іншага, агляд гісторыі ўладання Іказнь.

Лапацінскія купілі Сар’ю ў Сапег у сярэдзіне XVIII ст. Новыя ўладальнікі Сар’і былі адукаванымі людзьмі, актыўна цікавіліся мясцовай гісторыяй і сабралі ў гэтым сваім новым маёнтку багаты архіў і бібліятэку. Вельмі падобна, што разам з Сар’яй да Лапацінскіх перайшоў і тутэйшы архіў Сапег, у якім побач з іншымі дакументамі захоўваўся і згаданы інвентар Іказні. Вось такім, зусім нечаканым чынам, праз стагоддзі пасля падзей 1513 г. Сар’я і Іказнь зноў аказаліся злучанымі паміж сабой адной гісторыяй.

Комплекс разнастайных пісьмовых крыніц, які лёг у аснову гэтай працы, даў магчымасць зірнуць на розныя ўзроўні падзей, што адбываліся на землях Беларускага Падзвіння ў час вайны 1512–1522 гг. З аднаго боку, гэта былі маштабныя аперацыі буйных вайсковых злучэнняў, а з другога – падзеі на месцах, у якіх удзельнічалі не толькі вайскоўцы варагуючых бакоў, але і тутэйшыя мірныя жыхары. Разгляд гэтага вышэйшага і ніжэйшага ўзроўняў падзей яскрава дэманструе, якімі рознымі маглі быць абліччы вайны. І калі на самым верхнім узроўні, дзе змагаліся войскі варагуючых дзяржаў, з праблемай «свой – вораг» усё было больш ці менш зразумела, дык сітуацыя на ніжнім узроўні падзей была зусім не такой відавочнай. Пры пэўных абставінах ворагамі, прычым зусім нечакана, маглі стаць жыхары нават суседняй вёскі. Магчыма, гэта здаралася не так ужо і часта, але такія выпадкі з максімальнай выразнасцю падкрэсліваюць увесь драматызм таго становішча, у якім аказвалася безабароннае мірнае насельніцтва ў часы, калі грымела вайна.

Спіс літаратуры

1. Владимирский летописец // Полное собрание русских летописей. Т. 30 / Акад. наук СССР. Ин-т истории; под ред. М.Н. Тихомирова. – М., 1965. – С. 7–146.
2. Воскресенская летопись (продолжение) // Полное собрание русских летописей. Т. 8 / Археографическая комиссия; подг. к изд. А.Ф. Бычков. – СПб., 1859. – С. 9–301.
3. Герберштейн, С. Записки о Московии: в 2 т. / С. Герберштейн. – Москва: Памятники исторической мысли, 2008. – Т. 1: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского и ранненововерхненемецкого. – 774 с.
4. Евреиновская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 35 / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР; науч. ред. Н.Н. Улащик. – М., 1980. – С. 214–238.
5. З гісторыі населеных пунктаў / [без указання аўтараў] // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Верхнядзвінскага раёна. – 2000. – Кн. 2. – С. 333–377.
6. Литовская Метрика. Книга вторая судебных дел. 1506–1523 / С.А. Бершадский // Русская историческая библиотека. – 1903. – Т. 20. – Стб. 521–1200.
7. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 560 (1542 год): Кніга перапісаў № 3 (копія канца XVI ст.) / Нац. акад. навук Беларусі; Ін-т гісторыі; падрыхт. да друку А.І. Дзярновіч. – Мн.: Беларус. навука, 2007. – 157 с.
8. Новгородская четвёртая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 4. Ч. 1. Вып. 3 / Акад. Наук СССР. Археографическая комиссия; под ред. Ф. И. Покровского. – Ленинград, 1929. – С. 537–622.
9. Патриаршая или Никоновская летопись (окончание) // Полное собрание русских летописей. Т. 13. 1-я пол. / Императорская Археографическая комиссия; подг. к изд. и ред. С.Ф. Платонова. – СПб., 1904. – С. 1–302.

10. Пацвярджальная грамата («ліст») вялікага князя літоўскага і караля польскага Аляксандра гаспадарскаму маршалку, канцлеру каралевы, браслаўскаму і жыжморскаму намесніку пану Івану Сапегу на куплі ў полацкага мяшчаніна і путных слуг зямель «на Сары» ў Полацкім повеце (1506 г. мая 12. Вільня / Вільнюс) // *Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas*. – F. 599. – Nr 312. – L. 1.

11. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.: в 5 вып. / отв. ред. А.А. Зимин. – М.: Ин-т истории СССР Акад. наук СССР, 1977 – 1985. – Вып. 3: 1506–1511; приложение: комментарии / сост. А. Л. Хорошкевич. – 1980. – 214 с.

12. Псковская первая летопись // Псковские летописи. Вып. 1 / Акад. наук СССР. Ин-т истории; подг. к изд. А. Н. Насонова. – М. – Л., 1941. – С. 3–142.

13. Разрядная книга 1475–1605 гг.: в 4 т. / под ред. и с предисл. В. И. Буганова. – М.: Ин-т истории СССР Акад. наук СССР; Памятники ист. мысли, 1977 – 2003. – Т. 1. Ч. 1: Разрядная книга 1475–1523 гг. / сост. Н. Г. Савич. – 1977. – 188 с.

14. Разрядная книга. 1475–1598 гг. / Акад. наук СССР. Ин-т истории; подг. текста, введ. статья и ред. В. И. Буганова. – М.: Наука, 1966. – 614 с.

15. Рябинин, И. Новое известие о Литве и москвичах (К истории второй осады Смоленска в 1513 году) / И. Рябинин // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1906. – Кн. 3 (218). – V. Смесь. – С. 1–7.

16. Сборник императорского Русского Исторического Общества: в 148 т. / изд. императорское Русское Историческое Общество. – Санкт-Петербург/Петроград, 1867–1916. – Т. 35. 2-е изд.: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. 1: 1487–1533 гг. / под наблюд. В. Майкова. – 1892. – VI+XXII+870+114 с.

17. Сборник императорского Русского Исторического Общества: в 148 т. / изд. императорское Русское Историческое Общество. – Санкт-Петербург/Петроград, 1867–1916. – Т. 95: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турцией. Т. 2: 1508–1521 гг. / под ред. Г. Ф. Карпова и Г. Ф. Штендмана. – 1895. – I+XIX+706+108 с.

18. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года). Ч. 1 / Виленская археологическая комиссия; под ред. М. Круповича. – Вильно: Типография О. Завадского, 1858. – VIII+164 с.

19. Софийская вторая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 6 / Археографическая комиссия; б/у сост. и ред. – СПб., 1853. – С. 119–276.

20. Список населённых мест Витебской губернии / Витебский губернский статистич. комитет и Губернский типо-литография; под ред. А. П. Сапунова. – Витебск: Губернская Типо-Литография, 1906. – LXXXIII+450 с.

21. Типографская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 24 / Археографическая комиссия; подг. к изд. и ред. С.П. Розанова. – Ленинград: 2-я Государственная типография, 1921. – С. 1–224.

22. Тураева-Церетели, Е. Ф. Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская (Биографический очерк в связи с историей того вре-

мени) / Е. Ф. Тураева-Церетели. – Санкт-Петербург: Типография И.Н Скороходова, 1898. – II+357 с.

23. Устюжская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 37 / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР. Ленинградск. отделение; под ред. К. Н. Сербинной. – Ленинград, 1982. – С. 17–103.

24. Хорошкевич, А. Л. Русь и Крым: От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв. / А.Л. Хорошкевич. – Москва: Эдиториал УРСС, 2001. – 336 с.

25. Acta Tomiciana: in 18 t. / wyd. Biblioteka Kórnicka. – Posnaniae: Typis Ludovici Merzbachi, 1852–1999. – Т. 5: 1519–1521 / St. Górski. – 1855. – 416+23 p.

26. Biskup, M. «Wojna Pruska» czyli wojna Polski z zakonem krzyżackim z lat 1519 – 1521 / M. Biskup. – Olsztyn: Pojezierze, 1991. – 574 s.

27. Comorowo, Ioannes de. Breve memoriale ordinis fratrum Minorum / Ioannes de Comorowo // Monumenta Poloniae Historica. Т. 5 / wyd. K. Liske i A. Lorkiewicz. – Lwów, 1888. – S. 1–406.

28. Daniłowicz, I. Skarbiec dyplomatów: w 2 t. / I. Daniłowicz. – Wilno: Drukarnia A. H. Kirkora, 1862. – Т. 2: [Lata 1411 – 1569]. – 370 s.

29. Fijałek, J. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu / J. Fijałek // Polska i Litwa w dziejowym stosunku / Wł. Abraham, J. Fijałek, J. Rozwadowski et al. – Kraków etc., 1914. – S. 37–333.

30. Hedemann, O. Historia powiatu Brasławskiego / O. Hedemann. – Wilno: „LUX», 1930. – XXXI+483 s.

31. Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go // Archiwum Komisji Historycznej. Serja 2. Tom 1 / Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności; oprac. St. Kutrzeba i J. Fijałek. – Kraków, 1923. – S. 66–113.

32. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Kn. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Lietuvos istorijos institutas; par. E. Banionis. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. – 402 p.

33. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Метрыка Литевская = Литовская Метрика. – Kn. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Lietuvos istorijos institutas; par. A. Baliulis. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – 516 p.

34. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Kn. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Lietuvos istorijos institutas; par. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. – XXX+1012 p.

35. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Метрыка Литевская. – Kn. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Lietuvos istorijos institutas; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; par. K. Pietkiewicz. – Vilnius: Žara, 2003. – 615 p.

36. Strykowski, M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi: w 2 t. / M. Strykowski. – 3-e wyd. – Warszawa: Nakład G.L. Glücksberga, 1846. – Т. 2: Kroniki księgi 12–25; dzieła pomniejszych. – 568 s.

37. Wapowski, B. Kroniki ... część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca / B. Wapowski. – Kraków: Drukarnia C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1874. – XXX+366 s.

Дадатак

[1513 г.] лістапада 30. Ікажна / Іказнь. – Судная грамата падляшскага ваяводы, браслаўскага дзяржаўцы, гаспадарскага маршалка і сакратара Івана Сапегі па справе паміж жыхарамі вёскі Замошша і ўсёй Асвейскай воласці і жыхарамі вёсак Пустынкi і Сар'і аб узаемных нападках, спаленні сядзіб, рабаванні маёмасці і выкраданні людзей.

Я^а, Іван Сопѣга, воевода пвдлашский, маршалок и секрѣтар г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти Жикгимонта, державца браславский.

Смотрел есми того | дела с порученя воеводы п[о]лоцкво пана Станислава Глѣбовича, а при мне были на тѣм суде слуги его м(и)л(о)сти, езовничии сарейский | Гринко Широносъ а намѣстник его ѡсвѣиский^б Ёско.

Жаловали нам люди пана Станислава Глѣбовича Ѡсвейское волости замшане | на има Васюкѡ с товариш[ы] своими на людеи моих на пустынчан а на сарьян, штѡж бы ѡни, собравса, и моцно втагнули оу волость | Ѡсвѣискую, оу дворы их, и выгр[абил]и животы их, и панские рѣчи зѡ ихъ жо домов побрали и пожгли, и многіе шкоды починили.

И пустынчане и сарьяне рекли: «Мы, деи, дв[оров] их не жгли и не грабили. Нежли правда естъ, ходили есмо въ ихъ волость Ѡсвейскую, по их домоу | ищучи своих жон, и грабежѡв конеи, и [ж]ивотины, што ѡни ж в нас побрали и, присагнувши москвичѡм, ходачи поспол з москвою и без москвич, | и нашими жонами и детми ^ссв...ж...^с в москвич оув Опочцѣ повымѣнали».

Ино нам са тут видело, иж пустынчане и сарьяне не гораздо делали, | не ѡжаловавши пану воеводѣ по[лоцком]ѣ, г(о)с(по)д(а)рю их, а и мнѣ, пану своему, своеволне по домоу ихъ ходили. Вьсказали есмо тѣм ѡбычаєм: што | будет в пустынчан и в сарьян лиц[о]м ...^д [з]амшан, то маюу имѣ лицом ѡтдати, а чого лицѡм не будет а на чом тѡт Васюк с товариши своими | присагнут, то маюу пустынчане и сарьяне имѣ платити.

А потѡм, тут жо стоячи, жаловали перед нами люди мои пустынчане | и сарьяне на людеи пана Стан[исл]авовых на ѡсвѣян, на Тура Пырико-

^а літара большая па памерах і выходзіць на левае поле, за асноўную плошчу тэксту

^б так у рукапісе, трэба чытаць ѡсвѣиский

^{с-с} папера пашкоджана, агулам страчана каля 5 літар; на падставе плошчы страчанага тэксту і па захаваных фрагментах страчаных літар трэба чытаць: свои жоны (?)

^д папера пашкоджана, 3-5 літар страчана, трэба чытаць: лицом шкод замшан (? – пар. ніжэй)

веча, и на брата его Микипора Пыриковича ж, а на Ходора | Тиитинича^е, а на Ходора Ѡ...ва^ф сына, а на Василя Козу, а на Ивана Кононовича, а на Лукяна Кононова зата, а на Стрымка и на сына | его Левона, а на Андрея Микит[ин]а сына, а на Ѡликсѣя старцова сына, а на Харитона Жерносековича, а на Федка Гарасимовича | и на всех ѡсвиян, на всю волость Ѡсвеискѣю, тым ѡбычаєм: «Тых мы тепере видим и знаєм, а ѡни вжо иныхъ потужникѡв своихъ знают, што ж | ѡни не толко поспол з москвичи нас грабили, и жоны и дѣти побрали, и дворы наши сѡ всеми статки пожгли, а ѡни, как вжо москвичом приса|гнули, послѣ того как з москвичи были, ѡны сами ѡдны ѡсвеяне, приходачи, нас дваокрот грабили, и на корен выжгли, и жоны и дѣти полоном | повѣли. А и москвич ѡни ж 8 волости наши Пустынскую и Сарейскую водили, ѡт нихъ болшии шкоды маєм, а не ѡт москвич».

И ѡсвѣяне | мовили: «Мы их не жгли и не грабили, москвичи ихъ жгли и грабили. А мы не по воли и присагали, и водили, коли москвичи нас важуть | и мучат, а велат водити. Але мы сами ѡдны ѡсвѣяне в Пустынце и в Сарѣи николи не были, и не грабили, и не жгли».

И пытали єсмо | пустынчан и сарян, чим ѡни «на них доводят, што бы ѡсвѣяне, без москвич приходачи, грабили и жгли?»

И пустынчане и сарьяне слали са | на трои люди сторѡнные, боярские, на три волости: на пана Ивана Зенѡвевича люди, на Солокѡвскихъ людей, а на Петровыхъ Миха|шковича люди на подвинцѡв, а на Рымковыхъ людей на подвинцѡв.

И ѡсвеяне на тые люди не хотели слати са, а мовили: «Тые, | деи, нас поспол с ними грабили».

И [м]ы над то єщо пытали пустынчан и сарян: «Єсли бы которое иноє сведѡмє мели?»

И ѡни рекли: | «Коли ѡни на тые боярский сторѡнные люди не шлют са, мы хотим присагнути на тѡм, штѡ ж ѡни нас без москвич жгли и грабили сами | ѡдны, а шкоды нам болшии ѡт них, нежели ѡт москвич».

И мы тому порозумевши, иж пустынчане и сарьяне слали са на сторѡнные люди бояр|ские, на три волости, иж ѡни без москвич жгли и грабили, а ѡсвѣяне не слали са, и над то тые пустынчане и сарьяне хотели присагнути, | в тѡм єсмо пустынчан и сарян з[на]шли правых и на тѡм єсмо тое дѣло zostавили: што будетъ люди пустынчан и сарян шкѡд лицом оу ѡсвеян, | то маютъ лицѡм ѡтдати, а на чѡм пустынчане и сарьяне, на своихъ шкодахъ, присагнут, чого лицѡм не будет, то маютъ ѡсвияне им платити.

^е так у рукапісе

^ф папера пашкоджана, 4–5 літар не чытаецца

И оувидит | ли са пану Станиславу то, иж мы б[удеть гора]здо су-
дили, ино тоє дело на тѡм маєт зостати. А будет ли тот суд пану Ста-
ниславу иначеи видѣти, | ино так жо г(о)с(по)д(а)рь корол его м(и)л(о)
ст...[§] [Па]нове Рада, братя его м(и)л(о)сти, при г(о)с(по)д(а)ри будут,
и мы тоє дѣло перед г(о)с(по)д(а)рем и перед паны розмовим, на чом |
г(о)с(по)д(а)рь его м(и)л(о)сть тоє дело вст[а]вит, то маєм втерпети.

Псан на Икажнои нояб(ря) 30 ден, | индик 2. |

На адвароце:

1) 9bra 30 indykta 2 (почыркам XVII–XVIII стст.)

2) List sądowy w krzywdach poddanych włosci Pustynskiej u Sarskiej, od poddanych oswieiskich poczynionych (поч. XVII ст.) по руску писаны (прыписка почыркам XVIII ст.)

3) x pliku 16 N 2 fasc. 5 (почыркам XVII ст.)

4) D° 4 (почыркам XVII ст.)

Бібліятэка імя Урублеўскіх Літоўскай акадэміі навук. Ададзел рукапісаў (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius). F18-206/1/6. Арк. 588 (наводле старой пагінацыі арк. 192).

Арыгінал, 43,5×31,5 см. Сляды ад двух падоўжных і трох папярочных згінаў. Дакумент пашкоджаны, на згінах невялікія страты паперы. Філігрань: галава быка, паміж рагамі якога размешчаны высокі крыж, які абвівае змяя. Почырк – скораніс 10-х гг. XVI ст., корпус літар 2 мм, з выступаючымі элементамі да 15 мм. Інтэрвал паміж радкамі 7–8 мм. Чарнілы карычневага колеру.

Непасрэдна пад тэкстам – тры прыціснутыя сігнетыя пячаткі, усе тры – авальнай формы, памерам прыкладна 16×11 мм, пад кустодыямі ромбападобнай формы.

Першая (крайняя злева): зялёнага воску, выява – герб «Ліс» на геральдычным шчыце, над верхам літары **I S**.

Другая: бурага воску, выява – знак накіталт якара з касой перакладзінай, на геральдычным шчыце, над верхам – лінейная легенда, размешчаная ў адзін радок, з выкарыстаннем некалькіх лігатур і адной вынаснай літары: **ГРИНКО**.

Трэцяя: бурага воску, выява – чатырохканцовы крыж, змешчаны ў авальнай рамцы, легенда кругавая, кірыліцай, чытаецца слаба.

Заўвага. Страчаныя фрагменты тэксту, рэканструкцыя якіх не выклікае сумненняў, змешчаны ў публікацыі ў квадратных дужках і спецыяльна не агавораны. У выпадках жа, калі ў дакладнасці рэканструкцыі няма абсалютнай упэўненасці, адноўленыя фрагменты змешчаны ў заўвагах і кожны раз спецыяльна агаворваюцца.

[§] папера пашкоджана, 3–5 літар не чытаецца, меркаванае прачытанне: м(и)л(о)сть и Панове Рада

ВОЙТЫ Ў ГАРАДСКІХ ПАСЕЛІШЧАХ ВКЛ У ЧАС ПРАЎЛЕННЯ ЖЫГІМОНТА СТАРОГА І БОНЫ СФОРЦА

Развіццё самакіравання беларускіх гарадоў у складзе ВКЛ, асабліва ў XIV–XVI стст. застаецца пытаннем недастаткова вывучаным, у першую чаргу з-за невялікай колькасці крыніц па гэтаму пытанню, якія дайшлі да нашых дзён. У дарэвалюцыйны перыяд войтаўская ўлада, як адна з праяў нямецкага права, з пазіцый гісторыка-юрыдычнай школы аналізуецца М. Ф. Уладзімірскім-Буданавым [1]. Найбольш грунтоўнае даследаванне, у якім разглядаюцца функцыі і паўнамоцтвы войтаў, у даваенны час праведзена В. Д. Дружыцам [2]. У пасляваенны перыяд, разглядаючы сацыяльна-палітычнае становішча беларускіх гарадоў у XVI – першай палове XVII ст., існаванне войтаўства ў іх закраналі З. Ю. Капыскі, С. Александровіч, Ю. Бардах [3; 4; 5]. Даследуючы развіццё прыватнаўласніцкіх гарадоў Беларусі ў XVI–XVIII стст., не абмінуў увагай уладу войтаў у іх А. П. Грыцкевіч [6]. У сучаснай айчыннай гістарыяграфіі войтаўскай уладзе ў беларускіх гарадскіх паселішчах прысвечаны шэраг прац [7–9]. Войтаўствы ў асобных гарадскіх паселішчах ВКЛ закранаюцца ў працах В. Ф. Голубева, А. Б. Доўнара, М. Д. Макарава, А. А. Скеп’ян, Н. А. Білаўс, А. Я. Заяца і інш. [10–16].

Між тым важнае месца, якое займаюць гарады ў сістэме феадальнага грамадства, патрабуе далейшага даследавання розных бакоў іх жыцця, у тым ліку і самакіравання, адной з праяў якога з’яўлялася войтаўства. Для азначанага перыяда па прычыне малой захаванасці ўласна гарадскіх актаў асноўнай крыніцай для вывучэння ўлады войтаў з’яўляюцца кнігі Метрыкі ВКЛ. Вывучэнне з дапамогай агульнанавуковых і спецыяльных гістарычных метадаў копіі прывілеяў на магдэбургскае права, на пасаду войта, уставаў гарадскім паселішчам, судовых выракаў, дазваляе высветліць функцыі, паўнамоцтвы, забеспячэнне войтаўскай улады, узаемаадносіны войтаў з інстытутамі дзяржаўнай улады і кіравання.

Тагачасныя мяшчане разглядалі наяўнасць войта, як пэўную гарантыю парадка ў горадзе. Так, грамата на пасаду войта ў Ковелі 21.11.1548 г. адзначае: «а оные мещане наши (каралеўскія. – С. С.) ковельские войта для справ и потреб местских своих и для раду доброго потребуютъ» [17, а. 23–24].

Добра разумелі неабходнасць наяўнасці кіраўніка гарадскога самакіравання і прадстаўнікі мясцовага дзяржаўнага кіравання, якія хадайнічалі аб прызначэнні пэўных асоб на пасаду войта. Напрыклад, у грамаце на войтаўства ў мястэчку Вогіне 01.11.1521 г., а менавіта яшчэ да атрымання магдэбургскага права, занатавана: «Бил нам чолом дворанин наш Гричын о том, што первой сего дали ему на жеданье маршалка нашего дворного, старосты берестейского и лидского, пана Юря Ивановича Ильинича войтовство воинское» [18, а. 25адв]. Тое ж бачым і ў грамаце віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла 03.05.1552 г. на пасаду войта ў Пяшчатцы Міцу Байчычу, «за которым и подстаростий наш берестейский Станислав Гамшей нас (Радзівіла. – С. С.) просил» [18, а. 36адв].

У гэтым праяўлялася дваістасць пасады войта: з аднаго боку ён быў інстытутам гарадскога самакіравання, з другога – прадстаўніком дзяржавы ў горадзе.

Агульнае патрабаванне да прэтэндэнтаў на пасаду войта добра відаць з граматы на войтаўства ў Ковелі 21.11.1548 г., якая змяшчае просьбу, каб «оное войтовство ... иным войтом, человеком добрым опатрили» [17, а. 23–24]. Агульныя ж патрабаванні да войтаў гарадоў з магдэбургскім правам можам знайсці ў Б. Граіцкага, які, гаворачы аб войце, адзначае: «Войта латынцы завуць *advocatus*, але гэта не ўласна так, бо *advocatus*, калі б хацеў правільна яго азначыць і паводле цэзарскага права, не войт, але *patronus seu defensor causarum, aut qui consilio adest in aliqua causa*, а менавіта прадстаўнік або абаронца. А войт – *iudex seu praefectus iudicij*. А таму і з Германіі шмат разоў, калі войты ад свайго імя пішуць лісты, то не пішуць *advocatus*, але *iudex iuratus ciuitatis*» [19, с. 15]. Такім чынам, у Граіцкага войт – перш за ўсё суддзя. І патрабаванні да яго фармулююцца адпаведным чынам: «Войт і кожны іншы суддзя, калі сядзіць у судзе, то павінен найперш бачыць і з пільнасцю разумець, што сядзіць на прастоле Божым, каб добра і справядліва судзіў як багатага, так і беднага, каб у слуханні абодвух бакоў аднолькава літасцівым, добрым, хутлівым быў, не праз гнеў, не праз нянавісць судзіў» [19, с. 16]. Адсюль і якасці, якія павінны быць уласцівы войту, як «чалавеку добраму»: «гэткія цноты: баязь Божая, праўда, мудрасць, увішнасць, памяркоўнасць, да ўсіх роўная любоў, веданне права, заможнасць. ... Трэба таксама, каб суддзя не толькі гэтыя якасці меў, але і красамоўнасць, паважнасць, сур'ёзнасць асобы, на якога б людзі, як гаворыць Гарацый, глядзелі б як на Бога» [19, с. 8–9]. Не маглі быць войтам (суддзёю) «шалёны, адыйшоўшы ад розуму, лунацік, нямы, сляпы, глухі, недасягнуўшы 21 года», таксама «кляты, выгнанец, адшчапенец ад хрысціянскай веры, яўрэй, подлы, народжаны

па-за шлюбам», «які мае загану злосці ці брыдкага жыцця, а таксама адзначаныя ганьбай ад супольнасці шчырых людзей, валацугі», «таксама жанчыны» [19, с. 11].

Некаторыя прывілеі адзначаюць, што войтам пажадана мець мясцовага мешчаніна. Так, прывілей Мікалая Радзівіла Міцу Байчычу на пасаду войта ў Пяшчатцы 03.05.1552 г. адзначае: «мы, воли и розказанью господарскому чинячи досыть, не хотели есмо того войтовства шляхтичу дати» [18, а.36адв]. Можна меркаваць, што падставай такой «воли и розказання» з'яўляецца пазіцыя мясцовай абшчыны, не задаволенай ранейшымі войтамі-шляхціцамі, як гэта было ў іншых месцах [9, с. 138–139].

У залежнасці ад канкрэтных абставін прызначэння, хадайніцтва дзяржаўных службоўцаў, асабістых якасцей і заслуг, меркавання абшчыны прывілеі ведаюць розны тэрмін прызначэння на пасаду войта. Напрыклад, па прывілею 15.05.1516 г. Мікалай Лігоза атрымаў войтаўства ў Мілейчыцах пажыццёва – «до живота» [18, а. 76], што ў цэлым было найбольш пашырана ў ВКЛ [9, с. 281–282]. У час панавання Жыгімонта Старога і яго жанкі Боны Сфорца адзначаюцца і іншыя варыянты тэрміну, на які прызначаўся войт. Так, па прывілею на войтаўства ў Вогіне Гаўрылу Грычыне 01.11.1521 г. пасада надаецца «вечно ему самому, и его жоне, и детем их, и напотом будучим их щадком» [18, а. 26]. Няпэўны тэрмін («до воли нашею», «до воли и ласки») прадстаўлены ў граматах на войтаўствы ў Сяльцы Яну Казаку 10.06.1532 г. [20, а.49адв], у Троках Станіславу Мазурку 18.07.1541 г. [21, а. 163адв–164], у Мінску Сямёну Мікулічу 08.09.1541 г. [21, а. 174адв–175], нявызначанай асобе ў Ковелі 21.11.1548 г. [17, а. 23–24]. Падставай для атрымання войтаўства маглі паслужыць і родасныя сувязі з папярэднім войтам. Так, падставай для надання войтаўства ў Пяшчатцы Міхаілу Станіславічу 05.05.1532 г. паслужыла тое, што ён быў зяцем былога войта Паўла Котвіча [22, а. 271адв–272].

Шэраг дакументаў адзначаюць і спробы мяшчан выкупіць дзедзічныя войтаўствы, каб самастойна загадваць імі. Напрыклад, у лісце мяшчан Бельска Федку Сегяневічу 03.05.1533 г. напісана, што яны «били королю о войтовство, абы рачил привластити на все место» [20, а. 170адв–172]. Жыгімонт Стары 30.10.1538 г. таксама даў «консенс бурмистром, радцом и вшему посполству места Берестейского на войтовство берестейское», які, як паказваюць далейшыя падзеі, так і не быў увасоблены ў жыццё. Абставіны надання выкладзены ў грамаце такім чынам: «пан Ян Аврамович, войт берестейский, имеет волю при животе своем спу-

стити им (берасцейскім мяшчанам. – С. С.) войтовство берестейское за певную суму пенезей со всим, яко ся оное войтовство здавна у себе маєт, и потому, яко он и сам его держал. Леч они без дозволенья нашего (вялікага князя. – С. С.) того вчинити не хотели и просили нас, абыхмо того им дозволили» [23, а. 146–146адв].

Менавіта ў гэты час усталёўваюцца і выбарныя войтаўствы. Так, у грамаце двараніну Грышку Іванавічу на войтаўства ў Камянцы 20.09.1531 г. адзначана, што мяшчане «мают привилей в каждый год себе войта обирати» [22, а. 196адв]. Выбарнае войтаўства ў Бельску трапіла ў заставу, бо мяшчане не мелі неабходнай для яго выкупа ў дзедзічнага войта сумы і вымушаны былі пазычыць яе. У адпаведным лісце 03.05.1533 г. гэтая падзея адлюстравана наступным чынам: «Обрали войтом мети Федка Ивановича Сегеневича и заставили есмо его милости тое войтовство в той суме пенезей, вышей описаной, в полпетаста копах по 10 пенезей у грош. А он вжо тую суму пенезей дал пану Яну Миколаевичу 300 коп, а Ивану Сегеневичу 100 коп (асобы, якія пазычылі грошы на выкуп. – С. С.), а 50 коп нам (мяшчанскай абшчыне. – С. С.). А маєт он тое войтовство в той суме пенезей, вышей писаной, ку своей руке держати водлуг привилья войтовского до тех часов, поки ему тую его вышей мененую суму пенязей всю сполна полпетяста коп грошей отдамо. А не маем тех пенезей платити ани давати по сту або по двесте коп грошей, только маем одним разом тую суму всю сполна отдать» [20, а. 170адв–172].

У многіх граматах на войтаўствы можна прасачыць лакатарскую функцыю войтаў. Асабліва гэта датычыцца Падляшша, інтэнсіўнае гаспадарчае асваенне якога ішло ў гэты час. Так, прывілей на войтаўства ў Мілейчыцах Мікалаю Лігозе 15.05.1516 г. адзначае: «а в месте маєт войт дворища, волоки давати как одному, так и другому подлуг обычая местского» [18, а. 76]. Грамата Гаўрылу Грычыне на пасаду войта ў Вогіне 01.11.1521 г. гаворыць, што ён «дей вжо в томъ нашомъ месте, у Воини, немало людей ку пожитку нашему осадил», а таксама і далей «маєт он и потомки его, будучи там войтом, тое место нашо Воиньское ширити, и розмножати, и людми осаживати к нашему господарскому пожиточному и лепшому прибавляти, як налепей розумеючи» [18, а. 25адв–26]. У прывілеі Паўлу Котвіцу на войтаўства ў Пяшчатцы 18.03.1530 г. занатавана: «маєт он там войтом быти, и волоки розмерати, и людей сзывать и осаживати, которым же людем прихожым даем воли на дванадцать лет» [18, а. 37]. У іншых гарадах ВКЛ войты таксама выступаюць у ролі лакатараў. Напрыклад, прывілей на войтаўства ў Ковелі 21.11.1548 г. гаворыць пра будучага войта: «иж ся на тот уряд

згодить и место тое тамошнее людми осадити и добре его справовати будеть» [17, а. 23–24].

Войты падляшскіх гарадоў адначасова маглі выступаць і як лакатары сельскіх паселішчаў, што ўтвараліся на расчышчаных ад леса тэрыторыях. Так, у грамаце 13.04.1539 г. вогінскаму войту Гаўрылу Грычыне адзначана, што «он (староста Аляксандр Хадкевіч. – С. С.) водлуг устного росказання нашого (караля. – С. С.) велел ему (Грычыне. – С. С.) на дубровах воинских: на Рудном, у Ольховое Бреви и ку околу над Валинским лесом, до Каменого, а до Королева Броду, а Железного, воли на нас осаживати, и тые дубровы на волоки людем розмерати, и на плате с каждое волоки 40 грошей литовское монеты, а по четверти овса меры берестейское, а по гуси, и по двою кур, и по 20 яец» [18, а. 26]. Тое ж у пацвярджальнай грамаце войту Пяшчаткі Міцу Байчычу 29.06.1549 г.: «злецене ему села або воли садити на островах при речце Гаще» [18, с. 35–36].

Асаблівасць статусу войтаў у гарадах ВКЛ заключалася ў тым, што яны былі не толькі галавой суда, але і кіраўнікамі ўсяго гарадскога самакіравання. Гэта добра відаць са зместа прывілеяў. Прычым гэта адносіцца як да паселішчаў, якія мелі магдэбургскае ці хэлмінскае права, так і да тых, якія не мелі нямецкага права. Так, грамата на пяшчацкае войтаўства Міхаілу Станіславовічу 05.05.1532 г. адзначае, што ён павінен «так се рядити и справовати, яко и першые войтове тамошны» [22, а. 271адв–272]. Прывілей 10.06.1532 г. на войтаўства ў мястэчку Сялец Яну Казаку гаворыць, што «маеть он в том месте нашем Селцы войтомъ быти и всих мещан наших тамошних судити и радити» [20, а. 49адв]. Войт Кіяўца Павел Васільевіч згодна з граматай 30.07.1533 г. быў абавязаны «в том войтовстве справовати, и судити, и радити по тому, яко иншие войтове наши в том враде справують ся; нижли, держащи тое войтовство, мають подданных наших осаживати ку пожитку нашо-му и втиснення и драпества жадного не мають им чинити» [18, а. 37адв–38адв]. Грамата на войтаўства ў Пералаях Рыгору Лаўрыновічу 1542 г. вызначае, што войт «мает у месте справовати и со всим ся по тому заховати, яко ся теж и иншии войтове по местом тамошним, которые на волоках сядят, ... пожиток наших всяких с пильностью стеречи, и их побожне прибавляти, и урядника нашего тамошнего во всем послушному быти» [24, а. 13–13адв], падкрэсліваючы, такім чынам, галоўную ролю ў вызначэнні паўнамоцтваў і абавязкаў войтаў немагдэбургскіх гарадоў адпаведнага раздзела Уставы на валокі.

Граматы на войтаўствы ў гарадах з магдэбургскім правам больш падрабязна вызначаюць абсяг паўнамоцтваў войта. Напрыклад, прывілеі

Станіславу Мазурку на войтаўства ў Троках 18.07.1541 г. і Сямёну Мікулічу на войтаўства ў Мінску 08.09.1541 г. так акрэсліваюць іх абавязкі: «Маєт тое войтовство заведати, и в нем ся рядити и справовати правом майтборским, и всяких пожитков наших господарских справедливие смотрети, и свои доходы войтовские на себе выбирать, и подданных того места не маєт ни в чом обтежати и их розганяти, и кривды и тяжести некоторое им делати, и во всех их и наших делах маєт ся там ку подданным нашим заховати, и их судити, и радити водлуг права майтборского по тому, яко и иные войтове у местах наших, где сут права майтборские справуют ся, и яко бы было без шкоды наше и подданных наших [21, а. 163адв–164, 174адв–175]. Грамата на войтаўства ў Ковелі 21.11.1548 г. так настаўляе будучага войта: «Маєть он там в месте нашем Ковельском войтом быти, и мещан наших (каралеўскіх. – С. С.) тамошних ку слушному постановенью и справе их справовати, и на всем по тому водлуг постановленья нашего, которое року прошлого, в Петрикове будучи, дали есмо на писме тым мещаном нашим ковельским. И тому теж тот же войт наш ковельский маєт в том пилность чинити, як бы так тое место наше Ковельское людми, яко наиболее може, осаживал, и пожиток наш в том множил. И так в том вряде своем маєть ся заховывати, яко по иншом месте Великого Князства Литовского другие войтове, люди добрые, заховывають» [17, а. 23–24]. Адпаведна з прывілеем 03.05.1552 г. войт Мілейчыц Міц Байчыч павінен быў «слушне и радне справовати, так яко праву их майдеборскому чинити прыналежыть. А што ся дотычет поборов выбиранья, платов господарских с того войтовства, около того ся маєть он заховати по тому, яко первшые войтове заховали, стерегучи пильне пожитку господрского. И на всем маєть о послушенство таковое ку ураду нашему, ему приналежному, чинити по тому, яко первшые войтове тамошние деливали» [18, а. 36адв].

З дакументаў відаць і іншыя, акрамя фіскальных, агульнадзяржаўныя павіннасці войтаў. Так, судовая справа войта Уладзіміра на Валыні Івана Фядковіча 1538 г. сведчыць, што названы войт не даў падводны ганцу Яну Малісбашы, які накіроўваўся «в пильной потребе до царя перкопского». У выніку ганец «до Луцка пеш шол». Войт здарэнне тлумачыў тым, што яго самога не была ва Уладзіміры і, акрамя таго, на падводным лісце «не было подписа господарского» [23, а. 135адв].

Досыць спецыфічны для ВКЛ абавязак войта ўсталёўвала грамата на войтаўства ў Бярэсці Марціну Туру 1535 г.: калі староста адсутнічаў у горадзе, то войт павінен быў знаходзіцца ў замку і абавязваўся «к до-

брой опатрности его мети и во всем справоватися так, яко иншыи войты на замках наших» [22, а. 546адв–547]. Гэткі абавязак быў уласцівы для бургграфаў (бурграбіяў), вядомых магдэбургскаму праву ў якасці кіраўнікоў горада, якія адсутнічалі ў паселішчах ВКЛ.

Як мы бачылі вышэй, адной з асноўных функцый войтаў, у тым ліку і ў гарадах, якія не карысталіся нямецкім правам, было ажыццяўленне суда. Ужо ў першым вядомым прывілеі на магдэбургскае права на тэрыторыі Беларусі, прывілеі Бярэсцю 1390 г., адзначана: «sed tantum [respondere] cives et incolae civitatis praedictae tam rutheni, quam poloni, ac theutonici et quicunque alii coram ipsorum advocato, qui pro tempore fuerit» [25, с. 1]. Тое ж мы бачым, напрыклад, у прывілеі на магдэбургскае права Вогіну 03.04.1522 г.: «але мещане перво речоного места [павінны адказваць] только перед их войтом, который того часу будеть» [18, а. 22адв].

Разам з тым, у гэты час у ВКЛ назіраецца пэўны ўплыў шрэдкага права, які праяўляўся ў абмежаванні судовых паўнамоцтваў войта на карысць дзяржаўных ураднікаў [26, с. 47]. Так, у фундацыйным прывілеі Мілейчыцам адзначана, што «теж войт не маеть судити без наместника милейчицкого» [18, а. 76].

Абсяг судовых паўнамоцтваў войта добра відаць з фундацыйнага прывілея Вогіну 1522 г.: «а в делех их всих, вышей писаных (вышэй у прывілеі адзначалася: «о делех великих и малых, и о злодейство, и о розливанье крови, мужобойство, и втетья члонков, и о иных всих проступках». – С. С.), даем войту зуполную моц судити, и отьсудити, карати, и стинати, и на кола бити, и потопляти, яко ж то право немецкое майтборское во всих своих розделех и члонках держит и жедаеть» [18, а. 22адв].

Гэтыя правы войты выкарыстоўвалі адразу пасля надання гарадам нямецкага права. Так, ліст да берасцейскага старосты 24.08.1530 г. сведчыць, што войт і мяшчане Вогіна судзілі войтаўскага кухара «водлуг права майдебурского» [22, а. 105]. Да таго ж мяшчане гарадоў ВКЛ самастойна вызначалі падзел паўнамоцтваў паміж войтаўскім і радзецкім судом, аб чым сведчыць, напрыклад, зацверджаная каралевай Бонай «мадэрацыя» паміж войтам і радцамі Бельска 17.09.1542 г. У ёй паўнамоцтвы войта вызначаны так: «Войт жа разглядае ўсе іншыя цяжбы і абставіны, акрамя тых, што былі вышэй апісаныя (у дачыненні радцаў. – С. С.), як малыя, так і вялікія, мае ўладу іх судзіць, вырашаць, выносіць прыгаворы, выпраўляць і караць у адпаведнасці з віной як жыхароў горада, так і іншаземцаў, гэтак як права нямецкае патрабуе і лічыць неабходным. Прычым аднаасобна [можа вырашаць] тыя, якія

не перавышаюць кошту 10 марак, у прысутнасці гарадскога пісара без лаўнікаў. Тыя ж справы, якія пераўзыходзяць 10 марак, павінен судзіць разам з лаўнікамі. Сюды ж дадаем, што войт заўсёды павінен слухаць падлік адносна даходаў праз старых радцаў новым радцам, пра атрыманне і выдаткаванне прыбыткаў горада і роўным чынам на акуратнасць звяртаць увагу разам з новай радай, каб не на асабістыя патрэбы, але на грамадскія патрэбы горада выдаткоўваліся» [24, а. 21адв–23адв; 9, ч. 2, с. 301].

Трэба адзначыць, што ў некаторых паселішчах, якія не мелі магдэбургскага права, дазвалялася выкарыстоўваць яго ў якасці крыніцы права. Напрыклад, у прывілеі на пасаду войта ў Пяшчатцы 18.03.1530 г. занатавана: «а маець ся он с поддаными нашими (каралеўскімі. – С. С.) в томъ месте нашомъ справовати правомъ майтбарским по тому, как в томъ же месте нашом Милейчицком (мела магдэбургскае права з 1516 г. – С. С.) войт наш справуець ся, и подлуг права майтбарского, на которое ж право маем им дати привилей наш в тотъ час, коли дасть Бог тое место наше осядетъ, и подданные наши в немъ ся спомогутъ (Пяшчатка атрымала магдэбургскае права ў 1569 г. – С. С.)» [18, а. 36].

Важнай функцыяй войтаў у гарадскіх паселішчах, якія карысталіся магдэбургскім правам і якія яго не мелі, была прадстаўнічая. Яна ізноў жа добра прадстаўлена ў гарадскіх прывілеях. Так, войт, бурмістр, радцы і ўся гарадзенская абшчына прадставілі Жыгімунту Старому прывілеі вялікага князя Аляксандра і прасілі аб іх пацвярджэнні, якое атрымалі 04.12.1506 г. [20, а.167–169]. Аб ільготах у выкананні падводнай павіннасці і «подиманя послов и гонцов» 04.10.1537 г. вялікага князя прасілі войт і мяшчане Меднік [27, а. 36]. Аб волі на 8 гадоў 28.01.1538 г. звярталіся войт і мяшчане новазаснаванага ў Луцкім ключы мястэчка Мельніцы [23, а. 43].

Асобы, якія займалі пасады войтаў, мелі і пэўныя прававыя гарантыі. У гарадах, якія карысталіся магдэбургскім правам, іх справы разглядаліся непасрэдна вялікім князем згодна з магдэбургскім правам. Напрыклад, фундацыйны прывілей 1522 г. Вогіну паўтарае норму берасцейскай граматы 1390 г.: «а войт [павінен адпавядаць] только перед нами, и то коли бы был позван через наш лист под нашою печатью, тогда не иначе, только их же правом немецким маеть отповедати» [18, а. 22адв]. У паселішчах, якія не мелі магдэбургскага права, як сведчыць, напрыклад, грамата на войтаўства ў Мілейчыцах Міцу Байчычу 03.05.1552 г., войты таксама карысталіся пэўнай прававой абаронай: «а вранник теж наш маеть во всем с ним скромне поступовати, и яко у присуде, так и

в ином доходе его войтовском не мает ему никоторое переказы делати, але во всяких речах мают ся под тым способом заховати по тому, яко перед тым то там справовано и держано» [18, а. 36адв].

Разам з тым, гарадскія абшчыны, якія не мелі нямецкага права, і іх войты ўсё ж знаходзіліся ў пэўнай залежнасці ад мясцовай адміністрацыі дзяржавы. Так, пяшчацкая грамата 18.03.1530 г. адзначае: «и с старостами во всяких речах справовати ся по тому, как мещане места нашего Милейчицкого нам служат, и платы даютъ, и старостами справуются» [18, а. 37–37адв].

Пасада войта прадугледжвала акрэсленае матэрыяльнае забеспячэнне. У новазаснаваных паселішчах гэта былі звычайна надзелы, вызначаныя Уставай на валокі, якія надавалі рэвізоры. Так, у Пералаях па грамаце 1542 г. войт атрымаў 2 валокі, якія вымераў «писар померы волок» [24, а. 13–13адв]. Былі і значна шырэйшыя наданні. Напрыклад, у грамаце на мілейчыцкае войтаўства Мікалаю Лігозу 15.05.1516 г. занатавана: «к которому ж войтовству даем ему в том месте три волоки, а чотыры корчмы вольные, ... а з вин и с пересудов на замок по два гроши, а войту третий грош с тых винъ, што ся дотычетъ вин вышей десети грошей, а тые вины мають сказывати с права писаного майтборского, а што ся тычетъ нижей десяти грошей, паметного, подавного, поколодщыны, крыжового и заповедного, то маеть быти на войта, и бурмистры, и радцы, и присяжники, которые коли в том месте будутъ, а местцо на дом войтовский, где собе войт у месте обереть, и теж огород подле дому войтовского, и солодовня, и бровар, и ятка на рынку, и две крамницы, то все маеть быти вольно ку войтовой руце от платов наших и местских, а што ся дотычетъ зверу, заецов, тетерычу, куропатв и иных птах, то теж вольно войту ловити» [18, а. 76]. Вогінскаму войту Гаўрылу Грычыну па грамаце 01.11.1521 г. надавалі «тры ланы, а корчму вольную, и куть земли на вольварок и третий грош з вин, а к тому ятку» [18, а. 25адв]. Ён жа за асаджэнне сёл на расчышчаных ад леса тэрыторыях атрымоўваў па грамаце 13.04.1539 г. «десятую волоку, кут земли на фольварок, корчму вольную и пересуду и вины третий грош до воли» [18, а. 26], а па грамаце 04.04.1550 г. «у Железной 9 волок, а в Рудне пять волок и люди на тых волоках» [18, а. 28]. Войт Пяшчаткі Павел Котвіц па прывілею 18.03.1530 г. разам з войтаўствам атрымаў «тры волоки вольныи, и корчм, и доходы войтовские по тому, как и иные войтове наши (каралеўскі. – С.С.) волоки, и доходы свои вольныи, и корчмы к войтовству мають» [18, а. 37]. Кіявецкаму войту Паўлу Васільевічу 30.07.1533 г. надалі «вечне ... корчму вольную, три волоки, в каждой три поля, и доходы войтовские»

[18, а. 37адв]. Сярод наданняў маглі быць і земскія маёнткі. Так, Ян Казак разам з войтаўствам у Сяльцы 10.06.1532 г. атрымаў «именейцо там жо у Селецком повете», якое адышло да каралевы Боны пасля смерці былога ўладальніка Лаўрына Флака. Бона, «тое именейцо маючы на ласце и в mocy нашей (каралевы. – С. С.), тую приреченую Лавриновую Флаковую удову призволили есмо тому войту Яну Козаку за жону себе поняти и с тым именейцом, выше мененым». Прычым наданне суправаджалася тыповымі для ўсіх зямельных падараванняў правамі: «маеть он ... тое именейцо на себе держати и его вживати з землею бортною и пашною, з лесы, гаи, дубровами и сеножатями, з людми и з их службами, з езы, гаты и з ловы рыбными и пташыми и со всякими доходы и пожитки, и так долго и широко, як тое именейцо само в себе и в своих границах ся маеть» [20, а. 49–49адв]. У Ковелі граматай 21.11.1548 г. вызначалася «на тот врьд два ланы рольи и с пляцом и корчмою вольною кром горелки мети, с чого до скарбу нашого ничого платити не будеть повинен» [17, а. 23–24]. 16.08.1541 г. войт Трокаў Станіслаў Мазурок атрымаў «дом войтовский в месте Троцком», які меў папярэдні войт і які «дом ест властный наш господарский, а не его (войта. – С.С.) купленный, ани отчизный [20, а. 170].

Даволі шырока вызначае маёмасныя правы войтаў гарадоў з магдэбургскім правам, дзе войтаўства першапачаткова было дзедзічным, ліст бельскіх мяшчан 03.05.1533 г.: «со всеми доходы войтовскими, и с присуды, и з винами, и с померным, и торговым, и з будным, и з важным, и з вином горелым, и забой восковый, и лой, и з яток, и с солю торговою, и блудячи, и с поземским, и с фолфарком войтовским Голоды з людми, и с пашнями, и з млыном, и со всем на все, как ся тое войтовство в себе здавна маеть водлуг привилья господарского войтовского» [20, а. 170адв–172]. Ліст да бурмістра і мяшчан Бельска 25.10.1550 г. абавязвае іх дадаткова, «абы войту Валентому Жчарскому 10 коп лазебщыных на каждый год выдавали» [24, а. 48адв–49].

Можна меркаваць, што за нядбайнае выкананне абавязкаў войты маглі быць пазбаўлены сваіх пасад. Так, ліст Боны Сфорца крамянецкаму старосце Івану Богушавічу Багавіцінавічу 08.12.1548 г. абавязвае яго выкупіць войтаўства ў Крамянцы ў Вацлава Асецкага і перадаць Андрэю Панятоўскаму «в справу». Падставай для гэтага паслужыла тое, што Асецкі «недобре ся справуеьт, што есть з великою шкодою нашою и оного места» [17, а. 34–34адв]. Яшчэ больш складаная справа адбылася з мінскім войтаўствам, якое яго спадчынны войт Канстанцін Аўрамовіч аддаў у заставу за пэўную суму грошай пінскім яўрэям Азраілу і Нахіму

Песаховічам за суму «полпетяста коп и двадцать коп грошей», а таксама адначасова князю Юрыю Сямёнавічу Слуцкаму. Вялікі князь, разгледзеўшы гэтую справу ў 1537 г., загадаў князю Слуцкаму аддаць суму заклада яўрэям, а самому ўзяць войтаўства сабе ці, калі «не захочет пенези отдать, ты (мінскі староста Ян Сцяцковіч. – С. С.) с дворанином, и иншими людьми добрыми, и бурмистры тамошними оное войтовство ошачовал и, ошачовавши, водле их пенезей тое войтовство на части розделил, нехай же бы яко князь слущкий, так и жидова водле сумы свое по половицы того войтовства до выдержаня тых пенезей на себе держали» [27, а. 230адв–231адв].

Магдэбургскае права таксама прадугледжвала выпадкі, у якіх войты маглі быць пазбаўлены пасады. Напрыклад, Б. Граіцкі ў «Парадку судоў і спраў гарадскіх» піша: «калі ж паводле ўраду свайго прыстойна не паводзіць і справядлівасці не чыніць, то тыя пакаранні на сябе нясе, як бы зрабіўся клятвапарушальнікам, урад губляе, кампенсуе пацярпеламу шкоды і іншыя выплаты сам нясе» [19, с. 16].

Такім чынам, можна канстатаваць, што ў час панавання Жыгімонта Старога і Боны Сфорца інстытут войтаўства, які ўзнік у беларускіх гарадах у канцы XIV ст., атрымаў далейшае развіццё. Замацоўваецца дваістая сутнасць улады войта: глава самакіравання і прадстаўнік дзяржавы. Усталёўваюцца дзедзічныя, прызначальныя і выбарныя войтаўствы, а таксама ў залежнасці ад тэрмінаў іх заняцця спадчыныя, пажыццёвыя, на тэрмін заставы і на няпэўны тэрмін («да волі і ласкі»). Патрабаванні да войтаў і абсяг іх паўнамоцтваў замацоўваўся прывілеямі гарадскіх паселішчаў, граматамі на войтаўскую пасаду, пагадненнямі і датычыўся адміністрацыйнай, распарадчай, фіскальнай і судовай галін. Прычым судовую ўладу, у тым ліку і магчымасць выкарыстання магдэбургскага права ў якасці крыніцы права, мелі і войты тых гарадскіх паселішчаў, якія не атрымалі прывілеяў на нямецкае права. Актыўную ролю ў прызначэнні і зняцці войтаў з пасады адыгрывала мяшчанская абшчына. Забеспячэнне войтаўстваў складалі пэўныя зямельныя надзелы (звычайна ў памеры, усталяваным пры правядзенні валочнай памеры ці заснаванні паселішча), а таксама аб'екты гандлёвай інфраструктуры і пэўны працэнт ад судовых пошлін і штрафаў.

Спіс літаратуры

1. Владимирский-Буданов, М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб.: [б. и.], 1868. – [2], 302, IV, 2 с.
2. Дружчыц, В. Д. Войты і іх улада ў беларускіх месцах з магдэбургскім правам / В. Д. Дружчыц ; Інбелкульт. – Мінск: [б. в.], 1928. – 58 с.

3. Копыцкий, З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З. Ю. Копыцкий; Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1975. – 191 с.

4. Alexandrowicz, S. Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku S. Alexandrowicz // Kwart. Hist. – 1968. – Rocz. 75, № 2. – S. 411–420. – Rec. ks.: Копыцкий, З. Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З. Ю. Копыцкий Акад. наук БССР, Ин-т истории. – Минск: [б. и.], 1966. – 225 с.

5. Бардах, Ю. Лад местаў на магдэбургскім праве ў Вялікім княстве Літоўскім да паловы XVII ст. / Ю. Бардах // Штудыі з гісторыі Вялікага княства Літоўскага / Ю. Бардах; пер. М. Раманоўскага, А. Істоміна. – Мінск, 2002. – С. 103–160.

6. Грицкевич, А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв.: соц.-экон. исслед. истории городов / А. П. Грицкевич; Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т истории. – Минск Наука и техника, 1975. – 248 с.: 1 л. карт.

7. Стренковский, С. П. Власть войтов в городских поселениях Великого Княжества Литовского, не имевших немецкого права / С. П. Стренковский // Ист., филос., полит. и юрид. науки, культурология и искусствоведение: вопр. теории и практики. – Тамбов, 2011. – № 6, ч. 2. – С. 166–169.

8. Стренковский, С. П. Региональные модели самоуправления городов Великого княжества Литовского, не имевших немецкого права, в XVI–XVII веках / С.П. Стренковский // Вестн. Балт. федер. ун-та. – 2011. – № 12. – С. 43–49.

9. Стрэнкаўскі, С. П. Гарадское самакіраванне на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIV–XVIII ст.: у 2 ч. / С.П. Стрэнкаўскі. – Мінск: Мін. гар. ін-т развіцця адукацыі, 2013. – Ч. 1 – 589, [1] с.; Ч. 2 – 545, [1] с.

10. Голубеў, В. Ліст Льва Сапегі, канцлера Вялікага княства Літоўскага і магілёўскага старосты жыхарам горада Слоніма на самакіраванне, 1 студзеня 1615 г. / В. Голубеў // Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база: зб. навук. арт. / Гродзен. дзярж. ун-т; рэдкал.: І. Крэнь (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна, 2011. – С. 150–154.

11. Голубеў, В. Прывілей вялікага князя Жыгімонта Аўгуста мяшчанам Лепельскага замка і ўставы Л.І. Сапегі гораду Новы Лепель 1596 і 1601 гг. як крыніцы па гісторыі гарадоў Беларусі канца XVI–пачатку XVII ст. / В. Голубеў // Капыль: гісторыя горада і рэгіёна: да 360-годдзя надання Капылю прывілея на магдэбургскае права: зб. навук. арт. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А. А. Скеп'ян, А.Б. Доўнар, І.В. Соркіна; рэдкал.: А.А. Каваленя (старш.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 91–104.

12. Доўнар, А. Увядзенне самакіравання ў Слуцку ў другой палове XVII ст. / А. Доўнар // Гістарычная ўрбаністыка: асновы метадалогіі і крыніцазнаўчая база: зб. навук. арт. / Гродзен. дзярж. ун-т; рэдкал.: І. Крэнь (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна, 2011. – С. 141–149.

13. Макараў, М. Д. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV–XVII ст. / М. Д. Макараў. – Мінск: Экаперспектыва, 2008. – 248 с.

14. Скеп'ян, А. Самакіраванне Капыля ў другой палове XVI ст. (рэканструкцыя па статуце Петрыкава 1582 г.) / А. Скеп'ян // Капыль: гісторыя горада і рэгіёна: да 360-годдзя надання Капылю прывілея на магдэбургскае права: зб. навук. арт. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А. А. Скеп'ян, А.Б. Доўнар, І. В. Соркіна; рэдкал.: А. А. Каваленя (старш.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 48–58.
15. Білоус, Н. О. Привілеї на кийўське вїтївство XVI – першої половини XVII ст. / Н. О. Білоус // Арх. України. – 2002. – № 1/3. – С. 112–124.
16. Заєць, А. Є. Інститут вїтївства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. / А. Є. Заєць // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії / Львів. держ. ун-т; ред.: Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 1998. – С. 106–112.
17. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 32. Метрыка каралевы Боны.
18. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 13. Зборнік прывілеяў, якія адносяцца да г. Брэста.
19. Groicki, B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego / V. Groicki. – Kraków: Druk. Macieya Jędrzeiowczyka, 1616. – [2], 243 s.
20. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 18. Зборнік дакументаў, якія адносяцца да ўладанняў каралевы Боны.
21. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 24. Кніга запісаў 1540–1544 гг.
22. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 17. Метрыка караля яго міласці Жыгімонта Першага прывілеяў, данін, дэкрэтаў і іншых спраў паточных.
23. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 23. Прывілеі, пажалаванні і судовыя рашэнні.
24. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 33. Метрыка каралевы Боны.
25. Акты Литовско-Русского государства / Изд. М. В. Довнар-Запольским. – М.: Унив. тип., 1897–1899. – Вып. 1, т. 2: 1390–1529. – 1899. – XII, 258 с.
26. Кобилецький, М. Новомарктське (шредське) право / М. Кобилецький // Вісн. Львів.ун-ту. Сер. юридична. – 2018. – Вип. 46. – С. 44–51.
27. НГАБ. – Фонд КМФ-18. – Воп. 1. – Сп. 21. Кніга запісаў 1536–1537 гг.

ПЕРШЫЯ ПАКАЛЕННІ КНЯЗЁЎ АЛЕЛЬКАВІЧАЎ СЛУЦКІХ У ІНТЭЛЕКТУАЛЬНАЙ ТРАДЫЦЫІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА XV–XVII ст.

Даследаванне ўяўленняў аб паходжанні і пачынальных арыстакратычных родаў, якія былі ўласцівыя інтэлектуальнай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага XV–XVII ст., звычайна засяроджваецца на безумоўна фікцыйных прыкладах «ранняй» родавай гісторыі (роды з «крымскай легенды» [1, с. 158–162; 2; 3], Радзівілы [4], Хадкевічы [5]). Гэта вядзе да таго, што па-за ўвагай застаюцца інтэрпрэтацыі даўняга мінулага фамілій, чые радаводы, выкладзеныя ў тэкстах XV–XVII ст., у цэлым, не супярэчаць сучасным навуковым поглядам. Такі падыход уяўляецца, аднак, недастатковым, таму што нават у выпадку перадачы адпаведнай рэальнасці генеалогіі таго ці іншага роду справы і ўчынкі яго пачынальнікаў застаюцца адкрытымі для самых разнастайных выяўленняў і асэнсаванняў.

Гэта ў поўнай меры датычыць пачатковай гісторыі знакамітай фаміліі князёў Алелькавічаў Слуцкіх. Іх паходжанне ад Уладзіміра – сына Альгерда ад першага шлюбу з віцебскай князеўнай – не выклікала сумненняў ні ў аўтараў таго часу [6, s. 57; 7, s. 263], ні ў прадстаўнікоў крытычнай гістарыяграфіі [8, s. 86; 9, s. 337–338]. Таму, верагодна, разнастайныя інтэрпрэтацыі ранняй гісторыі Алелькавічаў пакуль што не сталі самастойным прадметам даследавання. Зрэшты, нядаўна быў апублікаваны артыкул, прысвечаны «палітыцы памяці», якая праводзілася родамі Алелькавічаў і Гаштаўтаў [10], але яго аўтары сканцэнтраваліся пераважна на формах перадачы памяці пра дзеі роду (мемарыяльная літаратура і скульптура) [10, s. 56–60], абмінуўшы шматлікія прыклады адлюстравання мінулага Алелькавічаў у апавядальных крыніцах. Акрамя таго, у навуковай літаратуры адзначаецца роля князёў Слуцкіх як замаўляльнікаў стварэння гістарычных тэкстаў у XVI ст. – «Хронікі Быхаўца» [2, с. 230; 11, с. 184; 12, s. 161–162] і «Хронікі» Мацея Стрыйкоўскага. Аднак фактычна не закранаецца пытанне таго, як стварэнне твораў на замову Алелькавічаў уплывала на выклад іх мінулага ў гэтых тэкстах.

Значэнне адлюстравання ранняй гісторыі Алелькавічаў у помніках XV–XVII ст. вынікае перадусім з яе насычанасці падзеямі, ацэнкі якіх

могуць істотна адрознівацца ў залежнасці ад поглядаў асобных аўтараў. Каб у гэтым пераканацца, варта пералічыць асноўныя моманты з жыцця прадстаўнікоў першых трох пакаленняў Алелькавічаў Слуцкіх, а менавіта князёў Уладзіміра Альгердавіча, яго старэйшага [8, s. 86] сына Аляксандра (Алелькі – адсюль і родавае прозвішча) і ўнукаў Сямёна і Міхаіла.

Такім чынам, Уладзімір Альгердавіч (? – пасля 1398 г.), сын Альгерда ад першага шлюбу, зводны брат вялікіх князёў літоўскіх Ягайлы і Свідрыгайлы, стрыечны брат вялікіх князёў Вітаўта і Жыгімонта Кейстутавічаў, атрымаў ад Альгерда ва ўдзел Кіеў, якога пазбавіўся ў 1394 годзе [8, s. 83] пасля сумеснай ваеннай акцыі, праведзенай супраць яго Вітаўтам і Скіргайлам. У якасці «замены» атрымаў Капыль з ваколіцамі. Яго сын Алелька (? – 1454 г.) ўзяў у жонкі дачку вялікага князя маскоўскага, падчас міжусобнай вайны 1430-х гг. спачатку падтрымліваў Свідрыгайлу, а потым перайшоў на бок Жыгімонта, што не перашкодзіла апошняму зняволіць Альгердавіча і яго сям’ю. Вызвалены пасля забойства Жыгімонта, новы вялікі князь Казімір вярнуў яму Кіеў, якім Алелька кіраваў да сваёй смерці. Яго старэйшы сын Сямён (1420–1470), які двойчы (у 1456 і 1461 гг. [13, s. 291, 398]) разглядаўся панамі ВКЛ як новы вялікі князь замест абыякавага, на іх думку, да спраў Княства Казіміра. Таксама Сямён, як і яго бацька, атрымаў ад вялікага князя права кіраваць Кіевам, пасля чаго там панаваў да сваёй смерці ў 1470 годзе, пасля чаго Кіеў не быў перададзены Казімірам ні яго сыну Васілю, ні брату Міхаілу, князю капільскаму, часоваму намесніку ў Ноўгарадзе Вялікім. Зрэшты, палітычная дзейнасць Міхаіла (? – 1481/1482 г.) скончылася не на гэтым, а на ўдзеле ў змове супраць Казіміра, што каштавала яму жыцця (літаратура пра Алелькавічаў: [8, s. 81–90; 9, s. 327–336; 14, с. 232–241; 15, с. 24–30, 42–43, 55–62; 16, с. 217–219; 17, s. 61, 346–350]).

Трэба адзначыць, што ў нешматлікіх крыніцах, якія паходзяць з часоў дзейнасці першых пакаленняў разгляданага княскага роду, яму не надаецца нейкай асаблівай увагі. Т.зв. першы беларуска-літоўскі летапісны звод згадвае перавод Вітаўтам Уладзіміра Альгердавіча на княжанне з Кіева ў Капыль, але ў больш поўных пры апісанні гэтых падзей спісах (Слуцкі і Віленскі)^а дадзенае здарэнне істотна не вылучаецца з шэрагу

^а У Супрасльскім спісе апісанне выправы супраць Уладзіміра падаецца адразу пасля аповяду пра выданне замуж дачкі Вітаўта Соф’і, а гэтая падзея адбывалася, калі Вітаўт яшчэ не кіраваў ВКЛ. Такім чынам, гэты спіс ніяк не тлумачыць, як Вітаўт стаў уладарыць у Княстве і адпаведна мог распачаць заспакаенне падуладных князёў. Выглядае лагічным, што пры перапісванні Супрасльскага спісу бракавала пэўных лістоў. Нікіфараўскі і Акадэмічны спіс перарываюцца да гэтага месца.

адміністрацыйна-ваенных мерапрыемстваў Вітаўта і Скіргайлы, праведзеных з мэтай заспакаення ўскараінных князёў (паходы супраць Карыбута і Свідрыгайлы Альгердавічаў, супраць Фёдара Карыятавіча) [18, с. 72, 90]. У далейшых падзеях ні Уладзімір, ні Алелька не згадваюцца. Зрэшты, пры апісанні міжусобнай вайны сярод удзельнікаў Вількамірскай бітвы 1435 году названы Іван Уладзіміравіч Кіеўскі [18, с. 58]. Верагодна, тут маецца на ўвазе другі сын Уладзіміра Іван, продак князёў Бельскіх [8, s. 90; 9, s. 337]. Цікава тое, што ён названы смаленскім [11, с. 81; 19, s. 48] апісальнікам гэтай вайны «Кіеўскім», хоць ніякіх звестак пра яго трыманне Кіева няма. Такім чынам, летапісец асэнсоўваў Кіеўскае княжанне як вотчыну сыноў Уладзіміра незалежна ад наяўнага стану рэчаў. Гэта тым больш цікава, бо існуе яшчэ шэраг крыніц, якія адлюстроўваюць існаванне пэўнай сувязі паміж нашчадкамі Уладзіміра і Кіева. Так, у духоўнай грамаце трэцяга сына [9, s. 337] Уладзіміра Андрэя падкрэсліваецца, што Кіеў – гэта месца пахавання яго бацькі і дзядзькаў: «поклонихомся отца своего гробу князя Владимира Олькгердовича, и дядь своих гробомъ» [20, с. 59]. Далей у «Памянніку Кіева-Пячэрскага манастыра» (запісы ў яго пачалі ўносіцца прыблізна ў 1483 годзе [21, с. IX]) у пераліку «князи наших великих» згадваюцца і Уладзімір Альгердавіч, і Аляксандр (Алелька) Уладзіміравіч, і Сямён Аляксандравіч [21, с. 6–7]. Гэта нядзіўна, усе яны панавалі ў Кіеве. Але ўсё яны пазначаны як «Кіеўскія», у той час, як уладары Кіева Скіргайла і Іван Альгімунтавіч такім найменнем не акрэслены. Акрамя таго, у спіс «князёў наших вялікіх» унесены (зрэшты, без слова «Кіеўскі») і малодшыя сыны Уладзіміра – згаданыя вышэй Іван і Андрэй, а таксама сын Сямёна Аляксандравіча Васіль, якія ніколі Кіевам не кіравалі.

У цэлым, такое дапасаванне да прадстаўнікоў роду Уладзіміра прыметніка «Кіеўскі» сведчыць пра імкненне рускіх князёў адлюстраваць іх як новую кіеўскую дынастыю, што ў большай ступені «працавала» на гонар Кіева (наяўнасць уласнай княскай дынастыі), але нельга не адзначыць, што такое знітаванне Уладзіміравічаў (перадусім, нашчадкаў Аляксандра) з Кіевам захавалася і надалей.

Акрамя таго, прадстаўнікі першых пакаленняў Алелькавічаў яскрава ўсведамлялі сваю прыналежнасць да пануючай дынастыі. Так, захаваліся пячаткі на актах Міхаіла Аляксандравіча і супольных актах яго жонкі Ганны і сына Сямёна, на гэтых пячатках выяўлена «Пагоня» і яны зроблены з чырвонага воску [20, с. 70, 98]. Асэнсаванне менавіта Алелькавічаў як блізкіх крэўных Ягелонаў было ўласціва і для эліты ВКЛ таго часу – нездарма ж менавіта Сямён Алелькавіч разглядаўся

як альтэрнатыва Казіміру [13, s. 291, 398]. Зрэшты, польскія храністы звязвалі з'яўленне кандытатуры Сямёна з тым, што яго цесцем быў Ян Гаштаўт – лідар апазіцыі Казіміру [13, s. 291; 22, p. 539]. Так ці інакш, Сямён мог разглядацца як верагодны вялікі князь толькі ў тым выпадку, калі асэнсоўваўся як «прынец крыві».

Такім чынам, крыніцы, паралельныя або набліжаныя да жыцця першых пакаленняў Алелькавічаў, ствараюць ганаровы вобраз роду як блізкага дынастыі і спадчыннага ўладальніка Кіева. І тое, і тое мела пад сабой падставы – безумоўныя нашчадкі Альгерда і Уладзімір, і Алелька, і Сямён кіравалі Кіевам.

Аднак у XVI–XVII ст. да гэтага вобраза былі дададзены істотныя новыя рысы. Іх разгляд варта пабудаваць наступным чынам: вылучым асобныя характарыстыкі, акрэслім іх наяўнасць у асобных помніках, вызначым іх ідэйнае значэнне для кожнага канкрэтнага твору і выпадку ўжывання (тая ці іншая характарыстыка ў залежнасці ад кантэксту магла несці розныя сэнсы), і, нарэшце, паспрабуем прасачыць працэс фарміравання агульнага вобразу пачынальнікаў роду Алелькавічаў.

1. Уладзімір – першародны сын Альгерда

Гэта не адпавядае рэчаіснасці. Як даводзяць (зрэшты, па-рознаму акрэсліваючы пералік сыноў Альгерда) прызнаныя знаўцы пытання Юзаф Вольф і Ян Тэнгоўскі, Уладзімір быў чацвёртым сынам Альгерда ад першага шлюбу [8, s. 52; 9, s. 337].

Аднак у сінхронных часу жыцця першых Алелькавічаў крыніцах, якія ў гэтым выпадку прадстаўлены толькі «Рочнікамі, або аналамі слаўнага Каралеўства Польскага» Яна Длугаша, Уладзімір наогул адсутнічае ў пераліку сыноў Альгерда [23, s. 179]. Гэты варыянт замацаваўся ў польскай храністыцы [22, p. 361; 24, k. 380; 25, p. 264], нават прысутнічае ў ранняй працы Мацея Стрыйкоўскага «Ганец цноты» [6, s. 547]. Гэткі «длугашаў» спіс Альгердавічаў стаў прычынай шэрагу гістарыяграфічных казусаў. Так, аўтар «Кароткага аповяду пра літоўскіх князёў» (верагодна, Аўгустын Ратундус) [26, s. 154–157; 27, s. 66; 28, p. 105], імкнучыся ўпісаць Уладзіміра ў шэрагі Альгердавічаў, атаясаміў яго з прыведзеным у Длугаша Бутавам (насамрэч, Генрых Бутаўт быў сынам Кейстута [8, s. 204; 9, s. 55]). Пры гэтым паказальна, што калі ў Длугаша і яго паслядоўнікаў Бутаў змешчаны на апошнім месцы (самыя малодшыя?) сярод сыноў Альгерда, то ў Ратундуса, аўтара панегірыка Алелькавічам, Бутаў некалькі «падрос» і пастаўлены перад трыма сваімі братамі [27, s. 102].

Яшчэ адзін казус адбыўся ў «Гербах рыцарства польскага» (1584 г.) польскага геральдыка Барташа Папроцкага, у якім яго аўтар спачатку падаў пералік Длугаша (без Уладзіміра) [29, s. 764], а потым пазначыў Уладзіміра як «брата роднага Ягайлы» [29, s. 827]. Пры гэтым род Уладзіміра падаецца адразу пасля вялікакняскай дынастыі, што можа казаць на тое, што Папроцкі прымаў літаратурную традыцыю, якая паказвала Уладзіміра першым сынам Альгерда.

Істотны ўнёсак у распаўсюджанне гэтай традыцыі зрабіў Мацей Стрыйкоўскі, які за два гады да выдання гербоўніка Папроцкага апублікаваў сваю «Хроніку польскую, літоўскую, жамойцкую і ўсёй Русі» (1582 г.), дзе спачатку прама назваў Уладзімірам старэйшым сярод Альгердавічаў [6, s. 57] (тое ж у неапублікаванай пры жыцці храніста працы Стрыйкоўскага «Аб пачатках...» [7, s. 263]), а потым падкрэсліў, што ён меў больш правоў на вялікае княжанне, чым Вітаўт [6, s. 102].

Такое вылучэнне высокага паходжання Уладзіміра ў творах Стрыйкоўскага, які працяглы час жыў пры двары Алелькавічаў у Слуцку, з’яўляецца прыкладам мэтанакіраванай «палітыкі памяці», да якой звярнуўся прадстаўнік перадапошняга мужчынскага пакалення Алелькавічаў Юрый II Юр’евіч [10, s. 59]. У гэтым выпадку падкрэсленне старшынства Уладзіміра знітоўваецца з палітычнымі памкненнямі Алелькавічаў у 1570-я гг., а менавіта пры дапамозе гістарычных аргументаў даказаць сваё права на месца ў Сенаце ўтворанай Рэчы Паспалітай [10, s. 52].

Аднак акцэнтаваная прымагенітура Уладзіміра ў сукупнасці з усімі іншымі (пра іх гаворка далей) звесткамі Стрыйкоўскага пра Алелькавічаў уяўляецца далёка не першым зваротам Алелькавічаў да мэтанакіраванай «палітыкі памяці» (адваротнае меркаванне [10, s. 59]). Так, першароднасць Уладзіміра ўпершыню ў вядомых нам крыніцах згадваецца ў «Хроніцы Быхаўца» [30, с. 141]^b, створанай, верагодна, за паўстагоддзе да часоў напісання твораў Стрыйкоўскага [2, с. 225; 12, s. 155–163]. Пры гэтым паўстанне прынамсі часткі «Хронікі Быхаўца» звязваецца ў гістарыяграфіі з асяродкам князёў Слуцкіх [2, с. 230; 11, с. 81, 184; 12, s. 161–162]. Што датычыцца магчымай ролі першароднасці Уладзіміра Альгердавіча, то яна была нязначнай для рэалій ВКЛ у яго часы (спадкаемцам Альгерда стаў Ягайла, які, на думку, сучасных даследчыкаў [8, s. 56; 31, s. 33–34], не быў старэйшым сынам нават ад

^b Уладзімір пазначаны першым у пераліку сыноў Альгерда таксама ў загадкавым Еўраінаўскім спісе другога беларуска-літоўскага летапіснага зводу [18, с. 223], які ў шэрагу месцаў мае падабенства з «Хронікай Быхаўца».

другога шлюбу свайго бацькі), але ўжо для ментальнасці Яна Длугаша абавязковым было разуменне кіраўніка дзяржавы Ягайлы (пазначаны ў яго пераліку першым сынам Альгерда) як першага сына свайго бацькі. Тым больш, гэта ўласціва XVI ст., з чаго вынікаюць і інтэлектуальныя канструкцыі «Хронікі Быхаўца» і твораў Стрыйкоўскага.

Астасца, аднак, адкрытым пытанне, як далёка сягалі намеры аўтараў, што прыпісвалі Уладзіміру ролю першага сына Альгерда. У 1520–1530-я гг., верагодны час стварэння «Хронікі Быхаўца», Алелькавічы наўрад ці спадзяваліся аспрэчыць шапку Гедыміна. Магчыма, павелічэнне ролі Уладзіміра мела на мэце ўмацаванне пазіцый Алелькавічаў як першых сярод Альгердавічаў насуперак, напрыклад, «чорнай гісторыі» іх роду, выкладзенай у «Мемарыял Гаштаўта» (пра гэта далей), і ўзвялічванню паходжання родаў з «рымскай легенды». Пра тое, што ў Слуцкім асяродку Алелькавічаў браліся пад увагу генеалагічныя «выклады» Гаштаўтаў і Гальшанскіх, кажа зроблены ў Слуцку запіс на чыстых лістах Слуцкага спісу першага зводу (натуральна, «рымскай легенды» ў ім няма): «Олкиемонтов рож[аи] Голшанский, Евнутьев рож[аи] Жеславский, Кгедиминов рож[аи] Алелковичи. Якаилов рож[аи] королевский. Витовт Кестутевич» [18, с. 7]. Няцяжка заўважыць, што ў гэтым запісе Алелькавічы ўзвышаюцца старажытнасцю і знатнасцю паходжання не толькі над Гальшанскімі і Заслаўскімі, а нават над вялікакняскай дынастыяй.

Зрэшты, можна аднесці стварэнне пераліку Альгердавічаў з Уладзімірам на чале да сярэдзіны XV ст., калі Сямён Аляксандравіч меў далёка не прывідныя шанцы стаць гаспадаром у Вільні. Так ці інакш, прымагенітура Уладзіміра Альгердавіча ўяўляе сабой першы прыклад відавочнай інтэлектуальнай працы над мінулым роду князёў Алелькавічаў Слуцкіх. Тое, што ў выпадку «Хронікі Быхаўца» гэта не з'яўлялася выпадковасцю або агульнапрынятым меркаваннем, кажа наступнае: у летапісах, якія апісваюць гісторыю ВКЛ, занатаваны іншы парадак сыны Альгерда і віцебскай князёўны. Так напісаны неўзабаве пасля далучэння Смаленска да Масквы «Смаленскі скароцаны звод 1526 году» называе Уладзіміра пятым сынам Альгерда [32, с. 763], а летапіс Рачынскага – позні (праўлены па Стрыйкоўскім) спіс другога летапіснага зводу ставіць яго чацвёртым у пераліку [18, с. 154].

Гэтая праца дала плён – уяўленне аб першароднасці Уладзіміра замацавалася ў гістарычнай думцы. Так, у XVII ст. яно трансляецца ў напісаных пераважна на падставе «Хронікі» Стрыйкоўскага тэкстах – створанай у Кіеве «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай» [32, с. 476],

і «Гербоўніку рыцарства Вялікага Княства Літоўскага» найбуйнейшага гісторыка ВКЛ гэтага перыяду Альберта Віюка-Каяловіча [33, s. 14]. Аднак у гэты час такое сцвярджанне ўжо не мела істотнай ідэйнай складовай – род Алелькавічаў згас (апошняя яго прадстаўніца Сафія Слуцкая памерла ў 1612 годзе [9, s. 336]). Так, паказальным момантам з’яўляецца тое, што ў Віюка-Каяловіча выклад іх генеалогіі змешчаны на адным з апошніх месцаў сярод карыстальнікаў гербу «Пагоня», а як ужо адзначалася, месца ў пераліку мела важнае значэнне.

2. Пазбаўленне Уладзіміра Альгердавіча ўдзелу ў Кіеве

Падзеі 1394 году ў спісах першага зводу перадаюцца лаканічна: «А князю Володимеру Олгирдовичю, тогда бивши в Кіеве, и не всхоте покоры учинити и челою ударити великому князю Витовту. Тои же весны велики Витовт поиде взя град Житомир и Вручии и приеха к нему князь Волидемир. Того жь лета на осен князь виликии Витовт выведе его ис Кіева и дасть ему Копыл, а на Кіеве посади князя Скиригаила» (Супрасльскі спіс) [18, с. 65]. Як ужо адзначалася, спецыяльнай увагі Уладзіміру і яго нашчадкаў у гэтым летапісным помніку не надаецца, ды і звестак пра іх удзел у яго стварэнні няма.

Інакш справа выглядае ў больш позніх тэкстах. Зрэшты, спісы другога зводу акуратна і без змен перадаюць звесткі папярэдніка [18, с. 138, 159]. Храналагічна першыя новаўвядзенні ў сам аповяд пра пазбаўленне Уладзіміра ўдзела належаць Мацею Стрыйкоўскаму. У гістарыяграфіі (І. А. Ціхаміраў, А. І. Рогаў [34, с. 191]) падкрэсліваецца, што Стрыйкоўскі, апавядаючы пра Уладзіміра, амаль без зменаў перадае свае крыніцы. Насамрэч храніст унёс істотныя сэнсавыя змяненні ў выклад летапісу. Перадусім, ён адзначае, што Уладзімір не даваў падстаў (не выбіваўся з падпарадкавання вялікага князя літоўскага) для карных мерапрыемстваў Вітаўта [6, s. 102]. Далей сцвярджаецца, што насамрэч Вітаўт помсціў Уладзіміру, як і раней Карыбуту, за тое, што яны «перашкаджалі яму [атрымаць] Вялікае Княства Літоўскае». Але Стрыйкоўскі падкрэслівае, што, займаючы гарады Вітаўта, Уладзімір і Карыбут дапамагалі не проста каралю Ягайле, а свайму брату [6, s. 102].

Наступны дадатак Стрыйкоўскага – гэта акцэнт на велічы Уладзіміра: праз сваё паходжанне ён валодаў большымі правамі на віленскі трон, чым Вітаўт, «меў вольны ўдзел на вольным княстве Кіеўскім». З гэтага вынікае, што Уладзімір слушна вырашыў адбіць напад Вітаўта і нават сабраўся даць бітву, але Ягайла, «які таксама быў таемным удзельнікам той змовы [мела на мэце забеспячэнне Скіргайлу Кіеўскага княства]»

і які не хацеў крывапраліцця, угаварыў Уладзіміра падпарадкавацца. За гэта Ягайла даў Уладзімір «замак Капыль з вялікімі валасцямі» і г. д. [6, s. 102–103].

Такім чынам, Стрыйкоўскі радыкальна пераасэнсаванне увесць летапісны сюжэт. Уладзімір, прадстаўлены ў летапісе нелаяльным вялікакняскай уладзе і няздольным у рэчаіснасці ёй процістаяць, ператвараецца ў вышэйшага за вялікага князя паходжаннем, фактычна незалежнага ўладара, пры гэтым лаяльнага Вільні, вернага памочніка Ягайлы падчас міжусобіц, ахвяру змовы(!), які, як сапраўдны рыцар, рашуча выступіў супраць Вітаўта і ў выніку атрымаў вялізныя ўладанні. Тут нялішнім будзе заўважыць, што аповяд Стрыйкоўскага пацверджання ў іншых крыніцах не мае.

Затое паведамленне Стрыйкоўскага было прынята ў творах XVII ст. Аўтар «Хронікі Літоўскай і Жамойцкай» услед за Стрыйкоўскім падкрэслівае, што ва Уладзіміра «отнял был Витолт без причины Киевское удельное княжество» [32, с. 511]. Таксама і Альберт Віюк-Каяловіч ў сваёй «Гісторыі Літвы» шмат у чым паўтарае Стрыйкоўскага. [35, р. 47]. Аднак адрозненні паміж імі ў падачы падзей маюцца. Віюк-Каяловіч больш увагі надае супрацьстаянню Вітаўта з Карыбутам [35, р. 42–46]. Менавіта ён асэнсоўваецца як вышэйшы паходжаннем за Вітаўта [35, р. 43]. У сваю чаргу, у Віюка-Каяловіча толькі Уладзімір адказны за перашкоды Вітаўту да заняцця трону: «Уладзімір найбільш перад Ягайлам выступаў супраць таго, каб Вітаўт быў абвешчаны вялікім князем літоўскім» [35, р. 47]. Варта нагадаць, што ў Стрыйкоўскага гэта датычылася не толькі Уладзіміра, але і Карыбута.

Такая трансфармацыя аповяду ў Віюка-Каяловіча, як і папярэдняя трансфармацыя ў «Хроніцы» Стрыйкоўскага, выкліканы адрознымі рэаліямі, з якімі сутыкаліся гэтыя аўтары. Стрыйкоўскі пісаў з празрыстай мэтай уганараваць мінулае сваіх патронаў Алелькавічаў, род якіх у часы Віюка-Каяловіча ўжо згас, затое на вядучых пазіцыях у палітычным жыцці Рэчы Паспалітай знаходзіліся Вішнявецкія, якія лічылі сябе нашчадкамі Карыбута і гэтая роднасная сувязь неаднаразова падкрэслівалася ў тагачаснай літаратуры [36, с. 324–330].

Аднак яшчэ ў XVI ст. гісторыя з вывадам Уладзіміра з Кіевам была асэнсавана ў не самым лепшым для Алелькавічаў святле. Маецца на ўвазе згадка ў «Хроніцы Быхаўца» падчас аповяду пра тое, што Казімір не даў сынам Алелькі дзяліць Кіеў як вотчыну, а даў яго ў часовае трыманне старэйшаму сыну Алелькі Сямёну, таму што «died ich Wołodymir behał na Moskwu y tym probehał otczyznu swoiu Kijew» [30, с. 162]. Пра

ўцёкі Уладзіміра ў Маскву ў больш ранніх крыніцах не згадваецца. Акрамя таго, у выраку вялікага князя Аляксандра па справе паміж Марыяй, жонкай Сямёна Аляксандравіча, і сынам Міхаіла Аляксандравіча Сямёнам перадаецца, што апошні паведамляе наступнае: «отцы ихъ, князь Семень а князь Михайло Александровичи, промежи себе дель мели: князь Семень взялъ [вылучана мною. – Я.Г.] Кіевъ [...]; того, пакъ, не ведаю, которым обычаемъ Кіевъ, уделъ князя твоего, после живота его, отъ тебе [звяртаецца да Марыі, жонкі яго дзядзькі Сямёна] и твоихъ детей отышолъ» [20, с. 185]. Зразумела, што Сямён Міхайлавіч не мог не ведаць абставінаў ператварэння Кіева ў ваяводства ў 1471 годзе, тут ён дыпламатычна (усё-такі перад судом сына Казіміра, які і адабраў у Алелькавічаў іх родавае ўладанне) абыходзіць гэты момант. Але паказальна, што перад вялікакняскім судом Сямён Аляксандравіч акрэслівае Кіеў як вотчыннае ўладанне свайго дзядзькі, а не часовае трыманне, як вынікае з «Хронікі Быхаўца».

На думку польскага гісторыка Ежы Ахманьскага, частка «Хронікі Быхаўца» пра панаванне Казіміра створана ў атачэнні канцлера ВКЛ, ваяводы віленскага Альбрэхта Гаштаўта [12, s. 160], які, як вынікае з яго «Мемарыялу каралеве Боне» быў варожы Алелькавічам [37, р. 260, 268–269]. Больш за тое, пасля смерці Сямёна Аляксандравіча Казімір прызначыў кіраваць Кіевам бацьку Альбрэхта – Марціна Гаштаўта. Такім чынам, уся гісторыя і пра панаванне Сямёна Аляксандравіча ў Кіеве на праве часовага трымання, і пра ўцёкі яго дзеда ў Маскву магла мець на мэце зняважыць Алелькавічаў і паказаць, што замена іх у Кіеве на Гаштаўта была цалкам справядлівай, бо на той момант Кіеў быў іх толькі часовым трыманнем.

У такім выпадку мы маем справу з прыкладам «чорнай легенды» Алелькавічаў, развітай Альбрэхтам Гаштаўтам у «Мемарыяле каралеве Боне». Праўда, уласна ў ім факт уцёкаў Уладзіміра не згадваецца. Зрэшты, куды больш цікава, што ён не сустракаецца ў далейшым гістарычным пісьменстве Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Галоўная «заслуга» належыць у гэтым Стрыйкоўскаму, які перадаў інфармацыю пра перадачу Сямёна Кіева толькі на правах часовага трымання [6, s. 248], але не згадаў пра ўцёкі Уладзіміра. Не будзе занадта паспешлівым адзначыць, што ў гэтым выпадку Стрыйкоўскі празрыста «працаваў» на бездакорнае мінулае сваіх патронаў Алелькавічаў.

У выніку атрымліваецца, што акалічнасці жыцця Уладзіміра Альгердавіча ў XVI–XVII ст. сталі аб'ектам сур'ёзнай гістарыяграфічнай апрацоўкі. Асноўным яе напрамкам было ўзвялічванне мінулага Алель-

кавічаў (першароднасць Уладзіміра, яго рыцарскія паводзіны ў барацьбе з Вітаўтам), аднак наяўнай была і адваротная тэндэнцыя, якая вылілася ва ўнікальны аповяд «Хронікі Быхаўца» пра ўцёкі Уладзіміра ў Маскву.

3. Алелька – адзіны сын Уладзіміра Альгердавіча

Дадзенае памылковае меркаванне таксама можна назваць унікальным, бо як прамое сцвярджэнне яно сустракаецца толькі ў польскага геральдыка Барташа Папроцкага [29, s. 827]. Насамрэч, Уладзімір меў трох дарослых сыноў – Аляксандра (Алельку), Івана і Андрэя, сярод якіх першыя два сталі пачынальнікамі княскіх фамілій – адпаведна Алелькавічаў і Бельскіх [8, s. 86–91; Вольф, s. 337]. Памылку Папроцкага, здавалася б, можна растлумачыць банальным няведаннем, тым больш, што Бельскія ў канцы XV ст. перайшлі пад уладу Масквы [9, s. 5–7], і ні ў Папроцкага, і ні ў пазнейшым гербоўніку Віюка-Каяловіча гэты род не згадваецца ўвогуле.

Аднак супраць гэткай версіі кажуць наступныя аргументы. Папроцкі вельмі нядрэнна ведае генеалогію нашчадкаў Алелькі Уладзіміравіча – пералічвае ўсе іх пакаленні [29, s. 827] (што рэдкасць пры апісанні родаў з ВКЛ), груба памыляючыся толькі аднойчы, калі зводзіць у адну асобу Сямёна Аляксандравіча і яго пляменніка Сямёна Міхайлавіча [29, s. 827]. Таму пры такой абазнаначэнні ў дзеях роду Алелькавічаў падаецца дзіўным незнаёмства з радаводам іх бліжэйшых суродзічаў.

І нават калі мы прымем, што Папроцкі не меў нічога на мэце, калі пісаў пра Алельку як адзінага сына Уладзіміра, а толькі занатаваў прынятае тады меркаванне, то застаецца яшчэ «Хроніка» Стрыйкоўскага. У ёй адзначана, што Уладзімір Альгердавіч «нарадзіў сына Аляксандра, паруску Алельку» [6, s. 57]. З гэтага паведамлення непасрэдна не вынікае, што Уладзімір больш не меў сыноў, але згадваючы прадстаўнікоў роду Бельскіх, Стрыйкоўскі ніводнага разу не адзначае іх роднасныя сувязі з Алелькавічамі і нават іх паходжанне ад Альгерда. Гэта не павінна здзіўляць, бо на старонках «Хронікі» стрыечны брат Сямёна і Міхаіла Аляксандравічаў (Алелькавічаў) Сямён Іванавіч Бельскі з’яўляецца пры апісанні яго ўцёкаў у Маскву [6, s. 309].

Тым часам існуюць тэксты, якія дэманструюць, што і ў XVI ст. супольнае паходжанне Алелькавічаў і Бельскіх не з’яўлялася фактам малавядомым. Зрэшты, небагатае (да часоў Стрыйкоўскага) на генеалагічныя выклады пісьменства ВКЛ разгорнутых генеалогій не захавала. Затое ў Смаленску (адным з летапісных асяродкаў ВКЛ [19, s. 48]) ужо пасля далучэння да Маскоўскай дзяржавы быў створаны

Смаленскі скарочаны звод 1526 году, у якім занатаваны радаводы і Аляксандра (Алелькі), і Івана Уладзіміравічаў [32, с. 763]. Дарэчы, у гэтым летапісным помніку Уладзімір Альгердавіч названы «Бельскім», у той час, як нават у дачыненні да яго сына Івана Уладзіміравіча няма актывых пацверджанняў валодання Белай на Смаленшчыне [9, с. 3]. Такім чынам, у разгледаным смаленскім помніку прасочваецца імкненне яшчэ большага ўганаравання роду Бельскіх праз звязванне з Белай іх агульнага з Алелькавічамі першапродка (для параўнання ў творах з ВКЛ Уладзімір акрэсліваецца як «продак князеў Слуцкіх» [6, с. 74–75, 87, 100, 151; 7, с. 270] і ўладальнік Капыля і Слуцка [33, с. 14; 35, р. 47]). Яшчэ больш паказальным з'яўляецца шматкроць цытаваны ў навукавай літаратуры ліст Івана Дзмітрыевіча Бельскага да Жыгімонта II Аўгуста, у якім адрасант абгрунтоўвае свае правы на вялікае княжанне ў Вільні, бо «наша отчизна Великое Княжество Литовское, заньже прапрадэдъ нашъ князь Володимеръ великого князя сынъ Олгердовъ» [38, с. 501] (інтэрпрэтацыя [39, с. 134]). Далей Іван Бельскі наракае на тое, што «Казимеръ сродича нашего князя Михайла Олелковича зраднымъ обычаемъ убил» [38, с. 501]. Такім чынам, існуюць тэксты, у якіх паходжанне Бельскіх ад Уладзіміра, а таксама іх роднасць з Алелькавічамі прама адлюстроўваюцца.

З усяго гэтага можна зрабіць выснову, што акрэсленне Алелькі як адзінага сына і ў Стрыйкоўскага, і ў Папроцкага было абумоўлена намерам «забыць» звязанасць Алелькавічаў з уцекачамі ў Маскву Бельскімі, а таксама пазбавіцца ў іх асобе канкурэнтаў за ганаровую (першы сын Альгерда, кіеўскі князь) спадчыну Уладзіміра.

4. Алелька Уладзіміравіч – кіеўскі князь

У пачатку 1440-х гг. Аляксандр (Алелька) Уладзіміравіч атрымаў ад Казіміра Кіеў [30, с. 160], у якім пачуваўся даволі ўпэўнена, калі ў самым пачатку свайго панавання ў гэтым горадзе выдаў грамату мітрапаліту Ісідару, у якой быў акрэслены як «Князь Александръ Володимировичъ, Государь отчичъ Кіевскый» [40, с. 488] (на такую тытулатуру звернута ўвага ў [9, с. 328]). Разуменне Алелькі як кіеўскага князя было агульным месцам далейшай гістарыяграфічнай традыцыі – яно прысутнічае і ў «Хроніцы Быхаўца» [30, с. 163], і ў «Хроніцы» Стрыйкоўскага [6, с. 103, 212, 248], і ў Папроцкага (ускосна: адзначаецца, што сын Алелькі Міхаіл «атрымаў ва ўдзел Кіеў» [29, с. 828]), і ў «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай» [32, с. 509, 511]. Сапраўды, такі шляхетны момант гісторыі роду не выпадала абмінаць.

Аднак у гербоўніку Альберта Віюка-Каяловіча занатавана, што «Алелька, хоць і не трымаў Кіеў, аднак, пісаўся князем Кіеўскім» [33, s. 14]. У цэлым, Віюк-Каяловіч праз пасярэдніцтва «Хронікі» Стрыйкоўскага, быў няблага паінфармаваны ў акалічнасцях родавай гісторыі Алелькавічаў. Але гэтая недакладнасць падаецца яскравай праявай прыкметнага зніжэння цікавасці да мінулага арыстакратычнага роду пасля яго згасання. Вучоны эрудыт з сярэдзіны XVII ст. не меў спецыяльнага інтарэсу да постаці Алелькі Уладзіміравіча і, верагодна, прапусціў паведамленне Стрыйкоўскага пра вяртанне продку Алелькавічаў Кіева (яно не прысутнічае і ў «Гісторыі Літвы» аўтарства таго ж Віюка-Каяловіча), у выніку чаго і атрымалася вышэйапісаная недакладнасць.

Іншы неадназначны гістарыяграфічны аповяд, звязаны з панаваннем Алелькі ў Кіеве, выкладзены Стрыйкоўскім пры апісанні вайны Вітаўта з Васілём Дзмітрыевічам Маскоўскім. Паводле Стрыйкоўскага, на гэтую вайну ў 1408 годзе «Алелька Уладзіміравіч вёў сваіх кіеўлян» [6, s. 124]. Гэтая цьмяная згадка поруч з памылковай датай (1411 года замест 1441 году [9, s. 328]) у прывілеі Алелькі для кіеўскага касцёлу св. Мікалая выклікалі сцвярджэнне, нібыта Алелька першы раз панаваў у Кіеве кароткі прамежак часу каля 1408-1411 гг [15, с. 42–43]. Гэтае відавочнае непаразуменне, якое паўтараецца нават у сучаснай навуцы [16, с. 218], стала вынікам асаблівай творчай манеры Стрыйкоўскага. У сваім раннім творы «Аб пачатках...» храніст празрыста «ўслаўляў» сваіх магутных патронаў з арыстакратыі праз прыпісванне іх продкам разнастайных подзвігаў. Так, у часы Гедыміна, Альгерда і Кейстута вайсковыя подзвігі здзяйсняюць Осцік (продак Осцікаў і Радзівілаў), Пац, Тальваш, Шэмёт [7, s. 269], знакамітыя справы прыпісваюцца Барэйку і яго нашчадкам – будучым Хадкевічам [7, s. 241–242, 269]. У «Хроніку» гэтыя прыдумкі пераважна не трапілі, а рэдкі вынятак акурат складае аповяд пра вайну 1408 году, у якім дзейнічае не толькі Алелька Уладзіміравіч, але і Іван Барэйкавіч. Такое выключэнне, па-першае, адлюстроўвае імкненне Стрыйкоўскага ўзвясцічыць мінулае Алелькавічаў (як і Хадкевічаў), якое захавалася нават у больш крытычнай «Хроніцы». А па-другое, выяўляе выразную прысутнасць у свядомасці інтэлектуалаў XVI ст. знітавання гісторыі Алелькавічаў з гісторыяй Кіева.

Цікавую інтэрпрэтацыю зведала паведамленне Стрыйкоўскага ў «Гісторыі Літвы» Віюка-Каяловіча. Тут Алелька вядзе не толькі кіеўлян, але яшчэ і валынян [35, р. 74]. У гэтым выпадку назіраецца ўжо адзначаная для гісторыяпісання XVII ст. паступовая страта ўзаемасувязі

Алелькавічаў і Кіева. Інтэрпрэтацыя Віюка-Каяловіча з'яўляецца прыкладам не падкрэслення выдатнага мінулага Алелькавічаў, а адлюстравання ментальнай прасторы ВКЛ, прысутнай ва ўяўленнях тагачасных аўтараў, бо Алелька вядзе кіеўлян і валынян, Ромбаўт – літвінаў і жамойтаў, а Іван Барэйкавіч Хадкевіч – северцаў і смалянаў [35, р. 74]. Такія ператварэнні з'яўляюцца выдатнай ілюстрацыяй шматлікасці магчымых тлумачэнняў таго ці іншага гістарычнага факту.

5. Роля Алелькі Уладзіміравіча ў падзеях часоў панавання Свідрыгайлы Альгердавіча і Жыгімонта Кейстутавіча

Бурлівыя ў гісторыі ВКЛ 1430-я гады знайшлі адлюстраванне ў першым беларуска-літоўскім летапісным зводзе. Аднак, у тэкстах гэтага зводу звесткі пра ўдзел Алелькі ў міжусобнай вайне 1432–1439 гг. адсутнічаюць. Іншы амаль сінхронны тым падзеям выклад – «Рочнікі» Яна Длугаша, зрэшты, прыгадваюць Алельку – спачатку сярод паплечнікаў Свідрыгайлы [41, s. 418], потым – на баку Жыгімонта [41, s. 450].

Больш познія крыніцы, аднак, дадаюць новыя падрабязнасці. Так, «Хроніка Быхаўца» адзначае, што Алелька Уладзіміравіч (як і Юрый Лынгвенавіч) разам з сям'ёй быў зняволены Жыгімонтам Кейстутавічам [30, с. 155]. Калі ўлічыць, што «Хроніка Быхаўца» малюе Жыгімонта жаклівым тыранам, то зведаныя ад яго пакуты ідуць «на карысць» вобразу Алелькі. Стрыйкоўскі пераказвае «Хроніку Быхаўца», дадаючы толькі, што ахвяры Жыгімонта не былі вінаваты [6, s. 202]. Далей, зрэшты, храніст падкрэслівае генеалагічныя сувязі паміж забойцам Жыгімонта князем Іванам Чартарыйскім і Алелькам Уладзіміравічам (на думку, Стрыйкоўскага, з'яўляліся стрыечнымі братамі) [6, s. 203]. Як мы ўжо бачылі, Стрыйкоўскі асабліва не афішаваў роднасныя сувязі Алелькавічаў з адмоўнымі героямі яго гістарычнага наратыву (Бельскімі), таму з улікам адмоўнай характарыстыкі Жыгімонта ў «Хроніцы» родавая блізкасць Алелькавічаў і Чартарыйскіх павінна была «працаваць» на аўтарытэт першых.

У гэтым плане ўяўляе цікавасць выразна процілеглая ацэнка забойства Жыгімонта Кейстутавіча ў «Мемарыяле каралева Боне» аўтарства Альбрэхта Гаштаўта. Ён асэнсоўвае забойства Жыгімонта не як выратаванне ад тырана, а як забойства русінамі законнага вялікага князя Жыгімонта Кейстутавіча, крэўнага мужа Боны Жыгімонта I Старога [37, р. 269]. Такая інтэрпрэтацыя ўпісваецца ў канву яго агульнай антырусінскай рыторыкі [42, р. 28–29]. Таму, калі Гаштаўт адзначае, што арганізатары замаху князі Чартарыйскія з'яўляюцца «братамі гэ-

тых [князёў] Слуцкіх» [37, р. 269], ён гэтым самым выразна прыніжае годнасць Алелькавічаў Слуцкіх і іх лаяльнасць вялікакняскай уладзе.

Падвядзем прамежжавыя вынікі. Як і ў выпадку з яго бацькам, гісторыя Аляксандра (Алелькі) Уладзіміравіча ў XVI–XVII ст. адчула даволі істотныя сэнсавыя дапаўненні і ператварэнні. Павышэнню аўтарытэту Алелькавічаў мусілі паспрыяць акрэсленне Алелькі як адзінага нашчадка Уладзіміра і замоўчванне наяўнасці ў яго роднага брата Івана, пачынальніка роду Бельскіх, роднасныя сувязі з якімі таксама былі неадназначным пытаннем для Алелькавічаў. Затое генеалагічная повязь (куды менш відавочная) Алелькі з Іванам Чартарыйскім, забойцам Жыгімонта Кейстутавіча, наадварот падкрэсліваліся, аднак, з розным падтэкстам: у Альбрэхта Гаштаўта – адмоўным, у Мацея Стрыйкоўскага – станоўчым. Нарэшце, абсалютна гістарычны факт панавання Алелькі ў Кіеве (1441–1454/1455) таксама набываў новыя аспекты, прыкладам чаго з’яўляецца аповяд Стрыйкоўскага пра вайну 1408 году з Масквой.

6. Сямён Аляксандравіч – кандыдат на вялікакняскі сталец

Пра тое, што Сямён, сын Алелькі Уладзіміравіча, двойчы (у 1456 г. і 1461 г.) разглядаўся панамі ВКЛ у якасці магчымай замены Казіміру паведамляе Ян Длугаш [13, s. 291, 398], які быў сучаснікам гэтых падзей. Длугаш акрэслівае прычыны незадаволенасці Казімірам – непрысутнасць яго ў Княстве і спрэчкі з палякамі з-за Падолля, але падрабязна не спыняецца, чаму выбар кандыдата на трон спыніўся менавіта на Сямёне. Адзінае, што адзначаецца, што ён з’яўляўся цесцем аднаго з завадатарай гэтай акцыі Яна Гаштаўта [13, s. 291].

Інакш справа падаецца Стрыйкоўскім. Ён пры выкладзе гэтай гісторыі спасылаецца на Длугаша і Кромера, але дадае істотную акалічнасць: паны выбралі кандыдатам Алелькавіча як «сапраўднага спадчынніка [трону], які ідзе ад вялікіх князёў літоўскіх» [6, s. 259]. Такім чынам, Стрыйкоўскі «абгрунтоўвае» рашэнне Гаштаўта і яго паплечнікаў, што мае быць яшчэ адным падкрэсленнем высокага паходжання і статусу Алелькавічаў.

Але Стрыйкоўскі быў не адзіным аўтарам, які звярнуў пільную ўвагу на постаць Сямёна як магчымага вялікага князя. Барташ Папроцкі са спасылкай на загадкавыя «рускія аналы» сцвярджае, што літвіны вылучылі кандыдатуру Алелькавіча на трон, таму што ён двойчы перамог турак і татар [29, s. 828]. Тут, як бачым, ушанаванне мінулага Алелькавічаў адбываецца іншым шляхам – услаўляецца не паходжанне, а яго ўчынкi.

Ужо ў XVII ст. Альберт Віюк-Каяловіч паяднаў абедзве стратэгіі ўслаўлення Алелькавічаў, калі адзначыў, што Сямён быў «слаўны сваімі справамі не менш, чым Альгердавай крывёю» [35, р. 227]. Увогуле справа магчымага абрання Сямёна Аляксандравіча вялікім князем цудоўна ілюструе працэс «абрастання» мінулага Алелькавічаў гераічнымі «падрабязнасцямі»: спачатку Стрыйкоўскі звярнуўся да справы паходжання, а потым Папроцкі і Віюк-Каяловіч зніталі магчымасць яго ўвакняжання з яго бліскучымі чынамі.

Трэба адзначыць, што ў наратыве Стрыйкоўскага кандыдатам на трон Вялікага Княства з'яўляецца не толькі Сямён, але і яго бацька Алелька – у 1430 г. і 1440 г. [6, s. 177, 206], а таксама пляменнік – Сямён Міхайлавіч у 1492 годзе [6, s. 293]. Гэтая інфармацыя атрымала пэўны давер у літаратуры, асабліва XIX ст. [14, с. 237; 15, с. 53, 43, s. 123–124] (зрэшты, паўтараецца і ў сучаснай навуцы [16, с. 218]). Аднак іншымі крыніцамі, у тым ліку, сінхроннымі падзеям гэтыя звесткі Стрыйкоўскага не пацвярджаюцца. Расійскі даследчык спадчыны Стрыйкоўскага Аляксандр Рогаў высунуў меркаванне, што інфармацыя пра Алельку як кандыдата на трон, магла абапірацца на «фамільныя матэрыялы» Алелькавічаў [34, с. 187]. Не выключана, што так і было, хоць верагодней, што гэтыя звесткі прыдумаў сам Стрыйкоўскі (так, сярод прэтэндэнтаў на трон называецца яшчэ і Жыгімонт Карыбутавіч, які прадстаўлены як продак Вішнявецкіх і Збаражскіх, генеалогія якіх, як і Алелькавічаў, неаднаразова прыгадваецца ў «Хроніцы»). Але, так ці інакш, само іх існаванне паказальна: яны мелі на мэце яшчэ больш узвысіць род князёў Слуцкіх як сталых прэтэндэнтаў на вялікакняскі сталец, якім толькі збег абставінаў перашкодзіў апанаваць уладу ў Вільні. І гэтая мэта была, у цэлым, дасягнута: і ў «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай» [32, с. 509], і ў «Гісторыі Літвы» Альберта Віюка-Каяловіча [35, р. 140] Алелька Уладзіміравіч апісваецца як прэтэндэнт на трон.

7. Сямён Аляксандравіч і Кіева-Пячэрскі манастыр

Напісаная ў сярэдзіне XVII ст. у Кіеве «Хроніка Літоўская і Жамойцкая» з'яўляецца збольшага перапрацоўкай «Хронікі» Стрыйкоўскага з дапасаваннем інфармацыі з іншых польскіх храністаў – Марціна Бельскага і Аляксандра Гваньіні [1, с. 76]. Сярод яе нешматлікіх звестак, якія нельга ўзвесці да польскай храністыкі, знаходзіцца і паведамленне «О направе церкви Печерской», у якім апавядаецца пра аднаўленне Сямёнам разбуранай татарами ў 1416 годзе [14, s. 239] Успенскай царквы Пячэрскага манастыра [32, с. 514–515]. Невядомая асноўным наратывам

вам па гісторыі ВКЛ гэтая згадка прысутнічае і ў больш раннім творы Афанасія Кальнафойскага «Тэратургіна», дзе Сямён акрэслены як «аднаўляльнік святой царквы Пячэрскай» [44, с. 155].

У нас няма падстаў сумнявацца ў праўдзівасці гэтых звестак, тым не менш, відавочна, што Алелькавічы мелі дастаткова выразнае слаўнае мінулае і ў адрознай ад «Хронікі Быхаўца» і Стрыйкоўскага традыцыі – традыцыі кіеўскага інтэлектуальнага асяродка, у якім яны, перадусім, бачыліся абаронцамі праваслаўя.

8. Міхаіл Аляксандравіч і змова супраць Казіміра

Змова 1481 году супраць караля польскага і вялікага князя літоўскага Казіміра, асноўнымі ўдзельнікамі якой называюцца Міхаіл Аляксандравіч (Алелькавіч), Іван Юр’евіч Гальшанскі і Фёдар Іванавіч Бельскі [14, с. 240; 43, s. 152–155], звычайна асэнсоўваецца як выступленне незадаволеных вялікакняскай уладай праваслаўных феадалаў [17, s. 347–348]. Агулам існуе нямаля крыніц, у якіх прысутнічаюць звесткі, калі не ўласна пра змову, то пра пакаранне смерцю Міхаіла Алелькавіча і Івана Гальшанскага. У спіс гэтых крыніц выпадае занесці два фрагменты з летапісаў Паўночна-Усходняй Русі, у якіх ўзгадваюцца ўдзельнікі змовы («мяцежа»), а ў адным з іх названы таксама намеры змоўшчыкаў [45, с. 311–312]. Далей цытаваныя вышэй эпісталярныя помнікі: «Мемарыял каралеве Боне» Альбрэхта Гаштаўта [37, р. 260, 268–269] і ліст Івана Бельскага да Жыгімонта II Аўгуста [38, с. 501]. У Кіева-Пячэрскі памяннік унесены імёны Міхаіла Алелькавіча і Івана Гальшанскага з пазнакай «оубиеных» [21, с. 7]. Нарэшце, у гістарыяграфіі да звестак пра гэтую змову адносяць два ўскосныя сведчанні. Па-першае, прынята лічыць [46, с. 187–188], што пра гэтую змову згадвае вялікі князь Аляксандр у 1501 годзе ў сваім звароце да свайго брата венгерскага і чэшскага караля Уладзіслава: «яко часу щастное памети отца ваше милости, короля Казимера, не для иного, ниже для веры светой, повстати умыслили» [20, с. 222]. Па-другое, мяркуецца, што пра змову (без пазначэння імёнаў удзельнікаў) апавядаецца ў «Вандаліі» Альберта Кранца [43, s. 194–195].

Аднак у шэрагу крыніц мы не знойдзем гістарыяграфічных твораў ні з ВКЛ, ні з Польшчы. Зрэшты, у «Хроніцы Быхаўца» пасля аповяду пра смерць Сямёна Аляксандравіча (пасля чаго Кіеў не быў перададзены яго брату Міхаілу, магчыма, далей магла весціся гутарка пра яго далейшы лёс) ідзе пропуск, але паказальна, што Стрыйкоўскі ніякім чынам пра змову не згадвае. Няма яе і ў больш ранніх помніках польскай храністыкі – творах Мацея Мехавіты, Ёста Дэцыя і Марціна Кромера.

Гэтая даволі інтрыгуючае маўчанне наратыўных крыніц накладаецца на відавочнае замоўчванне абставін смерці Міхаіла Алелькавіча і ў крыніцах актавага паходжання (пра пакаранне смерцю ўдзельнікаў згадваецца толькі ва ўрыўку з позняга лацінамоўнага акту невядомага паходжання [17, s. 350]). У цытаванай вышэй судовай справе паміж Марыяй з Гаштаўтаў, жонкай Сямёна Аляксандравіча, з пляменнікам яе мужа Сямёнам Міхайлавічам, вынесенай на разгляд вялікага князя Аляксандра ў 1499 годзе, апошні ў сваім выраку адзначае, што «[Казімір] после смерти князя Михайловы [...] ни въ чомъ князя Семена Михайловича не рушилъ» [20, с. 186]. Як бачым, акалічнасці гвалтоўнай смерці Міхаіла Алелькавіча ніяк не акрэсліваецца, акрамя таго, яго, удзельніка замаху на ўладара, ўласнасць, што ўжо было адзначана ў гістарыяграфіі [9, s. 330], не была канфіскавана.

Такім чынам, уся змова 1481 году ўяўляецца справай даволі цьмянай. Затое не была яна цьмянай для Альбрэхта Гаштаўта. Ён у сваім «Мемарыяле каралеве Боне» (1525 г.) спрабуе давесці, што яго праціўнік Канстанцін Астрожскі разам са сваімі праваслаўнымі паплечнікамі рыхтуе змову, і спадзяецца, што «іх змова адкрыецца, і заслужана і справядліва яны будуць пазбаўлены жыцця, як два продкі гэтага Слуцкага, князі-русіны, з той самай нагоды боскападобным Казімірам, каралём, бацькам сучаснага нашага караля, справядліва былі пакараны, бо змовіліся забіць вышэйзгаданага караля і вялікага князя Казіміра, паводле дамовы жадаючы самі заняць Вялікае Княства» [37, р. 268–269] (тое ж [37, р. 260]). Няма сумневаў, што тут гаворка ідзе пра змову 1481 году. Аднак цікава, што Гаштаўт узгадвае пакаранне смерцю двух князёў Слуцкіх у той час, калі іншым пакараным насамрэч быў Іван Гальшанскі. Па-першае, гэтым Гаштаўт працягвае сваю працу па стварэнні «чорнай легенды» шэрагу праваслаўных родаў, у тым ліку, Алелькавічаў. Ён мае намер паказаць, што ўсе русіны – здраднікі, і тая змова – плён дзейнасці не аднаго Алелькавіча, а цэлага роду. Па-другое, Гаштаўт быў шчыльна палітычна звязаны з Гальшанскімі, перадусім, біскупам Паўлам [2, с. 230], таму яму не выпадала ўзгадаць пра ўдзел у змове Івана Гальшанскага, хоць той і быў з іншай галіны гэтага роду [9, s. 107].

Зрэшты, у цэлым, змова 1481 году практычна не згадваецца ў дыскурсе ВКЛ і Польшчы. Напрыклад, польскі публіцыст сярэдзіны XVI ст. Станіслаў Ажахоўскі, імкнучыся паказаць заганы грамадскага ладу ў ВКЛ, згадвае пра замахі на жыццё вялікіх князёў літоўскіх, але ў іх пераліку змова Міхаіла Алелькавіча адсутнічае [47, s. 71]. Аднак

не выпадае лічыць, што гэтае заняббанне было выпадковым. Хутчэй яно ўяўляла сабой прыклад наўмыснага забыцця здарэння, непрыемнага ні дынастыі Ягелонаў, ні нашчадкам удзельнікаў змовы. Ускосна пра пэўную перапрацоўку інфармацыі пра змову кажа паведамленне Стрыйкоўскага [6, s. 293], што на абранне Аляксандра ў 1492 годзе прыехалі «Васіль і Міхаіл князі Глінскія, Сямён князь Слуцкі Алелькавіч Міхайлавіч у пяцістах конях, таксама князі Гальшанскія, Мсціслаўскія і Вагайла Гедройцкі». Такі пералік адсутнічае ў іншых крыніцах. Наяўнасць у ім князя Гедройцкага, верагодна, абумоўлена тым, што патронам Стрыйкоўскага быў біскуп жамойцкі Мельхіёр Гедройц [48, с. 8]. Датчына астатніх, то прадстаўнікоў гэтых родаў лічаць удзельнікамі змовы 1481 году (Іван Глінскі прыкладна тады ж уцёк у Маскву, што звязваецца з яго магчымым дачыненнем да змовы [17, s. 350]). Невядома, ці сам Стрыйкоўскі прыдумаў гэта, ці ён занатаваў нейкае родавае паданне Алелькавічаў, але само гэтае паведамленне, верагодна, адлюстроўвае спробу замяніць памяць пра змову на памяць пра ўдзел у законным абранні новага князя.

Агульны вобраз ранняй гісторыі Алелькавічаў Слуцкіх

Ранняя гісторыя роду князёў Алелькавічаў была няблага распрацавана ў творах XV–XVII ст. Гэта датычыць не толькі «Хронікі» Мацея Стрыйкоўскага. Згадкі пра Алелькавічаў частыя ў «Хроніцы Быхаўца». Таксама даволі падрабязны аповяд пра Алелькавічаў змясціў у сваіх «Гербах рыцарства польскага» польскі геральдык Барташ Папроцкі. Не былі забыты Алелькавічы і пасля згасання роду – у заснаваных на наратыве Стрыйкоўскага творах XVII ст. – «Гісторыі Літвы» Альберта Віюка-Каяловіча і «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай». Ва ўсіх гэтых тэкстах, як і ў шэрагу іншых, знаходзяцца разнастайныя інтэрпрэтацыі асобных падзей з мінулага Алелькавічаў.

Сярод гэтых інтэрпрэтацый варта вылучыць шэраг найбольш распаўсюджаных. Так, аўтары пастаянна падкрэсліваюць княскую годнасць роду Алелькавічаў і яго вельмі высокае паходжанне, родавую блізкасць да дынастыі Ягелонаў. Найбольш сцісла гэта выказаў у 1593 годзе аўтар казання на пахаванні Яна Сымона Алелькавіча Шыман Высоцкі: «паміж іншымі вялікімі князямі заўсёды ледзь ці не першае месца мелі» [49, s. 40]. Фактычна гэты тэзіс з’яўляецца сутнасцю гістарычных інтэрпрэтацый «Хронікі Быхаўца» і Стрыйкоўскага, скіраваных на паказ першароднасці Уладзіміра, пачынальніка роду Алелькавічаў, сярод дзяцей Альгерда.

Паходжанне ад Уладзіміра і далей углыб ад Альгерда і Гедыміна маг-ло ўмацоўваць палітычнае становішча Алелькавічаў (спрэчка аб месцы ў Сенаце пасля Люблінскай уніі), але, акрамя гэтага, павялічвала агульны прэстыж роду, адрознівала яго і ад літоўскіх баярскіх родаў, і ад князёў-Рурыкавічаў. Так, Аўгустын Ратундус у сваім панегірыку Алелькавічам кпіць з тых, хто выводзіць свой род «ад Катонаў», «з Аўзоніі», хто імкнецца «з глыбокай цемры здабыць прадзедаў // І дзядоў, і кволы дом вынесці да зорак» [7, s. 604] (зразумела, што гаворка ідзе пра «аматараў» рымскай генеалогіі ўласных родаў). Насуперак ім Ратундус прыводзіць у прыклад род Алелькавічаў, які ідзе «ад самога Альгерда» [7, s. 604].

Амаль да свайго згасання род Алелькавічаў заставаўся праваслаўным, але паходжанне ад Альгерда выразна адрознівала іх ад рускіх князёў Рурыкавічаў. Прынамсі, па крыніцах прасочваецца імкненне гэта давесці. Так, у «Кароткім выкладзе пра літоўскіх князёў» з усіх «прынцаў крыві» названы толькі Алелькавічы і адзначана, што хоць яны і прынялі «грэчаскі абрад», яны паходзяць з літоўскіх князёў [27, s. 102]. Гэта, сярод іншага, супрацьстаяла аргументам праціўнікаў Алелькавічаў (перадусім, канцлера Альбрэхта Гаштаўта), якія залічвалі іх, паводле канфесійнай прыкметы, у шэрагі русінаў.

Далейшая праца па ўзвялічванні мінулага Алелькавічаў адбывалася па наступных напрамках. Так, падкрэслівалася значнасць іх родавых уладанняў. Яшчэ пры жыцці першых пакаленняў роду было распачата трывалае знітанне іх з Кіевам, якое прасочваецца ў дзвюх даволі аўтаномных традыцыях – хранікарскай («Хроніка Быхаўца», «Хроніка» Стрыйкоўскага) і кіеўскай царкоўна-літургічнай (Памяннік Кіева-Пячэрскага манастыра, твор Афанасія Кальнафойскага). Фактычная страта Кіева Алелькавічамі ў 1471 годзе для такіх гістарычных пабудов не мела прынцыповага значэння. Зрэшты, паступова на ролю сімвалу роду вылучыўся Слуцк – новы цэнтр уладанняў Алелькавічаў. З канца XV ст. у актавых крыніцах Алелькавічы пачынаюць акрэслівацца як «Слуцкія» [20, с. 185 і далей], а Стрыйкоўскі ў сваёй «Хроніцы» робіць націск на значнасці капільска-слуткай латыфундыі Алелькавічаў.

Акрамя таго, у гістарычных тэкстах у станоўчым для Алелькавічаў рэчышчы інтэрпрэтаваліся асобныя падзеі мінулага – перасэнсоўвалася (у параўнанні з першым летапісным зводам) страта Уладзімірам Кіева (Стрыйкоўскі, Віюк-Каяловіч), паказвалася вялікая роля Алелькі ў палітычным жыцці (кандыдат на трон, значэнне ў часы міжусобнай вайны 1430-х гг.), падкрэслівалася валоданне Сямёнам Аляксандравічам Кіева.

Нарэшце, у гістарыяграфічнай традыцыі ВКЛ і Польшчы фактычна не знайшла адлюстравання змова на чале з Міхаілам Алелькавічам, якая адбылася ў 1481 годзе (акрамя «Мемарыяла каралеве Боне» Альбрэхта Гаштаўта – прыкладу якраз прыніжэння годнасці Алелькавічаў). Затое падкрэслівалася служэнне Алелькавічаў на карысць Айчыне і лаяльнасць дынастыі. Так, Стрыйкоўскі згадвае, што Уладзімір дапамагаў Ягайле, Алелька вадзіў войскі на вайну з Масквой, Сямён перамагаў татар і турак. Яшчэ больш яскрава гэтую тэндэнцыю акрэсліў Барташ Папроцкі, які занатаваў, што ў доме Алелькавічаў «заўсёды была міласць да каралёў, паноў сваіх» [29, s. 828]. Такім чынам, замест неадназначнага эпізоду з пакараннем смерцю Міхаіла Аляксандравіча ўтваралася галерэя бліскучых чыноў цэлага роду.

Памяць пра першых Алелькавічаў не згасла разам з родам. Аднак у XVII ст. яна выкарыстоўвалася ўжо не ўласна для ўзвялічвання роду, а для іншых мэт. Так, у творы Кальнафойскага і «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай» Алелькавічы асэнсаваны як дабрадзеі Пячэрскага манастыра – сімвала праваслаўя. У «Гісторыі Літвы» Віюка-Каяловіча аповяд пра Уладзіміра – гэта ілюстрацыя сучаснага аўтару станюўчага рыцарскага этасу, як і згадка пра пераможаныя Сямёнам Аляксандравічам народы: калі ў крыніцах гэтага паведамлення прыводзяцца «татары і туркі», то ў Віюка-Каяловіча [33, s. 14] дадаюцца актуальныя для сярэдзіны XVII ст. «маскавіты».

Застаецца адкрытым пытанне, ці ўсе гэтыя станюўчыя інтэрпрэтацыі ранняй гісторыі князёў Слуцкіх Алелькавічаў, прынамсі тыя, што паходзяць з XVI ст., з’яўляюцца адбіткам іх родавай памяці ці праявай мэтанакіраванай палітыкі памяці. Можна высунуць гіпотэзу, што пераважная большасць унікальных інтэрпрэтацый Стрыйкоўскага (інтэрпрэтацыя вываду Уладзіміра з Кіева, Алелька і Сямён Міхайлавіч як кандыдаты на трон) з’яўляюцца плёнам працы самога храніста. Менш пэўнасці з інфармацыяй, якая ўзыходзіць да «Хронікі Быхаўца» (прымагенітура Уладзіміра, Алелька падчас міжусобнай вайны 1430-х гг.). Так ці інакш, выпадак родавай гісторыі Алелькавічаў Слуцкіх яскрава ілюструе тое, што нават рэалістычныя па сваёй сутнасці генеалогіі ў гістарычных творах Ранняга Новага часу маглі запаўняцца даволі далёкім ад рэчаіснасці зместам.

Спіс літаратуры

1. Улащик, Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н. Н. Улащик; отв. ред. В. И. Буганов. – Москва: Наука, 1985. – 264 с.

2. Ючас, М. Хроника Быховца / М. Ючас // Летописи и хроники: сб. ст. 1973 г. Памяти А. Н. Насонова / АН СССР. – М., 1974. – С. 220–231.
3. Petrauskas, R. Socialiniai ir istoriografiniai lietuvių kilmės iš romėnų teorijos aspektai / R. Petrauskas // Literatūros istorija ir jos kurėjai / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; red. S. Narbutas. – Vilnius, 2004. – P. 270–285.
4. Antoniewicz, M. Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii / M. Antoniewicz. – Warszawa: DiG, 2011. – 432 s.
5. Kirkienė, G. Korzenie rodu Chodkiewiczów / G. Kirkienė // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2002. – №17. – S. 34–56.
6. Strykowski, M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi Macieja Strykowskiego: 2 t. / M. Strykowski. – Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glüksberga, 1846. – T. 2. – 1846. – 568 s.
7. Strykowski, M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego / M. Strykowski; oprac. J. Radziszewska. – Warszawa: PIW, 1978. – 764 s.
8. Tęgowski, J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów / J. Tęgowski. – Poznań; Wrocław: Wyd-wo Historyczne, 1999. – 320 s.
9. Wolff, J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. – XXV, 698 s.
10. Skiepan, A. Drogi kształtowania pamięci historycznej rodów magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku – początkach XVII wieku / A. Skiepan, N. Skiepan // Tradycja – metody przekazywania i formy upamiętnienia w państwie polsko-litewskim, XV – pierwsza połowa XIX wieku. – Warszawa, 2011. – S. 47–68.
11. Чамярыцкі, В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры: узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. А. Чамярыцкі; рэд. Я. С. Лур'е. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 192 с.
12. Ochmański, J. Nad Kroniką Bychowca / J. Ochmański // Studia Źródłoznawcze. – 1967. – T. 12. – S. 155–163.
13. Długosz, J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / J. Długosz. – Ks. 12: 1445–1461 / Przekład J. Mrukówna. – Warszawa: PWN, 2004. – 465 s.
14. Антонович, В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие / В. Б. Антонович // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1. – Киев: Типография Е. Я. Федорова, 1885. – С. 223–264.
15. Клепатский, П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1: Литовский период. – Одесса: Техника, 1912. – XLIV, 599 с.
16. Пазднякоў, В. Алелькавічы / В. Пазднякоў // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – У 2 т. – Т. 1: Абаленскі – Кадэнцыя. – Мінск, 2005. – С. 217–219.
17. Kolankowski, L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – Т. 1: 1377–1499 / L. Kolankowski. – Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1930. – 475 s.
18. Полное собрание русских летописей. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские / Сост., авт. предисл. и ред. т. Н. Н. Улащик. – Москва: Наука, 1980. – 305, [2] с.
19. Mikulski, J. Smoleński ośrodek latopisarski w latach 20–50. XV w. / J. Mikulski // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2010. – № 33. – S. 17–49.

20. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846–1853. – Т. 1: 1340–1506 / Сост. И. Григорович. – 1846. – IV, 376, 24, 15 с.
21. Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV – начала XVI столетия) / Изд. С.Т. Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Киев, 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – XIV, 88 с.
22. Cromerus, M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX [Electronic resource] / M. Cromerus. – Basilea: Ioannes Oporinus, 1558. – 11, 720, 70 p. – Mode of access: <http://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/dlibra/doccontent?id=126&from=FBC>. – Date of access: 16.03.2011.
23. Długosz, J. Dziejów Polskich ksiąg dwanaście: 4 t. / J. Długosz; przekład K. Mecherzyńskiego. – Kraków: W drukarni «Czasu» W. Kirchmayera, 1867-1869. – Т. 3. Кs. IX, X. – 1868. – 558, XXIII s.
24. Bielski, M. Kronika, tho iesth Historya Swiata [Electronic resource] / M. Bielski. – Kraków: Mattheusz Siebeneicher, 1564. – 5, 468, 11 l. – Mode of access: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=3650&from=FBC>. – Date of access: 23.03.2010.
25. Mathia de Mechow. Chronica Polonorum [Electronic resource] / Mathia de Mechow. – Cracovia: Hieronymus Vietor, 1521. – 22, 379 p. – Mode of access: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=1994&from=&dirids=1>. – Date of access: 12.09.2010.
26. Baryczowa, M. Augustyn Rotundus Mielecki, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy / M. Baryczowa // Ateneum Wileńskie. – 1936. – № 11. – S. 117–172.
27. Jakubowski, J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską / J. Jakubowski. – Warszawa: Nakład Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1912. – 104, VI s.
28. Jovaišas, A. Augustino Rotundo Lietuvos valstybės vizija / A. Jovaišas // Šešioliktojo amžiaus raštija / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; red. S. Narbutas. – Vilnius, 2000. – P. 75–114.
29. Paprocki, B. Herby rycerstwa polskiego / B. Paprocki; wyd. K. J. Turowskiego. – Kraków: Biblioteka Polska, 1858. – 964, CLXIII, 13 s.
30. Полное собрание русских летописей. – Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / Сост., авт. предисл. и ред. т. Н. Н. Улащик. – Москва: Наука, 1975. – 233, [1] с., [4] л. факс.
31. Wasilewski, T. Daty urodzin Jagiełły i Witolda. Przyczynek do genealogii Giedyminowiczów / T. Wasilewski // Przegląd Wschodni. – 1991. – R. 1. – Z. 1. – S. 15–34.
32. Летапісы і хронікі Беларусі. Сярэднявечча і раньнемадэрны час / Уклад. В. Варонін. – Вільня: ARCHE–Пачатак, 2009. – 902 с.
33. Wijuk Kojałowicz, W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego / W. Wijuk Kojałowicz; wyd. F. Piekosińskiego. – Kraków: «Czas» Fr. Kluczyckiego i Spółki, 1897. – IV, 527 s.
34. Рогов, А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его хроника) / А.И. Рогов; отв. ред. М.Н. Тихомиров. – Москва: Наука, 1966. – 312 с.

35. Wijuk Kojałowicz, A. *Historiae Litvanae Pars Altera* / A. Wijuk Kojałowicz. – Antverpia: Jacobus Meursius, 1669. – 496 p.

36. Яковенко, Н. Кого топчуть коні звитяжного Корибута: до загадки києво-могилянського панегірика 1648 року «*Maiores Wiszniewiecciorum*» / Н. Яковенко // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – Київ, 2012. – С. 315–341.

37. Albertus Gastold, Palatinus Vilnensis, Bone Sphortie, Regine Polonie // *Acta Tomiciana*. – Т. 7. – 1857. – Р. 258–269.

38. Сборник Императорского Русского Исторического общества. – Т. 71: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. – Санкт-Петербург, 1892. – III, 806 с., 234 стб.

39. Канановіч, У. Арыстакратычны род і сацыяльная памяць у Вялікім Княстве Літоўскім у Познім Сярэднявеччы / У. Канановіч // *Silva rerum nova: Штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Я. Галенчанкі*. – Вільня; Мінск, 2009. – С. 133–145.

40. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией / под ред. И. Григоровича. – Санкт-Петербург: Типография Экспедиции заготовления Государственных бумаг, 1841–1842. – Т. 1: 1334–1598. – Санкт-Петербург, 1841. – VIII, 551, 43 с.

41. Długosz, J. *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*: 4 t. / J. Długosz; przekład K. Mecherzyńskiego. – Kraków: W drukarni «Czasu» W. Kirchmayera, 1867–1869. – Т. 4. Ks. XI, XII. – 1869. – 678, XXIII s.

42. Jasas, R. Alberto Goštauto pagyrimas Žygimantui Senajam (1529) / R. Jasas // *Šešioliktojo amžiaus raštija / Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas*; red. S. Narbutas. – Vilnius, 2000. – Kn. 5. – P. 59–60.

43. Stadnicki, K. *Bracia Władysława-Jagielly Olgierdowicza Króla Polski, Wielkiego Xięcia Litwy* / K. Stadnicki. – Lwów: Alexandr Vogl, 1867. – 416 s.

44. Максимович, М. О. О надгробиях в Печерском монастыре / М. О. Максимович // *Киевъ явился градомъ высшимъ...: Вибрані українознавчі твори*. – Київ, 1994. – С. 145–161.

45. Полное собрание русских летописей. – Т. 6. – Вып. 2: Софийская вторая летопись. – Москва: Языки русской культуры, 2001. – VIII, 240 с.

46. Любавский, М. К. Новый труд по внутренней истории Литовской Руси. [Рец.:] Ярушевич, А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная Литовская Русь в его время / М. К. Любавский // *Журнал Министерства Народного Просвещения*. – 1898. – Ч. 363. – С. 174–215.

47. Orzechowski, S. *Quincunx, to jest Wzór korony polskiej na cynku wystawiony, przez Stanisława Orzechowskiego Okszyca z Przemyśkiej ziemi i na kolędę posłom koronnym do Warszawy na nowe lato roku pańskiego 1564 posłany* / S. Orzechowski; wyd. K. J. Turowskiego. – Kraków: Biblioteka Polska, 1858. – 113 s.

48. Семянчук, А. Мацей Стрыйкоўскі ў Вялікім княстве Літоўскім / А. Семянчук // *Спадчына*. – 1995. – №1. – С. 2–10.

49. Wysocki, S. *Kazanie na pogrzebie Jana Symeona Olelkowicza* / S. Wysocki. – Wilno: Drukarnia Akademiej Societatis Iesu, 1593. – 49 s.

Карев Д. В., Змитрукевич А. А., Дудько А. Д.

ВЕЛИКОЕ КНЯЖЕСТВО ЛИТОВСКОЕ В ЗАРУБЕЖНОМ БЕЛОРУСОВЕДЕНИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI в.

Достижения восточнославянской историографии в освоении «культурного пространства» Великого княжества Литовского (ВКЛ) за последнее двадцатилетие выглядят весьма впечатляюще как в плане «отраслевого» разреза его изучения (история конфессий; история этносоциальной психологии отдельных групп и сословий населения; исторический менталитет; история культуры «книжно-письменной традиции» и традиционная культура; правовая и политическая культура и др.), так и в плане самого осмысления сложных дискуссионных проблем историко-теоретического характера (специфика проявлений феноменов Ренессанса, Реформации и Контрреформации в «перекодировке» культурно-исторических процессов ВКЛ – этого «осевого» для белорусской культуры времени).

Тем не менее, многие аспекты постижения «смысла» и специфики культурных процессов, происходивших в ВКЛ, еще остаются на периферии исследовательского внимания (историографические традиции изучения культуры эпохи в исторической мысли народов Восточной Европы XVI – начала XXI в.; источниковедческие возможности источникового комплекса как базы для научной реконструкции «силуэта» культуры эпохи XIV–XVIII вв.; роль личности в исторических событиях тех столетий и т.д.). Без их разработки воссоздание коллективного «портрета» эпохи истории ВКЛ и его культуры будет выглядеть зданием, возводимым на очень зыбком и ненадежном фундаменте.

Личные наблюдения и исследования авторов в области историографии ВКЛ еще раз убеждают нас в правильности мысли о необходимости создания синтезной истории государства и культуры его народов только на основе предварительных историографических, компаративистских работ системного характера, которые позволили бы проследить эволюцию «образа ВКЛ» в историографической традиции восточнославянских, польского и литовского народов XVI – начала XXI в. Игнорирование этого момента в историографической практике сегодняшних дней порождает или очередное «изобретение велосипеда», или риск многократно «наступить на старые грабли» (некритическое повторение старых историографических мифов и ошибок).

Одним из наиболее существенных пробелов в изучении ВКЛ в современной белорусской историографии является отсутствие аналитических историографических работ, посвященных разработке вышеуказанной проблемы в зарубежном белорусоведении. Проблемы истории формирования белорусоведения в Великобритании, ФРГ, США и Канаде в целом, и место в нем историко-конфессиональной проблематики в частности, очень фрагментарно и выборочно отражены в отечественной и зарубежной исследовательской традиции. В этом плане можно назвать лишь небольшое число работ по данной тематике, раскрывающих социально-политический и культурный контекст международных культурных и научных связей Беларуси со странами Западной Европы и США в 80-х гг. XX – начале XXI в. (исследования Д. Кривошея, В. Шадурского, Л. Короленок, А. Ледневой, Л. Языкович, Л. Власовой, Н. Воробей, А. Егорова, О. Голубович, А. Розанова, Г. Сергеевой и др.) В отечественной исторической науке нет и специальных работ, в которых бы содержался анализ как западноевропейской (в частности, британской и немецкой) так и североамериканской историографической традиции по проблемам истории Великого княжества Литовского. Однако уже имеется немало исследований, посвященных, прежде всего, истории развития культуры восточнославянского мира этой эпохи (роль христианских традиций в культуре и истории Беларуси периода ВКЛ; место в них православия; формирование политических традиций и институтов; военно-политическая история ВКЛ и др.) [1].

В то же время, как показывает изучение библиографических источников и работа с электронными ресурсами Интернета, изучение данной проблемы вполне может опираться на достаточно представительную, широкую и разнообразную в видовом отношении источниковую базу (источников как опубликованных, так и архивных). Среди зарубежных фондообразователей предметом самого пристального внимания должна стать источниковая база (комплексы опубликованной и архивной информации), представляющая исследовательскую, научно-организационную и учебную деятельность таких ведущих славистических центров Великобритании как: 1) Британская ассоциация славянских и восточноевропейских исследований, 2) Центр российских, центральноевропейских и восточноевропейских исследований, 3) Шотландское общество российских и восточноевропейских исследований, 4) Центр российских, евразийских и центральноевропейских исследований университета Лидса, 5) Институт славянских исследований Оксфордского университета, 6) Центр российских и восточноевропейских исследований университета

Бирмингема, 7) Университет Эссекса, 8) Школа славянских, центральноевропейских и восточноевропейских исследований университета Глазго, 8) Школа славянских и восточноевропейских исследований Лондонского университета, 9) Институт российских и восточноевропейских исследований университета Ноттингема; 10) Центр по изучению рукописи славянской и восточноевропейской коллекции Британской библиотеки, 11) Библиотека-музей им. Ф. Скорины в Лондоне. В ФРГ наибольшее внимание к истории и культуре Беларуси уделяли в 90-е гг. XX – начале XXI вв. кафедры восточноевропейской истории университетов Тюбингена, Бремена, Мюнхена, Геттингена, Констанцы, Гамбурга, Киля, Берлина, Украинского университета в Мюнхене и др. В США наиболее активный интерес к истории и культуре Беларуси в 90-е гг. XX в. – начале XXI в. проявляли слависты: 1) Русского и Украинского исследовательского институтов Гарвардского университета, 2) Квинз Колледжа Нью-Йоркского городского университета, 3) Стенфордского университета, 4) Калифорнийского университета, 5) Чикагского университета, 6) Белорусского института науки и искусств (БИНИМ), 7) Отделов славянских рукописей и манускриптов библиотеки Конгресса США и Нью-Йоркской публичной библиотеки. В Канаде – Эдмонтонский университет и Университет Ватерлоо [1; 2].

Отдельным видом источников, дающим расшифровку мотивации деятельности исследовательских учреждений, где в той или иной степени прозвучала белорусоведческая проблематика, связанная с историей изучения ВКЛ в зарубежном белорусоведении Запада, являются изданные в 90-е гг. XX – начале XXI в. мемуары и научно-популярные работы активных деятелей белорусской диаспоры Великобритании, ФРГ, США и Канады, которые играли видную роль в формировании интереса научной общественности этих стран к истории культуры Беларуси (В. Кипель, З. Кипель, Я. Запрудник, В. Тумаш, В. Жук-Гришкевич, М. Белямук, Е. Калубович, о. Ч. Сипович, отец А. Надсон, Ю. Веселковский, П. Урбан, В. Пануцевич и др.) [2].

Но самым главным комплексом источников в ракурсе заявленной темы, на наш взгляд, является комплекс источников историографического характера – работы историков, литературоведов, филологов и искусствоведов Великобритании, ФРГ, США и Канады 50-х гг. XX – начала XXI в., в чьих исследованиях белорусская проблематика эпохи ВКЛ занимает существенное место (в Великобритании: монографии и статьи Л. Горошко, Ч. Сиповича, А. Надсона, А. Макмиллина, Г. Пикарды, А. Тихоновецкого, М. Гедройца, Ю. Веселовского; в ФРГ – П. Урбана,

И. Любочко; в США и Канаде – Я. Запрудника, В. Тумаша, Л. Окиншевича, З. Кипель, М. Белямук, З. Когута, С. Плохия, Д. Марплса и др.). В их работах представлена концептуальная и цельная система взглядов по особенностям исторического процесса на белорусских и украинских землях ВКЛ, а также оценки, основанные на результатах собственных исследований по отдельным важнейшим аспектам истории культуры народов этого государства (ментальность; выдающиеся деятели культуры ВКЛ и их роль в становлении этнополитического и исторического сознания белорусов и украинцев; роль христианских конфессий, в частности православия, в формировании системы ценностей белорусского и украинского народов; роль политического фактора в судьбе восточнославянских этносов «Литовской Руси» и др.). С деятельностью этих ученых в 50-е – 90-е гг. XX в. было связано инициирование многих важных научных и культурных акций по ознакомлению англичан, немцев, американцев и канадцев с историей и культурой Беларуси и Украины эпохи ВКЛ (проведение «круглых» столов, конференций, семинаров). Материалы и личные архивы этих историков и культурологов позволяют создать достаточно полное, системное представление о процессе формирования традиций исторической «литванистики» в Великобритании, ФРГ, США и Канаде после Второй мировой войны [2].

Период 1950-х – 1970-х гг. XX в. можно считать временем становления университетских историографических версий в трактовке германскими учеными истории и культуры Беларуси в составе ВКЛ. В большинстве случаев белорусская тематика, связанная с данной эпохой, звучала, как правило, в более широком контексте (изучения истории Восточной Европы XIII–XVI вв.). Разработкой этой проблематики в 50-е – 80-е гг. XX в. занимались исследователи наиболее крупных центров славистики в Германии: в ГДР – в Халле (университет Мартина Лютера), в ФРГ – в Берлине (Берлинский Свободный университет), в Мюнхене и Штутгарте. В учебных планах университетских курсов по истории Восточной Европы изучение ВКЛ занимало значительное место. Особенно там, где были созданы кафедры Восточной и Юго-Восточной Европы. Не все явления культурной, политической и общественной жизни ВКЛ в одинаковой степени притягивали внимание немецких ученых и общественных деятелей. Пробуждение интереса к истории и культуре нашей страны эпохи ВКЛ со стороны германского научного сообщества было тесно связано с конкретными историческими событиями, в которых германская история явственно переплеталась с белорусским историко-культурным контекстом. Такими тематическими доминантами являлись:

события XIII–XV вв. (борьба балтских и восточнославянских народов Восточной Европы с Тевтонским орденом); Реформация на восточнославянских землях; «саксонский период» в истории ВКЛ и Речи Посполитой. Интерес немецких ученых был также направлен на изучение внешней политики ВКЛ и Речи Посполитой. В 1955 г. в г. Ляйден появилась работа Хорста Яблоновского «*Westrußland zwischen Wilna und Moskau*» («Западная Русь между Вильной и Москвой») [12]. Х. Яблоновский впервые в западногерманской историографии попытался изучить историю белорусского общества периода средневековья. Свои исследования автор проводил, изучая литовские летописи, в которых отсутствовали названия «Беларусь» и «Украина», поэтому историк обозначает все восточнославянские земли понятием «*Rus'*». Историю крестовых походов на восточнославянских землях освещали работы Й. Шульце, Х. Майера [14]. Известный западногерманский историк Г. Штекль в своих исследованиях по истории восточных славян особое внимание уделял значению Кревской унии для развития ВКЛ [15]. Историю взаимоотношений ВКЛ и Тевтонского ордена изучал и М. Хельманн и К. Форстройтер («Пруссия и Россия», «Германия и Литва в Средневековье») [8; 9].

Изучением истории ВКЛ в ФРГ занимались и историки-эмигранты. Белорусский эмигрантский историк Павел Урбан в своих работах рассматривал вопросы происхождения названия «Литва», пытался определить территориальные границы Литвы и Жмуди. Уже в новейший период в Беларуси была опубликована новая работа Урбана «К вопросу этнической принадлежности древних литвинов», где он сформулировал следующий тезис: «Аукштайтия была отдельной землёй и никогда не отождествлялась с собственно Литвой». Расширенный вариант этой книги под названием «Древние литвины» был опубликован через 7 лет. Используя свою интерпретацию ономастического материала, Урбан, как и раньше, стремился обосновать свою главную мысль о славянском происхождении племени Литва. В этом его взгляды были более радикальны, чем даже у Н. Ермаловича, который признавал балтское происхождение древних литовцев.

Второй этап изучения Беларуси эпохи ВКЛ в славяноведении ФРГ начался на рубеже 80-х и 90-х гг. XX в. и продолжается до настоящего времени. Основным критерием его выделения является уже не столько идеологическая направленность исследований, сколько институциональный аспект. В 1990 г. Манфред Хелльман в рамках «Справочника по истории России» публикует основополагающее исследование истории ВКЛ до 1569 г. [10]. В 2005 г. Матиас Ниендорф опубликовал в г.

Киле свою диссертационную работу «Великое княжество Литовское. Исследования по формированию наций в Новое время». В этой работе автор делает некоторые новые для западного научного сообщества выводы по теме. Исследуя вопросы истории развития литовского государства и реформационные процессы в ВКЛ, главной причиной, по которой литовское дворянство примкнуло к реформационному движению, как полагает исследователь, является стремление последнего к усилению национальной идентичности. Специфической чертой жизни ВКЛ М. Ниендорф считает и ярко выраженные региональные различия внутри нации.

В 2007 г. в ФРГ был издан сборник «Литва и Рутения: исследования транскультурного региона (XV–XVIII вв.)». Цель авторов этого сборника статей – исследовать транскультурные и трансконфессиональные коммуникационные процессы в ВКЛ и в восточных областях Польской Короны в период позднего средневековья и раннего Нового времени. Работа была опубликована по результатам конференции, которая проходила в 2005 г. в г. Пассау. Участники конференции стремились рассмотреть вопросы истории ВКЛ, которые до начала XXI в. не находили системного отражения в западно-германской историографии [см., например: 15]. Характер отношений различных этноконфессиональных групп внутри ВКЛ изучался в работах Х.-Ю. Бемельбурга; история отдельных городов – в статьях Ш. Роневальда, история отдельных регионов (земель ВКЛ) – Х. фон Вердта [7].

При достаточно широком спектре белорусоведческих исследований периода второй половины XX – начала XXI в. в Великобритании ведущее место среди них занимала историко-культурологическая проблематика. Среди работ этой проблематики немалое внимание уделялось и истории культуры ВКЛ. Здесь прежде всего следует отметить тот немалый вклад в исследование истории ВКЛ, который внес представитель белорусской диаспоры в Великобритании Ю. Веселковский. Эта эпоха нашла широкое отражение в его книгах «Нарысы па гісторыі Беларусі» (1998 г.; 2002 г.). Англо-французский исследователь истории ВКЛ и Беларуси Гай де Пикарда, который был активным участником и секретарем Англо-белорусского товарищества, основательно изучал историю белорусской церковной музыки на разных исторических этапах, в частности в период существования ВКЛ (книга «Церковная музыка в Беларуси. 989–1995»), историю духовной жизни и права в ВКЛ, творческое наследие Ф. Скорины (статьи «Франциск Скорина и Кабала», «Аллегорическая геральдика Франциска Скорины» и др.) [3]. Автором интерес-

ных работ по истории Беларуси и Литвы, их христианизации являлся доктор истории, профессор Оксфордского университета М. Гедройц. Британские белорусоведы Я. Садовский и отец А. Надсон значительно обогатили новыми фактами и документами научную литературу о жизнедеятельности восточнославянского первопечатника, просветителя, ученого Ф. Скорины. Свой вклад в Скориниану внес редактор журналов «Аб'яднанне», «Званіца» і «Голас часу» (Лондон) Юрий Веселковский. Независимый авторский и исследовательский взгляд на фигуру Скорины Ю. Веселковский выразил в статье «Францішак Скарына – беларускі першадрукар». Оценку попыток ряда писателей и поэтов-эмигрантов представить в своих работах образ Ф.Скорины дал британский ученый, лингвист А. Макмиллин в работе «Скорина и диаспора». Автор отмечает неоднозначное отношение как белорусской историографии, так и властей к фигуре белорусского первопечатника, чье имя то возвеличивали, то вычеркивали со страниц истории. Анджей Тихоновецкий – потомок белорусского княжеского рода Мстиславских и Заславских, меценат, живущий сегодня в Лондоне, историк искусства, музеевед большую часть своих работ посвятил изучению роли политических и интеллектуальных элит ВКЛ в формировании элитарной культуры этого государства в XVI–XVIII вв., в частности, рода Огинских [5; 6; 13].

Английскими белорусоведами и представителями белорусской диаспоры в Великобритании в 50-е – 90-е гг. XX в. было проведено немало важных научных и культурных акций по знакомству британцев с культурой и историей Беларуси (проведение «круглых столов», конференций, семинаров). Одним из важных проектов Англо-белорусского товарищества в области популяризации знаний о белорусах в британском обществе был организованный с 1966 г. в Лондоне ежегодный курс из 6 лекций по белорусской культуре, истории, искусству. Данное мероприятие стало регулярной формой деятельности Англо-белорусского товарищества вплоть до середины 1990-х гг. Лекции проводились в Королевской шотландской корпорации, Британской Академии, Лондонском университете, библиотеке-музее имени Франциска Скорины. С докладами по истории и культуре ВКЛ выступали отец А. Надсон, отец Ч. Сипович, А. Макмиллин, Г. Пикарда, Дж. Дингли, Л. Хьюз (некоторые темы: Дж. Дингли «Войско ВКЛ в XVI веке», «Монетная система и монетные дворы ВКЛ», А. Надсон «Малітоўнік Францішка Скарыны 1522 г.», Л. Хьюз «Белорусская архитектура от XII до XVIII вв.», М. Гедройц «Кревская уния 1384–1386 гг. и летувисы», А. Макмиллин «Белорусская поэзия от Скорины до современности», Г. Пикарда «Скориновская

пражская Библия (1517–1519) и Кабала» и др.). Среди конференций, посвященных вопросам истории ВКЛ, следует отметить международную конференцию «Францішак Скарына і Адраджэньне ў Беларусі», проведенную в 1985 г. Белорусской библиотеке-музее им. Ф.Скорины в Лондоне (доклады делали отец А. Надсон, Дж. Дингли, исследовательница славистка Редингского университета Л. Хьюз и др.).

Взгляды британских славистов по проблемам истории культуры ВКЛ нашли отражение в статьях британских белорусоведческих периодических изданий: «Журнал белорусских исследований» (*The Journal of Belarusian Studies*), издаваемый Англо-белорусским обществом в 1965–1988 гг., «Непериодические ученые записки белорусских исследований» (*Occasional Papers in Belarusian Studies*), первый номер которой вышел в Лондоне в 1995 г. В этих журналах печатались статьи по вопросам белорусского языка, литературы и истории, рассматривались проблемы общественного, культурного и научного характера разных периодов истории Беларуси. В эти годы в Великобритании выходило немало изданий религиозного характера, которые касались проблем истории и культуры Беларуси, включая историю ВКЛ. Наиболее заметными среди них являлись белорусский православный журнал «Голас часу» (с 1989 г.), журнал «Божым шляхам» (1964–1968 гг.) [4].

Изучение истории и культуры Беларуси эпохи ВКЛ к началу XXI в. стало заметным явлением британской традиции исследования обществ и культур восточнославянских народов периодов средневековья и раннего Нового времени. Это направление в британской славистике уже наработало определенные традиции и опыт теоретико-концептуального осмысления, хотя по интенсивности, масштабности и глубине исследовательских наработок оно еще явно уступает британским славистическим традициям изучения «Россики», «Полоники» и украиноведения.

Сравнение тех путей, которые прошли отечественная и зарубежная «литванистика» в XX веке, позволяет сделать несколько выводов предварительного характера: 1) в своем исследовании истории ВКЛ отечественная и зарубежная «литванистика» стояли на различных методологических позициях (марксистских и позитивистских в БССР и СССР и плюралистичных – от неопозитивизма до постмодернизма – на Западе); 2) отечественная «литванистическая» традиция, несомненно, выглядит более основательно в аспекте привлечения и освоения корпуса источников по истории ВКЛ; 3) в силу политического и идеологического противостояния Запада в СССР в 20-е – начале 80-х гг. обе эти историографические традиции развивались подобно двум непересекающимся

ся «параллельным прямым», что, несомненно, не пошло на пользу как одной, так и другой историографической традиции; 4) в связи с последним обстоятельством в нашей историографии обнаруживается настоятельная необходимость профессионального непредвзятого осмысления того вклада, который был внесен зарубежным белорусоведением в исследование проблемы роли и места ВКЛ в истории Восточной Европы и разработки новых концептуальных подходов к этой проблеме с учетом этих реалий.

Список литературы

1. Карев, Д. В. Восточнославянский мир в зарубежном белорусоведении второй половины XX – начала XXI в.: историографические и источниковедческие аспекты проблемы (Великобритания, ФРГ, США и Канада) / Д. В. Карев, А. Д. Карева, А. А. Змитрукевич // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Вып. 10. – Мн., 2009. – С.11 – 22.
2. Караў, Д. Беларусы і беларусазнаўства ў ЗША і Канадзе ў другой палове XX стагоддзя / Д. Караў // Беларускі гістарычны часопіс. – № 6 (119) чэрвень, 2009. – С. 21–25; Карава, А. Беларусы і беларусазнаўства ў Вялікабрытаніі ў 1940-я – 1990-я гг. / А.Д. Карава // Беларускі гістарычны часопіс. – № 6 (119) чэрвень, 2009. – С. 26–30; Змітрукевіч, Г. Беларуская дыяспара і беларусазнаўства ў ФРГ у другой палове 1940-х – 1990-я гг. / Г. Змітрукевіч // Беларускі гістарычны часопіс. – № 6 (119) чэрвень, 2009. – С. 31–34.
3. Пікарда, Г. Царкоўная музыка на Беларусі. 989–1995 / Г. Пікарда. – Мінск, 1995. – 63 с.
4. Сяргеева, Г. Гісторыя Беларусі ў даследаваннях нацыянальнай эміграцыі / Г. Сяргеева // Беларусіка = Albaruthenica. – Кн. 5. Культура беларускага замежжа. – Мінск, 1995. – С. 39–47.
5. Цеханавецкі, А. Міхал Казімір Агінскі і яго «сядзіба музаў» у Слоніме / А. Цеханавецкі. – Мінск, 2006. – 269 с.
6. Чыгрын, С. Відущая памяць даследчыка / С. Чыгрын // Ю. Весалякоўскі. Дух часу. – Беласток; Лондан, 2005. – С. 14.
7. Bömelburg, H.-J. Die Tradition einer multinationalen Reichsgeschichte in Mitteleuropa. Historiographische Konzepte gegenüber Altem Reich und Polen-Litauen sowie komparatistische Perspektiven / H.-J. Bömelburg // Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung. – 2004. – 53. – S. 318–350; Rohdewald, St. Vom Polocker Venedig. Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. bis 1914) / St. Rohdewald // Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. – Stuttgart, 2005. – Bd. 70.
8. Forstreuter, K. Preussen und Russland von Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Grossen K. Forstreuter. – Göttingen, 1956. – 457 S.
9. Hellman, M. Das Lettland im Mittelalter: Studien zur ostbaltischen Frühzeit und lettischen Stammesgeschichte, insbesondere Lettgallens / M. Hellman. – Münster; Köln, 1954. – 543 S.

10. Handbuch der Geschichte Russlands. – Bd. 1: Stuttgart, 1986. – Bd. 2: Stuttgart, 1989.

11. Kirchen- und Kulturgeschichtsschreibung in Nordost- und Ostmitteleuropa. Initiativen, Methoden, Theorien / Rainer Bendel (Hrsg.). – Münster, 2006; Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. – Leipzig, 2006. – S. 397–408.

12. Jablonowski, H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau: Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischer Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im XV. Jh. / H. Jablonowski. – Leiden, 1955.

13. McMillin, A. Skaryna and the Diaspora // Поля беларускай дыяспары ў захаванні і развіцці беларускай культуры / A. McMillin. – Лондан, 2003. – С. 10–19.

14. Schulze, J. Die Wendenkreuzzug 1147 und die Adelsherrschaften in Prignitz und Rheingebiet / J. Schulze. – Tübingen, 1953; Mayer, H. Geschichte der Kreuzzüge / H. Mayer. – Stuttgart, 1965.

15. Stökl, G. Der Russische Staat im Mittelalter und Früher Neuzeit / G. Stökl. – Wiesbaden, 1981. – 468 S.

Источники

КУПЛЯ-ПРОДАЖ ДВАРА НА ПАДОЛЕ Ў ГАРОДНІ (1549)

За XVI ст. не захавалася кніг бурмістраўска-радзецкага і войтаўска-лаўніцкага судоў Гародні. На сённяшні дзень самая ранейшая актавая кніга датуецца 1638–1644 гг. За ранейшы час захаваліся толькі асобныя, нешматлікія выпісы. Прадстаўлены ў артыкуле дакумент з’яўляецца самым ранейшым знойдзеным на сённяшні дзень выпісам з кніг Гарадзенскага войтаўска-лаўніцкага суда за 1549 г. [гл. дататак]. Напісаны на лацінскай мове. Захоўваецца ў Аддзеле рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы [1]. На дакуменце ёсць невялікія пашкоджанні, таму страчана некаторая інфармацыя. Акрамя таго, не захавалася пячатка, бачны толькі яе адбітак з гербам горада [8, s. 412].

Маёмасныя дачыненні ўваходзілі ў сферу дзейнасці войтаўска-лаўніцкі суда. У яго кнігі ўносіліся запісы аб куплі-продажы маёмасці. Купля-продаж рэгулявалася арт. 140 Вейхбельда (*Ius municipale*) [7, р. LXIII–LXV]. Паводле яго ў кантракт павінны былі ўносіць кошт маёмасці, а прадавец павінен быў пасля абаранняць правы пакупніка пры неабходнасці [6, s. 55].

У дакуменце 1549 г. адзначалася, што гарадзенскі мешчанін і рэзнік Аляксей Мічковіч са сваёй жонкай Кацярынай прадаў Мацею Бягноскаму двор на Падоле, які межаваў з дамамі Яна Масновіча з аднаго боку, і Івана Міленкага. Прадавец атрымаў грошы (з-за пашкоджання дакумента сума не захавалася), абавязаўся абаранняць інтарэсы пакупніка пад зарукай – падвоеная сума продажу [1]. Дакументы XVII ст. захавалі гэтую структуру. Аднак больш дакладна сталі апісваць межы ўласнасці, састаўляць інвентар перадачы. У выпісах сталі пазначаць яшчэ прозвішчы лаўнікаў і лентвойта, а замацоўвалі не толькі пячаткай суда, але і подпісам пісара [3, 4, 5].

Такім чынам, купля-продаж двара 1549 г. з’яўляецца важнай крыніцай па гарадскому справаводству, маёмасным стасункам мяшчан, гісторыі гарадзенскіх вуліц. Паколькі такія крыніцы адносяцца да рэдкіх іх важна ўводзіць у шырокае навуковае абарачэнне.

Дадатак. Купля-продаж двара на Падоле, 1549

Iudicium^a banitum expositum per famatos advocatum et scabinos feria sexta post conductum Pasce quod propter festi celebritate Invencionis Sancte Crucis translatus est in crastinum Anno D. 1549.

^a Пры транскрыпцыі прыводзім тэкст, захоўваючы напісанне арыгінала. Скароты пад цітлам даюцца ў поўнай форме.

Coram nostro, banito iudicio personaliter constitutus laboriosus Alexius Miczkowicz civis et lanius Grodnensis cum uxore Katherina, mente et corpore sani, non compulsus, nec coactus, spontanea voluntate publice in veritate recognoverunt, quia domum suam propriam quam soli emerunt apud Jacutam Novikowicz ex^b Michno civilem in platea Podolia versus curentem, inter domos Joannis Mosnowicz ex una, et inter domum Iwana Milenki parte ex altera sitam, tam late longe prout ab antiquo in suis terminis est elimitata, cum omnibus et singulis iuribus pertinentiis accidenciis, comoditatibus quomodolibet ad dictam domum pertinentibus vendidit, tradidit ac iuridice resignavit ad veram et perpetuam proprietatem hereditatemque provido domino Mathie Beknosko uxorique et eorum legitimis successoribus pro [..]^c sexagenis grossorum numeri et monete Littuanicalium, quam quidem pecuniam pro dicta domo idem laboriosus Alexius venditor in presencia nostra totaliter et manualiter accepit et levavit a predicto Mathia emptore totalem solucionem sibi factam fatendo promitendo insuper predictum emptorem intercedere tueri sub duplo precii domus empte, ab omnibus personis inferentibus sibi^d litem in iudicio vel extra iudicium occasione domus prefate, quiquidem contractus vendicionis empcionis resignacionis integre solucionis sic prout praemisum est inter partes facte in robur et vigorem perpetue firmitatis nostri iudicii mediante sententia est aprobatus.

Extracte sunt copie fe(ria) sexta ante Margaretha anno Dni millesimo quingentesimo quadragessimo nono.

Пераклад на беларускую мову

Лаўніцкі гайны суд, [праведзены] знакамітымі войтам і лаўнікамі, [які павінен быў адбыцца] ў шостыя выходныя пасля святкавання Пасхі, у сувязі са святкаваннем свята Знаходжання Святога Крыжа быў перанесены на наступны дзень, у 1549 годзе Госпада.

Перад намі, гайным судом, стаў асабіста рамеснік Аляксей Мічковіч, гарадзенскі мешчанін і рэзнік, са сваёй жонкай Кацярынай, у здаровым розуме і целе, не пад прымусам ці націскам, па сваёй уласнай волі, публічна ў праўдзе вызналі, што ў сувязі з тым, што дом свой, які самі купілі ў Яцуты Навіковіча^e з Міхнаў, мешчаніна, на Падоле насупраць

^b Прачытанне сумніўнае.

^c Скарот, які абазначае лічбу. Не расшыфраваны. Магчыма 30 – *triginta*.

^d У тэксце *sibibi*.

^e Яцута Навіковіч набыў падворак са стрыхарскай службай, каля гаспадарскіх плітніц, побач са скідаўскай дарогай каля Нёмана (1538). У 1562 г. ім валодаў Давыд Наніковіч, напэўна яго сын [2, с. 22, 65–66, 75].

ракі^f, паміж дамамі Яна Масновіча з аднаго боку, і Івана Міленкага^g размешчанага з іншага боку, такой велічыні і шырыні, як у старажытнасці быў акрэслены сваімі межамі, з усімі і кожнымі сваімі правамі, прыналежнасцямі, выгодамі, якія так ці інакш належаць да гэтага дома, перадаў, прадаў і праўна адмовіўся, на сапраўднае і вечнае валоданне і наследнае права знакамітаму пану Мацею Бекноскаму, яго жонцы і яго праўным спадкаемцам за [...] коп грошаў, літоўскай манетай, гэтыя грошы за названы дом рамеснік Аляксей, прадавец, у нашай прысутнасці поўнаасцю і асабіста прыняў і атрымаў ад названага Мацея, пакупніка, усю аплату яму ўчыненую, кажучы і абяцаючы акрамя таго заступацца і абараняць названага пакупніка пад карай падвойнага кошту гэтага купленага дому ад усіх асоб, якія б падалі справу ў суд ці [распачалі яе] па-за судом з-за гэтага дома, гэты ж кантракт продажу, куплі, перадачы правоў, разам з аплатай, як было прадугледжана і выканана бакамі, замацаваны на векі моцай і ўладай пасрэдніцтва і пастановай нашага суду.

Выпіс быў зроблены ў шостыя выходныя перад св. Маргарытай у тысяча пяцьсот сорок дзевятым годзе.

(Пераклад зроблены Ганнай Паўлоўскай)

Спіс літаратуры

1. Адзел рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы. – Ф. 273. – Спр. 423.
2. Акты Виленской археографической комиссии. Т. 17. Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1890.
3. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). – Ф. 1761. – Воп. 1. – Спр. 1.
4. НГАБ у Гродне. – Ф. 1664. – Воп. 1. – Спр. 380
5. Сліж, Н. Гарадзенскія падворкі ў XVII ст. / Н. Сліж // Гарадзенскі палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры. XVI–XX ст. / пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. – Мінск, 2011. – С. 222–254.
6. Bukowska, K. Orzecznictwo krawkowskich sądów wyższych w sporach o nieruchomości miejskie (XVI–XVIII w.). Studium z historii prawa rzymskiego w Polsce / K. Bukowska. – Warszawa, 1967.
7. Jasker, N. Juris Municipalis Majdeburgensis Liber vulgo Weichbild nuncupatus ex vetustissimis exemplaribus vigilanti opera nuper latinitatis datus, summaque diligentia recognitus, adjunctis simul glossis et lextus interpretationibus ad id necessariis / N. Jasker. – Cracoviae, 1535.
8. Rimša, E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego / E. Rimša / Tłum. J. Sienkiewicz. – Warszawa, 2007.

^f Даслоўна «цячэння», пры чым слова *currens* не ўжываецца звычайна ў адносінах да ракі, але іншы пераклад здаецца немагчымым.

^g Іван Міленкі, гаспадарскі адверны [2, с. 13, 118, 263, 278–279].

СПРАВАЗДАЧА ЁРАДНІКА МАЁНТКА АЗЯРНІЦА ГАСПАДАРУ ІВАНУ ГАРНАСТАЮ АБ СЕЛЬСКА- ГАСПАДАРЧЫХ ПРАЦАХ (1553–1555)

Сям'я Гарнастая пакінула пасля сябе багаты архіў. Ён захоўваецца ў фондзе Архіва Патоцкіх з Радзыня ў Галоўным Архіве Старажытных Актаў у Варшаве. Шэраг дакументаў з яго ўжо ўведзены ў навуковае абарачэнне [4; 5; 7]. У дадзеным артыкуле ўвага засяроджана на рэдкім дакуменце – на справаздачы ўрадніка маёнтка Азярніца (Слоніўскі павет) гаспадару Івану Іванавічу Гарнастаю за 1553–1555 гг. [гл. дадатак]. Ён дазваляе прааналізаваць асаблівасці штодзённага жыцця ў шляхецкім маёнтку сярэдзіны XVI ст.

Іван Гарнастай (кл. 1520–1569) паходзіў з сям'і падскарбія ВКЛ Івана Гарнастая і Ганны Саламярэцкай. Ён быў дарсуніўскім намеснікам, лыскоўскім і межырэцкім дзяржаўцам. Ажаніўся Іван з Ульянай Багавіцінавічай. Але шлюб быў няўдалым [1, ф. 16, спр. 44, арк. 15–21 адв.; 1, ф. 16, спр. 9; 7; 8].

Азярніца, Блізнае (Слоніўскі павет) і Промезі^а (Пуньскі павет) на пачатку XVI ст. належалі Міхаілу Богушу Багавіцінавічу [13, sygn. 407, k. 2–8, 17, 25, 33, 36–39]. Да І. Гарнастая маёнасць перайшла праз абмен. Сястра Ульяны – Фядора і як муж Фрыдрых Пронскі атрымалі замак Жукаў, Берасцечка, Ераславевіча і Свінарын на Валыні, а Гарнастаі – Азярніцу, Промезі і Блізнае [13, sygn. 407, k. 73, 74].

Дакумент складзены па храналагічнаму прынцыпу. Пачатак дакумента ўтрымлівае менш падрабязныя звесткі. Дэталёва віды працы па датам прадстаўлены з 180 старонкі. Пазначана дата вымалату зерня, колькасць змалочаных бочак, іх расход. Па кожнаму віду зерня храналогія пададзена асобна.

Наяўнасць такой справаздачы сведчыць, што І. Гарнастай хацеў ведаць сітуацыю ў маёнтках, на што выдаткоўваюцца грошы, як расходуюцца сельскагаспадарчая прадукцыя. Калі ён не быў у маёнтку, то распараджэнні аддаваў праз лісты, якія дастаўляліся служэбнікамі. Такім жа чынам аддавала загады ўрадніку яго жонка.

У справаздачы не пазначана імя ўрадніка маёнтка Азярніца. Са зместу зразумела, што ён добра ведаў гаспадарку, валодаў навыкамі вырабу піва і гарэлкі, быў пісьменным. На сённяшні дзень гэта адзіны такі выяўлены да-

^а Мясцовасць у дакументах называлася яшчэ Промеж, Промезы.

кумент па гісторыі маёнтка Азярніца. На жаль, верхнія краі дакумента абарваны, таму інфармацыя прадстаўлена не цалкам [13, sygn. 390, k.172–221].

У Азярніцы вырошчвалі жыта, авёс, ярыцу, пшаніцу, ячмень, грэчку. Дамінуючай культурай было жыта. Ураджай захоўваўся ў скіртах. Малаціць кожную скірту пачыналі па загаду гаспадара.

Жыта ішло на розныя патрэбы: продаж, абмен, падаткі, хлеб, мука, піва, гарэлка. На продаж жыта адпраўлялі ў Вільню, а за атрыманыя грошы куплялі соль, селядцы, шчупакоў, шапку для пана, прылады да воза. Бочка жыта ў 1553 г. каштавала 8 грошаў. Жыта выдавалася па загаду гаспадара ці гаспадыні розным асобам: манахам Жыровіцкага манастыра, блазну Есманавай, мужыкам на хлеб, слоніскаму жыду Аўраму Малому, жыду Аўраму Майровічу, служэбнікам і іншым асобам. Выкарыстоўвалася як форма разліку: Учынскай за 50 куранят, слоніскаму мешчаніну Навіцкаму за мёд, Жуку Скачко за шаравары (2 бочкі), Аніску Аблоніку за піва. Як падатак выдавалі з ключоў Сапезын, Тарасаў і Уладыкін. Жыта давалася на корм свінням, каням. Частка жыта была страчана з-за дзікоў.

Зерне ішло на хлеб. Крыніца называе тры віды хлеба: штодзённы, сітны і расходны. Пры выдатках зерня адзначалася колькі пайшло на гасцей. У чэрвені 1553 г. хлеб быў выдаткавана падчас візіту Нарбута, Богуша Міткевіча, Яна Крывоймужа і яго жонкі, Еўціка і Юхно. Калі І. Гарнастай жыў у Промезі і Блізнай яму з Азярніцы прывозілі жыта, піва, гарэлку.

Вялікая частка жыта перапрацоўвалася на солад, з якога рабілі піва і гарэлку. За 1553–1555 гг. на піва пайшло больш за 65 бочак соладу^b. З вымалачанай скірты часам на піва аддавалася невялікая доля. Так з 99 бочак жыта больш за 16 было зварана на піва [13, sygn. 390, k. 183–192], з 40 бочак – 4 [13, sygn. 390, k. 192–196], з 80 бочак – 19 [13, sygn. 390, k. 212–217].

Які гатунак піва варылі ў Азярніцы і якой якасці па дадзенаму дакументу меркаваць немагчыма. У некаторых выпадках піва, вырабленае з жыта, ярыцы і ячменю, называлі расходнае. З 14 бочак пшаніцы 13 пайшло на піва, і толькі 1 – на хлеб [13, sygn. 390, k. 207], з 15 бочак ярыцы – 7 [13, sygn. 390, k. 207–208], з 37 бочак ячменю – 10,5 [13, sygn. 390, k. 208–211]. Інвентар маёнтка Русота (Гарадзенскі павет) за 1556 г. згадвае пра піва ўласнага вырабу пшанічнае і расходнае. У староствах гатавалі піва на побыт вялікага князя і княгіні. У інвентары Бранскага староства згадваецца пра пшанічнае і ячменнае піва (1558 г.) [2, с. 22, 24, 25]. Для захавання піва выкарыстоўвалі бочкі.

^b Дакладную лічбу не магчыма прывесці, бо ў двух выпадках страчаны дакумент з лічбай бочак соладу.

Верагодна азярніцкі ўраднік умеў добра рабіць спіртовыя напоі, бо гаспадар іх ужываў не толькі падчас побыту ў Азярніцы, але прасіў прыслаць, калі жыў у іншых маёнтках. Выпівалася шмат піва падчас побыту І. Гарнастая ў Азярніцы. Варылася яно, як правіла, спецыяльна на прыезд гаспадара.

Адзначым, што ў Вялікім Княстве Літоўскім піва выраблялі ў вялікай колькасці, бо гэта быў шырокаўжывальны напой. Напрыклад, віленскі біскуп Павел Гальшанскі ў падарожжах часта ўжываў піва [6]. Лепшай якасці піва было ў гарадах [3, с. 444–446]. У параўнанні з гарэлачнымі і мядовымі корчмамі дамінавалі піўныя [9; 11]. Шляхта мела права варыць піва для ўласнай патрэба ў маёнтках. У гістарыяграфіі сцвярджаецца, што працэнт алкаголю складаў прыкладна 2–3 % [3, с. 443].

Пра тэхналогію піваварэння больш дакладна можна казаць з XVII ст. з перакладнога выдання Яна Германа. У ім апісана, як зрабіць солад з ячменю. Рэкамендавалася прарошчваць зерне тры дні, сачыць, каб расткі былі невялікімі, для лепшай якасці піва сушыць на зямлі ці на таку. Хмель выкарыстоўвалі як лясны, так і спецыяльна вырашчаны [15, s. E2-F]. Прамысловая вытворчасць піва была апісана Аляксандрам Хадкевічам у XIX ст. [3, с. 453–454; 14].

Для вырабу піва і гарэлкі патрэбны былі бровар і саладоўня. Аб гэтых пабудовах даюць уяўленні інвентары з іншых уладанняў. Саладоўня як правіла будавалася пры бровары. У ёй прарошчвалі і сушылі зерне на солад [10]. Бровар і саладоўня былі ў Астрожчыцкім замку (Менскі павет): «Бровар в нем котел пивный у чотыры вшатки. Подле того бровара солодовня при броваре [...] один кади две карыта два» (1557) [13, sygn. 390, k. 59]. Падобна выглядаў бровар у маёнтку Лошыца (Менскі павет), якія належаў Федзе Багданаўне Жаслаўскай: «Бровар над рекою Лошицею в замет рублен а прикрит драницами а в нем котел великий пивный в чотыры вшатки и кольца железный квасники чопы корита и тог(о) мног(о) есть» (1557) [13, sygn. 390, k. 230; 4, с. 94]. У Талочыне бровар выглядаў так: «Подле ворот броварь в котормъ котел великий без колець двер з защепкою. Кадеи 2 чопъ карыт 2 кад старая а чопъ великий гришковский» (1564) [13, sygn. 295, k. 425]. Бровар быў у Печешы. У ім знаходзіўся мураваны комін, 2 чопы, 2 кваснікі (1556) [13, sygn. 366, k. 117, 353].

Бровар будаваўся з дрэва з мураваным комінам. У ім маглi зрабіць святліцу^c. У некаторых выпадках будавалі разам з лазняй [2, с. 259].

^c Інвентар маёнтка Здзяцель (1580) адзначае пра святліцу, згадвае пра 3 кадкі для квашання піва, 1 чоп, 3 вялікіх карыта [2, с. 201].

Півавэрэнне патрабавала вады. Таму пабудова знаходзіла каля рэчкі ці студні. Саспяваць солад ставілі ў кваснікі, а варылі ў катлу, да якога меліся кольца. Кацёл звычайна быў медным.

Наступная катэгорыя расходу зерня – гарэлка. Яна выраблялася з жыта (46 бочак соладу), ячменю (6 бочак соладу), ярыцы (1 бочка соладу). Як выглядаў тэхнічны бок вытворчасці гарэлкі крыніца не выкрывае. Перыяд перапрацоўкі соладу ў брагу займаў каля тыдня. У якасці натуральных дражджэй выкарыстоўвалі хмель. Месцам вырабу быў бровар. Кацёл для варэння піва таксама мог ужывацца для гарэлкі. Але звычайна гэта быў асобны медны кацёл^d. Ад яго адводзіліся трубы^e, з якіх на спецыяльнае прыстасаванне капала гарэлка. Былі яшчэ гарэлачныя кваснікі для прыгатавання бражкі^f. Абсталяванне дазваляла выгнаць гарэлку прыблізна каля 25–30 %. Мацнейшая атрымлівалася пры другой перагонцы. З 10 літраў жыта магло выходзіць каля 0,7 літра гарэлкі.

Усяго ў тэксце згадваецца 35 разоў пра выраб піва, 34 – гарэлкі, 1 – соладу як алкагольнага напой. У апошнім выпадку гэта верагодна была бражка. Сярод алкаголю дамінавала піва. Асноўнае зерне для вырабу абодвух відаў алкаголю было жыта. Распісаныя выдаткі па дням паказваюць, што алкаголь на феадальным двары ўжываўся часта і ў вялікай колькасці.

Пра іншыя зерневыя культуры справаздача ўтрымлівае наступную інфармацыю. Расход аўса прадстаўлены за снежань 1553 г. – сакавік 1554 г. Ён прызначаўся на корм для каней як сваіх, так і гасцей. Выдаваўся амаль кожны дзень. Яго пайшло 83,5 бочкі. Асноўная доля прыйшлася на гаспадарскіх коней. У гасцях у той перыяд былі Богуш Міткевіч, Славуціна, Пётр Замарэнка, Іван Мялешка, княгіня Нелядзінская, князь Гедройць, Пётр Полачэнін, Станіслаў Глябовіч, князь Васіль Міхайлавіч Сангушкавіч Ковельскі [13, sygn.390, k. 197–207]. Каней кармілі жытам, якое не малацілі. У 1555 г. гэты корм пайшоў для каней Барбары Васілеўны Саламярэцкай, Астафея Тышкевіча, Льва Абразцова і інш. [13, sygn. 390, k. 218–221]. Гасці прыязджалі як адмыслова да гаспадара ці гаспадыні, так і спыняліся ў іх праездах, напрыклад, па дарозе ў манастыр ў Жыровічах. Ярыца пайшла на выраб піва і гарэлкі, ячмень – на корм для коней, воцат, крупы, піва і гарэлку, грэчка – на корм і на насенне [13, sygn. 390, k. 207–212].

^d У маёнтку Жэймены (Жамойцкае староства) згадваюцца асобна медныя катлы для піва і гарэлкі (1582) [2, с. 264].

^e «Трубы горелчения» згадваюцца пры апісанні маёнтка Русота (1556) [2, с. 22].

^f Пры апісанні бровара ў двары Гатава (Менскі павет) згаданы катлы піўны, гарэлачны, для выпарвання хмелю на мёд, вялікі і малы чопы, кваснікі мядовыя, гарэлачныя і піўны, карыты (1590) [2, с. 358].

Са справаздачы зразумела, што І. Гарнастай увесь час быў у дарозе. Нават калі прыязджаў свой маёнтка, то не затрымліваўся там на доўга. Яно побыт абмяжоўваўся ад пару дзён да некалькіх тыдняў. У перыяд 1553–1554 гг. часцей за ўсё згадваюцца месцы побыту Азярніца, Промезі, Блізная. Слонім фігураваў адзін раз. І. Гарнастай быў у Азярніцы на Пятроў пост 1553 г., 8 дзён у ліпені 1553 г., 8–24 лістапада; снежань 1553 г. – студзень 1554 г., 1–3 кастрычніка, 5 лістапада – лістапад^g, з 19 сакавіка 1555 г.; у Промезі – ліпень 1553 г., жнівень 1554 г., верасень 1554 г.; у Блізнай – 1 кастрычніка – 8 лістапада 1553 г., снежань 1553 г., сакавік 1554 г., 3 кастрычніка – 3 лістапада 1554 г., сакавік 1555 г.^h.

Дадзеная гаспадарчая справаздача з’яўляецца інфарматыўнай крыніцай па штодзённаму жыццю маёнтка і яго ўладальнікаў. Яго можна параўнаць са справаздачамі ўрадніка Івана Яцковіча (1581–1582), які кіраваў маёнткам Куранец (Ашмянскі павет) Езафа Валовіча [12]. Дакумент прадстаўляе дэталёва інфармацыю пра культуры, якія вырошчвалі ў Азярніцы, як яны перапрацоўваліся і расходавалася. З гэтага вынікае, што шляхецкая гаспадарка была арганізавана так, каб максімальна забяспечыць жыццё гаспадароў і двара.

Важную ролю ў маёнтку адыгрываў ураднік. У яго абавязкі ўваходзіла назіраць за сельскагаспадарчымі працамі, своєчасова збіраць ураджай, захоўваць яго і перапрацоўваць, выконваць распараджэнні гаспадара і справаздачыцца перад ім. Справаздача сведчыць пра добрае выкананне працы ўраднікам, яго адукаванасць, веданне сельскай гаспадаркі. Такім чынам, крыніца прадстаўляе не толькі ілюстрацыю з жыцця шляхты ВКЛ, але і асаблівасці вядзення гаспадаркі ў шляхецкім маёнтку.

Дадатак. Справаздача азярніцкага ўрадніка, 1553–1555 гг.

Дакумент напісаны на старабеларускай мове. Пры транслітарацыі тэксту ў аснову пакладзены прынцып палітарнай перадачы. Старажытныя літары захаваны, вынасныя – пададзены курсівам. Прапушчаныя літары ў словах пад цітламі раскрыты з улікам асаблівасцяў правапісу старабеларускай мовы і заключаныя ў круглыя дужкі. Пашкоджаныя месцы пазначаны ў квадратных дужках. Дакумент захоўваецца ў Галоўным архіве старажытных актаў [13, sygn. 390].

^g Дата выезду не адзначана.

^h У дакуменце часта адзначаецца пра загад адправіць жыта, аўса і іншых рэчаў у Блізную ці Промезі. Аднак гэтыя факты цяжка дакладна атаясамліваць з месцам побыту І. Гарнастай там у той час. Таму прыводзяцца прыклады, дзе згадана пра побыт гаспадара ў гэтых маёнтках.

[172] Лѣта Бож(его) нарож(ена) 155[3(?)] [...] 30 ден.

З росказанѣ его м(и)л(о)сти пана молотил есми, жито которое было в илуню 26 коп, вымолотил 20 бочок жита

Тому житу росход

З росказанѣ его м(и)л(о)сти пана до Близнои дал 2 бочки

Того ж змолол та на хлеб 20 бочок тои зъели при бытности панскои

З росказанѣ ее м(и)л(о)сти паней далом попом жировицким^a 2 бочки жита

На солод 8робил 7 бочок жита тое пиво, выпили при бытности панскои

Того ж жита вдослал Вилни пол 3 б[очки], то продано но за то бочку соли привезен[о] [ту]ю сол изиль при бытности панскои

Тоеже то все вышло

[173] [...] жито стирты [...] [...]талоса 8 стирте 40 коп пез^b дву

Тому житу росход

Ее м(и)л(о)сть пани рачила росказат Ушку дат копу

Акгрите ее м(и)л(о)сть пани дала 2 копе ж(и)та

Пани ее м(и)л(о)сть рачила росказат дат 4 копе жита Учинскои приво- зила курет патдесат молодых русенат петнадцат по Петри светом^c 3 ден

И стало 30 коп жита и копа

Іа тое жито змолотил намолотил 20(?)^d бочок 4 бочки и пол бочки

З росказанѣ его м(и)л(о)сти пана до Близнои дал 2 бочек

На хлѣбы росхо(д)ныи да(л) 5 бочок жита

[Си]тныи хлѣбъ 4 бочки жита дал

На квит паней м(и)л(о)сти далом 5 бочок Сопизе жита а пол бочки пани ее м(и)л(о)сти казала дат мужиком на хли(б)

[174] До Близнои пан его м(и)л(о)сть [пол] [боч]ки жита ѡак его м(и)л(о)сть мешкал у Близнои 8 Петров постъ.

На солод вробил 7 бочок жита

З росказанѣ паней ее м(и)л(о)сти черницы жировицкии дал пол бочки жита

З росказанѣ ее м(и)л(о)сти паней далом блазну пани Есмановои Маницы пол бочки

^a У тѣксце жиловицким.

^b Трѣба без.

^c 29 чэрвеня.

^d Лічба не бачна, яна выходзіць па падліках.

А пол бочки свини изили дикии

Тым солодом росход

На пиво зварил солоду 3 бочки жита тое пиво выпили при бытности панскои в пост Петров

Бочку солод҃ зробил на горилку тую горилку рачила ее м(и)л(о)сть пани росказат до Близнои ее взат

А 2 бочки зварил на пиво солоду то пиво выпили при бытности панскои як пан его м(и)л(о)сть приехал з Близнои

[175] [...] дал бочку солод҃ на горилку тую горилку выпили при бытности панскои

Тое жито все вышло.

Лѣта Бож(его) нарож(ена) 1553 м(есе)ца июня по Петри светом 8 суботу з росказанѣ пана его м(и)л(о)сти почалом стирту молотити жита в которои стирте 4 копы жита

И намолотил жита 7 бочок жита и 5 бочок жита

Тому житу росход

8 понеделок по светом Петри того ж жита до Близнои на квит панскии 4 бочки штослал

Того ж жита з росказанѣ п(а)не ее м(и)л(о)сти до Близнои 2 бочки жита штослал

Того ж жита на солод 2 бочки зробил

Тот солод зробил на горилку тую горилку штослал до Близнои

[176] рачил его м(и)л(о)сть [...] по Петри св(е)том

8 волторок тое по свете Петра 4 б[очки] жита змолол на приездѣ панскии тое ег(о) м(и)л(о)сть

8 патниц҃ 6 бочок на росходныи хлеб

Того ж дна 6 бочок жита змололи на хлиб ситныи того часу гости немало ден были пан Нарбут як землю штмерал пан Богуш Миткевич и пан Іан Кривоимуж и панею своею и Евтик и Юхно

На лист панскии 2 бочки Тарасу дал

На горилку солоду зробил 3 бочки тую горилку выпили при бытности панское

Як его м(и)л(о)сть рачил приехати Слонима 8 субботу и мешкал его м(и)л(о)сть шсьм ден изили 7 бочок муки росходное

Того ж дна змолол 3 бочки жита на шиденныи хлибы то изили при бытности панскои

[177] [...] 8 солод 8р[об]ил жита 6 бочок *тот* солод зварил на пива
росходное 8сю тую 6 бочок то выпили при *бытности панскои*

На дорогу пану его м(и)л(о)сти *як* ехал дал до Промезеи на шидены
хлеб бочку а другую бочку на хлебъ *росходныи*

На горилку того жита солод 8робил 2 бочки тую горилку выпили при
бытности панском

3 розказаня пана его м(и)л(о)сти жыд8 *Враму Маировичу* 4 бочки
жита на третей недиле по *Петри* светом 8 недилю

3 розказаня панского *Новицкому* *мещенину слонимскому* бочку
жита дал *поклону шт полтарыи* копы *гр(ошей)* што за мед *винен кожд8*
шт деватого четверга аж до *Спаса* светого тых *пенезеи Новицкии* ждал

На *квит* *пане* ее м(и)л(о)сти *далом* 4 бочки жита *Враму Малом*
жыд8 *слонимскому*

[178] 3 розказаня пана его м(и)л(о)сти [...] *сло[ним]скому* *трубачу*
бочку жита дал

3 розказаня ее м(и)л(о)сти *панеи Ивану Смоленину* бочку жита дал

3 розказаня *панеи* ее м(и)л(о)сти *вынелом* *шаравар 8* *меиченина*
панского 8 Жука Скочко *вызненые лунские Сопизе Богдану* дал *шаравары*
а *житу шт* дал 2 бочки жита за тые *шаровары*

3 розказаня его м(и)л(о)сти пана *продал* жита 5 бочок 8зал 40 *гр(ошей)*

Тым пенезем *росход*

Селедцов *купил* про пана его м(и)л(о)сти 50 дал

За тые *селедцы* 5 *гр(ошей)*

За три *щуки* *валых* дал 6 *гр(ошей)*

Пану его м(и)л(о)сти *шанку* *купил* *чорную* дал 4 *гр(ошей)*

За три *седли* *возничих* дал *што* *правыи* 7 *гр(ошей)*

За два *коле* до *воза* *пицного* дал 3 *гр(ошей)*

Лин до *возов* за 2 *гр(ошей)*

[179] [в]зл *язичов* 6 *валых* дал за тые *азачи* 4 *гроши*

Тыи *рыбы* *верху* *шписаныи* *далом* *кухмистру* пана его м(и)л(о)сти
Шлексию

Таа *стирта* *вса* *вышла*

М(е)с(е)ца *ноябра* 21 *дн*

3 розказаня его м(и)л(о)сти пана *почал* *есми* *стирту* *молотити*
котораа *стирта* *кладеня* 1553 року в *которои* *стирте* было 63 *коп*

Вымолотил с *тое* *стирты* 73 бочки

Тому житу росход того жита
Змолол того жита 4 бочки тую муку дал за ключ Сопижин
[180] 8 четвер змолол 3 бочки [муки] дал Сопизе за ключ
8 четвер солоду 2 бочки жита вробил том солод на горилку вробил
тую горилку выпили при бытности панскои
М(е)с(е)ца декабра 1 ден 8 патниц8 змолол 3 бочки жита тую муку
дал за ключ Сопизе
М(е)с(е)ца декабра 4 ден 8 понедилок далом 2 бочки муки до рук
Сопижиныхъ
М(е)с(е)ца декабра 7 дна бочку муки дал за ключ Сопизе
Того ж дна з росказанья его м(и)л(о)сти пана дал Звезде^е 3 бочки жита
М(е)с(е)ца декабра 9 дна 8 субботу дал на солод 3 бочки жита том
солод выпили при бытности панскои
[181] [не]дилю 10 дна змолол 2 бочки жита тую муку дал за ключ
Сопизе
На горилку солод8 2 бочки жита вробил тую горилку выпили при
бытности панском
На солод 2 бочки жита вробил том солод зварил на пи(во) росходное
тое пиво выпили при бытности панском
М(е)с(е)ца декабра 25 дна змололи жита 3 бочки тую муку дал за
ключ Сопизе
М(е)с(е)ца декабра 24 дна 8 субботу як его м(и)л(о)сть пан рачил з
Близнои приехати зварил на пиво во росходе 4 бочки тое пиво выпили
при бытности панскои
Того ж часу 3 бочки муки за ключ Тарасов
[182] М(е)с(е)ца декабра 25 д(на) [..]
За ключ Тарасов 2 бочки муки д[ал]
М(е)с(е)ца декабра 23 дна 8 серед8 дал [(?) боч]ки муки росходное
за ключ Тарасов
М(е)с(е)ца генвар 3 дна 8 серед8 дал 3 бочки муки росходное за ключ
Тарасов
М(е)с(е)ца генвар 5 дна 8 патниц8 дал 3 бочки муки росходное за
ключ Тарасов
М(е)с(е)ца генвар 9 дна 8 волторок дал 2 бочки муки росходное за
ключ Тарасов

---

^е Иван Звязда, клієнт І. Гарнастая.

М(е)с(е)ца генвар 11 дна 8 четвер далом 2 бочки муки розходное за ключ Тарасов

Вепрами кормьними стравил 15 бочок жита

Таа стирта вса вышла

[183] [Лѣта Бож(его) нарож(ена)] 1554 року [м(е)с(е)ца] генвара 16 дна 8 волторок

3 розказаня его м(и)л(о)сти пана почалом стирту молотити жита таа стирта кладеня 1554 року в которуи стирте 100 коп вымолотил того всего жита 99 бочок

Тому житиу розход

М(е)с(е)ца генвар 15 дна в середѣ дал жита 2 бочки на солод зварил на пиво розходное тоє пиво выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца генвар 25 дна 8 четвер змол жита 3 бочки тую муку дал за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца генвар 19 дна 8 патицѣ на квит панеи ее м(и)л(о)сти жидѣ Швраму Маировичу 5 бочок жита дал

[184] М(е)с(е)ца генвар 20 дна 8 суботу [(?) бочки муки] розходное дал за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца генвар 22 дна 8 понедилок [...] за ее м(и)л(о)сти панеи Тарасу копу жита дал

М(е)с(е)ца генвар 23 дна 8 волторок муки розходное дал 2 бочки за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца генвар 24 дна жита 3 бочки на солод вробил тои солод зварил на пиво тоє пиво выпили при бытности панском

Того ж дна на горилку вробил жита бочку 8 солод тот солод на горилку вробил тую горилку выпили при бытности панском

М(е)с(е)ца генвар 23 дна 8 субботу 3 бочки муки розходное дал за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца генвар 28 дна 8 недилу 4 бочки муки розходное за ключ Тарасов дал

[185] [М(е)с(е)ца генвар (?) дна] 3 бочки жита на солод [вробил] тоє солод зварил на пиво розходное тоє пиво выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца феврала 1 дна 8 четвер на квит панеи ее м(и)л(о)сти 3 копы жита Белавскому

Того ж дна Щасному 2 копе жита дал

3 розказаня панеи ее м(и)л(о)сти далом Чарвасу служебнику панскому копу жита

З росказанѣ паней еѣ м(и)л(о)сти далом Богдану копу жита

М(е)с(е)ца феврала 1 дна 8 четвер жита 8робил бочку^f на солод тот солод на горилку вробил тую горилку выпили при бытности панскои

Того ж дна 8 четвер далом муки розходное 3 бочки за ключ Тарасов

[186] М(е)с(е)ца феврала 5 дна [...] [боч]ку муки розходное дал за ключ Тар[асов]

М(е)с(е)ца феврала 6 дна 3 бочки жита на солод 8робил тот солод на пиво зварил тое пиво выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца феврала 6 дна 8 волторок бочку жита на солод 8робил тот солод 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панскои

Того ж дна 8 волторок з росказанѣ паней еѣ м(и)л(о)сти Малани Поспурковне праца 2 копе жита дал

М(е)с(е)ца феврала 5 дна 8 субботу 8робил жита на солод 3 бочки тот солод зварил на пиво розходное тое пиво выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца феврала 11 дна 8 недилю муки розходное 2 бочки дал за ключ Тарасов

[187] [М(е)с(е)ца феврал]а 13 дна 8 волторок [з роск]азанѣ паней еѣ м(и)л(о)сти далом жидовци Явковой бочку муки розходное дал котораѣ прижди́ла со Индуры до паней еѣ м(и)л(о)сти

Того ж дна 8 волторок бочку жита на солод 8робил тот солод на горилку вробил тую горилку выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца феврала 15 дна 8 четвер 2 бочки солод8 зварил пиво розходное тое пиво выпили при бытности панскои

Того ж дна 8 четвер муки розходное 3 бочки дал за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца феврала 22 дна 8 суботу 8робил жита на солод бочку тот солод 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панском

[188] М(е)с(е)ца феврала 23 дна [8 ниделю] [...] бочку на солод 8робил тот солод 8ро[бил на горилку] тую горилку выпили при бытности [панскои]

М(е)с(е)ца феврала 26 дна 8 серед8 на лист паней еѣ м(и)л(о)сти Петру Удинц8 дал бочку жита

Того ж дна з росказанѣ панского Унису Уболоннику за бочку пива далом пол бочки жита выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца марта 1 дна 8 четвер на квит паней еѣ м(и)л(о)сти хлопц8 Дьяконовичу дал 4 копы жита Евхиму

^f Слова написана зверху.

М(е)с(е)ца марта 1 дна 8 четвер жита 8робил 2 бочки солод8 тот солод на горилку вробил тую горилку выпили бытности панском

М(е)с(е)ца марта 7 дна 8 серед8 жита 8робил на солод бочку тот солод вробил на горилку тую горилку штослал ку Близнои до пана его м(и)л(о)сти

[189] [М(е)с(е)ца март]а 15 дна 8 четвер 8робил [...] [боч]ки жита на солод тот солод зварил на пиво розходное тое пиво выпили на страснуи недили перед сватом

М(е)с(е)ца марта 25 дна 8 недилию 8робил жита 2 бочки на солод тот солод зробил на горилку тую горилку выпили при бытности панском

М(е)с(е)ца марта 19 дна 8 понеделок на квит панеи ее м(и)л(о)сти дал Андриику Нлугнику 6 бочок жита

М(е)с(е)ца марта 20 дна 8 волторок дал бочку муки за ключ Тарасов
Того ж дна другую бочку муки за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца марта 20 дна 8 волторок тотарину Богушу дал 2 бочки му(ки) конюшому на сичку на шбмеику копом панским

[190] Того ж дна з розказаня ее [м(и)л(о)сти панеи] Богдану Маичичу бочку муки [дал]

М(е)с(е)ца марта 22 дна 8 четвер дал бочку муки розходное за ключ Владычин

На завтрешнии ден 8 патниц8 зварил солод8 3 бочки тот солод зварил на пиво розходное тое пиво выпили бытности панскуи

М(е)с(е)ца марта 23 дна 8 патниц8 дал бочку муки розходное за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца марта 24 дна 8 суботу з розказаня его м(и)л(о)сти пана далом бочку муки Ананце мешенину слонимскому пожду⁸ шт пол петые копы гр(ошеи)

М(е)с(е)ца марта 25 дна 8 недилию дал бочку муки розходное за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца марта 26 дна 8 понеделок на горилку солод8 бочку вробил тую горилку выпили при бытности панском

[191] [М(е)с(е)ца марта] 28 дна 8 серед8 жита [(?) боч]ки 8робил на солод тот солод зварил на пиво розходное тое пиво выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца марта 29 дна 8 четвер солоду бочку 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панскои

---

⁸ Так у дакуменце.

М(е)с(е)ца марта 30 дна 8 памницѸ бочку муки дал за ключ Тарасов
М(е)с(е)ца шпрел 2 дна 8 понеделок далом бочку муки за ключ
Тарасов

М(е)с(е)ца шпрел 4 дна 8 середѸ 8робил жита на горилку тую горилку
выпили при бытности панскои

На завтрее 8 четвер дал бочку муки розходное за ключ Тарасов

ТаѸ стирта вса вышла

[192] Лѣта Бож(его) нарож(ена) 155[..] август 30 ден реистръ
молоченѸ жита 3[..]го которое в гумнѸ в стороне 50 коп вымолотил 40
бочок и 5 бочок

Тому жити розход

На горилку про пана его м(и)л(о)сти того ж жита молоченѸ солод в
вробил 3 бочки тот солод зробил в горилку штослал до его м(и)л(о)сти
пана до Промези^h тую горилку по чесном крести

На приехане его м(и)л(о)сти пана м(есе)ца шктебра 2 бочки 8 солод
8робил тот солод зварил на пи(во) розходное тое пиво выпили при
бытности панскои Ѹак (е)го м(и)л(о)сти рачил с Промезеи приехати на
завтрее светое Покровыⁱ 8 понеделок мешкал его м(и)л(о)сть два дни
третого дна выехал до Близнои

Того ж дна бочку жита вробил на солод тот солод на горилку в-
робил тую горилку выпили Ѹак его м(и)л(о)сть рачил приехат с Промезеи
до [..]

[193] [Шктебра (?) дна] [боч]ку муки дал пекарцѸ тую бочку му[ки]
[изил]и Ѹак его м(и)л(о)сть мешкал до среды

М(е)с(е)ца шктебра 8 дна 8робил жита бочку 8 солод тот солод 8робил
на горилку тую горилку штослалом до Близнои до пана его м(и)л(о)сти

М(е)с(е)ца шктебра 15 дна 8робил жита бочку 8 солод тот солод
8робил на горилку тую горилку штослалом до Близнои до его м(и)л(о)
сти пана

М(е)с(е)ца шктебра 24 дна в среду 8робил жита бочку 8 солод тот
солод 8робил на горилку тую горилку штослалом до Близнои до его м(и)
л(о)сти пана

М(е)с(е)ца шктебра 30 дна 8робил жита 2 бочки 8 солод тот солод 8робил
на горилку тую горилку штослалом до Близнои до его м(и)л(о)сти пана

^h Верагодна Промеж.

ⁱ 1 кастрычніка.

М(е)с(е)ца ноѣбра 3 дна 8робил жита бочку 8 солод *тот* солод 8робил на горилку тую горилку штослалом до Близнои до его м(и)л(о)сти пана

[194] *ѡ*ак его м(и)л(о)сть рачил *приехат* [з Близнои]

М(е)с(е)ца ноѣбра 5 дна 8 неди[лю 8робил жита] 2 бочки 8 солод *тот* солод зварил на пи[во расход]ное тое пиво выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца ноѣбра 6 дна 8 понеделок змол жита 4 бочки на *ситныи* хлиб тую муку дал за ключ Сопезе

Ноѣбра 8 дна в серед8 8робил жита бочку 8 солод *тот* солод 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панском

М(е)с(е)ца ноѣбра 9 дна 8 патиц8 дал Сопезе за ключ 3 бочки муки

Того *ж* дна 8робил бочку жита 8 солод *тот* солод 8робил на горилку выпили при бытности панском

Ноѣбра 19 дна 8 недилю дал кухмистр8 Сопезе 2 бочки муки *ситное* на хлеб

[195] [М(е)с(е)ца ноѣбра 10] дна 8 субботу дал кухми[стр8 С]опезе 2 бочки муки *ситное* на хлеб

Декабра 1 ден 8 патиц8 дал бочку *ситное* муки за ключ Сопезе

М(е)с(е)ца декаб(ра) 1 ден 8робил жита 2 бочки 8 солод *тот* солод зварил на пиво расходное тое пиво выпили при бытности панскои

Декаб(ра) 3 ден 8 неделю далом бочку муки *ситное* за ключ Сопижин

На тои же недѣли 8 четвер бочку муки *ситное* дал за ключ Сопизе

8 субботу 9 дна дал бочку муки *ситнои* за ключ Сопижин

8 волторок 11 дна дал бочку муки *ситнои* за ключ Сопѣзе

Декаб(ра) 23 дна бочку муки *ситнои* дал за ключ Сопезе

[196] Декаб(ра) 26 дна 8 волторок [дал муки *ситнои*] бочку за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца декабра 21 дна 8 недилю муки *ситнои* бочку дал за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца генвар 2 дна^j за ключ Тарасов дал бочку муки *ситнои* за ключ Тарасов^k

Генвар 7 дна в недилю дал бочку муки *ситнои* за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца генвар 17 дна муки *ситнои* бочку за ключ Тарасов

^j Год не пазначаны, але па храналогіі, звянай з апрацоўкай жыта гэта 1555 г.

^k Так у дакуменце.

М(е)с(е)ца феврал 13 дал бочку муки за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца марта 19 дна 8 понедилок як его м(и)л(о)сть рачил з Близнои приехати

Того ж дна дал бочку муки ситнои за ключ Тарасов

[197] [М(е)с(е)ца марта 20] дна 8 волторок бочку муки [ситнои] за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца марта 28 дна 8 серед8 дал бочку муки ситнои за ключ Тарасов

Тое жито все вышло

М(е)с(е)ца декаб(ра) 26 дна 8 волторок молоченя ввса дворному стирты 8 которои стирты 100 (?) копа то стирта кладеня 1553 рок8

Вымолоту 8 сего того ввса 3 бочок

Тому ест ввсу расход

Кормною животиною стравил 5 коп ввса

М(е)с(е)ца декаб(ра) 26 дна¹ 8 волторок на кони панскии бочку ввса дал

Того ж часу на кони панскии бочку ввса дал

М(е)с(е)ца декаб(ра) 28 дна 8 четвер на кони пани ее м(и)л(о)стивое бочку ввса дал

[198] М(е)с(е)ца декаб(ра) 28 дна 8 четвер [на кони панскии бо]чку ввса дал

Декаб(ра) 29 дна 8 патниц8 на к[они панскии] бочку ввса дал

М(е)с(е)ца декаб(ра) 30 дна далом на кони панскии бочку ввса

Того ж дна на кони пана Богушовы Миткевича дал бочку ввса

М(е)с(е)ца декабра 31 ден 8 недилю на кони панскии бочку ввса дал

М(е)с(е)ца генвар 1 ден^m 8 понедилок на кони панскии бочку ввса дал

М(е)с(е)ца генвар 2 дна 8 волторок на кони панскии бочку ввса дал

Того ж м(е)с(е)ца з росказаня пана его м(и)л(о)сти Словику дал певц8 пол бочки ввса дал

М(е)с(е)ца генвар 3 дна 8 серед8 з росказаня пана его м(и)л(о)сти далом Белавскому бочку ввса

[199] [М(е)с(е)ца генвар 3 дна 8 сере]д8 на кони панскии бочку вв[са дал]

[М(е)с(е)ца] генвар 4 дна 8 четвер на кони панскии бочку ввса дал

Генвар 5 дна 8 патниц8 на кони панскии бочку ввса дал

Генвар 6 дна 8 с8боту на кони панскии бочку ввса дал

---

¹ Тут 1553 г.

^m 1554 г.

Генвар 7 дна 8 недилію на коні панскіі бочку ўса дал

Генвар 8 дна на коні панскоі бочку ўса дал

М(е)с(е)ца генвар 9 дна 8 волторок на коні панскіі бочку ўса дал

Генвар 15 дна 8 суботу на коні панскіі бочку ўса дал

Того ж дна з росказанья яго м(и)л(о)сти пана на коні бурога Романовы пол бочки ўса дал

[200] Того ж дна з росказанья яго [м(и)л(о)сти пана на ко]ни пани Славутиной пол бочки [ўса дал]

Того ж дна з росказанья яго м(и)л(о)сти пана [на коні] пана Заморенковы Петровы пол бочки ўв[са дал]

М(е)с(е)ца генвар 14 дна 8 недилію на коні панскіі бочку ўса дал

Того ж дна з росказанья яго м(и)л(о)сти пана дал Михалку Близнениці пол бочки ўса на выправлене скур сўромети

М(е)с(е)ца генвар 15 дна 8 понеділок на коні панскіі бочку ўса дал

Генвар 16 дна 8 сўботу на коні панскіі бочку ўса дал

Того дна з росказанья яго м(и)л(о)сти пана далом служебніку панскому Щасному бочку ўса

Генвар 17 дна 8 середѣ на коні панскіі бочку ўса дал

Генвар 17 дна 8 середѣ з росказанья яго м(и)л(о)сти пана на коні Богушовы Миткевича і на пана Івановы Мелешкевича бочку ўса дал

[201] [Генвар 18] дна 8 четвер на коні панскіі [бочку ўса] дал

Генвар 19 дна 8 пятницѣ з росказанья яго м(и)л(о)сти пана на коні кн(а)за Ковельског(о)^п бочку ўса дал

М(е)с(е)ца генвар 21 дна 8 недилію на коні панскіі бочку ўса дал

Генвар 22 дна 8 понеділок на коні панскіі бочку ўса дал

Того ж дна з росказанья яго м(и)л(о)сти пана на коні кн(а)ж(н)и Нелединское^о бочку ўса дал

Генвар 23 дна 8 волторок на коні панскіі бочку ўса дал

Генвар 24 дна 8 середѣ на коні панскіі бочку ўса дал

Того ж дна 8 середѣ з росказанья яго м(и)л(о)сти пана на коні кнегини Нелединское бочку ўса дал і як вернулася із Жировіч до яго м(и)л(о)сти пана

^п Тут ідзе гаворка пра Васіля Міхайлавіча Сагушківіча Ковельскага.

^о Верагодна тут ідзе гаворка пра жонку князя Андрэя Іванавіча Нелядзінскага – Ганну Іванаўну Кунцэвічаўну. Князь займаў пасады віленскага падключніка і менскага войта. У 1557 г. для яго было зроблена апісанне Менска, сужбаў, двароў. Дакумент унікальны па свайму значэнню для Менска. [13, sygn.345, k.13–33].

Генвар 25 дна 8 четвер на кони панский бочку wса дал

[202] М(е)с(е)ца генвар 26 дна 8 по[недилок на кони панс]кий бочку wса дал

Того ж дна з росказанья его [м(и)л(о)сти пана] на кони пана Wсталевы пол бочки wса дал

Генвар 27 дна 8 суботу з росказанья его м(и)л(о)сти пана на кони кназа Кг(е)дроитевыи^p бочку wса дал

Того ж дна 8 суботу на кони панский бочку wса дал

Генвар 28 дна 8 недилю на кони панский бочку wса дал

Генвар 29 дна 8 понедилок на кони панский бочку wса дал

Генвар 30 дна 8 волторок на кони панский бочку wса дал

Того ж дна 8 з росказанья его м(и)л(о)сти пана на кони пана Илвовы Wбразцовы пол бочки wса дал

Генвар 31 ден 8 серед8 на кони панский бочку wса дал

[203] [Феврал 1] дна 8 четвер на кони пан[ский бочку w]са дал

Того ж дна з росказанья его м(и)л(о)сти пана на кони кн(а)за Кг(е)дроитевыи бочку wса дал

Феврал 2 дна 8 патниц8 на кони панский бочку wса дал

Того ж дна 8 патниц8 з росказанья его м(и)л(о)сти пана на кони пана Петровы Полочениновы бочку wса дал

Того ж дна з росказанья его м(и)л(о)сти пана Яну 8раднику Казаровскому бочку wса дал

Феврал 3 дна 8 суботу з росказанья его м(и)л(о)сти пана на кони пана Петровы Полочениновы бочку wса дал

Того ж дна 8 суботу на кони панский бочку wса дал

Феврал 4 дна 8 недилю на кони панский бочку wса дал

[204] Того ж дна з росказа[нья его м(и)л(о)сти пан]а на кони пана Петровы Поло[чениновы] бочку wса дал

Феврал 5 дна 8 понедилок з росказанья его м(и)л(о)сти пана на кони пана Петровы Полочениновы бочку wса дал

Того ж дна на кони панский бочку wса дал

Того ж дна з росказанья его м(и)л(о)сти пана Яну Казаровскому 8раднику дал бочку wса

Феврал 6 дна 8 волторок на кони панский бочку wса дал

Того ж дна на возники панский wса пол бочки дал Есковой жидовца бо тыми возниками ездила 8 справах панеи ее м(и)л(о)сти

---

^p Без імя дакладна вызначыць князя немагчыма.

Феврал 7 дна 8 серед8 на кони панский бочку wca да

Феврал 8 дна 8 четвер з росказаня его м(и)л(о)сти пана на кони кн(а)за Кг(е)дроитевы бочку wca дал

Того ж дна на кони панский бочку wca дал

[205] [Феврал] 8 дна з росказаня [его м(и)л(о)сти пана] на кн(а)за Ковелского кони [бочку] wca дал

Феврал 9 дна 8 патиц8 на кони панский бочку wca дал

Феврал 10 дна 8 суботу на кони панский бочку wca дал

Феврал 11 дна на кони панский бочку wca дал

Феврал 12 дна на кони панский бочку wca дал

Феврал 13 дна 8 волторок на кони панский бочку wca дал

Того ж дна з росказаня его м(и)л(о)сти пана ІАну 8раднику Казаровскому бочку wca дал

Феврал 14 дна 8 серед8 на кони панский бочку wca дал

Того ж дна 8 серед8 дал пол бочки wca на кони панский которыми конми возили жидовку ІАцковую до Городна

[206] Феврал 14 дна 8 четвер [на кони панский] бочку wca дал

Феврал 15 дна 8 патиц8 на ко[ни пан]ский бочку wca дал

Феврал 17 дна 8 суботу на кони панский бочку wca дал

Феврал 20 дна 8 волторок на кони панский бочку wca дал

Феврал 22 дна 8 четвер з росказаня его м(и)л(о)сти пана послалом до Близ(нои) 2 бочки wca дал

Того ж часу лежал^q Пекраи с конми панскими тыж деи шест коней было з ним 2 бочки wca без бытности панской

Феврал 23 дна з росказаня ее м(и)л(о)сти паней далом Петру Wдинц8 бочку wca

Феврал 24 дна 8 четвер з росказаня его м(и)л(о)сти пана послалом до Близной 2 бочки wca

М(е)с(е)ца марта 20 дна далом на кони панский бочку wca

М(е)с(е)ца марта 24 дна 8 патиц8 з росказаня его м(и)л(о)сти пана далом на кони пана Горановы Василевы пол бочки wca дал

[207] [М(е)с(е)ца марта 25] дна 8 суботу з росказаня [его м(и)л(о)сти па]на на кони Гораиновы пол бочки wca дал

М(е)с(е)ца марта 27 дна 8 понедилок з росказаня его м(и)л(о)сти пана на кони Станислава Глибовича 8зал Богуи тотарин бочку wca

^q Так у тэксце.

Марта 31 дна 8 субботу далом на кони панский бочку wвса дал
М(е)с(е)ца апрел 9 дна 8 понедилок на кони панский бочку wвса дал
Лѣта Бож(его) нарож(ена) 1553 року м(е)с(е)ца июля

Пшеници змолотил 30 коп и пол 2 копы вымолотил с тоє пшеници
14 бочок

Тоє пшеници росход

На солод вробено 2 бочки пшеници тоє зварело на пиво тоє пиво выпили
при бытности панской, бочку на хлеб пшеници змолото тои зидено при
бытности панской якъ его м(и)л(о)сти рачил с Промези приехати

[208] По вторе тоєж пшеници [5 бочек 8 солод] то зварено на пиво
и тоє 8роб[ено] [пиво wмослал] до пана его м(и)л(о)сти до Близной
кгды [мешкал] там недел пamt почонши wт Покрова [...] ажъ до св(е)того
Михаила[†]

А потом его м(и)л(о)сти рачил приехати з Близное до Wзерницы
ино тоєж пшеници вробил в солод бочок шесть тоє зварено и тоє пиво
выпито при бытности панской почонши wт св(е)того Михаила аж до
св(е)того Юрья ноября 26 дна и бочку муки тоєж пшеници на хлебъ дал

Таа пшеница вса вышьла

Ярици 27 коп тою яриц8 змолотил вымолотил 15 бочок тои ярици
росход

М(е)с(е)ца декаб(ра) 29 дна 8 пamtниц8 8робил ярици 3 бочки 8 солод
тот солод зварил на пиво росходное тоє пиво выпили при бытности
панской

М(е)с(е)ца генвар 4 дна^s 8 четвер 8робил ярици 3 бочки 8 солод тот
солод зварил на пиво росходное тоє пиво выпили при бытности панской

М(е)с(е)ца генвар 12 дна 8 пamtниц8 солод8 8робил яричного бочку
тот солод 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панской

[209] [М(е)с(е)ца генвар 12(?) дна 8 пamtни]ц8 8робил ярици [(1)
бочку 8 солод тот солод] зварил на пиво росходное [тоє пиво] выпили
при бытности панской

Того дна 8робил ярици бочку 8 солод тот солод 8робил на горилку
тую горилку выпили при бытности панской

Ярици 6 бочок поиели

Таа ярица вса вышла

[†] 8 лістапада.

^s 1554 г.

Лѣта Бож(его) нарож(ена) 1553 року ечменю нажал 83 копы с тоє ж сумы попом десетины дан 20 коп шмьнадцать снопов

Тот ечмень помолотил 70 коп и 4 копы и сорок снопов того ечменю вымолотил 37 бочок

Тому ечменю расход

М(е)с(е)ца генвар 1 дна 8 понедилок 8робил ечменю 2 бочки 8 солод тот солод 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панскои

[210] М(е)с(е)ца генвар 4 дна 8 четвер 8роб[ил ечменю] 3 бочки 8 солод тот солод зварил на [пиво расход]ное тоє пиво выпили при бытн[ости панскои]

М(е)с(е)ца генвар 7 дна 8 недилю 8робил ечм[ень] бочку 8 солод тот солод 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца генвар 8 дна 8 понедилок ечменю 8робил 2 бочки на кр҃пы тии крупы поели при бытности панском

М(е)с(е)ца генвар 25 дна 8 четвер 8робил ечменю пол 2 бочки 8 солод тот солод 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца генвар 24 дна 8робил солод҃ ҃ачного бочку тот солод 8робил на горилку тую горилку выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца генвара 24 дна 8 понедилок конми панскими возниками стравил пол бочки ечменю

На тои же недили жид҃ Еску дал пол бочки ечменю ҃ак ехал до Городна возниками панскими 8 справах пана его м(и)л(о)сти

[211] [..] дна 8 четвер 8робил ечменю [(?) бочки 8] солод тот солод зварил на шцот [тот ш]цот доели при бытности панском

М(е)с(е)ца марта 19 дна 8 понедилок 8робил ечменю пол 2 бочки на кр҃пы тии крупы поели при бытности панском

М(е)с(е)ца шпрел 4 дна 8 серед҃ 8робил 8 солод ечменю 3 бочки тот солод зварил на пиво расходное тоє пиво выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца шпрел 12 дна 8 четвер 8робил солод҃ ҃ачного пол трети бочки тот солод зварил на пиво расходное тоє пиво выпили при бытности панскои

М(е)с(е)ца ма҃а 4 дна 8 субботу з росказан҃а его м(и)л(о)сти пана на кони пана Нарбутовы и на пана Есмановы кони пол бочки ечменю ҃ак были 8 пана его м(и)л(о)сти

Посиел ечменю 11 бочок

М(е)с(е)ца маѣ 7 дна 8 понедилок 8робил ечменю 2 бочки на крѣпы
тыи крупы поели при бытности панскои

[212] М(е)с(е)ца маѣ [(?) дна] 8робил 2 бочки ечменю 8 со[лод тот
солод зварил] на пиво розходное тое пиво [выпили при] бытности
панском

Тот ечмен 8вес вышел

Греччины нажал 40 коп и 20 снопов

Тую греччину всю змолотил

Вымолотил 14 бочок греччины

Тои греччины розход

Вепрама кормными стравил 3 бочки

Греччины 5 бочок на насине

М(е)с(е)ца шпрел 9 дна[†] 8 понедилок з розказанѣ его м(и)л(о)сти
пана почалом стирту жита молотити в которои стирте 100 коп жита таѣ
стирта мого кладенѣ

Змолотил 80 коп а вымолотил 80 бочок сеи

[213] [М(е)с(е)ца шпрел 9] и з розказанѣ [его м(и)л(о)сти пана] [...]
далом 30 коп жита немо[лочного]

Тому житу розход молоченому [...] солоды 8роблено

М(е)с(е)ца шпрел 10 дна 8 волторок далом 2 бочки муки за ключ
Тарасов

М(е)с(е)ца шпрел 11 дна 8 серед8 далом бочку муки за ключ Тарасов

Того ж бочку 8 солод жита 8робил тот солод на горилку вробил тую
горилку выпили при бытности панскои

Шпрел 11 дна 8 серед8 з розказанѣ панеи ее м(и)л(о)сти бочку муки
дал Маницы пани Есмановои што блазну есть

М(е)с(е)ца шпрел 12 дна 8 четвер на кони панскии бочку муки дал
на шбмешку

М(е)с(е)ца шпрел 13 дна 8 патниц8 дал 2 бочки муки за ключ Тарасов

Шпрел 15 дна 8 недилю з розказанѣ панеи ее м(и)л(о)сти далом
Бызавскому 2 бочки жита

[214] Шпрел 16 дна 8 понед[илок дал бочку (?)] муки за ключ Тарасов

Того ж дна 8робил жита 8 солод 2 [бочки] тот солод зварил на пиво
розходное тое пиво выпили при бытности панском

Шпрел 17 дна 8 волторок далом бочку муки за ключ Тарасов

[†] 1555 г. Хутчэй за ўсё гэта працяг часткі па жыту, паслядоўнасць месяцаў супадае.

Того ж дня ўробил жита 2 бочки 8 солод тот солод зварил на пиво
росходное тоє пиво выпили при бытности панском

М(е)с(е)ца ўпрел 25 дня 8 четвер дал бочку муки за ключ Тарасов

Того ж дня бочку жита 8 солод ўробил тот солод зварил на пиво
росходное тоє пиво выпили при бытности панском

Ўпрел 19 дня 8 патницѣ солодѣ ўробил 3 бочки жита тот солод
зварил на пиво росходное тоє пиво выпили при бытности панском

Того ж часу далом 2 бочки муки за ключ Тарасов

Ўпрел 22 дня 8 понедельник далом бочку муки за ключ Тарасов

[215] [Ўпрел 24 дня 8 сере]дѣ дал бочку [муки за ключ Та]расов

[Ўпрел] 26 дня 8 четвер ўробил жита 8 солод три бочки тот солод
зварил на пиво росходное тоє пиво выпили при бытности панскои

Того ж дня ўробил бочку жита 8 солод тот солод на горилку вробил
тую горилку выпили при бытности панском

Ўпрел 28 дня 8 субботу дал бочку муки за ключ Тарасов

Ўпрел 29 дня бочку муки дал за ключ Тарасов

Того ж дня ўробил бочку жита 8 солод 3 бочки тот солод зварил на
пиво тоє пиво выпили при бытности панском

Того ж дня на лист еє м(и)л(о)сти дал Андриику ключнику 4 бочки
жита

На квит пана его м(и)л(о)сти дал 5 бочок жита Ўбраму Маировичу
жидѣ слонимскому

М(е)с(е)ца ўпрел 30 дня 8 понедельник ўробил жита бочку 8 солод тот
солод ўробил на горилку тую горилку выпили при бытности панском

[216] М(е)с(е)ца маѣ 1 дня [8 волторок бочку муки дал] за ключ
Тарасов

М(е)с(е)ца маѣ 3 дня дал за ключ [Тарасов] 2 бочки муки ни(?)

Маѣ 4 дня 8 патницѣ ўробил жита 8 солод 3 бочки тот солод зварил
на пиво росходное тоє пиво выпили при бытности панском

Маѣ 5 дня 8 субботу дал бочку муки за ключ Тарасов

Маѣ 6 дня 8 недилю ўробил жита бочку 8 солод тот солод ўробил
на горилку тую горилку ѡтослал до пана его м(и)л(о)сти до Жерднои ѡак
был его м(и)л(о)сть пан 8 пана Ўстаѣ на лист панскии

Маѣ 8 дня 8 волторок дал бочку муки за ключ Тарасов

Того ж дня дал бочку муки другу за ключ Тарасов

Маѣ 11 дня 8 патницѣ дал бочку муки за ключ Тарасов

Того ж дна ґробил 2 бочки жита ґ солод *том* солод зварил на пиво
росходное выпили при бытности панском

Маѡ 12 дна дал за ключ Тарасов бочку муки

[217] [Маѡ (?) дна] за ключ Тарасов [дал бочку муки]

[Того ж] дна ґробил жита 2 бочки ґ солод [*том*] солод зварил на пиво
росходное выпили при бытности панском

Того ж дна ґробил 2 бочки жита ґ солод *том* солод на горилку вробил
тую горилку выпили при бытности панском

М(е)с(е)ца маѡ 18 дна ґ патницґ дал бочку муки за ключ Тарасов

3 росказанѡ паней ее м(и)л(о)сти 2 бочки муки дал Юхну Давыдовичу

М(е)с(е)ца маѡ 20 дна ґ недилю дал бочку муки за ключ Тарасов

М(е)с(е)ца маѡ 23 дна ґ середґ ґробил жита бочку ґ солод *том* солод
зварил на пиво тое пиво выпили при бытности панском

Маѡ 24 дна ґ четвер ґробил 2 бочки солоду на горилку тую горилку
до Промезеи с паном его м(и)л(о)сти повезли

[218] немолоченому жыту ро[сход] [...] и снопов емь

Ұпрел 12 дна з росказанѡ [пана его (паней ее) м(и)л(о)сти] далом на
кони Гораиновы пана [...] дали снопов жита ѡк был братею своею

Того ж дна з росказанѡ паней ее м(и)л(о)сти дал Богдану Маичичу 5
снопов жита на кони его

Того ж часу з росказанѡ паней ее м(и)л(о)сти дал пани Славутиной
5 сно[п]ов жита на кони ее

Того ж дна на ко[ни] ее м(и)л(о)сти дал пани Славутиной 5 коп жита

Ұпрел 16 дна з росказанѡ пана его м(и)л(о)сти на пани Ратомское^и
на кони дал копу жита

Того ж дна з росказанѡ пана его м(и)л(о)сти дал на кони кн(ѡ)за
Кг(е)дро(и)тевы 3 снопов жита

Того ж дна з росказанѡ панского дал на кони Богдановы Маичича
30 снопов жита

Того ж дна з росказанѡ паней ее м(и)л(о)сти дал Или служебнику
пана Гаврилову 30 снопов жита

[219] [Ұпрел] (?) дна [...] [з росказанѡ] паней ее м(и)л(о)сти далом [...] панскому тридцат снопов [жита]

[Ұпрел] 19 дна ґ патницґ з росказанѡ паней ее м(и)л(о)сти дал
Пискуновой Мари копу жита

^и Барбара Васілеўна Саламярэцкая, жонка Канстанціна Ратомскага.

Того ж дна з росказанья панского на кони пана Илвовы Ўбразцовы дал 40 снопов жита як ночовал дви ночи

Того ж часу з росказанья панского дал 8сим служебником копу жита як ехал до пана вища до Порозова пан его м(и)л(о)сти

М(е)с(е)ца шпрел 24 дна 8 волторок з росказанья панского на кони пана Еновой Викторинов[о]и дал 36 снопов жита

На завтрее 8 серед8 з росказанья паней ее м(и)л(о)сти паней дал Максиму Гурцевичу

30 снопов жита

Того ж дна на кони панский копу жита дал

Шпрел 16 дна з росказанья панского на кони пана Ўстапевы Тишкевича 30 снопов жита дал

Того ж дна з росказанья панского дал Юрку 5 снопов жита, Петру Ўдинцу 5 снопов жита, Владыца дал 5 снопов жита

[220] Того ж дна 8 четвер [..] Максиму Весому дал [(?) снопов жита]

Шпрел 29 дна 8 недилю з рос[казанья его м(и)л(о)сти] пана на кони пана Ўстапевы Тиш[кевича] дал 20 снопов жита як был 8 пана его м(и)л(о)сти два дни

М(е)с(е)ца маѣ 1 дна 8 волторок на кони панский копу жита дал

Маѣ 3 дна 8 четвер з росказанья панского дал Ўниску Ўболонни[ку] копу жита

Того ж дна з ро[сказ]анья паней ее м(и)л(о)сти дал копу жита п[..] служебнику панскому

Маѣ 5 дна 8 суботу з росказанья панского дал на кони пани Ратомское 40 снопов жита як ночовала едучи до дому

Того ж дна з росказанья пана его м(и)л(о)сти дал Стасу Мысливц8 20 снопов жита

Маѣ 8 дна 8 волторок на кони панский копу жита дал

Того ж дна з росказанья панского дал на кони пани Ўстапевой 20 снопов жита

[221] [Маѣ 10 дна 8 серед8] [з роск]азанья панского [на кони пани Ўстапе]вой дал 30 снопов жита

[Маѣ 11 дна] дна 8 четвер з росказанья пана его м(и)л(о)сти [дал] на [к]они пани Ўстапевой 15 снопов жита

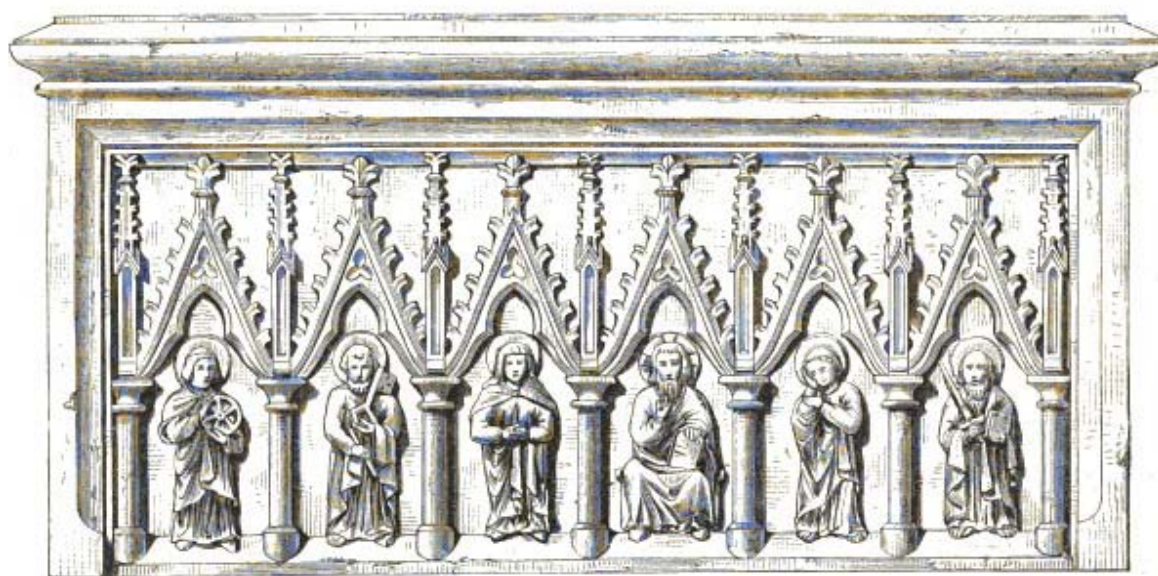
Т[ог]о ж часу на кони панский копу жита дал

Маѡа 16 дна 8 середѡ з росказанѡ панского далом на кони пани Есмановои 5 снопов жита ѡак приеждала до панеи ее м(и)л(о)сти навешчат

Таѡа стирта в[са] вышла

Спіс літаратуры

1. Адзел рукапісаў Бібліятэкі Літоўскай Акадэміі навук. – Ф. 16. – Спр. 9; Ф. 16. Спр. 44.
2. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т. 14. Инвентари имений XVI-го столетия. – Вильна, 1888.
3. Белы, А. In Laudem Cerevisiae (На Хвалу Піва) / А. Белы // Наша страва: Сапраўдная беларуская кухня. – Мінск, 2009. – С. 444–446.
4. Голубеў, В. Маёнтак Лошыца ў XVI ст. (Панскі двор і феадальная вёска паводле рээстра 1557 г.) / В. Голубеў // Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 940-годдзя горада): Матэрыялы міжнароднай навук.-практ. канф (Мінск, 7–9 верасня 2007 г.) / Рэдкал. А. А. Каваленя і [інш.]. – Мінск, 2008. – С. 91–96.
5. Сліж, Н. Астрожчыцкі замак у сярэдзіне XVI ст. / Н. Сліж // Архіварыўс. – Вып. 8. – Мн., 2010. – С. 121–129.
6. Сліж, Н. Подорожі Віленскаго епіскапа Павла Гольшанскаго у 1538–1539 р. / Н. Сліж // Молода нація: Альманах. – Київ, 2003. – № 3 (28). – С. 104–110.
7. Сліж, Н. Сям’я Івана Гарнастая, падскарбія ВКЛ / Н. Сліж // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – № 38. – Беласток, 2012. – С. 7–46.
8. Сліж, Н. Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастай з роду Багавіцінавічаў (?–1575) / Н. Сліж // Homo historicus. – 2008. – С. 78–91.
9. Шолкович, С. Предисловие / С. Шолкович // Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. – Т.4. Акты Брестского гродского суда. – Вильна, 1870. – С. I–LVIII.
10. Якімовіч, Ю. Саладоўня / Ю. Якімовіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 6. Кн. 1. – Мн., 2001. – С. 210.
11. Alexandrowicz, S. Misteczka Białorusi i Litwy / S. Alexandrowicz // Rocznik Białostocki. – 1961. – № 1. – S. 98–103.
12. Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Rkps. 3419.
13. Archiwum Główne Aktów Dawnych. – Archiwum Potockich z Radzyna. – Sygn. 295, 345, 366, 390. 407.
14. Chodkiewicz, A. Nauka robenia piwa / A. Chodkiewicz. – W., 1811.
15. Herman, I. Ziemianin albo gospodarz inflanski w roku MDCLXII do druku podany a teraz z niemieckiego na polski język przetłumaczony w roku w1671 / I. Herman. – Słuck, 1673.

Научная жизнь

Карев Д. В.

ДВЕ КОНФЕРЕНЦИИ: БЕЛАРУСЬ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЙ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОГО МИРА XVI – НАЧАЛА XXI в.

В 2012 г. кафедра экономической теории Гродненского государственного университета им. Янки Купалы совместно с Гуманитарным центром исследований Восточной Европы (Гродно), Институтом истории Национальной Академии наук Беларуси (Минск) и Гродненским государственным музеем истории и религии провели две международные научные конференции: «Восточнославянский мир Великого княжества Литовского и его культурное наследие в исторической памяти и историографической рефлексии народов Восточной Европы» (27–29 апреля 2012 г.) и «Беларусь-Россия-Украина: диалог народов и культур» (2–4 июля 2012 г.).

Необходимость и полезность для наших народов этих международных конференции в 2012 г. была вызвана выявлением образа народов-соседей Восточной Европы в их исторической памяти Нового и частично Новейшего времени. Тема исторической памяти была доминантной на протяжении обеих конференций. К организации проведения конференций были привлечены ведущие эксперты из пяти восточноевропейских государств (Беларусь, Россия, Украина, Литва, Польша). На основе текстов докладов участников конференций в 2013 г. был издан мемориальный сборник научных статей, посвященный выдающимся историкам России, Беларуси и Украины – исследователям восточнославянского мира: Матвею Кузьмичу Любавскому – ректору Московского императорского университета и академику АН СССР; профессору, д.и.н. Александру Александровичу Зимину; профессору, д.и.н. Игорю Вацлавичу Оржиховскому; академику НАН Украины, профессору, д.и.н. Ярославу Дмитриевичу Исаевичу [«Беларусь, Расія, Україна: дыялог народаў і культур». Гродна: ЮРСАПРЫНТ, 2013. 320 с.].

Данные конференционные проекты были посвящены вопросам отражения белорусско-российско-украинских отношений в период Средневековья и Нового времени в общественном сознании и исторической памяти народов Беларуси, России и Украины начиная с XVI века. С этого времени обостряется проблема исторического выбора и цивилизацион-

ного развития тех восточнославянских народов (белорусов и украинцев), которые силой исторических обстоятельств развивались в рамках другого (наряду с Российским государством) крупного политического образования Восточной Европы – Великого княжества Литовского. Проблема дальнейшего исторического пути развития Беларуси и Украины с XVI века и до настоящего времени оказалась теснейшим образом связанной с развитием Российской цивилизации. Отношение между Россией с одной стороны, белорусскими и украинскими землями ВКЛ – с другой, до включения их в состав Российской империи, развивались далеко не безоблачно. Плодотворные экономические и культурные связи между братскими народами нередко прерывались периодами острых и трагических военно-политических конфликтов. В рамках Российской империи (особенно со второй половины XIX в.) и в советский период истории белорусское и украинское общества и их культуры прочно входят в орбиту воздействия российского геополитического и социокультурного «поля». Российский фактор, столь значимый в истории белорусского и украинского этносов и их культур, не мог не присутствовать в философско-исторических трудах, религиозной мысли, общественно-политической публицистике, исторических работах белорусских, украинских и российских авторов, привлекая особо пристальное внимание белорусской и украинской общественной мысли к России в кризисные периоды, когда происходили радикальные преобразования социально-экономических и политических структур российского, белорусского и украинского обществ. В центре проблемы лежало стремление белорусской, украинской и российской интеллектуальной элиты XVI – начала XXI века понять характер взаимодействия Беларуси и Украины с российской цивилизацией, выработать оптимальную формулу приобщения к восточнославянским христианским (преимущественно православным) ценностям при сохранении своей этнической и социокультурной индивидуальности.

Исследование поставленной проблемы методом «мозгового штурма», по мнению организаторов конференции, важно не только для изучения развития белорусской, российской и украинской общественной и исторической мысли, но необходимо для понимания сути общественных дискуссий по проблемам интеграции Беларуси, России и Украины на современном этапе, которые отражаются в определенной политической линии этих государств. Историографический анализ позволяет выявить позитивное ядро в различных концепциях и направлениях общественной и исторической мысли восточнославянских народов, где делалась

попытка осмыслить богатейший опыт общения с Россией в поиске своего пути развития, определении перспектив дальнейшего сосуществования трех этнически и культурно близкородственных восточнославянских этносов. Определение степени воздействия российского фактора на общественное сознание Беларуси и Украины, а также белорусского и украинского вклада в формирование культурных традиций России, характера этого воздействия и тех социокультурных и политических последствий, которые влияют на выбор исторического пути Беларуси, Украины, России в будущем – одна из актуальнейших задач исторической науки наших стран.

Конференции проводились в рамках общего проекта по исследованию исторического пути Беларуси, Украины, России и его отражению в историографии этих стран. Поэтому целью проекта являлось исследование социокультурных закономерностей и специфики формирования «образа ВКЛ» в общественной и исторической мысли Беларуси и Украины, в белорусской и украинской историографиях XIX – начала XXI в., а также аналогичного явления – «образа Беларуси и Украины» – в общественной и исторической мысли России. Для успешной реализации цели проекта его разработчики предполагали поставить и попытаться решить следующие задачи:

- исследовать информационные возможности источниковой информации по указанной проблеме (их количество; специфику жанра; характер представительности и достоверности; проблемы видовой классификации);
- определить специфику воздействия «факторов ВКЛ» на общественное сознание, историческую мысль и историческую науку Беларуси и Украины;
- определить степень и каналы воздействия российского фактора на общественно-историческую мысль, белорусскую и украинскую историографию истории ВКЛ в XIX – начала XXI в.;
- проанализировать причины общественно-политического и социокультурного характера, определявшее специфику «образа ВКЛ» в исторической мысли Беларуси и Украины указанного периода;
- создать итоговый качественный информационный продукт в формате сборника статей по материалам конференций, с целью его дальнейшей трансляции в учреждениях Министерства культуры, Министерства образования и в сфере управления национально-культурными процессами Беларуси, России, Украины (музеи, библиотеки, вузы, академические учреждения исторического профиля и т. д.).

Практический аспект проблемы, решению которого были посвящены данные конференционные проекты, был связан с выработкой сбалансированной национально-культурной политики в сфере белорусско-российско-украинских отношений, ориентированной на создание климата толерантности в межкультурном диалоге братских восточнославянских народов, укрепления интеграционных тенденций и сохранения совместного культурного наследия.

В работе конференций 2012 г. приняли участие более 50 человек (47 докладов и сообщений во время пленарных заседаний и работы трех круглых столов, а также 8 стендовых докладов) из пяти стран Восточной Европы, представлявших следующие организации: Беларусь – Белорусский государственный университет, университеты Бреста, Гродно и Могилева, Республиканский институт высшей школы, Институт истории НАН Беларуси, Национальный исторический архив; Литва – Вильнюсский университет; Польша – Белостокский университет; Россия – Брянский государственный университет, Российский государственный гуманитарный университет, Институт славяноведения РАН); Украина – Киевский национальный университет, Национальный Горный университет г. Днепропетровска, Черкасский национальный университет, Институт истории НАН Украины, Национальная библиотека Украины. Научная актуальность и практическая значимость проектов 2012 г. была обусловлена тем, что в настоящее время в Республике Беларусь отсутствует основательная традиция *системного комплексного изучения* совместного культурного наследия нашего народа и ближайших соседей (Украины, России). Это ослабляет возможности не только исследовательских, но и управленческих структур нашего государства в прогнозировании процессов социокультурного сотрудничества указанных народов в ближайшей и среднесрочной исторической перспективе.

Практическая часть конференционных проектов 2012 г. предполагала выработку конкретных рекомендаций относительно форм и методов «развязки» проблем совместного изучения историко-культурного наследия восточнославянских народов, а также возможности использования данного наследия как фактора развития культурно-познавательного и экологического туризма на современном этапе.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Воронин Василий Алексеевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Беларуси древнего времени и средних веков Белорусского государственного университета (Минск)

Дедук Андрей Владимирович – специалист I категории отдела обеспечения сохранности и государственного учета документов Российского государственного архива древних актов (Москва)

Глинский Евгений Станиславович – магистр гуманитарных наук, аспирант кафедры истории Беларуси древнего времени и средних веков Белорусского государственного университета (Минск)

Дзярновіч Олег Івановіч – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории НАН Беларуси (Минск)

Дудько Анастасия Дмитриевна – магистр филологических наук, старший преподаватель кафедры английской филологии Гродненского государственного университета им. Янки Купалы (Гродно)

Змитрукевич Анна Антоновна – магистр филологических наук, старший преподаватель кафедры немецкой филологии Гродненского государственного университета им. Янки Купалы (Гродно)

Казаков Александр Владимирович – кандидат исторических наук, преподаватель кафедры истории Беларуси и политологии Белорусского государственного технического университета (Минск)

Карев Дмитрий Владимирович – доктор исторических наук, профессор кафедры экономической теории и всеобщей истории Гродненского государственного университета им. Янки Купалы (Гродно)

Кежа Юрий Николаевич – магистр гуманитарных наук, аспирант кафедры историко-культурного наследия Беларуси Республиканского института высшей школы (Минск)

Ковалев Антон Владимирович – магистр гуманитарных наук, аспирант кафедры историко-культурного наследия Беларуси Республиканского института высшей школы (Минск)

Лицкевич Олег Владимирович – историк (Минск)

Павловская Анна Генриховна – кандидат исторических наук, научный сотрудник института «Artes Liberales» Варшавского университета (Варшава)

Самусик Андрей Федорович – кандидат исторических наук, доцент кафедры экономической истории Белорусского государственного экономического университета (Минск)

Слиж Наталья Владимировна – кандидат исторических наук, доцент кафедры общественного и международного права Гродненского филиала «БИП – Института правоведения» (Гродно)

Стренковский Сергей Петрович – кандидат исторических наук, первый проректор Минского городского института развития образования (Минск)

Храпачевский Роман Петрович – директор Центра по изучению военной и общей истории (Москва)

Чореф Михаил Михайлович – соискатель кафедры археологии, истории древнего мира и средних веков Института истории и политических наук Тюменского государственного университета (Тюмень)

РЕЗЮМЕ

(в квадратных скобках – дата поступления статьи в редакцию)

Кежа Ю. Н. *Основные факторы становления и легитимизации княжеской власти на белорусских землях в VIII–X вв.* [31.08.2013 г.]

Исследование характеризует эволюцию и развитие института княжеской власти на белорусских землях от периода колонизации белорусских земель славянами (VI–VIII вв.) до становления первых государственных образований – Туровского и Полоцкого княжеств. Процесс установления государственности на белорусских землях проходил в условиях трансформации общественной организации и был связан с возникновением и эволюцией верховной княжеской власти, главной опорой которой была дружина. В VIII–IX вв. происходит процесс формирования племенных княжений, среди каких летописи выделяют племенные союзы кривичей и дреговичей. В сфере идеологии фигура князя получает сакральные черты. С приходом норманов на земли Восточной Европы меняется характер княжеской власти. Князь и дружина были отделены от остального общества не только в социальном, но и в этническом плане. Конец X в. характеризуется новым этапом в эволюции княжеской власти. Киевские князья подчиняют своей власти бывшие племенные территории путём физического уничтожения местных правителей. Род Рюриковичей получает монопольное право на власть в восточнославянском регионе.

Самусик А. Ф. *Генезис патриотического мировосприятия у восточных славян в IX – первой половине XIII в.* [25.09.2013 г.]

Научная статья посвящена практически не изученной в отечественной историографии проблеме зарождения у восточных славян патриотического мировосприятия в IX – первой половине XIII в. Исследовано влияние на эти процессы специфики первобытнообщинного строя, язычества, христианства и татаро-монгольского нашествия. На примере литературных памятников Киевской Руси рассмотрены основные направления формирования в регионе народного самосознания. Предметом особого изучения стала проблема становления основ патриотизма на белорусских землях. Отдельно изучены в этой связи исторические сведения о Рогнеде, Всеславе Чародее, Якове Полочанине и Кириле Туровском, а также белорусский народный фольклор.

Дзярнович О. И. *Pal(l)teskja – северная Троя: образ Полоцка в скандинавских источниках XI–XIII вв.* [13.09.2013 г.]

Полоцк был хорошо известен в исландских сагах и памятниках древне-скандинавского письменности и выступал там в довольно прозрачной форме – Pal(l)teskja. В деталях описания Полоцка в «Саге о Тыдрека Бернском», и в образе города, созданным Саксона Грамматика, безусловно чувствуется определенный героический канон, ситуационный и лингвистический. Но этот стереотип никак не стыкуется с описаниями древнерусского города. Из 12 описанных в сагах и других скандинавских памятниках городов Руси только Полоцк выделяется своими укреплениями. Системой защиты и значимостью в регионе Полоцк IX–X вв. привлекал такое внимание северных путешественников, которые приближались к нему по Двине, что скандинавские скальды были готовы создавать фантастический образ этого неблизкий и одновременно достижимого города. Актуализации образа Полоцка в североевропейской хроникарной традиции XII в. способствовали политические и династические союзы князей полоцкой династии с польскими князьями и датскими королями.

Храпачевский Р. П. *К вопросу о так называемом «списке покоренных народов» Восточной Европы в «Сокровенном сказании монголов» (1240 г.)* [30.09.2013 г.]

Статья посвящена анализу восточноевропейских этнонимов, представленных в «списке покоренных народов». Для их точного определения автор установил, что основой списка стали сведения из похода Чжэбэ и Субэдэя в 1221–1224 гг. По результатам данного похода, оставшийся в живых полководец монголов Субэдэй дал отчет Чингисхану.

Ковалев А. В. *Большая европейская политика и крестоносные программы Папской курии периода понтификата Климента V* [3.09.2013 г.]

В статье рассматриваются крестоносные планы европейских монархов и римского папы в начале XIV столетия, а также пути, по которым имперские амбиции Капетингов определили основные направления развития крестоносной пропаганды в течение первого десятилетия XIV века.

Чореф М. М. *К вопросу о причинах появления изображений святых всадников на монетах причерноморских христианских государств* [10.08.2013 г.]

Статья посвящена выяснению причин появления изображений святых всадников на монетах христианских государств Причерноморья в XIII–XV вв. Было прослежено, что идея размещения изображений конных правителей была свойственна Риму и ранней Византии. Но в VIII в. от нее отказались, т.к. она не соответствовала новым представлениям о сущности императорской власти. Всадники вновь появились на монетах христианских государств региона только в XIII в. Идею их размещения заимствовали у Сельджуков. Только оружие в руках правителя было заменено на диканикий. Появление на монетах конных фигур святых и императоров возвеличивало последних. Кроме того, конные святые должны были защитить христиан Причерноморья от внешней опасности.

Лицкевич О. В. *Комплекс известий «Летописца великих князей литовских» о нобиле Войдиле: к проблеме вероятности и контекста* [22.09.2013 г.]

В данном исследовании проводится комплексный анализ всех сведений о нобиле Войдиле, содержащихся в «Летописце великих князей литовских». Автор определяет Войдилу как фаворита великого князя Ольгерда, который в дальнейшем стал проводником политики великого князя Ягайло. На основе разработанной авторской методики устанавливается достоверность известий о Войдиле.

Дедук А. В. *К вопросу о политической принадлежности и статусе Мещеры в XIV – первой половине XV в.* [14.09.2013 г.]

В статье рассмотрена политическая принадлежность Мещеры в XIV – первой половине XV в. Установлена личность «покупателя» Мещеры – великого князя рязанского Олега Ивановича. Рассмотрена судьба Мещеры в составе Великого княжества Московского. Выдвинута гипотеза, объясняющая, почему Мещера не упоминается в духовных грамотах московских князей.

Казаков А. В. *К вопросу о правовом положении московских эмигрантов в Великом княжестве Литовском (вторая половина XV – первая половина XVI в.)* [1.08.2013 г.]

Целью данного исследования является проследить изменения в ограничительных нормах общеземских привилегий и Статутов, а затем продемонстрировать их действие в отношении московских эмигрантов.

В центре внимания находятся права на владение земельной собственностью и занятие должностей. Автор пришел к выводу, что до середины XVI в. юридические нормы, в соответствии с которыми запрещалось давать имения и должности чужеземцам, в отношении московских выходцев не применялись.

Воронин В. А. *События войны 1512–1522 гг. в Белорусском Подвинье* [8.09.2013 г.]

В статье рассмотрены боевые действия, которые проходили в Белорусском Подвинье во время войны 1512–1522 гг. между Великим княжеством Литовским и его восточным соседом – Московско-Русским государством. Как выясняется, наиболее частыми были походы московских воевод на крупные города этого региона: Полоцк, Витебск, а также Браслав. В ответ следовали удары по средним и небольшим по величине городам, которые располагались недалеко от границы, таким как Великие Луки и Опочка. В целом военную стратегию Москвы можно охарактеризовать как наступательную, тогда как действия её противника носили в основном оборонительный характер. Особое внимание в работе уделено позиции мирного городского и сельского населения Северной Беларуси в ходе этой войны.

Стренковский С. П. *Войты в городских поселениях ВКЛ во время правления Сигизмунда Старого и Боны Сфорца* [10.08.2013 г.]

В статье рассмотрены вопросы организации войтовской власти в городах ВКЛ в период правления Сигизмунда Старого и его жены Боны Сфорца. На основе привилегий на магдебургское право и должность войта, содержащихся в книгах Метрики ВКЛ представлены основные функции и полномочия последних в распорядительной, фискальной и судебной сферах. Приведены сведения о требованиях, которые предъявлялись к кандидатам на должность войта согласно магдебургскому праву в изложении Б. Гроицкого. Анализируются сроки полномочий, основания для получения соответствующей грамоты и материальное обеспечение войтов в городах, которые имели привилегии на магдебургское право, и поселениях, которые его не получили.

Глинский Е. С. *Первые поколения князей Олельковичей Слуцких в интеллектуальной традиции Великого княжества Литовского XV–XVII вв.* [30.08.2013 г.]

В статье рассматриваются присутствующие в текстах XV–XVII вв. интерпретации истории первых поколений князей Олельковичей, потомков князя Владимира Ольгердовича. Автор отмечает, что в ряде текстов (прежде всего, «Хроника Быховца», «Хроника» Мацея Стрыйковского) наличествует стремление превознести род Олельковичей. Это достигается посредством дополнения и переосмысления данных более ранних источников. Так, например, Владимир провозглашается первоородным сыном Ольгерда, описывается его борьба за киевский удел. Олелько Владимирович (как и его сын Семен) показываются претендентами на великокняжеский трон, подчеркивается их связь с Киевом. Кроме того, в произведениях XV–XVII вв. замалчиваются неоднозначные для Олельковичей моменты – их родство со сбежавшими в Москву Бельскими, заговор против Казимира в 1481 году, возглавляемый Михаилом Олельковичем.

Карев Д. В., Змитрукевич А. А., Дудько А. Д. *Великое княжество Литовское в зарубежном белорусоведении второй половины XX – начала XXI в.* [7.09.2013]

Статья посвящена традиции изучения истории ВКЛ в послевоенном зарубежном белорусоведении Великобритании, ФРГ, США и Канады. Исследование историографических материалов позволяет нам сделать некоторые выводы, которые касаются уровня изученности проблемы и особенностей источников, помогающих нам произвести историко-культурную реконструкцию исследуемого явления. Это позволяет нам очертить круг основных задач, решение которых будет содействовать созданию целостной картины изучаемого феномена. Авторы статьи выделяют основные тенденции изучения истории ВКЛ в зарубежной историографии.

Павловская А. Г., Слиж Н. В. *Купля-продажа двора на Подоле в Гродно* [25.09.2013]

Публикация посвящена одному из самых древних актов, которые свидетельствуют о деятельности войтовско-лавницкого суда в Гродно. Это латиноязычный документ, датируемый 1549 г., который сегодня находится в Отделе рукописей Библиотеки Академии наук Литвы. Авторы приводят оригинальный текст документа и его перевод на белорусский язык.

Слиж Н. В. *Отчет управляющего имением Озерница владельцу Ивану Горностаю о сельскохозяйственных работах (1553–1555)* [25.09.2013]

В статье анализируется документ из семейного архива рода Горностаев, сохранившийся в Варшаве. Отчет содержит ценную информацию о сельскохозяйственных работах (вымолот зерна, варка пива и др.) и является ценным источником по истории повседневной жизни шляхетского имения середины XVI века. В приложении к статье публикуется оригинал документа на старобелорусском языке.

SUMMARY

Kezha J. M. *The main factors of the formation and legitimization of princely power on the Belarusian lands in the 8th–10th centuries*

The research characterizes evolution and development of the institute of princely power on the Belarusian lands from the period of its colonization by Slavs (5th–7th centuries) to the formation of the first state entities – Turov and Polotsk principality. The process of establishing statehood on the territory of Belarus took place in the transformation of social organization, and was associated with the emergence and evolution of the supreme authority of the prince with the squad as a mainstay. The formation of tribal principalities, among which chronicles allocate krivichy and drygovichy tribal alliances took place at 8th–9th centuries. The figure of the Prince got sacral features. With the advent of Normans on the Eastern Europe lands the character of the principal power changed. Prince and squad were separated from the rest society not only socially, but also in ethnic terms. The end of 10th century is characterized as a new phase in the princely power evolution. Kiev princes subordinated ex tribal territories by the way of physical destruction of the local rulers. Rurik genus got monopoly on power in the East Slavic region.

Samusik A. F. *Genesis of the patriotic worldview among the Eastern Slavs in the 9th – first half of the 13th century*

Scientific article is devoted almost unexplored issue in the national historiography of origin of the Eastern Slavs in patriotic worldview 9th – the first half of the 13th century. The influence of these processes on the specifics of the primitive communal system, paganism, Christianity, and the Mongol invasion. On an example of literary monuments of Kievan Rus' the basic directions in the region of formation of national consciousness. Subject of a special study was the problem of the bases of the patriotism in the Belarusian

lands. Separately studied in this regard, historical information about Rogneda, Vseslav Charodee, Jacob Polochanine, Kirile Turovsky and Belarusian folklore.

Dziarnovich A. I. *Palteskja as the North Troy: Image of Polack in the Scandinavian Sources in the 11th–13th centuries*

Polack was well known in the Icelandic Sagas and monuments of the ancient Scandinavian literature and appeared there in a rather transparent manner as Pal(l)teskja. In the details of the description Palteski in the «Tydrek Bern's Saga», and in the established Saxon Grammar image of the city certainly felt a certain heroic canon, situational and linguistic. But the stereotype does not match the descriptions of the ancient town. Of the twelve described in the sagas and other Scandinavian monuments cities in Eastern Europe only Polack stands out for its fortifications. Defense system and the significance of Polack in the region in the 9th–10th centuries attracted the attention of northern travelers who approached him on the Dzvina (Daugava, Düna). Scandinavian skalds were willing to create a fantastic image of the remote and simultaneously achievable town. Relevance image of Polack in the Nordic chronicle tradition of the 12th century contributed to the Polack princes political and dynastic alliances with Polish princes and Danish kings.

Hrapachevsky R. P. *On the question of so-called «list of conquered peoples» of East Europe in «The Secret History of the Mongols» (1240)*

This article analyzes the East-European ethnonyms presented in «the list of conquered peoples». To determine their exact meaning the author found out that the information from the campaign of Jebe and Subutai in 1221–1224 had become the basis for the list. The results of this campaign were reported to Genghis Khan by the survivor Mongol warlord Subutai.

Kovalev A. V. *Grand Policy and Crusading programs of the Papal Curia during the pontificate of Clement V*

The article considers crusading plans of European kings and the pontiff at the beginning of 14th century and the way the imperial ambitions of the Capetinian lineage defined the main streams of the Crusading propaganda during the first decade of the 14th century.

Choref M. M. *The causes for appearance of images sacred horseback riders on coins of the Christian states of Black Sea*

This article is devoted to clarification of the reasons of emergence of images sacred horseback riders on coins of the Christian states of Black Sea

Coast in the 13th–15th centuries. Was is tracked that the idea of placement of images of horse governors was peculiar to Rome and early Byzantium. But in the 8th century it refused since it didn't correspond to new ideas of essence of the imperial power. Horseback riders appeared again on coins of the Christian states of the region only in the 13th century. Idea of their placement borrowed Seljuks. Only the weapon in hands of the governor was replaced with the dikanikos. Emergence on coins of horse figures sacred and emperors glorified the last. Besides, the horse sacred had to protect Christians of Black Sea Coast from external danger.

Litskevich A. U. *Complex of evidence from «The Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania» about nobleman Voydilo: the problem of probability and context*

This study is a complex analysis of all the evidence about nobleman Voydilo contained in the «The Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania». The author defined Voydilo as a favorite of the Grand Duke Algirdas who later became a conductor of the Grand Duke Jagiello policy. On the basis of the author's methodology it is found out the credibility of evidence about Voydilo.

Deduk A. V. *Regarding the question of Meshchora's political affiliation and status in 14th – the first half of the 15th century*

The article considers Meshchora's political affiliation in 14th – the first half of the 15th century. The personality of Meshchora «buyer» is defined – it's the Grand Prince of Ryazan Oleg Ivanovich. The fate of Meshchora as a part of the Grand Duchy of Moscow has been considered. A hypothesis was set forth to explain why Meschera was not mentioned in the testaments of the Moscow princes.

Kasakou A. U. *On the question of the legal status of the Moscow immigrants in the Grand Duchy of Lithuania (second half of the 15th – the first half of the 16th century)*

The purpose of this research is to study changes in restrictive rules of the statewide privileges and the Statutes and then demonstrate their action in regard to the Moscow emigrants. The focus is on the land ownership and occupation of positions. The author's conclusion is that until the mid 16th century the legal standards forbidden to give estates and positions to strangers were not applied in regard to the Moscow natives.

Varonin V. A. *Events of the war 1512–1522 in the region of Belarusian Padzvinnie*

This paper deals with the military operations which took place in the region of Belarusian Padzvinnie during the war 1512–1522 between the Grand Duchy of Lithuania and its eastern neighbor the Muscovite-Russian state. It is ascertained, that the big towns of this region, such Polatsk, Viciebsk and Braslau were the most often targeted by the Muscovite voyevody (military leaders). As a military response, directed the Grand Duchy of Lithuania its troops against small or middle towns situated not far from the boarder like Velikiye Luki and OPOCHKA in particular. As a whole, a military strategy of Moscow can be characterized as an offensive, while its enemy stood on the defensive mainly. Special attention is paid to the position to this war taken by civil urban and rural population of Northern Belarus.

Strenkovsky S. P. *Vojts in urban settlements of the Grand Duchy of Lithuania during the reign of Sigismund the Old and Bona Sforza*

The article examines the questions of voivod authorities' organization in the towns of the Grand Duchy of Lithuania during the reign of Sigismund the Old and his wife Bona Sforza. Privilege based on the Magdeburg law and the post of voivod that contained the Metric books of the Great Duchy of Lithuania presented the main functions and powers of the latter in the administrative, fiscal and judicial spheres. The article provides information on the requirements presented to the candidates for the post of voivod according to the Magdeburg law in the presentation of B. Groitsky. The terms, the bases for obtaining the relevant certificates and material support of voivods in the cities that had the privileges to the Magdeburg law, and settlements that didn't receive it are also analyzed in the article.

Hlinski J. S. *The first generations of the princes Olelkowicze in the intellectual tradition of Grand Duchy of Lithuania in the 15th–17th centuries*

In the article the interpretations of history of the first generations of princes Olelkowicze from the 15th–17th centuries are considered. The author notes that in a number of the texts (first of all, «Bychowiec's Chronicle», and «Chronicle» by Maciej Strykowski) the aspiration to extol Olelkowicze's kin is present. It is reached by means of addition and reconsideration of the earlier sources. So, Vladimir is proclaimed Olgierd's first-born son, his fight for Kyiv is described. Olelko Wladimirowicz (as well as his son Simeon) is shown as the candidate for a grand-ducal throne, their attitude to Kyiv is emphasized. Besides, in the

works of the 15th–17th centuries the unpleasant for Olelkowicze moments – their relationship with run away to Moscow Bielskis, the plot against Kazimierz in 1481, headed by Michail Olelkowicz – are hushed up.

Karev D. V., Dudko A. D., Zmitrukevich A. A. *The Great Duchy of Lithuania in foreign Belarusian studies (the second half of the 20th – beginning of the 21st century)*

This article deals with the foreign historiography on the problem of the history of the Great Duchy of Lithuania basing on the analysis of the historiographic tradition and the sources on the history of the formation of Belarusian studies in Great Britain, Germany, the USA and Canada in the post-war period. The study of these sources allows us to make the preliminary conclusions, which characterize the extent to which the problem has been studied, the specifics of the main group of sources which help to hold the historic-cultural reconstruction of the problem, determine the circle of the main tasks, the solution of which gives us an opportunity to create the whole, systematic picture of the phenomenon we study. In this article we also examine the main tendencies in the development of Belarusian historiography of the 20th century in the research of the history of the Great Duchy of Lithuania. The main questions and points of discussions in studying the above-mentioned problem have been set. The important directions in further research and study of the history of the Great Duchy of Lithuania have been defined.

Paulouskaya H. G., Slizh N. U. *Purchasing and selling of the yard on the downtown (Podol) in Grodno (1549)*

The publication is devoted to one of the most ancient documents, which indicate on activity of the court of magistrate in Grodno. This latin writing out, dated 1549 year, which is stored actually in the Manuscript Department of Library of the Lithuanian Academy of Science. The authors cite not only the text of the original document, but Belarusian translation.

Slizh N. U. *Report of the estate Azyarnitsa's caretaker to the owner Ivan Hornostaj about farmwork (1553–1555)*

The article analyzes the document from the Hornostaj family archive preserved in Warsaw. The report contains valuable information about farmwork (threshing grain, brewing etc.). The document is also a valuable source for the history of noble estate everyday life in the middle of the 16th century. The original document in the Old Belarusian language is attached to the article.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционная коллегия научного сборника «*Studia Historica Europae Orientalis* = *Исследования по истории Восточной Европы*» объявляет о подготовке к печати седьмого выпуска сборника. К участию в сборнике приглашаются ученые Беларуси, России, Украины и других стран, чьи научные интересы лежат в сфере исследования истории Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (до конца XVI века).

К публикации принимаются статьи (до 2 п.л.), рецензии (до 0,5 п. л.) и иные материалы. Рабочие языки сборника – русский и белорусский. К статье необходимо приложить справку об авторе (ученая степень и звание, должность, место работы, контактная информация) и резюме до 10 строк на русском и английском языках. Заявки на участие в альманахе и тексты материалов принимаются **до 30 сентября 2014 года** по e-mail: a.martyniuk@mail.ru или по адресу: 220007, г. Минск, ул. Московская 15, Республиканский институт высшей школы, кафедра историко-культурного наследия Беларуси, каб. 205.

Просим Вас обратить внимание на нижеследующие требования к оформлению материалов, которые продиктованы требованиями ВАК Беларуси.

ПРАВИЛА оформления статей

1. В редакцию предоставляется электронный файл с текстом статьи (название файла – фамилия автора). Текст статьи следует набирать в редакторе Word (гарнитура – Times New Roman, кегль – 14, интервал – 1,5, поля со всех сторон – 20 мм).

2. Ссылки на использованную литературу и источники приводятся в порядке цитирования, порядковый номер и страница даются в квадратных скобках после цитаты/упоминания (например: [1, с. 44]). Список использованной литературы прилагается в конце статьи и должен быть оформлен в соответствии с требованиями ВАК Беларуси. Более подробно с инструкцией по оформлению списка литературы можно ознакомиться на сайте ВАК Беларуси www.vak.org.by.

3. При необходимости использовать в статье иллюстрации, таблицы, графики и т. д., автор должен обратиться в редакцию за дополнительными сведениями об их должном оформлении.

4. В случае передачи статьи автору на доработку, в редакцию необходимо вернуть первоначальный и окончательный варианты.

5. Представленные к печати материалы проходят независимое рецензирование. Редакция оставляет за собой право отбора статей по теме издания.

6. Статьи, оформленные с нарушением вышеприведенных правил, редакцией не принимаются.

С уважением, Редколлегия

Научное издание

STUDIA HISTORICA EUROPAE ORIENTALIS

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Научный сборник

Выпуск 6

В авторской редакции

Ответственный за выпуск *А. А. Любая*
Компьютерная верстка *С. С. Руховой*

На обложке: бисцион (геральдический змей) рода Висконти и Сфорца
(к статье М. М. Чорефа «К вопросу о причинах появления изображений
святых всадников на монетах причерноморских христианских государств»)

Подписано в печать 29.12.2013. Формат 60×84/16.

Бумага офсетная. Ризография.

Усл. печ. л. 18,2. Уч.-изд. л. 19,8. Тираж 100 экз. Заказ 65.

Адрес редакции: ул. Московская, 15, 220007, г. Минск.

Республиканский институт высшей школы,

кафедра историко-культурного наследия Беларуси.

Тел.: +375(17) 219-06-68. E-mail: a.martyniuk@mail.ru.

Издатель и полиграфическое исполнение
государственное учреждение образования
«Республиканский институт высшей школы».

ЛИ № 02330/0548535 от 16.06.2009.

ул. Московская, 15, 220007, г. Минск.